

160023

T.C.

A.Ü. SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
(HADİS) ANABİLİM DALI

HADİŞTE REF' PROBLEMİ

(MEVĶŪF VE MAQTŪ' HADİŞLERİN RASŪLULLĀH'A İZAFESİ)

Doktora Tezi

Yusuf SUIÇMEZ

ANKARA-2005

T.C.

A.Ü. SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
(HADİS) ANABİLİM DALI

HAĞİŞTE REF' PROBLEMİ

(MEVKÛF VE MAQTÛ' HAĞİŞLERİN RASÛLULLĀH'A İZAFESİ)

Doktora Tezi

Yusuf SUIÇMEZ

Tez Danışmanı

Prof. Dr. M. Hayri Kırbaşoğlu

Ankara-2005

T.C.

A.Ü. SOSYAL BİLİMLER ENSTİTÜSÜ TEMEL İSLAM BİLİMLERİ
(HADİS) ANABİLİM DALI

HADİSTE REF' PROBLEMİ

(MEVKÛF VE MAQTÛ' HADİŞLERİN RASÛLULLÂH'A İZAFESİ)

Doktora Tezi

Tez Danışmanı: Prof. Dr. M. Hayri Kirbaşıoğlu

Tez Jürisi Üyeleri

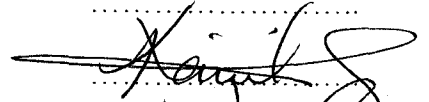
Adı ve Soyadı

İmzası

Prof. Dr. İbrahim Sarıçam

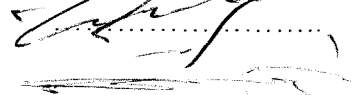
Prof. Dr. Kamil Çalın

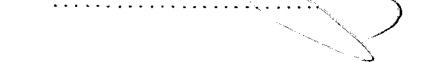
M. Hayri Kirbaşıoğlu (Danışman)

Yavuz Ünal

Büyükmün Erül

Tez Sınav Tarihi.....

İÇİNDEKİLER

ÖNSÖZ.....	IV
GİRİŞ.....	V
I. KONUNUN ÖNEMİ VE AMACI.....	V
II. ARAŞTIRMANIN METODU, PLÂNI VE KAYNAKLAR.....	V
A. Araştırmanın Metodu.....	V
B. Araştırmanın Plânı.....	VI
C. Kaynaklar.....	VII
KISALTMALAR.....	VIII
ÇEVİRİYAZI (TRANSKRİPSİYON).....	IX

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE REF' EDİLMİŞ RİVAYETLERİN TESPİTİNDE METOT SORUNU

I. KAVRAMSAL ÇERÇEVE.....	10
A. Merfû' Hadîş ve Merfû' Hadîşle Eş Anlamlı Kavramlar.....	11
B. Merfu' Rivâyet Türleri.....	27
1. Şarih Merfû' Rivâyetler.....	27
a. Sözlü Şarih Merfû' Rivâyetler.....	28
b. Fiili Şarih Merfû' Rivâyetler.....	31
c. Takriri Şarih Merfû' Rivâyetler.....	33
2. Hükmen Merfû' Rivâyetler.....	35
C. Rivâyet Şîğaları.....	43
1. Öznesi Meçhül İfadeler.....	44
2. Şahâbe Amelini Bildiren İfadeler.....	49
3. Emir ve Nehiy Olarak Rasûlullâh (s.a.v.)'a İzafe Edilen Rivâyetler.....	55
D. Rivâyetlerin Ref' Edildiğine İşaret Eden İfadeler.....	57
II. REF' EDİLMİŞ RİVAYETLERİN TESPİT EDİLMESİNDE METOT SORUNU.....	78
A. Kaidelere Dayalı Tespit.....	81
1. Merfû' Rivâyetin Tercihi Kaidesi.....	82
2. Mevkûf Rivâyetin Tercihi Kaidesi.....	83
B. Rivâyetin Metninden (Nekarettten) Hareketle Tespit.....	98

İKİNCİ BÖLÜM

REF' PROBLEMİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

I. ŞAHĀBE DÖNEMİ VE REF' PROBLEMİ	106
A. Şahābeden Gelen Rivāyetlerin Kaynakları.....	113
1. Kur'ān Vahyi.....	114
2. Sünnet	117
3. Şahābe İctihat ve Yorumları	120
4. Geçmişten Gelen Gelenekler ve İnançlar	123
B. Şahābe Murselleri ve Ref' Sorunu.....	135
II. TĀBİ'ÜN DÖNEMİ VE REF' PROBLEMİ	146
A. Tedvīn Öncesi.....	148
B. Tedvīn Sonrası.....	154
III. TEBE'U'T-TĀBİ'İN DÖNEMİ VE SONRASI	160

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

REF' SEBEPLERİ, YÖNTEMLERİ, REF' İLE İTHAM EDİLEN RĀVĪLER, PROBLEMİN BOYUTU VE ETKİLERİ

I. REF' SEBEPLERİ.....	182
A. Rivāyetin Senedinde Hata Edilmesi	182
B. Siyasal ya da Dini Gurupların Kendi Görüşlerine Destek Bulma Arzusu	186
1. Kadının İdareci Olamayacağı Rivāyetleri.....	188
2. İmanın Artıp Eksilmesi Rivāyetleri	192
3. Allah'ın Ahirette Görüleceği Rivāyetleri	194
4. Buḍā'a Kuyusu ve ulleteyn Rivāyetleri	196
5. Velinin İzni Olmadan Evlenilmesi İle İlgili Rivāyetler.....	203
C. Rivāyetin Merfū' Olması İhtimalini Taşımaması.....	210
D. Rivāyetin Terġib veya Terhīb İçerikli Olması.....	217
II. REF' MEKANİZMALARI.....	223
A. Rivāyetin Senedine Bazı İfadelerin Eklenmesi	223

<i>B. Mevkūf veya Maqtū' Bir Rivāyetin İsnādının Kısmen ya da Tamamen Değiştirilmesi</i>	228
<i>C. Mevkūf veya Maqtū' Bir Rivāyetin Merfū' Olduğunun Telkīn Edilmesi</i>	239
<i>D. Şahābe Fiillerinin Hz. Peygamberin Sözü Ya da Fiili Haline Dönüştürülmesi</i>	240
<i>E. İdrāc Suretiyle Ref'</i>	243
III. REF' İLE İTHAM EDİLEN RĀVĪLER	250
IV. PROBLEMİNİN BOYUTU VE MUHTEMEL ETKİLERİ	262
SONUÇ	271
CONCLUSION	275
EK 1	278
I. EL-MUVAṬṬA'DA MEVKŪF, SONRAKİ KAYNAKLARDA İSE MERFŪ' GELEN RĪVĀYETLER:	278
II. EL-MUVAṬṬA'DA MAQTŪ', SONRAKİ KAYNAKLARDA İSE MERFŪ' GELEN RĪVĀYETLER:	284
EK 2	286
I. MERFŪ' OLMAYAN RĪVĀYETLERİ REF' ETMEKTEN DOLAYI CERH EDİLEN RĀVĪLER	287
II. BELLİ BİR ḤADİSİ REF' ETTİĞİ BELİRTİLEN RĀVĪLER	296
BİBLİYOGRAFYA	298

ÖNSÖZ

Tarih boyunca hadîşlerin sağlıklı bir şekilde muhafaza edilerek aktarılması için büyük gayretler gösterilmiştir. Ancak bu gayretler rivāyetlerin bazı olumsuzluklardan tamamıyla korunmasını sağlayamamıştır. Rivāyetlerin aktarılması esnasında yaşanan bu olumsuzluklardan birisi ref` problemi olmuştur. Rasūlullāh (s.a.v.)'a ait olmayan şahābe, tābi'ūn ya da daha sonraki tabakādan birisinin sözünün veya fiilinin Rasūlullāh (s.a.v.)'a isnād edilerek rivāyet edilmesini ifade eden bu problem, hadîş ilminde hak ettiği gerçek ilgiyi görmemiştir. Hâlbuki rivāyetlerin aktarılması esnasında birçok mevķūf ve maķtū' hadîş çeşitli sebeplerden dolayı Rasūlullāh (s.a.v.)'a isnād edilerek merfū' olarak rivāyet edilmiştir. Ayrıca bazı merfū' rivāyetler de mevķūf' ya da maķtū' olarak nakledilmiştir. Bazı mevķūf ya da maķtū' olan rivāyetler ise metinlerinin içeriğine bakılarak hukmen merfū' şeklinde değerlendirilerek Rasūlullāh (s.a.v.)'a isnād edilmiştir. Gerek hadîş uşūlū kitaplarında gerekse hadîş şerhlerinde bu tür birçok örneğe rastlamak mümkündür. Ancak bu tür rivāyetlerle ilgili sistemli ve kapsamlı bir çalışma bugüne kadar yapılmamıştır. Ayrıca bu konu ile ilgili bu güne kadar yapılan değerlendirmeler de genellikle yüzeysel değerlendirmeler ya da teorik tartışmalar düzeyinde kalmış ve sorunun yeteri kadar anlaşılmasını sağlayamamıştır.

Hadîş ilmi ve hadîşlerle bağlantılı diğer ilim dallarında varılan birçok hükmü ve de kararı etkileyebilecek bir öneme sahip olan bu konunun doğru olarak anlaşılmasının, İslāmî ilimler üzerinde yeniden düşünme konusunda önemli bir katkıda bulunacağı inancındayız.

Yoğun bir çalışma içerisinde olmasına rağmen tezimizin danışmanlığını kabul eden ve tezin en iyi şekilde ortaya çıkması için hiçbir gayreti esirgemeyen, muhterem hocam Prof. Dr. M. Hayri Kırbaşoğlu'na şükranlarımı arz ederim. Ayrıca bu tezin oluşumunda gerek fikirleri, gerekse tezin yazılımındaki düzeltmelerle ilgili katkılarını esirgemeyen diğer hocalarıma ve arkadaşlarıma da teşekkür ederim.

GİRİŞ

I. Konunun Önemi ve Amacı

Şahābe, tābi'ūn ya da daha sonraki nesillerin söz veya fiillerinin Rasūlullāh (s.a.v.)'a isnād edilerek nakledilmesini ifade eden *ref' problemi* sonuçları itibarî ile hadîş ilmi açısından büyük bir öneme sahiptir. Birçok mevķūf ve maķtū' rivāyetin hata ile ya da kasıtlı olarak ref' edilmiş olması bu konuyu araştırmaya değer kılmıştır. Hz. Peygamber'e aitmiş gibi değerlendirilen birçok söz ve fiilin aslında, Hz. Peygamber'e değil, başkasına ait olduğunun ortaya çıkması İslām düşüncesiyle ilim dalları üzerinde yeniden düşünmeye sevk ederek değişiklik ve tashihe yol açacağı kanaatindeyiz. Konunun önemini arttıran diğer bir yönü de rivāyet tarihine ve isnād kullanımına ışık tutmasıdır. Zira isnādlardaki boşlukların doldurulması da bazı âlimlerce ref' problemi kapsamında değerlendirilmiştir.

Amacımız hadîş ilmi üzerinde doğrudan, diğer İslāmî ilimler üzerinde ise dolaylı çok yönlü etkilere sahip bu konuyu gündeme getirmek ve farklı yönleri ile ilim dünyasına tanıtarak hak ettiği gerçek ilgiyi bulmasını sağlamaktır. Bu çalışmamızın ana hedeflerini şöylece özetleyebiliriz:

1. Sorunun ortaya çıkışı ve gelişimini incelemek
2. Sorunun ele alınış şeklini ve bununla ilgili görüşleri değerlendirmek;
3. Sorunun yaşanmasında etkin olmuş faktörleri tespit etmek;
4. Sorunun boyut ve etkilerini ortaya çıkarıp günümüz açısından sahip olduğu önemi ortaya çıkarmak.

II. Araştırmanın Metodu, Plânı ve Kaynaklar

A. Araştırmanın Metodu

Ref' meselesini incelerken kaynakların kronolojik sıra içerisinde ele alınması ve rivāyetleri incelemede bütünlük ilkesine dayalı olarak hem isnādların hem de

metinlerin bir arada ele alınmasına önem verdik. Buna bağlı olarak çeşitli rivāyetler üzerinde yaptığımız incelemeler neticesinde vardığımız sonuçları örnekleri ile birlikte zikrettik. Örnekleri sunarken gerekli gördüğümüz yerlerde örneğin kendisini sunduk, gerekli görmediğimiz yerlerde ise sadece bulunduğu kaynaklara işaret etmekle yetindik. Örnekleri seçerken herhangi bir kaynak sınırlaması getirmediğimizden, kullandığımız örneklerin bulunduğu farklı kaynaklara ulaşmaya çalıştık ve bunun için hem tahrīc kaynakları hem de bilgisayar programlarından istifade ettik.

Tezin yazımında ise dipnotlarda sayfa düzenini korumak için kitap ve yazar isimlerini en çok üç kelime ile sınırladık. Kaynakçada ise ihtisar ettiğimiz isimleri koyu ve italik olarak verdikten sonra yazar ve eserin tam ismini verdik. Böylelikle bunlar için ayrı bir kısaltma cetveli oluşturmak zorunda kalmadık. Ayrıca Arapça olan şahıs, kitap isimleriyle hadīş ıstılahlarını çevriyazı (transkripsiyon) alfabesini kullanarak asıllarına uygun şekilde yazmaya gayret gösterdik. Bunların dışında kalan kelimelerde ise TDK'nun yazım kurallarını esas aldık.

B. Araştırmanın Plânı

Çalışmamızı üç bölüm olarak plânladık. Birinci bölümde kavramsal çerçeve yanında âlimlerimizin merfū' hadīşle ilgili farklı görüş ve yaklaşımlarını tespit ederek bunları değerlendirdik. Gerekli gördüğümüz yerlerde ileri sürülen görüş ve değerlendirmeleri örnekler çerçevesinde ele alarak bunların rivāyetlere uygunluğunu test etmeye çalıştık. Bu bölümde ref' sorunu ile ilgili bazı kavramları da inceleyerek, bunların ref' sorunu ile bağlantılarını tespit etmeye çalıştık. Ayrıca ref' sorunu ile ilgili metot sorununu ele alıp inceledik ve bu inceleme neticesinde vardığımız sonuçta göre kendi yöntemimizi belirledik.

İkinci bölümde ref' probleminin doğuşunu, şahābe döneminden başlayarak geçirmiş olduğu farklı aşamaları dikkate alarak üç ayrı döneme ayırıp inceledik. Her dönemle ilgili gelişmeleri dikkate alarak problemin tarihi arka plânını ve gelişimini tespit etmeye çalıştık. Ref' probleminin isnād kullânımı ile olan bağlantısı nedeniyle de, bu konuyu incelerken isnād tarihi ve kullanımı ile ilgili ayrıntılı bir değerlendirme yapmak zorunda kaldık.

Üçüncü bölümde ref sebepleri ve yöntemleri ile bunlara karşı âlimlerin sergiledikleri tavırları inceledik. Bu bölümde ayrıca ref probleminin bu gün için kapsamını ve muhtemel etkilerini de tespit etmeye çalıştık. Bu bölümün sonuna ise el-Muvaṭṭa'da mevḳūf olarak nakledildiği halde daha geç dönem kaynaklarında merfū olarak nakledilen rivāyetlerle, ref sebebiyle cerḥ edilen ve belli rivāyetleri ref ettiği belirtilen rāvileri içeren iki ek ilāve ettik.

C. Kaynaklar

Rivāyet kaynakları olarak şahīfeler, musnedler, sunenler, cāmi'ler, mu'cemlerin yanı sıra, İbn Ḳuteybe ve Şāfi'î'nin eserleri gibi isnād içeren eserleri de kullandık. Kaynaklardan istifade ederken ve dipnotlarda gösterirken kronolojik sıralamaya uymaya özen gösterdik. Ele aldığımız örneğin, Mālik'in el-Muvaṭṭa'sında bulunması durumunda ulaşabildiğimiz dört farklı nüshasını (Yaḥyā b. Yaḥyā, Muḥammed b. Ḥasan, İbn Ziyād, Ebū Muş'ab) karşılaştırmak suretiyle rivāyetlerle ilgili nüshalar arasındaki farklılıklara işaret ettik. el-Muvaṭṭa nüshasının kime ait olduğuna işaret etmemişsek, bu nüsha Yaḥyā'nın rivāyeti demektir. Ayrıca imkânlarımız nispetince, tahkik edilmiş nüshaları kullanmaya gayret ettik.

Bu araştırmamızda isnādlarla ilgili tartışmalar için 'ilel kitaplarına, metinlerle ilgili bilgiler için de ḥadīş şerhlerine başvurduk. Böylelikle rivāyetlerin değerlendirilmesi ve yorumlanmasında hem isnād hem de metinlerle ilgili bilgilere ulaşmaya özen göstermiş olduk.

Konunun rāvī tasarrufları ile olan yakın ilişkisinden dolayı ricāl, ṭabaḳāt ve tarih kitaplarından da geniş bir şekilde istifade ettik. Tüm bunların yanında ileri sürdüğümüz görüşlerle ilgili çağdaş yazarlarımızın da konumuzla ilgili değerlendirmelerine ulaşmaya gayret ettik.

KISALTMALAR

a.e.	: aynı eser
a.y.	: aynı yer
der.	: derleme
(e)	: Ađvāu's-selef baskısı
E. Ü. İ. F.D.	: Erciyes Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi
et	: etbā'u't-tābi'în
Fak.	: fakülte
H	: hicrî
hp	: hepsi (Kutub-i sitte)
Hz.	: Hazreti
İSAV	: İslâmî Araştırmalar Vakfı
mad.	: madde
krş.	: karşılaştır
M.Ü.	: Marmara Üniversitesi
M.Ü.İ.F.V.	: Marmara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Vakfı
ö.	: ölüm tarihi
p	: page
rak.	: rakam
s.a.v.	: şallallāhu 'aleyhi ve sellem
te	: tebe'u'l-etbā'
thk.	: tahkik
tn	: tābi'ün
tlk.	: ta'lik
trs.	: translation

ts. : tarihsiz
v : volume
y.y. : yer yok

ÇEVİRİYAZI (TRANSKRİPSİYON)

' : أ

â ā : ا

s : ث

h : ح

ḥ : خ

z : ذ

ṣ : ص

ẓ, ḍ : ض

t : ط

ẓ : ظ

‘ : ع

ġ : غ

ū : و

î î î : ی

BİRİNCİ BÖLÜM

KAVRAMSAL ÇERÇEVE VE REF' EDİLMİŞ RİVAYETLERİN TESPİTİNDE METOT SORUNU

I. KAVRAMSAL ÇERÇEVE

Ref' sorunu mevķūf ya da maķtū' bir rivāyetin Rasūlullāh (s.a.v.)'a nispet edilerek nakledilmesini ifade eder¹. Bazı ālimler rivāyetlerin isnādlarındaki kopukluğun giderilmesini de ref' olarak deęerlendirmişlerdir². Hādīşlerle ilgili yaşanmış olan en önemli sorunlardan biri ref' sorunu olmuştur. Mevķūf ve maķtū' rivāyetlerin, rāvīlerin müdahaleleri ile ref' edilmesi yanında, rāvīsi tarafından açıkça Rasūlullāh (s.a.v.)'a atfedilmeyen söz ya da fiillerin farklı gerekçeler ileri sürülerek merfū' kavramı kapsamı içerisine sokulmak suretiyle Rasūlullāh (s.a.v.)'a ait hādīşlermiş gibi gösterilmesi de bu sorunun yaşanmasında önemli bir rol oynamıştır. Hükmen merfū' hādīşler olarak deęerlendirilen bu tür rivāyetler ileride göreceğimiz gibi bazı mevķūf veya maķtū' rivāyetlerin ref' edilmesinde etkili olmuştur. Bundan dolayı rivāyetlerin şihhati ile ilgili bir hüküm vermeden önce, ref' açısından rivāyetlerin durumunun incelenmesi zorunludur.

İlk dönemlerde kavramlar henüz yerleşmemiş olduğundan, Rasūlullāh (s.a.v.)'a nispet edilen rivāyetleri ifade etmek için farklı kavramlar kullanılmıştır. Daha sonraki dönemlerde de bu tür rivāyetler için ortak bir kavram belirlenememiş; ancak yaygın olarak "merfū'" kavramı kullanılmaya başlanmıştır. Ancak gerek merfū' kavramının gerekse diğer kavramların içeriği konusunda ihtilāfa düşülmüştür. Bu ihtilāfın bir neticesi olarak hangi tür rivāyetlerin merfū' sayılıp hangilerinin sayılmayacağı tartışma konusu olmuş ve bu konuda çeşitli görüşler ileri sürülmüştür.

---

¹ Kırbaşoğlu, M. Hayri, *Hadis Metodolojisi*, s. 234.

² Bkz. İbn Hibbān, *eş-Şahih*, I, 88; *es-Seħāvī, el-Fetħ*, I, 98; Juynboll, G. H. A., *Makaleler*, s. 117.

Bunların yanı sıra rivāyetlerin naklinde kullanılan şīğalar da ref̄ sorununun ortaya çıkışında önemli bir rol oynamıştır. Zira birçok mevķūf rivāyet, şīğasına bakılarak merfū' kabul edilmiştir. Ayrıca rāvinin emir ya da nehiy olarak Rasūlullāh (s.a.v.)'a izafe ettiği bir takım rivāyetler de yine şīğasına bakılarak bazı ālimlerce merfū' kabul edilmiştir. İleride sunacağımız örneklerde görüleceği gibi bu anlayış da rivāyetlerin ref̄ edilmesinde etkili olmuştur. Keza ref̄ sorununun söz konusu olduğu bazı rivāyetleri belirlemek için değişik ibareler kullanılmış ve bu ibarelerin rivāyetler üzerindeki etkisi de tartışma konusu olmuştur.

Zikrettiğimiz tüm bu ihtilāflarla bağlantılı olarak ref̄'in tespiti ve değerlendirilmesinde izlenecek yöntem sorunu da ortaya çıkmıştır. Bu bölümde tüm bu sorunlar ele alınıp değerlendirilmiştir.

A. Merfū' Ḥadīş ve Merfū' Ḥadīşle Eş Anlamlı Kavramlar

Rivāyetler izafe edildiği kişi itibariyle *merfū'*, *mevķūf*, *maķtū'* ve *ķudsī* olmak üzere dört kısma ayrılırlar³. Merfū' ḥadīsler kesin olmasa da şekil itibarıyla Rasūlullāh (s.a.v.)'a izafe edilmiş rivāyetler olmalarından dolayı ḥadīş ilimlerinin ana konusunu oluştururlar. Zira sözler ve fiiller kendi içerisinde barındırdıkları anlam ya da nispet edildikleri kişinin güvenilirliğine göre deęer kazanırlar. Bu yüzden bir ḥadīş şāḥih olmasa da Hz. Peygamber'e izafesinden dolayı özel bir deęer taşır. Merfū' ḥadīslerin sahip oldukları yüksek deęer ve gördükleri ilgi bundan kaynaklanmaktadır. Mevķūf ve maķtū' rivāyetler de merfū' rivāyetler ile olan bağlantılarından dolayı özel bir deęer taşırlar⁴. İkinci bölümde görüleceği gibi çeşitli

³ Toksarı, Ali, "Hadis İlmî Açısından Sahabî Kavli ve Deęeri" E. Ü. İ. F. D. cilt: 2, sayı: 2, s. 339; Mennā'u'l-Kaṭṭān, *el-Mebāḥis*, s. 154. Merfū', mevķūf ve maķtū' kavramları etrafındaki tartışmalar için ayrıca bkz. el-'Irāķī, *et-Taķyīd*, s. 66-68; es-Suyūṭī, *et-Tedrib*, I, 183-194; es-Seḥāvī, *el-Feth*, I, 98-107. Ḥudsī ḥadīş için bkz. el-Curcānī, *et-Ta'rīfāt*, s. 83, 84; el-Ḳāsimī, *el-Ḳavā'id*, s. 64-70.

⁴ Bundan dolayı bazı ālimler çeşitli karineleri esas alarak mevķūf rivāyetleri merfū' olarak deęerlendirmişlerdir. Bazı ālimler ise maķtū' rivāyetlerinde de aynı şekilde merfū' olarak deęerlendirileceğini ileri sürmüşlerdir. Bkz. es-Seḥāvī, *el-Feth*, I, 122-126.

dönemlerde bu rivāyet türleri birbirlerini etkilemiş ve aralarında dönüşümler yaşanmıştır.

“*Merfū*” kavramı “رفع= rafa‘a” kökünden türemiş olup *yukarı kaldırılmış, yükseltilmiş, yüceltilmiş* anlamlarına gelir⁵. Tanımlarda görüleceği gibi bu kelimenin sözlük anlamları ile iştilāhî kullanımları arasında yakın bir ilişki bulunmaktadır. Tespit edebildiğimize göre *merfū* kavramının geçtiği ilk rivāyetler Ebū Hureyre (ö. 57/677)⁶ ile Semure b. Cundeb’in (ö. 58/678)⁷ rivāyetleridir. Ancak bu kullanımların zikredilen şahābilere değil de daha sonraki rāvîlere ait olması kuvvetle muhtemeldir. *Merfū* kelimesi ilk olarak terim manası ile tābî‘undan olan Muḥammed b. Sīrīn (ö.

⁵ İbn Manzūr, *Lisānu'l-'Arab*, VIII, 129-131; el-Fīrūzābādī, *el-Muḥīṭ*, s. 933

⁶ Bkz. el-Beyhākī, *eş-Şu‘ab*, VII, 298. Bu rivāyetin metni: “عن الحجاج بن فرافعة عن رجل عن أبي هريرة قال أظنه مرفوعا قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم من طلب الدنيا حلالا استغافا عن مسألة وسعيا على أهله وتعطفا على حاره وجاء يوم القيامة ووجهه كالقمر ليلة البدر ومن طلب الدنيا مفاخرًا مكاثرا مرثيا لقي الله وهو عليه غضبان عن سفيان عن حجاج بن فرافعة عن مكحول عن أبي هريرة ” şeklinde yer almıştır (bkz. s. 418). Bu durum “مرفوع” ifadesinin rāvî kullanımı olabileceğine delâlet etmektedir. Zira daha erken kaynakta geçen kullanım “يرفعه” ifadesidir. Yine Ebū Hureyre’den nakledilen farklı bir rivāyette “حدثني عمرو الناقد حدثنا سفيان عن عمرو ” şeklinde bir ifade kullanılmıştır. Bu ifade Muslim’in rivāyetinde bulunmasına rağmen Aḥmed’in rivāyetinde bulunmamaktadır. Dolayısıyla bu ifadenin de rāvî tasarrufu olması yüksek bir ihtimaldir. Krş. Muslim, *eş-Şaḥīḥ*, el-İmān 1/46, I, 103, rak: 108; Aḥmed, *el-Musned*, II, 499, 500, III, 256, rak: 7393, 9866.

⁷ Bkz. Aḥmed, *el-Musned*, V, 655, rak. 19744. Bu rivāyeti Aḥmed : “حدثنا عفان حدثنا همام أخبرنا بشر بن حرب عن سمرة بن جندب قال أحسبه مرفوعا من نسي صلاة فليصلها حين يذكرها ومن الغد للوقت حدثنا يونس وسريج قالا ” şeklinde nakletmiştir. Bu rivāyet *Merfū* ve mevķūf olarak farklı şahābilere de nakledilmiştir. Bkz. İbn Ebī Şeybe, *el-Muḥannaḥ*, I, 411-413, rak: 4735-4750. et-Ṭaḥavī, bu rivāyeti nakletmiş; ancak “*Merfū*” kavramını rivāyetinde zikretmemiştir. Bkz. eş-Şerḥ, I, 465. Bu durum rivāyetin metninden daha sonra bu ifadenin çıkarıldığına delâlet etmektedir.

110/728) tarafından kullanılmıştır⁸. Şahābe dönemi sonrasında daha çok merfū' kavramının türediği "رفعہ"⁹ ve "يرفعہ"¹⁰ fiilleri kullanılmıştır.

Merfū' kavramı erken dönemlerde terim manası ile kullanılmış¹¹ olmasına rağmen, en erken tanımına ancak birbirinin çağdaşı iki âlim olan el-Ḥaṭīb (ö. 463/1070) ve İbn 'Abdīlberri'nin (ö. 463/1070) eserlerinde rastlayabildik¹². Daha sonra yapılan tüm tanımlarda bu iki tanım esas alınarak kapsamları belirlenmeye çalışılmıştır. Merfū' hadîsin tanımında görüleceği gibi ref' sorununun önemli bir aşaması merfū' hadîş kavramının kapsamının belirlenmesi esnasında yaşanmıştır. Zira merfū' hadîsin kapsamı belirlenirken çeşitli gerekçelere dayanılarak birçok mevkūf ve maktū' rivāyet merfū' hadîş kapsamına sokulmuş ya da çıkarılmıştır. Dolayısıyla bu farklı yaklaşımları tespit edip aralarındaki ilişkiyi ortaya çıkarmak için farklı tanımları inceleme ihtiyacı ortaya çıkmıştır.

İbn 'Abdīlberri, bir kısım âlimlerin *merfū'* ve *musned* kavramlarını birbirinden farklı tanımlayarak *merfū'* kavramını: "أن المرفوع كل ما أضيف إلى النبي صلى الله عليه وسلم متصلاً كان أو مقطوعاً = *Senedi kopuk ya da muttaşıl olsun Rasūlullāh (s.a.v.)'a izafe edilmiş tüm rivāyetlerdir*" şeklinde tanımladıklarını belirterek, hadîş âlimlerinin çoğunluğunun

⁸ Bkz. el-Fesevī, *et-Tāriḥ*, III, 22; el-Ḥaṭīb, *el-Kifāye*, s. 458; es-Suyūṭī, *Tedrib*, I, 192; Yücel, *Ahmet, Hadis İstilahları*, 154. Bu rivāyetin metni: "عن خالد قال قال محمد بن سيرين كل شيء حدثت عن أبي هريرة فهو "مرفوع" شكله".

⁹ Ebū Yūsuf, *el-Āṣār*, s. 40, 184; 'Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, II, 371, III, 165, 370, 562, IV, 18, 44, 330, VI, 189, VIII, 108, IX, 238, 267, 427, X, 412, 434, XI, 21, 98, 163, 168, 297, rak: 3740, 5165, 6000, 6695, 6826, 6918, 7963, 10455, 14506.

¹⁰ Mālik, *el-Muvatta*, Ḥusnu'l-Ḥuluk 47/2, 54/14, II, 905, 979, rak: 9, 37; Ebū Yūsuf, *el-Āṣār*, s. 1; 'Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, I, 138, 290, 380, 517, 563, III, 311, 387, IV, 317, V, 3, 151, 184, VI, 19, 514, VII, 10, rak: 524, 1119, 1487, 1980, 2139, 5761, 6047, 7924, 8797, 9223, 9316, 9870, 11891, 11979.

¹¹ Bu kavramı kullanan bazı kişilerin isimleri şöyledir: Şu'be (ö. 160/776), bkz. et-Tirmizī, *Sunen*, Tefsir 48/20, V, 297, rak: 3160; ed-Dārimī, *Sunen*, I, 270, rak: 1107; Muḥammed b. Ca'fer (ö. 193/808), bkz. Aḥmed, *el-Musned*, I, 215; Yaḥyā b. Ḥammād (ö. 215/830), bkz. ed-Dārimī, *es-Sunen*, II, 237, rak: 2329.

¹² İbn 'Abdīlberri, *et-Temhid*, I, 25; el-Ḥaṭīb, *el-Kifāye*, s. 37.

musned ve merfû' kavramlarını aynı anlamda kullandıklarını iddia etmiştir¹³. Musned ve merfû' kavramlarının aynı anlamda oldukları görüşü, bir kısım âlimlerin görüşü olarak da zikredilmiştir¹⁴. İbn Hacer ise bu görüşün kabul edilmesi durumunda, *merfû'* rivâyetlerden *mursel*, *mu'dal* ve *munkaṭı'* olanların musned tanımının kapsamı içerisine gireceğini belirterek, hiç kimsenin böyle bir şeyi söylememiş olduğunu iddia etmiştir¹⁵. Ancak el-Cezâirî (ö. 1338/1919), ed-Dâraḳuṭnî'nin (ö. 385/995) de İbn 'Abdiberr ile aynı anlayışta olduğunu ifade etmiştir¹⁶. İbn Ebî Hâtim (ö. 327/938)¹⁷ ve el-Bezzâr (ö. 292/955)'ın¹⁸ da musned hadîste ittişâl şartını zorunlu görmemiş olmaları, musned kavramını merfû' kavramı anlamında kullandıklarına delâlet etmektedir. Ebû Dâvud ve et-Tirmizî'nin de isnâddaki kopukluğun giderilmesini ref' olarak değerlendirmiş olmaları¹⁹, merfû' kavramını musned hadîş anlamında kullandıklarına delâlet etmektedir. el-Mavşilî (ö. 622/1225) ve İbn Tâhir el-Maḳdisî (ö. 507/1113) de musned kavramını merfû' kavramı yerine kullanmışlardır²⁰.

İbn 'Abdiberr ve onunla aynı görüşte olan âlimleri böyle bir düşünceye iten sebep, *musned* ismi verilen kitaplarda bazı *mevḳûf*, *mursel* ve *maḳṭû'* rivâyetlerin

¹³ İbn 'Abdiberr, *et-Temhîd*, I, 25. Yaptığımız araştırmalarda bu tanımın daha önceleri kim veya kimler tarafından yapıldığını tespit edemedik.

¹⁴ Bkz. İbn Hacer, *en-Nuket*, I, 511; ez-Zehabî, *el-Muḳîze*, s. 42; el-'Irâkî, *et-Takyîd*, s. 66; eş-Şan'ânî, *et-Tavḏîh*, I, 234.

¹⁵ 'Aliyyu'l-Kârî, *Şerḥ*, s. 613; Zekeriyya b. Muḥammed, *Fetḥu'l-Bâḳî*, s. 118. İbn Hacer farklı bir eserinde ifadesini yumuşatarak, bunun hadîş âlimlerinin yaygın olan kullanımına aykırı olduğunu söylemiştir. Bkz. *en-Nuket*, I, 506.

¹⁶ el-Cezâirî, *et-Tevciḥ*, s. 66. Bunun örnekleri için bkz. ed-Dâraḳuṭnî, *el-'İlel*, II, 121, III, 177, V, 47, V, 243, VI, 125.

¹⁷ es-Seḥâvî, *el-Fetḥ*, I, 99.

¹⁸ el-Bezzâr, *el-Musned*, III, 64, V, 21. el-Bezzâr, işaret ettiğimiz yerlerde *mevḳûf* olarak nakledilen bazı rivâyetlerin, rivâyet şıgasına bakarak bunları musned olarak değerlendirmiştir.

¹⁹ Bkz. es-Seḥâvî, *el-Fetḥ*, I, 98.

²⁰ Bkz. el-Maḳdisî, *et-Tezkire*, s. 22 ; el-Mavşilî, *el-Vuḳûf*, s. 55.

bulunmuş olması olabilir²¹. Bu durumu bir delil olarak kabul etmemiz durumunda, bu görüş çoğunluğun görüşü haline dönüşebilir. *Musned* ismi verilen kitaplarda farklı rivāyet türlerine rastlanması bu görüşü desteklemektedir. Ancak kitaplara verilen isimler kitapların genel vasfını ifade eder. Tıpkı “*Şahih*” isminin verildiği kitaplarda *za’if* hatta *mevzū’* olduğuna hükmedilmiş rivāyetlerin bulunması gibi. Bu yüzden bu iki kavramın eş anlamlı olduğu iddiası güçlü bir temele dayanmamaktadır. Buna rağmen bazı âlimlerce aynı anlamda kullanıldıkları da bir gerçektir. Hādīsin isnād edilmesi, sözü söyleyen kişiye *ref’* edilmesini ifade eder²². Bu yüzden iki kavram arasında ortak noktalar vardır. Ancak aralarında bazı farklar da bulunmaktadır. el-Ḥaṭīb, musned hādīsten kastın rivāyet edenle edilen arasında kopukluk olmayan rivāyet olduğunu; ancak musned hādīsin daha çok Rasūlullāh (s.a.v.)’a isnād edilmiş rivāyetler için kullanıldığını ifade etmiştir²³. el-Ḥaṭīb’in bu açıklamasına göre *musned* kavramı sadece *merfū’* rivāyetleri değil, senedi muttaşıl olan *mevķūf* ve *maķtū’* rivāyetleri de içerir; ancak kullanımı daha çok *merfū’* rivāyetler içindir.

İbn ‘Abdiberr’in zikrettiği bu tanım, daha sonraları genel kabul görmüş ve yapılan yeni tanımlamalara temel teşkil etmiştir. İbn ‘Abdiberr’in tanımına bakıldığında, Rasūlullāh (s.a.v.)’a isnād edilen her şeyin *merfū’* hādīş kapsamına girdiği görülür. Bu yüzden senedi kopuk ya da muttaşıl olsun Rasūlullāh (s.a.v.)’a izafe edilmiş tüm rivāyetlerin, hatta muşanniflerin dahi Rasūlullāh (s.a.v.)’a izafe ederek naklettikleri dâhil, *merfū’* kavramının kapsamı içerisine girdiği iddia edilmiştir²⁴.

İzafe şekline herhangi bir sınırlama getirilmemiş olması tanımın sağlıklı olmasını engellemiştir. Çünkü bu tanımda *mevķū’* ve hükmen *merfū’* hādīşlerin durumu açık değildir. Zikrettiğimiz ihtimallerin varlığından dolayı *merfū’* hādīşle

---

²¹ Meselâ Ahmed b. Ḥanbel’in *el-Musned*’inde 313 *mevķūf* ve 29 *maķtū’* rivāyet bulunmaktadır. Bu veriler Saḥr’ın “el-Kutubu’t-ti’sa” isimli bilgisayar programına göre dir.

²² es-Suyūṭī, *et-Tedrib*, I, 41,42.

²³ el-Ḥaṭīb, *el-Kifāye*, s. 37.

²⁴ el-‘Irāķī, *et-Takyīd*, s. 66; es-Seḥāwī, *el-Feth*, I, 98.

ilgili farklı tanımlar yapılmaya çalışılmıştır. Görüleceği üzere bu tanımların bazılarında kapsam iyice genişletilmiş bazılarında ise daraltılmıştır. Meselâ İbnu’ş-Şalâh (ö. 643/1245) ve bazı âlimler merfû’ kavramının içeriğini biraz daha daraltarak onu: “ما أضيف إلى رسول الله خاصة = *Özellikle Rasûlullâh (s.a.v.)’a izafe edilenler*” olarak tanımlamışlardır²⁵. Buradaki “خاصة = özellikle” kaydı ile mevķûf ve maķtû’ rivâyetlerin merfû’ kapsamından çıkarıldığı belirtilmiştir²⁶. Dolayısıyla bu tanım da mevķûf ve maķtû’ hadîşlerin durumu dışında bir önceki tanımdaki belirsizlikler mevcuttur.

ez-Zehebî ise (ö. 748/1347) merfû’ hadîşin muhtevasını Rasûlullâh (s.a.v.)’ın söz ve fiilleri ile sınırlayarak: “ما نسب إلى النبي صلى الله عليه وسلم من قوله أو فعله = *Rasûlullâh (s.a.v.)’a nispet edilmiş söz ve fiillerdir*”²⁷ şeklinde tanımlamıştır. ez-Zehebî’ye bu sınırlamanın getirilmesinde İbn Keşîr (ö. 774/1373) de muvafakat etmiştir²⁸. ‘Aliyyu’l-Kârî (ö. 1014/1615) bu tanımın cumhura ait olduğunu²⁹, es-Şan‘ânî (ö. 1182/1768) ise meşhur olan tanımın bu olduğunu belirtmişlerdir³⁰.

es-Seĥâvî, merfû’ hadîşin söz ve fiillerle sınırlanmasını yanlış bulup, Rasûlullâh (s.a.v.)’ın merfû’ takrîrlerini de kapsam içerisine almıştır³¹. es-Seĥâvî’nin burada takrîrin merfû’ olması kaydını getirmesi bizce isabetli olmuştur. Zira bu kaydın konulmaması durumunda şaĥâbenin yaptığı tüm fiillerin Rasûlullâh (s.a.v.)’ın

---

²⁵ İbnu’ş-Şalâh, *el-Muĥaddime*, s. 22; es-Suyûtî, *et-Tedriĥ*, I, 183, 184; es-Seĥâvî, *el-Fetĥ*, I, 98; el-Leknevî, *ez-Zafer*, s. 210.

²⁶ es-Seĥâvî, *el-Fetĥ*, I, 98.

²⁷ ez-Zehebî, *el-Mûķıza*, s. 41; Aĥmed Şâkir, *el-Bâ’iĥ*, s. 43.

²⁸ Aĥmed Şâkir, *el-Bâ’iĥ*, s. 43.

²⁹ ‘Aliyyu’l-Kârî, *eĥ-Şerĥ*, s. 546.

³⁰ es-Şan‘ânî, *et-Tavdîĥ*, I, 230.

³¹ es-Seĥâvî, *el-Fetĥ*, I, 98.

takrîri ile olduğu iddia edilebilir³². Tanımın kapsamına eklenen bir başka unsur da Rasûlullâh (s.a.v.)’in istekleri olmuştur³³. Ancak arzuların söz ya da fiil ile ortaya çıkabileceği gerekçesiyle tanımın içerisinde zikredilmesinin uygun olmayacağı ifade edilmiştir³⁴.

Tanımın kapsamı içerisine alınan hadîş türlerinden birisi de Rasûlullâh (s.a.v.)’in sıfatları ile alâkalı rivâyetlerdir³⁵. Kanaatimizce Rasûlullâh (s.a.v.)’in sıfatlarının tümünün de tanımın kapsamı içerisine alınması isabetli olmamıştır. Çünkü Rasûlullâh (s.a.v.)’in sıfatları şahâbilerin haber verdikleri ve Rasûlullâh (s.a.v.)’in kendisinin haber verdikleri olmak üzere iki kısımdırlar. Bunlardan birinci kısmının mevķûf, ikinci kısmının ise merfû‘ olarak kabul edilmesi daha uygundur.

Tanımın kapsamına dâhil edilen bir başka rivâyet türü de *hukmen merfû‘* rivâyetlerdir³⁶. Bizce hukmen merfû‘ kabul edilen rivâyet türlerinin kapsam içerisine alınması hatalı bir yaklaşım olmuştur. Zira bu yaklaşım Rasûlullâh (s.a.v.)’a ait olmayan şahâbe hatta tâbi‘ün söz ve de fiilinin merfû‘ olarak değerlendirilmesine yol açmıştır³⁷.

Merfû‘ hadîşle ilgili yapılan bir başka tanım ise el-Ĥaĥîb’in: “المرفوع ما أخرج فيه = *Şahâbenin Rasûlullâh (s.a.v.)’in söz ya da fiilinden haber verdiği rivâyettir*” şeklindeki tanımıdır ve bu tanımda dikkat çeken farklılık: Tanımın kapsamı daraltılarak sadece şahâbenin Rasûlullâh (s.a.v.)’a izafe

³² Bu gerekçe ile Merfû‘ kabul edilmiş şahâbe fiillerini ifade eden rivâyet örnekleri için bkz. es-Suyûfî, *et-Tedrib*, I, 185, 186.

³³ eş-Şan‘ânî, *et-Tavdîh*, I, 230.

³⁴ ‘Aliyyu’l-Kârî, *eş-Şerh*, s. 546.

³⁵ Bkz. ez-Zurķânî, *Şerhu’l-Manzûme*, s. 34.

³⁶ ‘Aliyyu’l-Kârî, *eş-Şerh*, s. 545, 546; ez-Zurķânî, *Şerhu’l-Manzûme*, s. 34; ez-Zebîdî, *et-Tecrîd*, I, 133; Koçyiğit, Talat, *Hadîs Usûli*, s. 158, 159.

³⁷ Bu anlayışın eleştirisi ve sakıncaları için bkz. Kırbaşoğlu, M. Hayri, *Hadîs Metodolojisi*, s. 243-246.

ettiği söz ve fiillerle sınırlandırılmış olmasıdır³⁸. el-Ḥaṭīb'in koymuş olduğu “*şahābe*” kaydı tartışma konusu olmuş ve İbn Ḥacer bu kaydın konulmasındaki amacın merfū‘ hadîsin içeriğini sınırlamak değil, merfū‘ hadîşlerin genel rivāyet şeklinin bir ifadesi olabileceğini söylemiştir³⁹. el-‘Irākî⁴⁰ (ö. 806/1403) ve İbn Keşîr⁴¹ (ö. 774/1372) ise mursel rivāyetlerin kapsam dışında bırakılması için bu sınırlamanın getirildiğini belirtmişlerdir. Bu sınırlamanın amacı bazı rivāyetlerin irsāl edilmek suretiyle merfū‘ hale getirilmesine ve de bazı mursel rivāyetlerin isnādlarına şahābiler eklenerek muttaşıl hale dönüştürülmüş⁴² olmasına karşı bir tedbir olabilir. Şahābe kaydı mursel rivāyetler yanında hukmen merfū‘ rivāyetleri de kapsam dışı bırakmıştır. Çünkü hukmen merfū‘ rivāyetlerde şahābe rivāyet ettiği söz ya da fiili Rasūlullāh (s.a.v.)’a isnād etmeden kendisinden ya da Rasūlullāh (s.a.v.)’in dışında birisinden nakletmektedir. Buna rağmen el-Ḥaṭīb şahābenin açık olarak Rasūlullāh (s.a.v.)’a nispet etmediği bazı rivāyetleri merfū‘ kabul ederek⁴³ kendi yaptığı tanıma ters düşmüştür.

Kanaatimizce el-Ḥaṭīb bu sınırlama ile Rasūlullāh (s.a.v.)’ı görmemiş kişilerin onun adına konuşma haklarının olmadığını ifade etmek istemiştir. Zira Rasūlullāh (s.a.v.)’a muhatap olmamış bir kişinin ondan bir şeyler rivāyet edebilmesi; ancak bir aracı ile mümkündür. Rasūlullāh (s.a.v.) ile diğer insanlar arasındaki araçlar şahābiler olduğuna göre bu şartın konulması zorunludur. Ancak bu şartın, hadîsin *merfū‘* sayılmasının şartı değil, şihhatinin şartı sayılması gerekirdi.

Burada tartışılabilir olan durum şahābe ve diğer araçların zikrinin zorunlu olup olmadığıdır. Bir rivāyetin merfū‘ olması için senedinin muttaşıl olması şartını

---

³⁸ el-Ḥaṭīb, *el-Kifāye*, s. 37; İbnü’s-Şalāh, *el-Mukaddime*, s. 22; İbn Ḥacer, *en-Nuket*, I, 506; es-Suyūṭî, *et-Tedrib*, I, 183, 184; eş-Şan‘ānî, *et-Tavdîh*, I, 230; Ahmed Şâkir, *el-Bâ‘is*, s. 43.

³⁹ İbn Ḥacer, *en-Nuket*, I, 511; es-Suyūṭî, *et-Tedrib*, I, 184; eş-Şan‘ānî, *et-Tavdîh*, I, 230.

⁴⁰ el-‘Irākî, *et-Takyîd*, s. 66.

⁴¹ Ahmet Şâkir, *el-Bâ‘is*, s. 43.

⁴² Bkz. el-Ḥâkim, *el-Medhal*, s. 167, 168; Juynboll, G. H. A, *Hadis Tarihi*, s. 203.

⁴³ Bkz. el-Ḥaṭīb, *el-Kifāye*, s. 460, 461.

koşanlara göre, şahâbenin zikri zorunludur. Bu görüşte olanlar merfû' kavramını muttaşıl kavramı yerine kullanarak, merfû' hadîsi mursel hadîsin mukabili olarak kabul etmişler ve de mursel hadîsi bilinen tanımından farklı tanımlayarak munkâṭı' hadîşle aynı anlamda kullanmışlardır⁴⁴. Bu kullanımın fiqh ve uşûl âlimleri arasında yaygın olduğu ifade edilmiştir⁴⁵. Bazı kitaplarda geçen “رفعه فلان و أرسله فلان = falanca ref' etti ve falanca irsâl etti⁴⁶” ve de “يرفع المراسيل = murselleri ref' eder⁴⁷” gibi ifadeler bu anlayışı yansıtmaktadır. Bu anlayışa göre, rivâyetin ref' edilmesi senedinin boşluklarının doldurulmasını ifade eder. el-Mavşilî'nin de kullandığı “يرفع المسانيد و يسند” ifadesi, merfû' kavramını muttaşıl hadîş anlamında, musned kavramını ise merfû' hadîş anlamında kullandığını göstermektedir⁴⁸. İbnu'l-Cevzî de merfû' kavramını muttaşıl kavramı yerine, musned kavramını ise merfû' kavramı yerine kullanmıştır⁴⁹.

İbn Hacer, bu kavramlar arasındaki ilişkiyi şöyle özetlemiştir: “Merfû' hadîşte isnâda bakılmaksızın metin esas alınır. Ayrıca senedin muttaşıl ya da kopuk olmasına bakılmaksızın Rasûlullâh (s.a.v.)'a izafesinin şihhâatine bakılır. Muttaşıl hadîşte ise rivâyet mevķûf ya da merfû' olsun metne itibar edilmez, senede itibar edilir. Musned hadîşte ise her ikisine de itibar edilir. Bu yüzden musned hadîş, hem muttaşıl hem de merfû' olma özelliklerini toplamış olur. Böylece aralarında umum husus ilişkisi

⁴⁴ İbnu's-Şalâh, *el-Muḳaddime*, s. 22; es-Suyûṭî, *et-Tedrib*, I, 184; es-Seḫâvî, *el-Feth*, I, 98; eş-Şan'ânî, *et-Tavdîh*, I, 231.

⁴⁵ Bkz. es-Suyûṭî, *et-Tedrib*, I, 195, 196; et-Tehânevî, *el-Kesf*, I, 586.

⁴⁶ Bkz. es-Suyûṭî, *et-Tedrib*, I, 184.

⁴⁷ Örnekler için bkz. İbn Hıbbân, *el-Mecrûḫîn*, I, 379, II, 212; İbnu'l-Cevzî, *eḏ-Du'afâ*, II, 194.

⁴⁸ Bkz. el-Maḳdisî, *et-Tezkire*, 22; el-Mavşilî, *el-Vuķûf*, s. 55. el-Mavşilî, el-Maḳdisî'nin sözünü naklederken lafızlara tam olarak riayet etmemiştir.

⁴⁹ Bkz. İbnu'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, I, 36.

doğmuştur. Bundan dolayı her musned hadîş aynı zamanda hem merfû‘ hem de muttaşıl hadîştir⁵⁰.”

İbn Hacer’in bu değerlendirmesi genel kabul gören tanımlar çerçevesinde geçerlidir; ancak tüm farklı tanımlamalar için geçerli değildir. Ayrıca merfû‘ hadîşte senede, musned hadîşte ise metne itibar edilmediği genellemesi de bizce hatalıdır. Zikrettiğimiz tartışmalar bu yaklaşımın hatalı olduğunu göstermektedir.

el-Curcānī (ö. 816/1413) merfû‘ hadîşin kapsamını iyice daraltarak, merfû‘ hadîşi: “ما أخرج فيه الصحابي عن قول الرسول الله صلى عليه وسلم = *Şahābenin Rasūlullāh (s.a.v.)’in sözlerinden haber verdiği rivāyettir*⁵¹” şeklinde tanımlamıştır. Kanaatimizce bu sınırlamaya gidilmesinin sebebi, fiillerin şahābe gözlemine ya da içtihadına dayanmasından dolayı kesin hüküm ifade etmediğinin düşünülmesidir⁵². Ancak fiillerin mutlak olarak kapsam dışı bırakılması bizce isabetli değildir. Üstelik Rasūlullāh (s.a.v.)’tan rivāyet edilen tüm sözler de merfû‘ değildir. Zira Rasūlullāh (s.a.v.)’in sözlerinin bir kısmı, Rasūlullāh (s.a.v.)’in fiillerinin sözlü hale dönüştürülmesi tarzındadır⁵³.

Bu ve diğer tanımlarda ortaya çıkan sorunlardan birisi de mevzû‘ hadîşlerin *merfû‘* tanımının kapsamına girip girmeyeceği meselesidir. Zira mevzû‘ hadîşler gerçekte Rasūlullāh (s.a.v.)’a ait olmayan; ancak Rasūlullāh (s.a.v.)’a izafe edilmiş rivāyetlerdir. Bu yüzden bunların merfû‘ kapsamına sokulmamaları gerekir. Buna rağmen mevzû rivāyetlerin de merfû‘ hadîşin kapsamına alındığı olmuştur⁵⁴. ez-Zehebî bunu yapanlardandır; zira kendisi metninin mevzû‘ olduğuna hükmettiği bir

⁵⁰ İbn Hacer, *en-Nuket*, I, 506, 507.

⁵¹ el-Curcānī, *et-Ta’rîfāt*, s. 211.

⁵² Bu konu ile ilgili bilgi için bkz. Görmez, Mehmet, *Metodoloji Sorunu*, s. 177-179.

⁵³ Bazı örnekler için bkz. İbn Hıbbān, *el-Mecrūhîn*, I, 144; Görmez, Mehmet, *Metodoloji Sorunu*, s. 179.

⁵⁴ Bkz. Muḥammed el-Ceberî, *Hucciyetu’s-Sunne*, s. 102.

rivāyeti merfū‘ olarak nitelemiştir⁵⁵. Bu görüşte olanlar ref‘ edilmiş mevķūf ya da maķtū‘ rivāyetleri mevzū‘ hadīşler kısmında değerlendirmişlerdir. İbn ‘Adī (ö. 365/975)⁵⁶, İbnu’l-Cevzī (ö. 507/1113)⁵⁷, İbn ‘Arrāk (ö. 963/1515)⁵⁸ ve ‘Aliyyu’l-Ķārī (ö. 1014/1615)⁵⁹ de bu şekilde ref‘ edilen rivāyetleri mevzū hadīş kısmında değerlendiren âlimlerdendirler. el-Mavşilī ise (ö. 622/1225) bu tür rivāyetlerin mevzū‘ kısmında değerlendirilemeyeceğini ileri sürerek, bu tür 151 rivāyeti bir eserde toplamıştır⁶⁰. Bu ihtilâfin kaynağı mevzū‘ hadīşin tanımından kaynaklanmaktadır⁶¹. Mevzū‘ rivāyetler bazılarınca hadīş kavramının kapsamı içerisinde dahi görülmemiştir⁶². Bu durumda merfū‘ kavramının kapsamı içerisine de girmemeleri gerekir. Buna rağmen bakış açısına göre bazı rivāyetlerin mevzū‘ olup olmadığı tartışmalı olduğundan, bunların bir kısmı merfū‘ hadīşin kapsamına girebilir⁶³. Zira bazı mevzū‘ hadīşlerin zayıf bir ihtimal da olsa doğru olabilmesi mümkündür⁶⁴; çünkü bazen yalancılar da doğru bir şey söyleyebilirler⁶⁵. Dolayısıyla bir hadīşin merfū‘ sayılabilmesi için, zayıf bir ihtimal olsa da Rasūlullāh (s.a.v.)’a ait olabilme ihtimalini taşıması gerekir. Bu sebeptendir ki rivāyetin mevzū‘ olduğunun kesin olarak bilinmesi durumunda bunların merfū‘ hükmüne girmeyeceği

⁵⁵ Bkz. ez-Zehabī, *el-MĖān*, I, 506.

⁵⁶ Bkz. el-Mavşilī, *el-Vuķūf*, s. 103.

⁵⁷ Bkz. İbnu’l-Cevzī, *el-Mevzū‘āt*, I, 35, 259; II, 78-80.

⁵⁸ İbn ‘Arrāk, *et-Tenzīh*, I, 15. Örnekler için bkz. a.e., I, 276, 277.

⁵⁹ Bkz. ‘Aliyyu’l-Ķārī, *el-Maşnū‘*, s. 82, 93.

⁶⁰ Kitabın telif sebebi için bkz. el-Mavşilī, *el-Vuķūf*, s. 13.

⁶¹ Bkz. İbn ‘Arrāk, *et-Tenzīh*, I, 4; ‘Omer Fellāte, *el-Vağ‘u*, I, 109, 110.

⁶² İbn Hacer, *en-Nuket*, II, 838.

⁶³ Bkz. es-Sehāvī, *el-Feth*, I, 237, 238.

⁶⁴ İbn Hacer, *en-Nuket*, II, 840; ‘Aliyyu’l-Ķārī, *eş-Şerh*, s. 435.

⁶⁵ ‘Aliyyu’l-Ķārī, *eş-Şerh*, s. 435.

belirtilmiştir⁶⁶. Bu yüzden İbn Keşir (ö. 774/1373) merfû' olarak gelen; ancak mevzû' olduğuna hükmettiği bir rivâyetin ref'inin doğru olmadığına hükmetmiştir⁶⁷.

Merfû' kavramıyla ilgili ihtilâflı bir diğer nokta ise, *Merfû'* vasfının isnâdla mı yoksa metinle mi alakalı olduğu konusudur. Bazı âlimler merfû' vasfını isnâdla alakalı görürken, bazıları da metinle alakalı görmüşlerdir⁶⁸. İbn Hacer'in, merfû' hadîste senede itibar edilmediğini belirtmiş olması, merfû' vasfını metinle alakalı gördüğüne delâlet etmektedir⁶⁹. Bu görüşe göre Rasûlullâh (s.a.v.)'in taqrîr ve sıfatları yanı sıra, hükmen merfû' rivâyetler de tanımın kapsamına girebilirler. Ayrıca senesinde yalancılar bulunan rivâyetler ile mursel, maqtû' hatta senedi olmayan rivâyetler dahi merfû' kavramının kapsamı içerisine girebilirler. Nitekim hem uydurma rivâyetlerin⁷⁰, hem de müelliflerin Rasûlullâh (s.a.v.)'a izafe ederek nakletmiş oldukları sözlerin *merfû'* tanımının içerisinde değerlendirileceği iddia edilmiştir⁷¹. Bu yüzden olsa gerek ki, es-Sehâvî merfû' hadîsin tanımında senede itibar edilmemesinin pek sağlıklı bir yaklaşım olmayacağını belirtmiştir⁷². Bizce de merfû' vasfının tamamen metne ait olduğu görüşü isabetli değildir. Zira bu görüşün kabul edilmesi, mevzûf ve maqtû' rivâyetlerin ref' edilmesine yol açabilir. Bazı kaynaklarda yer alan mevzûf rivâyetlerin Rasûlullâh (s.a.v.)'a isnâd edilerek nakledilmiş olması⁷³ bu görüşün doğuracağı sakıncalara işaret etmektedir.

Talat Koçyiğit, *merfû'* hadîsin isnâdla olan bağlantısını dikkate alarak merfû' hadîsi "*İsnada Müteallik Hadis Çeşitleri*" başlığı altında zikrederek merfû' hadîsin

---

⁶⁶ İbn 'Arrāk, *et-Tenzîh*, I, 5; 'Omer Fellâte, *el-Vağ'u*, I, 109; 'Abduşşamed, *el-Vağ'u*, s. 10.

⁶⁷ İbn Keşir, *et-Tefsîr*, I, 224.

⁶⁸ Bkz. 'Aliyyu'l-Kârî, *eş-Şerh*, s. 604, 605.

⁶⁹ İbn Hacer; *en-Nuket*, I; 506, 511.

⁷⁰ Muḥammed el-Ceberî, *Hucciyetu's-Sunne*, s. 102.

⁷¹ 'Aliyyu'l-Kârî, *Şerh*, s. 605; Zekeriyya b. Muḥammed, *Fethu'l-Bâkî*, I, 117.

⁷² es-Sehâvî, *el-Feth*, I, 98.

⁷³ Bu tür örnekler ikinci bölümde ele alınmıştır.

senedle ilgili olduğu kanaatini izhar etmiştir⁷⁴. Merfû kavramının sadece isnâdla ilgili olduğunu kabul etmemiz durumunda, hükmen merfû rivâyetler, Rasûlullâh (s.a.v.)'in sıfatları ve merfû kabul edilen çeşitli şîgalarla yapılan rivâyetler kapsam dışında kalırlar. Ancak bu durumda senedi şâhîh olan; fakat metni uydurma olan rivâyetlerin merfû tanımının kapsamı içerisine girmesi gerekir. Dolayısıyla merfû hadîsin tamamen isnâdla bağlantılı olduğu da söylenemez.

Esasen “merfû” kavramı her iki şekilde de kullanılmıştır. Özellikle “merfû” hadîsi, “musned muttaşıl” hadîsle eş anlamda kullananlar, “merfû” vasfının senede ait olduğu görüşündedirler. Bu vasfın senede ait olduğunu kabul etmemiz durumunda, mevzû rivâyetlerin de tanımın kapsamı içerisine girmesi mümkün olur. Çünkü mevzû rivâyetler senedin zahiri itibari ile Rasûlullâh (s.a.v.)'a kadar ulaşan rivâyetlerdir. Keza sadece senede itibar edilmesi durumunda kudsî hadîşlerin de bu kavramın kapsamına girebilmesi muhtemeldir. Çünkü kudsî hadîşler sened itibariyle Allah'a kadar ulaşan rivâyetlerdir⁷⁵. Metnin esas alınması durumunda ise kudsî hadîşlerin kapsam içerisinde olup olmadığı belirsiz bir durum kazanır. Zira sözü aktaranı esas almamız durumunda, merfû hadîsin kapsamı içerisine girerler; ancak sözün sahibini esas almamız durumunda ise kapsam dışı kalırlar. Bundan dolayı kudsî hadîşler, merfû hadîşlerin dışında ayrı bir tür olarak değerlendirilmelidir.

Merfû hadîsle ilgili ihtilâfları dikkate alarak, merfû hadîsi: “*Müellifine nispeti ve güvenilirliği tespit edilmiş hadîş kaynaklarında yer alan ve râvîsi tarafından açık bir şekilde söz ya da fîl olarak Rasûlullâh (s.a.v.)'a nispet edilerek nakledilen, ref edildiğine ya da mevzû olduğuna hükmedilmemiş rivâyetlerdir*” şeklinde tanımlayabiliriz.

Bu tanımda “*Müellifine nispeti ve güvenilirliği tespit edilmiş hadîş kaynaklarında yer alan*” kaydıyla, müellifine nispetinin doğru olmadığı tespit edilen

---

⁷⁴ Koçyiğit, Talat, *Hadis Usûli*, s. 158.

⁷⁵ Konunun eleştirel bir değerlendimesi için bkz. Kırbaçoğlu, M. Hayri, *Sünnet*, s. 306.

ve de içeriği hadîş uşûlünde kabul gören rivāyet yöntemlerinden hiçbiri kullanılmadan telif edilen kitaplarda yer alan rivāyetler kapsam dışı bırakılmıştır. Zira bir kısım insanlar rüya ya da ilham yoluyla aldıklarını iddia ettikleri rivāyetleri Rasûlullāh (s.a.v.)'a izafe etmeyi meşru saydıkları gibi⁷⁶, geçmişte bazı uydurma hadîş nüshaları da oluşturulmuştur⁷⁷. Bu sınırlama, fıkıh ya da diğer İslam kültürü ile alakalı eserlerde yer alan tüm rivāyetlerin merfû' kabul edileceği şeklinde değerlendirilmemelidir. Çünkü bu tür eserlerde yer alan rivāyetlerin kaynaklarının da güvenilir hadîş kaynakları olması zorunluluğu vardır.

“*Rāvîsi tarafından açık bir şekilde Rasûlullāh (s.a.v.)'a nispet edilerek nakledilen*” kaydıyla ise, Rasûlullāh (s.a.v.)'a nispeti açık olmayan mevķûf ve maķtû' rivāyetler kapsam dışında bırakılmıştır. Ancak sened ve metin açısından sıhhati tespit edilmeden önce zahiren Rasûlullāh (s.a.v.)'a nispeti açık olup, aklî ya da naklî bir karine ile sıhhatinin güçlenmesi muhtemel olan mu'đal, mursel ve munkatı' gibi genelde za'if sayılan rivāyetler tanımın kapsamı içerisinde bırakılmıştır.

“*Söz ya da fiil olarak*” kaydıyla da bazı tanımlara eklenen “*Rasûlullāh (s.a.v.)'in sıfatları*” kaydı, bu tanımın dışında bırakılmıştır. Ancak Rasûlullāh (s.a.v.)'in takrîrleri söz ve fiilleri içerisinde düşünülerek tanımın kapsamı içerisinde bırakılmıştır. Bunun da sebebi, takrîrlerin de sonuç itibari ile sözlü veya fiili olarak gerçekleşmesidir. Rasûlullāh (s.a.v.)'in takrîri olduğuna dair açık herhangi bir delil bulunmayan ve sadece şahābe ve daha sonraki nesillerin yorum yoluyla Rasûlullāh (s.a.v.)'in takriri kabul ettikleri hususlar kapsam dışında bırakılmıştır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, Rasûlullāh (s.a.v.)'a izafe edilen tüm söz ve fiillerin merfû' olarak kabul edilemeyeceğidir. Bir takım söz ve fiiller şekil itibariyle Rasûlullāh (s.a.v.)'a ait gibi gözükseler de, içerik yönünden Rasûlullāh (s.a.v.)'a izafe edilmeleri

---

⁷⁶ el-Munāvî, *Feyzu'l-kadîr*, VI, 216; Kırbaşoğlu, M. Hayri, *Sünnet*, s. 108-111; Yıldırım, Ahmet, *Tasavvuf Hadisleri*, s. 40-49; Uysal, Muhittin, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, s. 70-78.

⁷⁷ Bkz. eş-Şađānî, *el-Mevzû'ât*, s. 29-33; eş-Şevkânî, *el-Fevāid*, s. 423-425.

mümkün değildir. Meselâ bir konu ile alakalı olarak Rasûlullâh (s.a.v.)’tan birbiri ile çelişki arz eden farklı rivâyetlerin varlığı bunu göstermektedir. Zira Hz. Peygamberin bir konu hakkında bu kadar çelişkili görüşler beyan etmesi, tutarlılığı konusunda bir şüpheye yol açacaktır. Bu yüzden yaptığımız tanımda rivâyetin şihhâtinin güçlülüğünü değil, muhtemel olmasını dikkate aldık. Dolayısıyla merfû‘ hadîşler, Hz. Peygambere ait olan rivâyetleri değil, zayıf bir ihtimal da olsa zahiren ona ait olma ihtimalini taşıyan rivâyetleri ifade ederler.

“*Ref’ edildiğine ya da mevzû‘ olduğuna hükmedilmemiş*” kaydıyla, ref’ edildiği tespit edilmiş veya yalan olduğuna hükmedilmiş ve takviye edilmesi mümkün olmayan rivâyetler kapsam dışı bırakılmıştır. Rasûlullâh (s.a.v.)’a ait olmadığı tespit edilmiş bir şeyi merfû‘ kapsamı içerisine koymak, Rasûlullâh (s.a.v.)’a ait olmayan bir şeyi ona izafe etmeyi kabul etmek demektir ki, bu ref’ sorununun göz ardı edilip bu tür râvî tasarruflarını meşrulaştırmak anlamına gelir. Dolayısıyla biz bu tanımda, rivâyetin hem isnâdını hem de metnini dikkate aldık.

Merfû‘ hadîşin tanımında “izafet, nispet” kelimelerinin kullanılması rivâyetin Rasûlullâh (s.a.v.)’ın sözü olduğunun kesin olmadığını; ancak ona nispet edildiğini ima etmektedir. Bu, rivâyetin şahîh olmasının zorunlu olmadığını göstermek için olabileceği gibi rivâyetin mana ile nakledilmiş olması ihtimalinden dolayı ihtiyatlı davranmak için de olabilir. ‘Aliyyu’l-Kârî, hadîşleri Rasûlullâh (s.a.v.)’ın sözü olarak değerlendirmenin hatalı olduğuna işaret ederek, hadîşleri şahâbilerin Rasûlullâh (s.a.v.)’tan yaptıkları nakiller olarak değerlendirmiştir⁷⁸. Aslında hadîşler şahâbilerin Rasûlullâh (s.a.v.)’tan yaptıkları nakiller değil, râvîlerin şahâbiler aracılığı ile Rasûlullâh (s.a.v.)’tan yaptıkları nakillerdir. Rivâyetlerin genelinin mana olarak nakledilmiş olması⁷⁹ bu görüşümüzü desteklemektedir. Bizce hadîşlerin zanna dayalı hüküm ifade etmesinin⁸⁰ en önemli sebeplerinden birisi budur.

---

⁷⁸ ‘Aliyyu’l-Kârî, *eş-Şerh*, s. 545.

⁷⁹ Görmez, Mehmet, *Metodoloji Sorunu*, s. 192.

⁸⁰ es-Suyûti, *et-Tedrib*, I, 132.

Hadis kavramı ile ilgili yapılan tanımlar içerik olarak merfû kavramıyla aynı olduklarından⁸¹, hadis kavramı mutlak olarak zikredildiğinde merfû hadis anlamında kullanıldığı ifade edilmiştir⁸². Aynı şekilde sünnet kavramı ile ilgili yapılan bazı klasik tanımlar da merfû kavramı ile örtüşmektedir⁸³.

Horasan fuqahasının mevķuf rivāyetler için eķer, merfû rivāyetler için ise haber tabirini kullandıkları ifade edilmiştir⁸⁴. es-Seķāvī, Horasan fuqahasının görüşüne bazı Şāfi'î fıkıhçıların da katıldığını belirtmiştir⁸⁵. Bazı hadis âlimleri ise "eķer" tabirinin hadis âlimlerince hem merfû hem de mevķuf rivāyetler için kullanıldığını söylemişler ve buna delil olarak et-Taķāvī'nin (ö. 321/933) "*Şerķ Ma'āni'l-Aķār*" ile el-Beyhakī'nin (ö. 458/1065) "*es-Sunen ve'l-Aķār*" ve et-Taķerī'nin (ö. 310/922) "*Tehzībū'l-Aķār*" isimli eserlerini göstermişlerdir⁸⁶. en-Nevevī (ö. 676/1276) de hadisçilerin bunların hepsi için "eķer" tabirini kullandıklarını söylemiştir⁸⁷.

Gerek kavramların kullanımı gerekse içeriklerinin kapsamı hakkında zikrettiğimiz tartışmalar, ref meselesi ile ilgili ilk dönem kaynaklarında yer alan kavramların, geç dönemlerde yapılan tanımlarla anlaşılmaya çalışılmasının yanlışlıklara götürebileceğini göstermektedir. Bu tartışmalar ayrıca merfû hadise ve ref sorununa dair farklı yaklaşımların mevcudiyetini de göstermektedir. Merfû rivāyet türlerinin incelenmesinde bu durum daha açık olarak görülecektir.

---

⁸¹ Krş. el-Cezāirī, *et-Tevciķ*, s. 3; el-Kāsimī, *el-Kavā'id*, s. 61.

⁸² el-Cezāirī, *et-Tevciķ*, s. 3.

⁸³ Bu tanımlar için bkz. Kırbaoğlu, Hayri, *İslam Düşüncesinde Sünnet*, s. 71.

⁸⁴ el-'Irāķī, *et-Takyīd*, s. 68; es-Suyūķī, *et-Tedrib*, I, 184.

⁸⁵ es-Seķāvī, *el-Fetķ*, I, 103.

⁸⁶ İbn Hacer, *en-Nuket*, I, 513; es-Seķāvī, *el-Fetķ*, I, 103; Aķmed Şākir, *el-Bā'is*, s. 43.

⁸⁷ es-Suyūķī, *et-Tedrib*, I, 185.

B. Merfu‘ Rivāyet Türleri

Merfū‘ rivāyetleri Rasūlullāh (s.a.v.)’a izafe edilme şekilleri itibari ile *şariḥ merfū‘* rivāyetler ve *ḥukmen merfū‘ rivāyetler* olmak üzere ikiye ayıranlar olmuştur⁸⁸. Rivāyetlerin bu şekilde sınıflandırılmasında senedin yapısı ve metnin muhtevası göz önünde bulundurulmuştur. Senedin yapısında dikkate alınan unsur, rivāyetin kime izafe edildiği ve hangi şîga ile nakledildiğidir. Metnin içeriğinde ise muhtevasının içtihat sahasına girip girmediğine bakılmıştır.

1. Şariḥ Merfū‘ Rivāyetler

Rasūlullāh (s.a.v.)’a açıkça izafe edilen ve tedlīs ihtimali taşımayan ifadelerle yapılan rivāyetler şariḥ merfū‘ olarak değerlendirilmiştir⁸⁹. Bazen kullanılan ifade şekli, rivāyetin şihḥati konusunda delil olarak kullanılmıştır⁹⁰. Ancak kullanılan ifade, şariḥ merfū‘ rivāyetlerde hiç tedlīs yapılmadığı anlamına gelmez. Çünkü mudellisler bazen tedlīs yaptıkları rivāyetlerde bu ifadeleri kullanmışlardır. Meselâ el-Kutubu’s-sitte rāvīlerinden ‘Omer b. ‘Alī b. ‘Aḫā el-Baṣrī (ö. 190/805)’nin bunu yapan rāvīlerden birisi olduğu ifade edilmiştir⁹¹. Bu nedenle bazen mudellislerin şariḥ şîga ile naklettikleri rivāyetler de tartışma konusu olmuştur⁹².

Şariḥ merfū‘ rivāyetler kendi içerisinde *sözlü*, *fili* ve *taḫrīrī* olmak üzere üç kısma ayrılmıştır⁹³. Örneklerde görüleceği gibi bu gruplara giren rivāyetlerin bir kısmında Rasūlullāh (s.a.v.) açık olarak zikredilmemiş olmasına rağmen, kullanılan rivāyet şîgasına bakılarak bunların merfū‘ olduğuna hükmedilmiştir. Ref

---

⁸⁸ ‘Aliyyu’l-Kārī, *eş-Şerḥ*, s. 545-547.

⁸⁹ ‘Aliyyu’l-Kārī, *eş-Şerḥ*, s. 546, 547.

⁹⁰ ez-Zeyla‘ī, *en-Naṣb*, I, 59; Bkz. İbn Hacer, *Telḥīs*, I, 186.

⁹¹ Bkz. ez-Zehabī, *el-Mēzān*, III, 214.

⁹² Bkz. ez-Zeyla‘ī, *en-Naṣb*, I, 48.

⁹³ ‘Aliyyu’l-Kārī, *eş-Şerḥ*, s. 546-548.

yöntemlerinden bir tanesi bu uygulama olmuştur. Bundan dolayı şarih merfû' olarak değerlendirilen bu rivâyet türlerini ayrı ayrı ele alıp inceleyeceğiz.

a. Sözlü Şarih Merfû' Rivâyetler

Sözlü şarih ifade şekilleri olarak “سمعت رسول الله يقول = Rasûlullâh (s.a.v.)’in şunu dediğini işittim” ya da “حدثنا رسول الله = Rasûlullâh (s.a.v.) bize şunu anlattı” gibi ifadelerle yapılan rivâyetler kabul edilmiştir⁹⁴. Bu şîğalarda dikkat çeken unsur rivâyetin bizzat işitilerek nakledildiği izlenimini vermeleridir.

Bazı rivâyet şîğalarının şarih olup olmadığı konusunda ise ihtilâfa düşülmüştür. İhtilafa düşülen şîğalardan birisi “قال رسول الله = Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle dedi” ifadesinin yer aldığı rivâyetlerdir. el-Ḥaṭîb bu ifadenin şarih ifadelerle aynı olduğunu iddia etmiştir⁹⁵. Ancak bu ifadenin kullanıldığı rivâyetlerin başkalarından işitilmiş olması muhtemel olduğu için bunları şarih ifade şekilleri içerisinde değerlendirmeyenler de olmuştur⁹⁶. Meselâ Kâtâde’nin (ö. 117/735) işitmediği rivâyetlerde bu ifadeyi kullandığının belirtilmiş olması⁹⁷ bu görüşü doğrulamaktadır. Kanaatimizce bu ifadeyi şarih ifadeler içerisinde görmeyenler, bu ifadenin rivâyetlerin ref’ edilmesinde kullanılmış olmasını⁹⁸ da dikkate almışlardır.

Aynı şekilde “عن” şîğası ile nakledilen rivâyetlerin de şarih merfû' rivâyetlerden olduğu iddia edilmiştir⁹⁹. Ancak bazı âlimler bu tür rivâyetlerin mursal veya munkaṭı' olarak değerlendirileceğini belirterek¹⁰⁰, bunları şarih merfû'

⁹⁴ Bkz. er-Râzî, *el-Maḥşûl*, II, 218; ‘Aliyyu’l-Ḳârî, *eş-Şerḥ*, s. 546, 547. ‘Aliyyu’l-Ḳârî, *eş-Şerḥ*, s. 661.

⁹⁵ el-Ḥaṭîb, *el-Kifâye*, s. 459.

⁹⁶ er-Râzî, *el-Maḥşûl*, II, 218; Görmez, Mehmet, *Metodoloji Sorunu*, s. 177.

⁹⁷ İbn Sa’d, *eṭ-Ṭabaḳât*, VII, 171.

⁹⁸ Örnekler için bkz. el-Mavşilî, *el-Vuḳūf*, s. 17, 18, 23, 24, 26, 31.

⁹⁹ ‘Aliyyu’l-Ḳârî, *eş-Şerḥ*, s.546, 547.

¹⁰⁰ el-‘Irâḳî, *et-Takyîd*, s. 83.

rivāyetlerden görmediklerine işaret etmişlerdir. Bazı âlimler ise bu ifade türünün, rivāyetin Rasūlullāh (s.a.v.)'tan işitildiğini ortaya koymadığını açıkça ifade etmişlerdir¹⁰¹. İbn Hacer'in: "لأن العادة و الغالب أن الإسناد إذا انتهى إلى الصحابي قبل بعده عن النبي = Genellikle bir isnādın şāḥābeye kadar varması durumunda, ardından "عن النبي" denilmiştir" şeklindeki açıklaması, bu şīḡanın da rivāyetlerin ref'inde etkili olduğuna işaret etmektedir¹⁰². Nitekim İbn Hacer, merfū' ve mevķūf olarak nakledilen bir rivāyetin mevķūf şeklini tercih edip rivāyetin illeti olarak "عن" şīḡasıyla nakledilmesini göstermiştir¹⁰³. Ayrıca "أن رسول الله قال" = Rasūlullāh (s.a.v.)'ın şöyle dediği" şīḡası ile nakledilen rivāyetlerin de şārīḥ merfū' olup olmadığı ihtilāf konusu olmuştur¹⁰⁴. Cumhuriyetin bu şīḡa ile nakledilen rivāyetleri "عن" şīḡası ile nakledilenlerle aynı gördükleri ifade edilmiştir¹⁰⁵. Aḥmed b. Ḥanbel ise "أن" ifadesinin munķaṭı' rivāyetler için kullanıldığını söylemiştir¹⁰⁶. Ya'ķūb b. Şeybe (ö. 262/875) ve el-Berdicī'nin (ö. 301/913) de bu görüşte olduğu ifade edilmiştir¹⁰⁷. el-Bākıllānī (ö. 403/1012) ise zikrettiğimiz bu üç şīḡanın da şārīḥ olmadığını ifade

¹⁰¹ Bkz. İbnü's-Şalāḥ, *el-Muḳaddime*, s. 83. İbn Hacer, *en-Nuket*, II, 584. İbn Hacer, *el-Meḥāsebi*'den, bu şīḡanın genellikle işitilmeyen rivāyetlerde kullanıldığını söylediğini nakletmiştir.

¹⁰² Bkz. İbn Hacer, *en-Nuket*, II, 714. İbn Hacer burada merfū' olup olmadığı tartışmalı bir örnek de zikretmiştir. ed-Dāraķuṭnī ise bu rivāyetin mevķūf şeklinin doğru olduğunu belirtmiştir. Bkz. ed-Dāraķuṭnī, *el-'İlel*, II, 50-52. Mālik'in bu rivāyeti mevķūf olarak nakletmiş olması bu görüşü teyit etmektedir. Bkz. Mālik, *el-Muvaṭṭa* (eş-Şeybanī), s. 280.

¹⁰³ Bkz. İbn Hacer, *el-Telḥīş*, II, 666.

¹⁰⁴ Bkz. el-'Irāķī, *et-Takyīd*, s. 86.

¹⁰⁵ es-Suyūṭī, *et-Tedrib*, I, 217.

¹⁰⁶ es-Suyūṭī, *et-Tedrib*, I, 218. es-Saḥr'ın (Kutub-i tis'a) bilgisayar programına göre Aḥmed b. Ḥanbel'in Musned'inde bu ifade ile nakledilmiş 1392 rivāyet bulunmaktadır. Aynı programa göre bu ifadelerin geçtiği rivāyetlerin bir kısmının isnādları muttaşıl bir kısmının ise munķaṭı'tır. Tartışmalı bir örnek için bkz. Aḥmed, *el-Musned*, I, 7, rak. 4. Rivāyet hakkında geniş bilgi için bkz. ed-Dāraķuṭnī, *el-'İlel*, I, 274.

¹⁰⁷ en-Nevevī, *eş-Şerḥ*, I, 128; el-'Irāķī, *et-Takyīd*, s. 84, 85.

etmiştir¹⁰⁸. Zikrettiğimiz bu ihtilâf, mezkûr şîğalarla nakledilen rivāyetlerin icma ile şariḥ olduğu iddiasının¹⁰⁹ geçersiz olduğunu göstermektedir.

Ref' edilen rivāyetlerde daha çok bu şîğaların kullanılmış olması, bunların şariḥ merfū' olarak kabulünün sakıncasına işaret etmektedir. Meselâ el-Mavşilî'nin eserinde zikrettiği 151 rivāyetin biri "سمعت" şariḥ merfū' şîğasıyla, kalanların hepsi ise "عن", "أن", "قال" ve bunlara benzer şîğalarla nakledilmiştir. Bu durum ref' olgusunun şariḥ olmayan şîğalarda daha çok söz konusu olduğunu göstermekte ve bunları şariḥ merfū' kabul edenlerin görüşünü zayıflatmaktadır. Bu şîğaların munkatı' olarak kabul edilmesinde ref' sorununun da etkili olduğu kanaatindeyiz. Zira rivāyetin munkatı' olması ref' edilmiş olması ihtimalini beraberinde getirmektedir. Çünkü munkatı' rivāyetlerde kopukluğun olduğu yerden itibaren senedin kaynağı belirsiz hale dönüştüğünden, rivāyetin kaynağının Rasûlullāh (s.a.v.) dışında birisi olması ihtimali ortaya çıkar. Nitekim munkatı' olduğu belirtilen bazı rivāyetlerin aslının mevķūf olduğuna hükmedilmiş olması¹¹⁰ bu durumu teyit etmektedir.

Burada dikkat edilmesi gereken husus; şahābe rivāyetlerinde şariḥ ifade şekillerinin kullanılmış olmasına rağmen, bu ifadelerin hiç birinin rivāyetin gerçekten işitildiğini kesin olarak göstermemesidir. Çünkü şahābilerin bu ifadeleri işitmedikleri rivāyetler için de kullandıkları belirtilmiştir¹¹¹. Ayrıca ref' edilen bazı rivāyetlerde bu şîğalar kullanılmıştır¹¹². Bazı râvilerin işitmedikleri rivāyetleri işitmiş gibi nakletmeyi caiz gördüklerinin de ifade edilmiş olması¹¹³, rivāyetin şîğasının tek

---

¹⁰⁸ Bkz. es-Seḥāvî, *el-Feth*, I, 156, 157.

¹⁰⁹ Bkz. el-'Irākî, *el-Takyîd*, s. 86.

¹¹⁰ Örnekler için bkz. İbn Hacer, *el-Telḥîs*, I, 273, 274, III, 1072, IV, 1336.

¹¹¹ Bu konu ile ilgili geniş bilgi için tezimizin ikinci bölümüne bakınız. Ayrıca bkz. Görmez, Mehmet, *Metodoloji Sorunu*, s. 172.

¹¹² Bkz. el-Mavşilî, *el-Vuķūf*, s. 51.

¹¹³ Bkz. İbnu'l-Cevzî, *el-Mevzū'ât*, I, 36, 37.

başına delil olamayacağına delâlet etmektedir. Ancak belirttiğimiz gibi şarih şîğalarla nakledilen rivâyetlerde ref' olgusunun çok daha düşük sayıda olduğu görülmektedir.

b. Fiili Şarih Merfû' Rivâyetler

Fiili şarih ifade şekli ise şahâbenin “رأيت رسول الله فعل كذا = Rasûlullâh (s.a.v.)’in şöyle yaptığını gördüm” ifadesini kullandığı rivâyet şeklidir. Ayrıca şahâbe ve diğer râvîlerin “كان رسول الله يفعل كذا = Rasûlullâh (s.a.v.) şöyle yapardı” ifadesini kullandıkları rivâyetlerin de bu gruba girdiği iddia edilmiştir¹¹⁴; ancak bu iddia doğru değildir. Zira bu ifade râvînin bu sonuca bizzat Rasûlullâh (s.a.v.)’in fiilini müşahede ederek vardığını göstermez. Örneklerde görüleceği üzere râvînin bunu başkasından işitmiş olabilmesi yanında, kişisel kanaate dayanılarak da söylemiş olması muhtemeldir. Bu şîğa ile nakledilen bazı rivâyetlerin aşağıda zikredeceğimiz örneklerde görüleceği üzere aslının karıştırılarak ya da kişisel kanaate dayanılarak ref' edilmiş şahâbe filleri olması, bu ifadenin kesin bir hüküm ifade etmediğini göstermektedir. Bundan dolayı meselâ Şu'be bu şîğa ile nakledilen bir rivâyeti merfû' olarak kabul etmemiştir¹¹⁵.

Bu tür örneklerden bir tanesi: “عن جابر بن عبد الله قال كان السواك من أذن النبي صلى الله عليه وسلم = Rasûlullâh (s.a.v.) misvakını kâtiplerin kalemi koydukları gibi kulağının arasına koyardı¹¹⁶” rivâyetidir. Rivâyetin bu şekilde merfû' olarak geçtiği tek kaynak el-Beyhaķî'nin Sunen'idir. Ebû Zur'a ve el-Beyhaķî, kavî bir râvî olmadığı belirtilen Yahyâ b. Yemân (ö. 189/804)'ın yanılarak rivâyeti ref'ettiğini belirtmişlerdir¹¹⁷ ve zaten kendisi ref' sebebi ile cerh edilmiş bir râvîdir¹¹⁸. Bundan

¹¹⁴ 'Aliyyu'l-Kârî, *eş-Şerh*, s. 547.

¹¹⁵ Bkz. Ebû Dâvud, *es-Sunen*, eş-Şalâ 2/189, I, 607, rak: 996.

¹¹⁶ el-Beyhaķî, *es-Sunen*, I, 61, rak: 157.

¹¹⁷ İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, I, 55; İbn Hacer, *et-Telhîs*, I, 104; el-Beyhaķî, *es-Sunen*, I, 61; ez-Zeyla'î, *en-Naşb*, I, 9.

¹¹⁸ ez-Zehebî, *el-Mizân*, IV, 416.

dolayı bu rivāyeti de ref' etmiş olması kuvvetle muhtemeldir. Bu rivāyetin daha erken dönem kaynaklarında şahābilerden Zeyd b. Hālid el-Cuhenī (ö. 68/687)'nin fiili olarak nakledilmiş olması¹¹⁹ bu ihtimali güçlendirmektedir. Aynı rivāyetin Mālik kanalıyla Ebū Hureyre'den de mevķūf olarak nakledilmiş olması da bunu teyit etmektedir. Bir başka rivāyette Rasūlullāh (s.a.v.)'ın kalemin kulak arkasına konulmasını emrettiği nakledilmiş; ancak İbnu'l-Cevzī bunu mevzū' olarak değerlendirmiştir¹²⁰. Dolayısıyla bu rivāyetin merfū' şekillerinin hiçbirisi şahīh değildir. Bu örnek kasıtlı veya hata ile ref' edilen şahābe uygulamasının, Rasūlullāh (s.a.v.)'ın fiili ve emri olarak iki farklı rivāyet şekline dönüştürüldüğünü göstermektedir.

Buna benzer bir başka örnek ise: “عن البراء قال كان رسول الله صلى الله عليه وسلم لا يصلي صلاة = مكتوبة إلا فنت فيها¹²¹” rivāyetidir. Bu rivāyetin şahīh olan şeklinin mevķūf olduğu belirtilmiş ve rivāyeti ref' eden kişinin Muhammed b. Enes er-Rāzī olduğuna işaret edilmiştir¹²². Bu rivāyeti aynı metinle mevķūf olarak bulamadık; ancak Rasūlullāh (s.a.v.)'ın ve Ebū Hureyre ile bazı şahābilerin vakit namazlarında kunūt duası okumuş olmaları¹²³, bunlardan esinlenilerek rivāyetin bu şekle sokulmuş olması ihtimalini akla getirmektedir. ez-Zehebī'nin bu rivāyetin doğru olan şeklinin mevķūf olduğunu belirtmiş olması¹²⁴, bu görüşümüzü teyit etmekte ve kendisinin bu tür rivāyetleri mutlak olarak merfū' görmediğine delālet etmektedir. Bu şīga ile nakledilmiş bazı

¹¹⁹ Ahmed, *el-Musned*, V, 93, rak: 16600; İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannaḥ*, I, 155, rak: 1786; Ebū Dāvud, *es-Sunen*, et-Ṭahāre 1/25, I, 40, rak: 47; et-Tirmizī, *es-Sunen*, et-Tahāre, 1/18, I, 35, rak: 23; et-Ṭaberānī, *el-Kebīr*, V, 244, rak: 5224; el-Beyhaķī, *es-Sunen*, I, 60, 61, rak: 156.

¹²⁰ Bkz. İbnu'l-Cevzī, *el-Mevzū'āt*, I, 259.

¹²¹ et-Ṭaberānī, *el-Evsaf*, IX, 173, rak: 9450; ed-Dāraķuṭnī, *es-Sunen*, II, 198; el-Beyhaķī, *es-Sunen*, II, 283, rak: 3092.

¹²² ez-Zehebī, *el-Mēān*, III, 486.

¹²³ Bkz. ed-Dāraķuṭnī, *es-Sunen*, II, 37-42; el-Beyhaķī, *es-Sunen*, II, 281-285.

¹²⁴ ez-Zehebī, *el-Mēān*, III, 486.

rivāyetlerin ref' edildiğine hükmedilmiş rivāyetler olması¹²⁵, bu tür rivāyetlere ihtiyatla yaklaşılmasını gerekli kılmaktadır. Ayrıca bu şīğa ile nakledilmiş bazı rivāyetlerin za'if hatta mevzū' olarak değerlendirilmiş olması¹²⁶, şīğalara güvenerek bir hükme varmanın doğru olmayacağını göstermektedir. Az da olsa bazı rāvilerin Rasūlullāh (s.a.v.)'in fiillerini yanlış değerlendirmiş¹²⁷, bazen de değiştirerek nakletmiş olduklarına dair bilgiler bulunması¹²⁸ bu tür rivāyetlerin ihtiyatla karşılanmasını gerekli kılmaktadır. Bu örneklerde görüldüğü gibi, bu tür rivāyetlerin rivāyet şīğasına bakarak kesin bir karara varmak hatalı sonuçlara götürebilir.

c. Taqrīri Şarīh Merfū' Rivāyetler

Taqrīri şarīh ifade şekli ise “*Rasūlullāh (s.a.v.)'in huzurunda şöyle yaptım*” ve “*Rasūlullāh (s.a.v.)'in huzurunda falanca şöyle yaptı*” şeklindeki ifadelerdir¹²⁹. Kanaatimizce bu tür rivāyetlerin Rasūlullāh (s.a.v.) huzurunda olması ile sınırlandırılması makul bir sınırlamadır. Zira Rasūlullāh (s.a.v.)'in huzurunda yapılmadığı halde bazı şahābe fiilleri Rasūlullāh (s.a.v.)'in taqrīri içerisinde değerlendirilip merfū' kabul edilmiştir¹³⁰. Bundan dolayı Rasūlullāh (s.a.v.)'in huzurunda yapıldığı ifade edilmeyen bu tür şahābe fiillerine dair rivāyetleri merfū' tanımının kapsamından çıkardık.

Bunun örneklerinden birisi 'Amr b. Seleme'nin küçük bir çocukken kabilesine namaz kıldırıldığı rivāyetidir¹³¹. Bu rivāyetteki uygulama vahiy inerek tashih

¹²⁵ Örnekler için bkz. el-Beyhākī, *es-Sunen*, I, 91, II, 69; el-Mavşilī, *el-Vuķūf*, s. 43.

¹²⁶ İbn Ebī Hātim, *el-İlel*, I, 159, 168, 227; İbnu'l-Cevzī, *el-İlel*, I, 172-174, 187, 188, 298, 299; el-Mavşilī, *el-Vuķūf*, s. 103.

¹²⁷ Bkz. İbnu'l-Cevzī, *el-İlel*, I, 463, 464.

¹²⁸ Bkz. İbn Ebī Hātim, *el-İlel*, I, 143.

¹²⁹ 'Aliyyu'l-Kārī, *eş-Şerh*, s. 548.

¹³⁰ Bu gerekçe ile Merfū' kabul edilmiş şahābe fiillerini ifade eden rivāyet örnekleri için bkz. es-Suyūṫī, *et-Tedrib*, I, 185, 186.

¹³¹ el-Buḫārī, *eş-Şahīh*, el-Mağāzī 64/54, s. 351, rak: 4302; Ebū Dāvud, *es-Sunen*, eş-Şalāt 2/61, rak: 585; Ahmed, *el-Musned*, IV, 520, rak. 15472; İbn Hacer, *el-Feth*, VII, 616.

edilmediğinden bazı âlimlerce Rasûlullâh (s.a.v.) tarafından ikrar edilmiş olarak kabul edilmiştir¹³². Bu rivâyetin şihhati tartışma konusu olmuş ve bazı âlimler bu rivâyetin şihhatinden şüpheyeye düşmüşlerdir¹³³. Aḥmed b. Ḥanbel de bu rivâyete şüphe ile bakanlardandır¹³⁴. İbn Ḥazm ise bu rivâyeti şaḥîḥ kabul etmiş; ancak Rasûlullâh (s.a.v.)'in bunu ikrar ettiğinin açık olmamasından dolayı rivâyeti delil olarak kabul etmemiştir¹³⁵.

Buna benzer başka bir örnek de: *كما نعوذ والقرآن يتول = Bizler, Kur'ân inmeye devam ederken azil yapıyorduk*¹³⁶ rivâyetidir¹³⁷. Bu mesele şaḥâbe arasında ihtilâf konusu olmuş ve Rasûlullâh (s.a.v.)'tan bunu tasvip etmediğini ima eden bir rivâyet nakledilmiş olması¹³⁸, rivâyetlerin lafızlarına bakarak hüküm vermenin çelişkiye yol açacağını göstermektedir. Bu örnekte görüldüğü üzere Rasûlullâh (s.a.v.)'in huzurunda yapıldığı açık olarak ifade edilmeyen şaḥâbe fiillerine dair rivâyetlerin merfû' olarak değerlendirilmesi eksik ve hatalı sonuçlara götürebilir. Zira bunların şaḥâbe içtihadını ifade ediyor olabilmesi mümkündür.

Elimizdeki mushafta yer almayan bazı ayetlerin mevcudiyetine dair bazı rivâyetlerde “*Rasûlullâh (s.a.v.) hayatta iken şöyle bir ayet okurduk*” şeklinde açıklamaların bulunması¹³⁹, bu tür rivâyetlerin merfû' olarak kabulünün de sakıncalı olacağını göstermektedir. Zira bu tür rivâyetlerin merfû' kabul edilmesi, Kur'ân üzerine bir şüphe getirecektir. Çünkü bir âyetin Rasûlullâh (s.a.v.) döneminde

¹³² Bkz. el-'Azîmâbâdî, 'Avnu'l-Ma'bûd, II, 206; eş-Şevkânî, en-Neyl, III, 165.

¹³³ ez-Zeyla'î, en-Naşb, II, 25, 26;

¹³⁴ eş-Şevkânî, en-Neyl, III, 166.

¹³⁵ İbn Ḥazm, el-Muḥallâ, IV, 218.

¹³⁶ el-Buḥârî, eş-Şaḥîḥ, en-Nikâḥ, 67/97, s. 450, rak: 5208, 5209; Muslim, eş-Şaḥîḥ, en-Nikâḥ, 16/22, II, 1065, rak: 1440.

¹³⁷ Bkz. eş-Şevkânî, en-Neyl, III, 165.

¹³⁸ Bkz. el-Buḥârî, eş-Şaḥîḥ, en-Nikâḥ, 67/97, s. 450, rak: 5210; et-Tirmizî, es-Sunen, en-Nikâḥ 9/39, rak: 1138.

¹³⁹ Aḥmed, el-Musned, V, 495, rak: 18794; Muslim, eş-Şaḥîḥ, ez-Zekât 39/39, I, 726, rak: 1050.

okunduğunun ifade edilmesine rağmen, bu ayetin Kur'an'da yer almaması, daha sonraları Kur'an'dan bazı ayetlerin çıkarıldığı şüphesini uyandıracaktır. Dolayısıyla bu tür rivāyetlerin merfū' olarak kabul edilmemesi, hatta reddedilmesi daha ihtiyatlı bir yaklaşım olacaktır.

2. Hükmen Merfū' Rivāyetler

Merfū' hadīsin tanımında görüldüğü gibi hükmen merfū' rivāyetlerle ilgili farklı yaklaşımlar mevcuttur. Bunun bir neticesi olarak bu konu hadīş uşūlüne dair klasik eserlerde hem "merfū' hadīş" başlığı altında hem de "mevķūf hadīş" başlığı altında incelenmiştir¹⁴⁰. Bazı âlimler ise hükmen merfū' rivāyetleri "musned" olarak değerlendirmişlerdir¹⁴¹.

Birçok rivāyet, metnin içeriğine ya da isnādın bazı özelliklerine bakılarak hükmen merfū' olarak kabul edilmiştir. Bu yüzden ref' mekanizmalarının önemli bir unsurunu da hükmen merfū' rivāyetler oluşturmaktadır. Hükmen merfū' rivāyetlerin ref' meselesi ile ilgisi özetle: Şahsî kanaat veya kişisel düşünce ürünü olmayacakları peşinen kabul edilenlerin Rasūlullāh (s.a.v.)'a izafe edilmesidir¹⁴². Hükmen merfū' rivāyetler kapsamından fiilleri çıkaranlar olduğu¹⁴³ gibi kapsam içerisine tābi'unun söz ve fiillerini ekleyenler de olmuştur¹⁴⁴.

Gayp ile alakalı haberlerin kapsamı da bakış açılarına göre bazen daraltılmış, bazen de genişletilmiştir. Meselâ kapsamın içerisine kişinin küfre ya da günaha girdiği şeyleri bildiren haberler, melāhim, fiten, cennet ve cehennemle ilgili rivāyetler sokulmuş, hatta bu tür haberlerin merfū' olduğu konusunda icma olduğu

¹⁴⁰ Krş. es-Suyūfī, *et-Tedrib*, I, 184-195; 'Aliyyu'l-Kārī, *eş-Şerh*, s.545- 573.

¹⁴¹ Önekler için bkz. el-Bezzār, *el-Musned*, III, 64, V, 21, 60, VI, 302, 328; el-Beyhaķī, *es-Sunen*, I, 384.

¹⁴² Bkz. eş-Şan'ānī, *Tavdih*, I, 238; ez-Zebīdī, *et-Tecrid*, I, 134; ez- Zurķānī, *Şerhu'l-Manzūme*, s. 53; er-Rāzī, *el-Maḥşūl*, II, 221.

¹⁴³ eş-Şan'ānī, *et-Tavdih*, I, 237.

¹⁴⁴ es-Seḥāvī, *el-Feth*, I, 125, 126.

dahi iddia edilmiştir. İbn Hacer birtakım kaidelerden hareketle bunların tespit edilmiş olabileceğini belirterek, bu durumda söz konusu rivāyetlerin mevķūf sayılacaklarını söylemiştir¹⁴⁵. el-Bezzār ise Őāhābenin “لعن” Őġasını kullanmasını ve kiliselerden bahsini musned olarak deęerlendirerek¹⁴⁶ bu tūr rivāyetleri ĥukmen merfū‘ gōrdūęüne iŐaret etmiştir.

Tabiatıyla bu tūr rivāyetlerin kabulū ićin sadece ĥusn-i ųan yeterli deęildir. Zira Őāhābiler gaybla alakalı konularda kiŐisel gōrūŐ bildirmiŐler ve ićtihat sahasına girmedięi iddia edilen birćok konuda ićtihatlarda bulunmuŐlardır. Bunların bazılarında isabet bazılarında ise hata etmiŐlerdir¹⁴⁷. Mesela Őāhābeden ‘Āmir b. el-Akva’ (ō. 7/628) yanlıŐlıkla kendi kendini öldürünce bazı Őāhābiler tarafından amelinin boŐa gittięinin ortaya atılması bunun bariz örneklerinden biridir. Rasūlullāh (s.a.v.) ise Őāhābenin ortaya attięı bu gōrūŐü reddetmiŐtir¹⁴⁸. Yine ‘Omer’in, Ĥāġib’i (ō. 30/650) nifakla itham edip kellesini vurmak istemesi üzerine Rasūlullāh (s.a.v.)’ın buna mūdahale etmesi, bu tūr ićtihatların varlıęını gōstermektedir¹⁴⁹. Őāhābilerin ićtihatta bulunmaları yanı sıra, Rasūlullāh (s.a.v.)’ın uygulamalarına aykırı uygulamalarda bulunmuŐ olmaları da¹⁵⁰ ĥukmen merfū‘ anlayıŐının hatalı olduęunu gōstermektedir. Sunacaęımız örneklerde gōrūleceęi gibi bu anlayıŐ bazı rivāyetlerin ref’ edilmesinde etkili olmuŐtur. Ayrıca daha sonraki dōneme ait bazı gōrūŐ ve kanaatler, fetvalar ve uydurulan bazı metinlerin Őāhābeye isnād edilmiŐ olması¹⁵¹ ve bu tūr uygulamaların ĥadīŐ uydurup Rasūlullāh (s.a.v.)’a isnād etmekten

---

¹⁴⁵ İbn Hacer, *en-Nuket*, II, 529-534.

¹⁴⁶ Bkz. el-Bezzār, *el-Musned*, III, 64; V, 21. Burada “kiliseler bahsi” ile ne kastedildiği anlaŐılamamaktadır.

¹⁴⁷ İbn Ĥazm, *el-İĥkām*, I, 204; ‘Abdu‘aziz el-Buĥārī, *Keşf*, III, 410.

¹⁴⁸ Bkz. Ahmed, *el-Musned*, IV, 645, 646, rak: 16103; İbn Ĥazm, *el-İĥkām*, I, 204; İbn Hacer, *el-İŐābe*, II, 250.

¹⁴⁹ Bkz. Ahmed, *el-Musned*, I, 168, 169, rak: 829; İbn Ĥazm, *el-İĥkām*, I, 204.

¹⁵⁰ Erul, Bünyamin, *Sahbenin Sünnet Anlayışı*, s. 385-388.

¹⁵¹ Bkz. ed-Dāraĥuġnī, ‘İlel, VIII, 50’ eş-Őevkānī, *el-Fevāid*, s. 4, 5, 147, 187, 259.

daha hafif bir sorumluluk olarak görüldüğünün ifade edilmiş olması¹⁵², bu anlayışın doğuracağı sakıncalara delâlet etmektedir. Uydurularak şahâbeye isnâd edilen bazı rivâyetler ise bazı râviler tarafından ref' edilmiştir¹⁵³. Keza hadîş taraftarlarının görüşlerini desteklemek amacıyla bunları şahâbe ve tâbi'ûna dayandırarak güçlendirmeye çalıştıkları da belirtilmiştir¹⁵⁴. Çeşitli nüshaların uydurularak şahâbelere isnâd edilmiş olması¹⁵⁵ bu görüşü doğrulamaktadır.

İbn Hâzm, Rasûlullâh (s.a.v.)'a açıkça izafe edilmemiş hususların, kişinin kendi zannına dayanarak bunları Rasûlullâh (s.a.v.)'a isnâd etmesini, Rasûlullâh (s.a.v.)'a yalan isnâd etmenin en açık şekli olarak değerlendirmiştir¹⁵⁶. Kanaatimizce Rasûlullâh (s.a.v.)'tan işitildiği açıkça ifade edilmeyen gayp ile ya da ibadetlerle ilgili rivâyetlerin merfû' kabul edilmeyerek bunların tümüne ihtiyatla yaklaşılması daha doğrudur. Nitekim gerek ibadetler gerek gayp ile alakalı konularda olsun şahâbilerden çelişkili rivâyetlerin nakledilmesi de bunu gerekli kılmaktadır. Bunun örneklerinden birisi Hz. 'Alî'nin Kusûf namazının rüku sayısı ile ilgili rivâyetidir. Bu örnek içtihada dayalı olmayacağı gerekçesiyle hukmen merfû' kabul edilmiştir¹⁵⁷. Ancak bu konuda farklı görüş bildiren şahâbiler de olmuştur¹⁵⁸. Dolayısıyla içtihat sahasına girmediği iddiasıyla bir şahâbinin görüşünü merfû' sayıp, başka bir şahâbininkini kabul etmemek açık bir çelişkidir.

Bu tür rivâyetlerin kabulü, rivâyetlerde sadece senede bakılmadığını, metne de önem verildiğini göstermektedir. Burada bilinmesi gereken önemli bir husus da rivâyetin mevķûf olmasının, içeriğinin yanlış olduğu anlamına gelmeyeceğidir. Zira

---

¹⁵² Bkz. el-Ĥaĥîb, *el-Câmi'*, I, 131.

¹⁵³ Bkz. eş-Şevkânî, *el-Fevâid*, s. 4.

¹⁵⁴ Bkz. Sönmez, Kutlu, *İlk Gelenekçiler*, s. 166-169.

¹⁵⁵ Bkz. İbn Hıbbân, *el-Mecrûhîn*, I, 114, 115; ez-Zehabî, *et-Tertîb*, s. 305; eş-Şevkânî, *el-Fevâid*, s. 423-425.

¹⁵⁶ İbn Hâzm, *el-İhkâm*, I, 205.

¹⁵⁷ 'Aliyyu'l-Kârî, *eş-Şerh*, s. 554.

¹⁵⁸ Bkz. İbn Ruşd, *el-Bidâye*, I, 210-212.

tüm şahâbe içtihatlarının hatalı olduğu düşünülemez. Hatalı olan yaklaşım, herhangi bir şahâbe içtihadının içeriğine bakılarak hükmen merfû' kabul edilip Rasûlullâh (s.a.v.)'a nispet edilmesidir. Böyle bir yaklaşımın kabulü durumunda pekçok şahâbe içtihadının hükmen merfû' kabul edilmesi gerekecektir. Bir kısım âlimlerin tanımlarının içerisinde hükmen merfû' rivâyetleri açık olarak zikretmemiş olmalarının nedeni bu durum olabilir. Bu tür rivâyetlerin merfû' hadîs kapsamına alınması durumunda merfû' olmayan bazı rivâyetlerin Rasûlullâh (s.a.v.)'a izafe edilebileceği gerekçe gösterilerek, bunların tümünün merfû' hadîs kapsamına alınması eleştirilmiştir¹⁵⁹. Zikredeceğimiz örneklerde bu endişenin haklılığı ortaya çıkacaktır.

Muhtevası esas alınarak hükmen merfû' kabul edilmiş hadîşlerden biri de: “ قال،
صلة عن عمار من صام يوم الشك فقد عصى أبا القاسم صلى الله عليه وسلم =Her kim şek gününde oruç tutarsa, Ebu'l-Ğāsım'a (s.a.v.) isyan etmiş olur” rivâyetidir¹⁶⁰. el-Buĥārî¹⁶¹ ve sunen sahipleri bu hadîşi 'Ammār b. Yāsir (ö. 38/658)'in sözü olarak nakletmişlerdir. Bundan dolayı ez-Zeyla'î (ö. 762/1360) bu rivâyetin ma'rûf olan şeklinin 'Ammār'ın sözü olduğunu söylemiştir¹⁶². Bu rivâyetin aslı 'Ammār b. Yāsir ile bir topluluk arasında geçen bir olaya dayanmaktadır¹⁶³. İbn Hacer, rivâyetin aslının lâfzen mevĥûf olmasına rağmen hükmen merfû' olduğunu söylemiş ve İbn 'Abdilberr'in bu tür rivâyetlerin merfû' olduğu konusunda (şahâbilerin) ihtilâfa düşmediklerini söylediğini nakletmiş; ancak bazı âlimler bu rivâyetin mevĥûf olduğuna hükmetmişlerdir¹⁶⁴. İbn Ebî Hâtim bu anlama yakın merfû' bir rivâyeti nakletmiş ve

¹⁵⁹ Kırbaşoğlu, M. Hayri, *Hadis Metodolojisi*, s. 245; *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 142

¹⁶⁰ es-Suyûti, *et-Tedrib*, I, 191.

¹⁶¹ Bkz. el-Buĥārî, *eş-Şahîh*, eş-Şavm 30/11, s. 149.

¹⁶² ez-Zeyla'î, *en-Naşb*, I, 442.

¹⁶³ Bkz. ez-Zeyla'î, *en-Naşb*, II, 442; İbn Hacer, *el-Feth*, IV, 144. Rivâyetin bu şekli için bkz. et-Tirmizî, *es-Sunen*, eş-Şavm 6/3, rak: III, 70, 686; Ebû Dâvud, *es-Sunen*, eş-Şavm 8/10, II, 749, 750, rak: 2334; ed-Dârimî, *es-Sunen*, II, 5.

¹⁶⁴ Bkz. İbn Hacer, *Feth*, IV, 144; İbn Hacer, *et-Telĥîs*, II, 793.

babasının bu rivāyeti munker olarak nitelediğini ifade etmiştir¹⁶⁵. Bu rivāyetin senesinde rivāyetlerinin şihhati tartışmalı olan ve hadīs ref' ettiğine de işaret edilmiş olan Bakıyye (ö. 197/812) bulunmaktadır¹⁶⁶. Şahābeden şek gününde oruç tutulmasında sakınca görmedikleri görüşünün nakledilmiş olması da¹⁶⁷, hükmen merfū' anlayışının sağlıklı bir anlayış olmadığına delâlet etmektedir. Zira daha önce de belirttiğimiz gibi bir konu ile alakalı bazı şahābilerin görüşünü hükmen merfū' olarak değerlendirip, diğer şahābilerinkini dikkate almamak açık bir çelişkidir. Bu durum şek günü ile alakalı her iki rivāyetin de içtihat ürünü olabileceğine delâlet etmektedir. Bu durumda, bu rivāyetlerden herhangi birini hükmen merfū' kabul ederek çelişkiye düşmek yerine, bu içtihatları destekleyen farklı delillerin araştırılarak bir sonuca varılması daha sağlıklı olacaktır.

Bazı rivāyetlerin hükmen merfū' olarak kabul edilmesine yol açan bir başka husus ise rivāyetin gayb ile ilgili olmasının rivāyet açısından ek bir değer gibi düşünülmüş olmasıdır. Bu düşünce bazı za'îf mevķūf rivāyetlerin de hükmen merfū' olarak değerlendirilmesine sebep olmuştur. Hükmen merfū' olduğu söylenen; ancak senedi za'îf olan rivāyetlerden birisi: “حدثنا أبو داود سليمان بن سلم المصاحفي البلخي أخبرنا النضر بن شميل عن أبي قرة الأسدي عن سعيد بن المسيب عن عمر بن الخطاب قال إن الدعاء موقوف بين السماء والأرض لا يصعد منه شيء حتى Dua yerle gök arasında durur ve peygamberine salâvat getirene kadar ondan hiçbir şey yükselmez¹⁶⁸” hadīsidir¹⁶⁹. Bu rivāyetin senesinde meçhul olan râvilerden Ebū Qurra el-Esedî vardır¹⁷⁰. Bu rivāyet hem aynı¹⁷¹ hem de farklı bir isnâdla merfū' olarak nakledilmiştir. İbnu'l-Cevzî farklı bir isnâdla gelen

¹⁶⁵ İbn Ebî Hâtim, *el-İtel*, I, 247.

¹⁶⁶ Hakkında geniş bilgi için bkz. ez-Zehebî, *el-Mizân*, I, 331-339.

¹⁶⁷ el-Beyhâkî, *es-Sunen*, IV; 355, 356.

¹⁶⁸ et-Tirmizî, *es-Sunen*, Sala2/21, II, 356, rak: 486.

¹⁶⁹ İbn Hacer, *el-Feth*, XI, 168, 169.

¹⁷⁰ ez-Zehebî, *el-MĒān*, IV, 564.

¹⁷¹ Bkz. İbn Keşîr, *et-Tefsîr*, III, 493.

şeklinin şaḥīḥ olmadığını, doğru olan şeklinin Hz. ‘Omer’den gelen mevḳūf şekli olduğunu belirtmiştir. Bu açıklamaya göre, rivāyet ref’ edilirken senedi de değiştirilmiştir. Rivāyetin senedini değiştirerek ref’ etmekten ise İbrāhīm el-Vāsiḥi¹⁷² sorumlu tutulmuştur¹⁷³. İbn Ḥacer’in, uydurma ḥadīşlerin tespitinde metnin içeriğinin rāvilerden daha önemli olduğunu belirtmiş olması rivāyetlerin taḥḥīḥinde metnin etkisini göstermektedir¹⁷⁴. Kanaatimizce İbn Ḥacer’in bu rivāyeti tenkit etmemesi ve şāhidlerle desteklemeye çalışmış olmasında bu düşünce etkili olmuştur¹⁷⁵. Yine merfū’ şekli za‘īf, hatta mevzū’ olarak değerlendirilen bir rivāyetin mevḳūf şeklinin ḥukmen merfū’ olarak değerlendirildiği olmuştur¹⁷⁶.

Bazı âlimler şaḥābe tefsirlerini de ḥukmen merfū’ kabul etmişlerdir¹⁷⁷. el-Ḥākim Kur’ān’ın nüzülü ve vahyi müşahede eden şaḥābinin tefsirinin musned (merfū’¹⁷⁸) ḥadīş hükmünde olduğunu iddia etmiştir¹⁷⁹. Ancak başka bir eserinde bu görüşüne açıklık getirmiş ve bunları nüzul sebebiyle sınırlamıştır¹⁸⁰. el-Ḥākim’in bu görüşü, mevḳūf bir rivāyetin gaybla alâkalı olmasının rivāyetin merfū’ sayılması için yeterli bir gerekçe olmadığını göstermektedir. Şaḥābe tefsirlerinin merfū’ olarak kabulünün bir kargaşaya yol açacağı şüphesizdir. Zira birçok ayetle ilgili olarak şaḥābilerden birbiriyle çelişen değişik tefsirler nakledilmiştir. Ahkām tefsirlerinin incelenmesi durumunda buna dair birçok örneğe rastlamak mümkündür. es-

---

¹⁷² Rivāyetleri değiştirdiği (kalb ettiği) ifade edilmiş za‘īf bir rāvidir. Bkz. İbn Ḥibbān, *el-Mecrūḥīn*, I, 113 (Burada bu rivāyeti de cerḥ nedeni olarak zikredilmiştir); İbnu’l-Cevzī, *et-Du‘afā*, I, 22.

¹⁷³ Bkz. İbnu’l-Cevzī, *el-‘İlel*, II, 842.

¹⁷⁴ İbn Ḥacer, *en-Nuket*, II, 843.

¹⁷⁵ Bkz. İbn Ḥacer, *el-Feth*, XI, 168, 169.

¹⁷⁶ Bkz. İbn ‘Arrāk, *et-Tenzīh*, II, 260.

¹⁷⁷ İbn Ḥacer, *en-Nuket*, II, 531; Toksarı, Ali, "Hadis İlmi Açısından Sahabî Kavli ve Değeri" *E. Ü. İ.F.D.* cilt: 2, sayı: 2, s. 347.

¹⁷⁸ el-Ḥākim burada "musned" kavramını "Merfū'" kavramı yerine kullanmıştır. Bkz. İbnu’l-Cevzī, *el-Burhān*, II, 157; ez-Zurḳānī, *el-Menāhil*, II, 13.

¹⁷⁹ el-Ḥākim, *el-Mustedrak*, I, 726; II, 283.

¹⁸⁰ Bkz. el-Ḥākim, *el-Ma‘rife*, s. 19, 20; es-Suyūḫī, *el-İtkān*, IV, 181.

şeklinin şahîh olmadığını, doğru olan şeklinin Hz. ‘Omer’den gelen mevķûf şekli olduğunu belirtmiştir. Bu açıklamaya göre, rivāyet ref’ edilirken senedi de değiştirilmiştir. Rivāyetin senedini değiştirerek ref’ etmekten ise İbrāhîm el-Vāsiŕi¹⁷² sorumlu tutulmuştur¹⁷³. İbn Hacer’in, uydurma hadîşlerin tespitinde metnin içeriğinin rāvîlerden daha önemli olduğunu belirtmiş olması rivāyetlerin taşhîhinde metnin etkisini göstermektedir¹⁷⁴. Kanaatimizce İbn Hacer’in bu rivāyeti tenkit etmemesi ve şāhidlerle desteklemeye çalışmış olmasında bu düşünce etkili olmuştur¹⁷⁵. Yine merfū’ şekli za’îf, hatta mevzū’ olarak değerlendirilen bir rivāyetin mevķûf şeklinin hukmen merfū’ olarak değerlendirildiği olmuştur¹⁷⁶.

Bazı âlimler şāhābe tefsirlerini de hukmen merfū’ kabul etmişlerdir¹⁷⁷. el-Hākîm Kur’ān’ın nüzulü ve vahyi müşahede eden şāhābinin tefsirinin musned (merfū’¹⁷⁸) hadîş hükmünde olduğunu iddia etmiştir¹⁷⁹. Ancak başka bir eserinde bu görüşüne açıklık getirmiş ve bunları nüzul sebebiyle sınırlamıştır¹⁸⁰. el-Hākîm’in bu görüşü, mevķûf bir rivāyetin gaybla alākalı olmasının rivāyetin merfū’ sayılması için yeterli bir gerekçe olmadığını göstermektedir. Şāhābe tefsirlerinin merfū’ olarak kabulünün bir kargaşaya yol açacağı şüphesizdir. Zira birçok ayetle ilgili olarak şāhābilerden birbiriyle çelişen değişik tefsirler nakledilmiştir. Ahkām tefsirlerinin incelenmesi durumunda buna dair birçok örneğe rastlamak mümkündür. es-

¹⁷² Rivāyetleri değiştirdiği (kalb ettiği) ifade edilmiş za’îf bir rāvidir. Bkz. İbn Hibbān, *el-Mecrūhîn*, I, 113 (Burada bu rivāyeti de cerh nedeni olarak zikredilmiştir); İbnu’l-Cevzî, *eđ-Du’afā*, I, 22.

¹⁷³ Bkz. İbnu’l-Cevzî, *el-‘İlel*, II, 842.

¹⁷⁴ İbn Hacer, *en-Nuket*, II, 843.

¹⁷⁵ Bkz. İbn Hacer, *el-Feth*, XI, 168, 169.

¹⁷⁶ Bkz. İbn ‘Arrāk, *et-Tenzîh*, II, 260.

¹⁷⁷ İbn Hacer, *en-Nuket*, II, 531; Toksarı, Ali, "Hadîs İlmî Açısından Sahabî Kavli ve Değeri" *E. Ü. İ.F.D.* cilt: 2, sayı: 2, s. 347.

¹⁷⁸ el-Hākîm burada "musned" kavramını "Merfū'" kavramı yerine kullanmıştır. Bkz. İbnu’l-Cevzî, *el-Burhān*, II, 157; ez-Zurķānî, *el-Menāhil*, II, 13.

¹⁷⁹ el-Hākîm, *el-Mustedrak*, I, 726; II, 283.

¹⁸⁰ Bkz. el-Hākîm, *el-Ma’rifet*, s. 19, 20; es-Suyūŕî, *el-İtkān*, IV, 181.

Suyūti'nin tefsirle ilgili aslı merfū' olan hadīslerin az olduğunu, çoğunun za'if ya da uydurma olduğunu belirtmiş olması¹⁸¹, bu tür rivāyetlerde ref' olgusunun azımsanamayacak oranda yaşandığına işaret etmektedir. İbn Keşir'in tefsirle ilgili bazı rivāyetlerin ref' edilmiş olduğunu belirtmiş olması¹⁸², şāhābenin Kur'ān ve Kur'ān ayetleri ile ilgili yorumlarının hukmen merfū' olarak kabulünün sağlıklı bir anlayış olmayacağını göstermektedir. Meselâ eṭ-Ṭaberī (ö. 310/922) “عن عبد الله بن عباس أن = رسول الله صلى الله عليه وسلم قال أنزل القرآن على أربعة أحرف...” *Kur'ān dört harf üzere inmiştir...*” rivāyetini mevķūf ve merfū' olarak nakledip, merfū' şeklinin za'if olduğuna işaret etmiştir¹⁸³. İbn Keşir ise rivāyeti merfū' olarak nakleden el-Kelbī'nin (ö. 146/763) metrūk bir rāvī olduğundan¹⁸⁴ rivāyeti vehim sonucu ref etmiş olabileceğini, dolayısıyla bu rivāyetin aslının İbn Abbās'ın sözü olmasının muhtemel olduğunu söylemiştir¹⁸⁵.

Aslı mevķūf olduğu belirtilen rivāyet örneklerinden birisi de: “عن حديث طاوس عن أبي = هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم في قوله عز وجل إن الذين فرقوا دينهم وكانوا شيعا هم أهل البدع والأهواء من هذه الأمة *Rasūlullāh* (s.a.v.): (Dinlerini parçalayıp guruplar halinde olanlar) ayetiyle ilgili olarak: “Onlar bu ümmetin bidat ve ehvā sahibi olanlarıdır” dedi¹⁸⁶” rivāyetidir. Bu rivāyetin aslında Ebū Hureyre'nin bir yorumu olduğu ve 'Abbād b. Keşir'in bunu ref' ettiği ifade edilmiştir¹⁸⁷. Rivāyetin geçtiği ilk kaynakta mevķūf¹⁸⁸ olarak gelmesi

¹⁸¹ es-Suyūti, *el-Itķān*, IV, 180, 181.

¹⁸² Bkz. İbn Keşir, *et-Tefsīr*, I, 6, 34, 224, 452, II, 162, 186, 336, 375, IV, 535.

¹⁸³ eṭ-Ṭaberī, *et-Tefsīr*, I, 26.

¹⁸⁴ Bilgi için bkz. ez-Zehebī, *Mēān*, III, 556-559.

¹⁸⁵ İbn Keşir, *et-Tefsīr*, I, 6.

¹⁸⁶ eṭ-Ṭaberī, *et-Tefsīr*, VIII, 78. Farklı bir örnek için daha bkz. Bkz. ed-Dāraķuṭni, *el-İlel*, VIII, 208.

¹⁸⁷ Bkz. ed-Dāraķuṭni, *el-İlel*, VIII, 321.

¹⁸⁸ Bkz. el-Buḫārī, *Ḥalku Ef'āli'l-İbād*, s. 76.

ve ‘Abbād b. Keşîr işitmediği rivāyetleri nakletmekten dolayı yalancılıkla itham edilerek rivāyetleri terk edilmiş bir rāvî olması¹⁸⁹ bunu teyit etmektedir.

İbn Hacer şaḥābe tefsirlerinin kabulü için bunların belli karineler tarafından desteklenmesi şartını ileri sürmüştür¹⁹⁰. Bazı âlimler ise bunların kabulü için ayetlerin nüzul sebebiyle alakalı olmaları şartını ileri sürmüşlerdir¹⁹¹. Kanaatimizce bu ayırım da kesin bir ölçüt değildir. Zira ref’ sorunu nüzul sebebiyle ilgili rivāyetleri de kapsamaktadır¹⁹².

Mevkūf ve maḳṭū‘ olarak nakledilen tefsirlerin çoğunun Yahudiler, Farşlılarla, Müslüman olmuş Ehli kitap tarafından nakledilmiş olduklarının ve bazı şaḥābiler bu gibi rāvîlerin naklettiği rivāyetleri doğru kabul edip nakletmiş olduklarının belirtilmiş olması¹⁹³, bunların ḥukmen merfū‘ olarak kabul edilmelerinin doğuracağı sakıncaya işaret etmektedir. Mesela İbn ‘Abbās’ın tefsiri olarak nakledilen“ الأرضون سبع في كل أرض = Yeryüzü yedi tabakadır ve her tabakada sizin peygamberiniz gibi peygamber vardır¹⁹⁴” rivāyetinin İbn ‘Abbās’tan geldiğinin sabit olması durumunda, rivāyetin İsrâiliyât olarak değerlendirileceği, zira Hz. Peygamberin böyle bir şey söylemesinin mümkün olmadığı ifade edilmiş olması¹⁹⁵, bu tür rivāyetlerin mutlak merfū‘ kabul edilemeyeceğine delâlet etmektedir.

Sonuç olarak ḥukmen merfū‘ anlayışını reddetmemizin gerekçelerini şöylece özetleyebiliriz:

¹⁸⁹ İbnü’l-Cevzî, *eḍ-Ḍu‘āfā*, II, 75, 76. Bu rivāyet farklı isnādlarla da nakledilmiştir. Bkz. İbnü’l-Cevzî, *‘İlel*, I, 144; eṭ-Ṭaberānî, *eş-Şağîr*, I, 203; el-Heysemî, *el-Mecma’*, I, 193.

¹⁹⁰ İbn Hacer, *en-Nuket*, II, 534.

¹⁹¹ el-Ḥākim, *el-Ma‘rife*, s. 20; İbnü’s-Şalāḥ, *Muḳaddime*, s. 24; Aḥmed Şākir, *el-Ba‘İs*, s. 45; Toksarı, Ali, “Hadis İlmi Açısından Sahabe Kavli ve Değeri” *E. Ü. İ.F.D.* cilt: 2, sayı: 2, s. 347.

¹⁹² Örnek için bkz. İbn Keşîr, *et-Tefsîr*, II, 187.

¹⁹³ ez-Zurkānî, *et-Menāhil*, II, 13, 14.

¹⁹⁴ Bkz. el-Ḥākim, *el-Mustedrak*, II, 535, rak: 3822. Burada mevḳūf olarak nakledilmiş ve biz bu rivāyetin merfū‘ şekline ulaşamadık. el-Ḥākim burada rivāyetin mevḳūf şeklini şaḥîḥ kabul etmiştir.

¹⁹⁵ Bkz. el-‘Aclūnî, *Keşfu’l-Ḥafā*, I, 114.

1. Hükmen merfû' anlayışı şâhîh hadîsin tanımında öne sürülen rivâyetin senedinin muttaşıl olması şartına¹⁹⁶ aykırıdır.
2. Hükmen merfû' rivâyet anlayışı, birçok hadîsin ref' edilmesinde etkili olduğundan, bu anlayışı kabul etmek ref' olgusunun tasvibi anlamına gelecektir.
3. Hükmen merfû' kabul edilen rivâyetler için belirlenen kıstaslar yetersiz kalmıştır.
4. Şâhâbiler birçok konuda içtihatla bulunmuşlar ve tâbi'ün dâhil değişik kaynaklardan aldıkları rivâyetleri nakletmiş olduklarından söz ve fillerinin kaynağının her zaman Hz. Peygamber olması zorunlu değildir.
5. Uydurulan bir takım fetva ve rivâyetler şâhâbeye isnâd edilmiş ve bunların genel kabulü bu durumun göz ardı edilmesine yol açabilir. Zira metnin muhtevası senedin ihmâl edilmesinin nedenlerinden biri olarak görülmüştür.

C. Rivâyet Şîğaları

Şâhâbilerin rivâyetlerde kullanmış olduğu çeşitli şîğalar bazı âlimlerce merfû' kavramı içerisinde değerlendirilmiştir. Bu durum hükmen merfû' anlayışı gibi ref' mekanizmalarının önemli bir diğer unsurunu oluşturmaktadır. Zikredeceğimiz bu ifadelerin bazılarında Rasûlullâh (s.a.v.)'in kastedilmiş olması ihtimali daha güçlü, bazılarında ise daha zayıftır¹⁹⁷. Bu yüzden bu tür ifadelerin yer aldığı rivâyetlerin merfû' olarak kabul edilip edilemeyeceği konusunda farklı görüşler ileri sürülmüştür. Bu görüş farklılıkları, kullanılan ifade türlerine göre de değişiklik arz etmiştir. Bundan dolayı bu ifade türlerini sınıflandırarak ayrı ayrı inceledik.

¹⁹⁶ Bkz. eş-Şâfi'î, *er-Risâle*, s. 370-372; el-'Irâkî, *et-Takyîd*, 23, 24; es-Suyûtî, *et-Tedrib*, I, 63.

¹⁹⁷ Bkz. er-Râzî, *el-Maḥşûl*, II, 218-224.

Aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere bu şîğalar bazen mevķūf bir rivāyetin merfū' olarak nakledilmesine vesile olmuştur. Rasūlullāh (s.a.v.)'e ait olabilme ihtimalini taşıyan bu şîğaları, öznesi mechūl ifadeler, şaĥābe amelini bildiren ifadeler ve emir ve nehiy olarak Rasūlullāh (s.a.v.)'a izafe edilen rivāyetler şeklinde üç gruba ayırdık.

1. Öznesi Mechūl İfadeler

Öznesi mechūl ifadelerden kastettiğimiz; şaĥābilerin kullandığı “قال كذا = şöyle dedi” ya da “كان يقول كذا = şöyle derdi” gibi sözün ya da emrin sahibinin açıklanmadığı ifadelerdir¹⁹⁸. el-Ĥākīm, “أمرنا أن نفعّل كذا = şöyle yapmakla emrolunduk”, “كنا نؤمر بكذا = şöyle yapmakla emrolunurduk”, “كنا نهى عن كذا = şöyle yapmaktan men olunurduk” veya “كان يقال كذا = şöyle denilirdi” gibi genele yönelik ifadelerin Rasūlullāh (s.a.v.) ile sohbeti ma'rūf bir şaĥābiden gelmesi durumunda bunların merfū' hükmünde olacağını iddia etmiştir¹⁹⁹. Hatta bu konuda ittifak olduğu da iddia edilmiştir²⁰⁰. Ayrıca “أحل لنا كذا = bize şu helal kılındı” ve “حرم علينا كذا = bize şu haram kılındı” gibi ifadelerin yer aldığı rivāyetlerin de merfū' olarak değerlendirilmesi gerektiği iddia edilmiştir²⁰¹. el-Caşşāş ise bu tür rivāyetlerin kaynağının Rasūlullāh (s.a.v.) dışında birisinin olması muhtemel olduğundan, hiç birinin Rasūlullāh (s.a.v.)'a atfedilmesinin caiz olmadığını belirtmiştir²⁰². Tābi'unun bu tür ifadeleri kullanması durumunda ise bazı âlimler bunların mursel merfū', bazıları ise mevķūf olarak

¹⁹⁸ el-Ĥaĥīb, *el-Kifāye*, s. 457, 460.

¹⁹⁹ el-Ĥākīm, *el-Ma'rife*, s. 22.

²⁰⁰ es-Seĥāvī, *el-Feth*, I, 108.

²⁰¹ Bkz. İbn Hacer, *et-Telĥīs*, I, 36.

²⁰² el-Caşşāş, *el-Fuṣūl*, III, 197.

değerlendirileceğini ileri sürmüşlerdir²⁰³. Bazıları ise bu tür rivāyetlerde anlatılan şeyin Rasūlullāh (s.a.v.) dönemine nisbet edilip edilmediğine bakmışlardır²⁰⁴.

Bazı âlimlerce “قال= dedi ki” ifadesinin özel bir anlamda kullanıldığı belirtilmiştir²⁰⁵. Meselâ Mūsā b. Hārūn (ö. 224/838), şaḥābilerin kime ait olduğunu belirtmedikleri; ancak “قال= dedi ki” ifadesini kullanarak naklettikleri rivāyetleri Hammād b. Zeyd ve Basralıların nakletmeleri durumunda rivāyetin merfū‘ kabul edileceğini belirtmiştir. Mūsā’nın bu sözüyle sadece İbn Sīrīn’in rivāyetlerini kastettiği de ifade edilmiştir²⁰⁶. Bu tür rivāyetlerin merfū‘ olduğu konusunda şüphe olmadığı da iddia edilmiştir²⁰⁷. Ancak el-Ḥaṭīb, “قال= dedi ki” ifadesini sadece İbn Sīrīn’in rivāyetlerinde bulunması durumunda merfū‘ kabul etmiş ve gerekçe olarak da İbn Sīrīn’in: “*Ebū Hureyre’den size naklettiğim tüm ḥadīşler merfū‘dur*” sözünü göstermiştir²⁰⁸. İbn Sīrīn’in böyle bir açıklama yaptığı kesin olmayıp, bu da bir rivāyet olduğundan, ayrıca mevḳūf rivāyetlerde de bulunduğu²⁰⁹ dair rivāyetler mevcut olduğundan onun bu iddiasına güvenmek doğru değildir.

Cumhurun bu tür rivāyetleri merfū‘ olarak, bazı âlimlerin ise mevḳūf olarak kabul ettikleri belirtilmiştir²¹⁰. Bunların merfū‘ kabul edilmeleri konusunda içma olduğu da iddia edilmiştir²¹¹. İbn Ḥazm, Rasūlullāh (s.a.v.) döneminde serbest olmasına rağmen Hz. ‘Omer’in ummu’l-veledlerin satılmasını yasaklamasını ve Hz.

---

²⁰³ el-‘Irākī, *et-Takyīd*, s. 71.

²⁰⁴ el-Ḥaṭīb, *el-Kifāye*, s. 461; İbnü’s-Şalāh, *Mukaddime*, s. 24. İleride göreceğimiz üzere bu ayırım da sağlıklı bir ayırım değildir.

²⁰⁵ ‘Aliyyu’l-Ḳārī, *eş-Şerḥ*, s. 560.

²⁰⁶ el-Ḥaṭīb, *el-Kifāye*, s. 458.

²⁰⁷ ez-Zebīdī, *et-Tecrīd*, I, 140.

²⁰⁸ Bkz. el-Ḥaṭīb, *el-Kifāye*, s. 457, 458.

²⁰⁹ ez-Zeyla‘ī, *en-Naşb*, I, 135.

²¹⁰ el-‘Irākī, *et-Takyīd*, s. 69; İbn Ḥacer, *en-Nuket*, II, 520; es-Suyūṭī, *et-Tedrib*, I, 188; Toksarı, Ali, “*Hadis İlmî Açısından Sahabî Kavli ve Değeri*” E. Ü. İ. F. D. cilt: 2, sayı: 2, s. 349.

²¹¹ Bkz. es-Semerḳandī, *el-Mēān*, s. 447.

‘Āiše’den istihāze görmüş kadının nasıl yıkanacağı ve namaz kılacağı ile ilgili olarak nakledilen rivāyetleri, cumhurum görüşü olarak zikredilen anlayışa karşı delil olarak kullanmıştır²¹². Hz. ‘Āiše’nin rivāyetinin bir metninde Rasūlullāh (s.a.v.) döneminde istihāze olan bir kadına yıkanarak namazları cem etmesinin emredildiği ifade edilmiş olmasına rağmen, rivāyetin rāvīsi olan ‘Abdurrahmān (ö. 126/743)’a emri verenin Rasūlullāh (s.a.v.) olup olmadığı sorulduğunda: “ لا أحدثك عن النبي = *Ben sana Rasūlullāh (s.a.v.)’tan nakletmiyorum*²¹³” şeklinde cevap vermiş olması, onun bu tür rivāyetleri merfū’ olarak algılamadığını göstermektedir. Keza bu sorunun kendisine tevcih edilmiş olması da, o dönemde bu tür rivāyetlerin mutlak olarak merfū’ kabul edilmediğine delālet etmektedir.

Bunları merfū’ kabul etmeyenlerin ileri sürdükleri gerekçe, emri verenin imam ya da âlimlerin olabilmesi yanında²¹⁴, emrin kaynağının Kur’ān, icma, kıyas ya da içtihat olabilmesi ihtimalidir²¹⁵. el-Ḥaṭīb, devlet başkanı ya da âlimlerin sözü ile helāl ve haramın belirlenemeyeceğini ileri sürerek bu gibi teşri ifade eden bir sözden, Rasūlullāh (s.a.v.)’ın dışında birisini kastetmelerinin caiz olamayacağını iddia etmiştir²¹⁶. Ne var ki, imam (devlet başkanı) ya da âlimlerin sözü ile haram ve helālın belirlenemeyeceği görüşü doğru değildir. Nitekim el-Ḥaṭīb başka bir yerde imamların ittifakı ile ortaya çıkan hükme uymanın vacip olduğunu ifade ederek bu görüşüne ters beyanda bulunmuştur²¹⁷. Ayrıca birçok insan tarafından tarihi bir gerçek olarak imam ve âlimlerin sözlerinin bağlayıcı olarak kabul edilmiş olması da onun bu görüşünü zayıflatmaktadır. Zikredeceğimiz örnekler bu tür rivāyetlerin kaynaklarının şahābe yorumu veya içtihadı olabileceklerini teyit edecektir. Meselâ:

---

²¹² Bkz. İbn Ḥazm, *el-İḥkām*, I, , 202, 203.

²¹³ Bkz. ed-Dārimī, *es-Sunen*, I, 220, rak: 777; İbn Ḥazm, *el-İḥkām*, I, , 203.

²¹⁴ el-Ḥaṭīb, *el-Kifāye*, s. 461.

²¹⁵ es-Suyūṭī, *et-Tedrib*, I, 188; es-Seḥāvī, *el-Feth*, I, 109; Kırbasoğlu, M. Hayri, *Hadis Metodolojisi*, s. 244, 245.

²¹⁶ el-Ḥaṭīb, *el-Kifāye*, s. 461.

²¹⁷ el-Ḥaṭīb, *el-Kifāye*, s. 463.

عن جابر بن عبد الله قال تمتعا متعتين على عهد النبي صلى الله عليه وسلم الحج والنساء فنهانا عمر عنهما فانتبهينا“

*Rasūlullāh (s.a.v.) döneminde hem kadınlarla mut'a nikâhı yaptık, hem de temettu' haccı yaptık. Ancak 'Omer bizi bunlardan nehyedince vazgeçtik*²¹⁸” rivāyeti helâl ve haramlar ilgili şaḥābe içtihatlarının var olduğunu göstermektedir. Bu ḥadīs isnād açısından şaḥīḥ olmasına rağmen bunları merfū' kabul eden âlimler tarafından dahi ḥukmen merfū' olarak değerlendirilmemiştir²¹⁹. Hz. 'Osmān'ın temettu' haccını menetmeye çalışması üzerine Hz. 'Alī'nin bu uygulamanın Rasūlullāh (s.a.v.)'ın sünnetine aykırı olduğunu beyan edip temettu' haccına niyet etmiş olması²²⁰ bu tür ifadelerin kaynağının şaḥābe içtihadı olabileceğini göstermektedir. Bu gibi örneklerin, şaḥābenin bazen toplumsal maslahatı esas alarak nasların zahirine aykırı içtihatlarda bulduklarını gösterdiği belirtilmiştir²²¹.

Çoğunluğun bu tür ifadeleri merfū' kabul ettiği ifade edilmiş olmasına rağmen, kanaatimizce bu tür ifadeleri içeren rivāyetlerin genelleme yapılarak aynı çerçevede değerlendirilmesi hatalı olur. Bu tür rivāyetlerin her birinin araştırma sonucu varılmış neticeler doğrultusunda değerlendirilmeleri gerekmektedir. Bunu gösteren delillerden birisi de Enes b. Mālik'in: “ عن حنظلة السدوسي قال سمعت أنس بن مالك يقول كان يؤمر بالسوط فتقطع ثمته ثم يدق بين حجرين حتى يلين ثم يضرب به كيرباص = Kırbaç yapılması için emir verilir ve ağacın dalı kesilerek meyveleri alınır, sonrada iki taş arasında inceltilene kadar dövüldükten sonra vurulurdu” rivāyetidir ve Enes'e bunun ne zaman olduğu sorulduğunda Hz. 'Omer döneminde olduğunu söylemiştir²²². Zikrettiğimiz örneklerde görüldüğü gibi bunların kaynağının her zaman Rasūlullāh (s.a.v.) olması zorunlu değildir. Özellikle “şöyle yapmakla emrolunduk” ya da “şöyle yapmaktan men olunduk” gibi genel bir durumu bildiren ifadelerin toplumsal bir boyutu olması itibari ile de yaygın bilenen

²¹⁸ Bkz. Aḥmed, *el-Musned*, IV, 325; rak: 14420; Muslim, *eş-Şaḥīḥ*, el-Hac 15/33, I, 914, rak. 1249.

²¹⁹ Bkz. İbn Ḥacer, *el-Feth*, III, 505, 506.

²²⁰ Bkz. el-Buḥārī, *eş-Şaḥīḥ*, el-Hac 25/34, s. 123, 124, rak: 1563, 1569.

²²¹ Bkz. eṭ-Ṭarīfī, *el-Ḳaḍā*, II, 707.

²²² Bkz. İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannaf*, V, 530, rak. 28683; es-Suyūṭī, *et-Tedrib*, I, 189.

şeyler olmaları zorunluluğu vardır. Bundan dolayı bu tür rivāyetlerin kabulü için şahābe amellerinin Kur'ān ya da bilinen sūnetler tarafından desteklenmeleri gerekmektedir. Aksi takdirde genelle alakalı bir konuda, şariḥ olan muttaşıl ḥaber-i vāhiden daha zayıf bir delile istinat edilmiş olunur. Nitekim içerisinde bu tür ifadelerin yer aldığı bazı rivāyetlerin de ref' edilmiş olması, bu tür rivāyetlerin merfū' olarak kabulünün sağlıklı bir anlayış olmadığını teyit etmektedir.

Bu tür örneklerden biri: “عن ابن عمر قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم أحلت لنا ميتتان ودمان فأما ” = الميتين فالخوت والجراد وأما الدمان فالكبد والطحال = Bize iki ölü iki de kan helal kılınmıştır. Ölüler: Balık ve çekirge, kanlar ise ciğer ve dalaktır²²³” rivāyetidir. Ebū Zur'a²²⁴, Ebū Ḥātim ve ed-Dāraḳuṭnī bu rivāyetin şahih olan şeklinin mevḳūf olduğunu söylemişlerdir²²⁵. Aḥmed ise bu rivāyeti munker olarak nitelemiştir²²⁶. el-Beyhākī, Zeyd b. Eslem'in çocuklarının bu rivāyeti ref' ettiğini açıkça belirtmiştir²²⁷. İbn Ḥacer ve el-Beyhākī bu rivāyetin mevḳūf şeklinin şahih olduğunu kabul etmelerine rağmen, rivāyeti ḥukmen merfū' olarak değerlendirmişlerdir²²⁸. Ayrıca ed-Dāraḳuṭnī de bu rivāyetin aslının mevḳūf olduğunu belirtmiş olmasına rağmen²²⁹, Sunen'inde sadece merfū' şeklini nakletmiştir²³⁰. Kanımızca bu tür rivāyetlerin ḥukmen merfū' kabul edilmesi, za'if olan merfū' şekillerinin kabulünde etkili olmuştur.

Buna benzer bir başka örnek ise İbn Ḥacer'in “كان يقال” ifadesinin merfū' kabul edilmesi gereğinin delili olarak sunduğu “أخبرنا محمد بن أبان البلخي قال حدثنا ينعقد عن بن أبي ذئب عن ”

²²³ eş-Şāfi'i, *el-Um*, II, 233; Aḥmed, *el-Musned*, II, 230, rak: 5690; İbn Māce, *es-Sunen*, eş-Şayd 28/9, II, 1073, rak: 3218; ed-Dāraḳuṭnī, *es-Sunen*, IV, 272; el-Beyhākī, *es-Sunen*, I, 384.

²²⁴ İbn Ebī Ḥātim, *el-İlel*, II, 17.

²²⁵ İbn Ḥacer, *et-Telḥīs*, I, 36.

²²⁶ Aḥmed, *el-İlel*, II, 243.

²²⁷ el-Beyhākī, *es-Sunen*, I, 384; İbn Ḥacer, *et-Telḥīs*, I, 36.

²²⁸ İbn Ḥacer, *et-Telḥīs*, I, 36.

²²⁹ İbnu'l-Cevzī, *et-Taḥkīk*, II, 360, 361; *el-İlel*, II, 664.

²³⁰ ed-Dāraḳuṭnī, *es-Sunen*, IV, 272.

Denilirdi ki: = الزهري عن أبي سلمة بن عبد الرحمن عن عبد الرحمن بن عوف قال يقال الصيام في السفر كالإفطار في الحضر حدثنا خالد بن مخلد عن ابن أبي ذئب عن الزهري “Seferde oruç tutmak mukim iken oruç bozmak gibidir”²³¹ rivāyetidir²³². Bu rivāyetin geçtiği ilk kaynak olan İbn Ebi Şeybe’nin eserinde “حدثنا خالد بن مخلد عن ابن أبي ذئب عن الزهري” şeklinde mevķūf olarak nakledilmiş olması, İbn Hacer’in istidlalini zayıflatmaktadır. Bu rivayet, “عن أبيه عبد... عن أبي سلمة بن عبد الرحمن عن أبيه قال الصائم في السفر كالمفطر في الحضر”²³³ şeklinde de nakledilmiş; ancak Ebū Hātim ile ed-Dāraķuñi rivāyetin doğru olan şeklinin mevķūf olduğunu ifade etmişlerdir²³⁵. Bu örnek, rāvilerin rivāyet şıgaları üzerinde tasarrufta bulduklarını, dolayısıyla bir hükme varmak için sadece rivayetlerin şıgalarına dayanmanın hatalı sonuçlara götürebileceğini göstermektedir.

2. Şahābe Amelini Bildiren İfadeler

Şahābe amelini ve sözünü bildiren ifadelerden kastettiğimiz, sahabenin rivāyetlerinde kullandığı: “كنا نفعل كذا” = biz şöyle yapardık”, “كنا نقول كذا” = biz şöyle derdik” ve “من السنة كذا” = şu sünnettendir²³⁶ gibi ifadelerdir²³⁷. Bu tür rivāyetlerle ilgili değerlendirmelere baktığımızda, bunları şartsız merfū‘ kabul edenler, şartlı merfū‘ kabul edenler ve bu tür rivāyetleri merfū‘ kabul etmeyenler şeklinde üç farklı görüşün bulunduğu görülmektedir.

²³¹ en-Nesai, *es-Sunen*, eş-Şıyam 7/11, IV, 183, rak: 2284.

²³² Bkz. İbn Hacer, *en-Nuket*, II, 516-518.

²³³ İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannaf*, II, 279, rak: 8962.

²³⁴ İbn Mace, *es-Sunen*, eş-Şıyam 7/11, I, 533, rak: 1666.

²³⁵ Bkz. İbn Ebī Hātim, *el-İlel*, I, 238, 239; ed-Dāraķuñi, *el-İlel*, IV, 281-283.

²³⁶ el-Haķib, bu ifadeyi “Öznesi Mechūl Olan İfade Türleri” içerisinde sunmuştur. Ancak bu ifadenin, dah çok genel bir uygulamayı ifade etmesinden dolayı, bu ifadelerle beraber zikrini daha uygun gördük.

²³⁷ el-Haķib, *el-Kifāye*, s. 460.

Bunları şartlı kabul edenler değişik şartlar ileri sürmüşlerdir. Muḥaddislerin çoğunluğunun bunları, Rasūlullāh (s.a.v.) dönemine atfedilmesi durumunda merfū‘, atfedilmemesi durumunda ise mevḳūf saydığı belirtilerek²³⁸ bunun doğru olan görüş olduğu ifade edilmiştir²³⁹.

Bunların merfū‘ olarak kabulü için fiillerin gizli kalamayacak türden olması yanı sıra, şaḥābe tarafından delil olarak kullanılması ya da bunu nakleden kişinin içtihat ehlinden olmaması gibi şartlar ileri sürenler de olmuştur²⁴⁰. el-Ḥākım ise bu tür rivāyetlerin kabulü için meşhur bir şaḥābeden gelmeleri şartını ileri sürmüş ve görüşünün gerekçesi olarak da bunların musned ismi verilen kitaplarda yer almasını göstermiştir²⁴¹. Aynı gerekçe ile el-Buḥārī’nin de bunları mutlak olarak delil kabul ettiği iddia edilmiştir²⁴². Kanaatimizce bu istidlal hatalıdır. Zira bu tür rivāyetleri eserlerine almaları, bunları delil olarak gördüklerine işaret etse de merfū‘ kabul ettiklerine işaret etmez.

Bu konuda farklı görüş bildirdiği ifade edilenlerden birisi Ebū Bekr el-İsmā‘īlī (ö. 271/884)’dir²⁴³. Rivāyet edildiğine göre kendisine bu tür rivāyetler sorulduğunda, bunların merfū‘ olarak kabul edilmesini reddetmiştir²⁴⁴. İbn Ḥacer bu görüşte olanlar arasında Ḥanefī uşūlcülerinden el-Kerḥī’yi (ö. 340/951) de zikretmiştir²⁴⁵. İbn Ḥazm (ö. 456/164) da bu tür rivāyetlerin tümünü reddederek, şaḥābilerden kendi görüşünü

²³⁸ Bkz. en-Nevevī, *eş-Şerḥ*, I, 30; es-Suyūṭī, *Tedrib*, I, 185.

²³⁹ ‘Aliyyu’l-Ḳārī, *eş-Şerḥ*, s. 555, 556.

²⁴⁰ Bkz. İbn Ḥacer, *en-Nuket*, II, 516.

²⁴¹ Bkz. el-Ḥākım, *el-Ma‘rife*, s. 22.

²⁴² İbn Ḥacer, *en-Nuket*, II, 515.

²⁴³ İbn Ḥacer, İbnu’s-Şalāḥ’ın el-İsmā‘īlī’den yapmış olduğu bu nakli meçhul olarak nitelediğimiz (أمرنا بكذا) türü ifadelerle bağlantılı bir görüş olarak zikreder: ancak İbnu’s-Şalāḥ eserinde bu görüşü, sadece şaḥābe fiilleri için kullanılan (كنا نفعل , كنا نقول) türü ifadelerle bağlantılı bir görüş olarak zikreder. Krş. İbnu’s-Şalāḥ, *el-Muḳaddime*, s. 23; İbn Ḥacer, *en-Nuket*, II, 520.

²⁴⁴ İbnu’s-Şalāḥ, *el-Muḳaddime*, s. 23; es-Suyūṭī, *et-Tedrib*, I, 186.

²⁴⁵ İbn Ḥacer, *en-Nuket*, II, 520.

destekleyen farklı örnekler sunmuş ve bu tür rivāyetleri reddetmesinin gerekçesi olarak şāhābilerin her konuda içtihatla bulunmalarını göstermiştir²⁴⁶. Bu tür rivāyetlerin lafzen mevķūf; ancak mana olarak merfū‘ olduğu da iddia edilmiştir²⁴⁷. Bunların hukmen merfū‘ kabul edilmesi konusunda hadīs uşūlu ālimlerinin ittifak ettiği de iddia edilmiştir²⁴⁸. Zikrettiğimiz açıklamalar ise bu iddianın doğru olmadığını göstermektedir.

Filde devamlılığı bildiren bu tür ifadelerle nakledilen rivāyetlerin Rasūlullāh (s.a.v.)’in dönemine izafe edilmesi durumunda, Rasūlullāh (s.a.v.)’tan bunlarla ilgili bir inkārın bulunmaması, Rasūlullāh (s.a.v.)’in bunların ikrar ettiği şekilde değerlendirmiştir²⁴⁹. İbnu’s-Şalāh da bu rivāyetlerin içerdiği hükümlerin Rasūlullāh (s.a.v.)’in bilgisi ve ikrarı dāhilinde olması gerektiğini söylemiştir²⁵⁰. Ancak İbn Hacer bunlardan bazılarının Rasūlullāh (s.a.v.)’in bilgisi dāhilinde olamayacağı ihtimalinden hareketle, ifade edilen şeyin gizli kalamayacak türden bir şey olması kaydını koymuştur²⁵¹.

Bu tür amellerin şāhābenin geneline ait olması durumunda çok meşhur olmaları ve bunlara aykırı rivāyetlerin bulunmaması gerekirdi. Hālbuki İbn Hāzm içtihat sahasına girmediği halde şāhābenin birçok farklı görüş bildirdiği örnekleri sunarak, açık bir delil olmadan kişinin şahsi kanaatine dayanarak başkalarının sözlerinin Rasūlullāh (s.a.v.)’a isnād edilmesinin kabul edilemeyeceğini söylemiştir²⁵². Bu tür ifadelerin kabul edilemeyeceğini gösteren en güçlü delil, Rasūlullāh (s.a.v.) hayatta

---

²⁴⁶ Bkz. İbn Hāzm, *el-İhkām*, I, 202-205.

²⁴⁷ Bkz. es-Suyūṭī, *et-Tedrib*, I, 187.

²⁴⁸ Toksarı, Ali, "*Hadis İlmi Açısından Sahabi Kavli ve Değeri*" E. Ü. İ. F. D. cilt: 2, sayı: 2, s. 347.

²⁴⁹ el-Ḥaṭīb, *el-Kifāye*, s. 462, 463; İbnu’s-Şalāh, *Muḳaddime*, s. 23; es-Suyūṭī, *et-Tedrib*, I, 185, 186.

²⁵⁰ İbnu’s-Şalāh, *el-Muḳaddime*, s. 23.

²⁵¹ İbn Hacer, *en-Nuket*, I, 516.

²⁵² İbn Hāzm, *el-İhkām*, I, 202-205.

iken okunulduğu iddia edilen bazı ayetlerin varlığına dair rivāyetler ve bunların bazılarının benzer şīğalarla nakledilmiş olmalarıdır²⁵³.

Aynı şekilde, “من السنة كذا = şu sünnettendir” ifadesinin de her zaman merfū‘ olarak algılanması yanlıştır. Çünkü bu kavram ilk dönemden beri, kaynağı Rasūlullāh (s.a.v.) ya da başkası olsun, dine uygun davranışların ifadesinde kullanılmıştır²⁵⁴. Buna rağmen çoğunluğun bunları merfū‘ kabul ettiği ifade edilmiştir²⁵⁵, hatta bu konuda bir ittifakın olduğu da iddia edilmiştir²⁵⁶. İbn Hacer, bunların icma ile musned sayıldığı görüşünü naklettikten sonra, bu konunun hadīşçiler ile uşūlcüler arasında ihtilāf edilmiş meşhur meselelerden biri olduğunu belirtmiştir²⁵⁷. Bazı âlimlerin bunların merfū‘ olarak kabul edilmesine itiraz etmiş²⁵⁸ olmaları İbn Hacer’in görüşünü doğrulamaktadır. İbn Hazm, “sünnet” kavramının içtihat sonucu ulaşılmış kişisel bir görüşü de ifade edebileceğini belirterek, İbn ‘Omer’in ümreyle ilgili olan bir uygulamayı sünnet olarak nitelemesini, ümmetin tümüne aykırılık olarak değerlendirerek²⁵⁹, sünnet kavramının ref‘ meselesi ile bağlantısına işaret etmiştir.

Sünnet kavramının tābi‘ün tarafından kullanılması durumunda rivāyetin mevķūf sayılacağı, bazı Şāfi‘î mezhebi mensuplarının bunları mursal merfū‘ olarak değerlendirdikleri ifade edilmiştir²⁶⁰. Bu anlayışın bir neticesi olarak içerisinde

²⁵³ Bu konu ve örnekleri ikinci bölümde incelenmiştir.

²⁵⁴ Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, s. 76.

²⁵⁵ en-Nevevî, *Şerh*, I, 30; İbn Keşir, *et-Tefsir*, I, 224.

²⁵⁶ ‘Aliyyu’l-Kārî, *Şerh*, s. 560, 561; el-Leknevî, *ez-Zafer*, s. 214; İbn Hacer, *el-Feth*, III, 242.

²⁵⁷ Bkz. İbn Hacer, *el-Feth*, III, 242, 243.

²⁵⁸ ‘Aliyyu’l-Kārî, *eş-Şerh*, s. 563; el-Leknevî, *ez-Zafer*, s. 213.

²⁵⁹ İbn Hazm, *el-İhkām*, I, 202, 203. Ayrıca bkz. Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, s. 74. İbn Hazm burada abartılı bir ifade kullanmıştır. Zira bu konu ilk dönemden beri üzerinde ihtilāf yaşanmış bir konudur. Bkz. İbn Hacer, *el-Feth*, IV, 11, 12. Bu rivāyeti ikinci bölümde ele alarak inceledik ve İbn Omer’in umreyi, hacca kıyaslayarak bu hükme vardığı sonucuna ulaştık. Bkz. s. 121.

²⁶⁰ en-Nevevî, *eş-Şerh*, I, 30, 31; el-‘Irākî, *et-Takyid*, s. 71.

sünnet kavramı geçen bazı rivāyetler ref' edilmiştir ve bu durumun örneklerinden birisi: “من السنة القراءة على الجنازة بفاتحة الكتاب = *Cenaze namazında Fatıha suresini okumak sünnettendir*²⁶¹” rivāyetidir. Aynı rivāyet Rasūlullāh (s.a.v.)'a isnād edilerek: “أن النبي صلى الله عليه وسلم قرأ على الجنازة بفاتحة الكتاب = *Hız. Peygamber cenaze namazında Fatıha Suresi'ni okudu*” şeklinde rivāyet edilmiş ve et-Tirmizī, bu hādīsın merfū' şeklinin senedinin güçlü olmadığını, rivāyetin aslının İbn 'Abbās'ın sözü olduğunu söylemiştir. Merfū' rivāyetin sorumlusu olarak da rivāyetlerinin munker olduğunu belirttiği İbrāhīm b. 'Osmān'ı (ö. 169/785) göstermiştir²⁶². Rivāyetin daha erken bir kaynaktaki İbn 'Abbās'ın görüşü olarak nakledilmiş olması et-Tirmizī'nin bu görüşünü doğrulamaktadır²⁶³. İbn Hacer ise rivāyetin merfū' ve mevķūf şekillerinin Őġası arasında pek fark görmediğini ima ederek et-Tirmizī'nin rivāyetin merfū' şeklini za'if kabul etmesini tasvip etmemiş, “من السنة” ifadesi ile “أن النبي صلى الله عليه وسلم قرأ” ifadesi arasındaki farkı da Hız. Peygamber'e nispetin açık ve muhtemel olması olarak açıklamıştır²⁶⁴. Rivāyetin merfū' olan senedi za'if olmasına rağmen, zikrettiğimiz açıklamada görüldüğü gibi İbn Hacer'i rivāyetin bu şeklini savunmaya iten sebep, rivāyetin içerisinde geçen “السنة” ifadesi olmuştur. Bu rivāyette görüldüğü gibi bazı Őahābe sözleri ve uygulamaları Rasūlullāh (s.a.v.)'ın fiili şekline sokulmuş ve bu tür rivāyetlerin za'if olan merfū' şekilleri kabul edilmiştir. Kanaatimizce rāvī de rivāyetteki sünnet kavramını esas alarak rivāyeti bu şekle dönüştürmüştür. Bu durum

²⁶¹ 'Abdurrazzāk, *el-MuŐannaf*, III, 489, rak: 6427; Ebū Dāvud, *Sunen*, el-Cenāiz 15/59, III, 537, 538, rak: 3198; et-Tirmizī, *es-Sunen*, el-Cenāiz 8/39, III, 346, rak 1027; en-Nesāi, *es-Sunen*, el-Cenāiz 21/77, IV, 74, 75, rak: 1985, 1986; 1026; ed-Dāraķūtnī, *es-Sunen*, II, 72.

²⁶² et-Tirmizī, *es-Sunen*, el-Cenāiz 8/39, III, 345, 346, rak: 1026. Bu rāvī hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Sa'd, *ef-Tabakāt*, VI, 358, 359, ez-Zehabi, *el-Mizān*, I, 47, 48, İbn Hacer, *et-Tehzīb*, I, 94, 95. Mizān'da ölüm tarihi 260 sonrası olarak zikredilmiştir; ancak doğru olan bizim zikrettiğimizdir. Çünkü bu kişi İbn Ebī Şeybe'nin dedesidir.

²⁶³ Bkz. 'Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, III, 489, rak: 6427.

²⁶⁴ Bkz. İbn Hacer, *el-Feth*, III, 243.

sünnet kavramının geçtiği rivāyetlerin merfū‘ kabul edilmesinin olumsuz etkilerini göstermektedir.

Şahābenin bir şeyi sünnet olarak nitelediği ve daha sonra da o hususun ref‘ edildiği bir başka rivāyet ise: “عن عبد الله إذا شهد أحدكم جنازة فليحمل جوانب السرير الأربع فإنه من السنة” = *Sizden biri cenazede hazır bulunursa, tabutu dört tarafından da taşıyın, çünkü bu sünnettendir*²⁶⁵” rivāyetidir. Bu rivāyetin senedinde çeşitli tasarruflarda bulunulmuştur²⁶⁶. Bu rivāyetin aslının mevķūf olduğu ve senedinin de kopuk olduğu belirtilmiş olmasına rağmen hukmen merfū‘ olduğu iddia edilmiştir²⁶⁷. Bu hadīs, İbn ‘Omer’in ve bazı şahābilerin fiili olarak da rivāyet edilmiştir²⁶⁸. Ancak rivāyetin metnine müdahale edilerek farklı şekillerde Rasūlullāh (s.a.v.)’tan merfū‘ olarak nakledilmiştir. Bunlardan birisi: “عن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال من اتبع جنازة فأخذ بجوانب السرير = *Her kim bir cenazeye katılır ve tabutu dört köşesinden de taşırsa, kırk tane büyük günahı affolunur*” şeklindedir ve rivāyeti bu şekle sokarak ref‘ eden, metrūk rāvilerden Sevvār b. Muş‘ab’tır²⁶⁹. Bu rivāyetin sokulduğu farklı bir şekil de: “قال رسول الله ص من حمل قوائم السرير الاربع ايمانا واحتسابا حظ الله عز وجل عنه اربعين كبيرة” = *Her kim iman ederek ve Allah’tan sevabını bekleyerek cenazenin dört köşesinde tutup taşırsa Allah kırk büyük günahını siler*” şeklindedir. Rivāyeti bu şekle sokarak ref‘ eden ise munker rivāyetlerde bulunan rāvilerden ‘Alī b. Ebī Sāra’dır²⁷⁰ ve rivāyetin merfū‘ şekillerinin daha geç dönem kaynaklarında, adı geçen za‘if rāvilerden gelmesi, rivāyetlerin ref‘ edildiği görüşünü doğrulamaktadır.

²⁶⁵ Ebū Yūsuf, *el-Aşār*, s. 81; İbn Māce, *es-Sunen*, 6/10, I, 474, rak: 1478.

²⁶⁶ ed-Dāraķuṭnī, *el-‘İlel*, V, 902.

²⁶⁷ Bkz. İbn Māce, *es-Sunen*, I, 474. Muhakkikin ta‘likinden nakil.

²⁶⁸ Bkz. ‘Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, III, 511-513, rak. 6514-6520; İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannaf*, II, 481.

²⁶⁹ İbnu’l-Cevzī, *el-‘İlel*, I, 379. Bu rivāyeti, bu şekliyle taḥrīc eden başkasını tespit edemedik.

²⁷⁰ İbn Hıbbān, *el-Mecrūḥīn*, II, 104; İbnu’l-Cevzī, *el-‘İlel*, II, 898; . ez- Zehebī, *el-Mizān*, III, 130.

Hanefilere göre de “*mine’s-sunneti kezā*” ibaresi genel bir ifadedir ve sadece Rasūlullāh (s.a.v.)’in sünnetini ifade etmez²⁷¹. Şahābeden birinin sünnet gördüğü bir şeyi diğerinin görmemesi, sünnet kavramının içtihadī bir boyutu olduğunu göstermektedir²⁷². Ayrıca bazı şahābilerin Rasūlullāh (s.av)’ın birtakım fiili sünnetlerini sözlü sünnete dönüştürmüş olması²⁷³, bu tür rivāyetlerin de ihtiyatla karşılanmasını gerekli kılmaktadır.

3. Emir ve Nehiy Olarak Rasūlullāh (s.a.v.)’a İzafe Edilen Rivāyetler

Şahābe rivāyetlerinde yer alan “*أمر رسول الله بكذا* = Rasūlullāh (s.a.v.) söyle yapmayı emretti ” ya da “*لم يرسول الله عن كذا* = Rasūlullāh (s.a.v.) şundan menetti” gibi ifadeler bu türden ifadelerdir.

Rivāyeti nakleden kişilerin Rasūlullāh (s.a.v.) döneminde yaşamış ve ondan hadīs işittiği bilinen kişiler olması durumunda, çoğunluğun bu tür rivāyetleri Rasūlullāh (s.a.v.)’tan işitilmiş olarak kabul ettiği belirtilmiştir. Bunların merfū kabul edilip edilmeyeceği meselesinin temelinde, rāvīnin bunları başka birisinden işitmiş olabilmesi ve de Rasūlullāh (s.a.v.)’in sözünü yanlış anlayarak emir ya da nehiy şeklinde yorumlamış olabilmesi ihtimallerinin bulunduğu ifade edilmiştir²⁷⁴.

Bazı rāvīlerin ise şahābeye ait bu tür bazı içtihat ve uygulamaları daha sonra ref etmiş olmaları bu tür rivāyetlere de ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini göstermektedir. Mesela Hālid b. İsmā‘īl’in; “*أن عمر رضي الله عنه كان يكره الاغتسال بالماء المشمس* = “Omer güneşte ısınmış su ile yıkanmaktan hoşlanmazdı ve “bu alaca hastalığına neden olur” derdi²⁷⁵” şeklindeki ‘Omer’e dair rivāyeti, “*عن عائشة قالت لم ي*

²⁷¹ es-Serahsī, *el-Uşūl*, I, 114, 380.

²⁷² Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, s. 75, 76.

²⁷³ Görmez, Mehmet, *Metodoloji Sorunu*, s. 179.

²⁷⁴ el-Ḥaṭīb, *el-Kifāye*, s. 459-461.

²⁷⁵ Rivāyetin bu şekildeki nakli için bkz. ed-Dāraḳuṭnī, *es-Sunen*, I, 37, 39; el-Beyhākī, *es-Sunen*, I, 10, 11, rak: 12, 13.

Rasūlullāh (s.a.v.) = رسول الله صلى الله عليه وسلم أن يتوضأ بالماء المشمس أو يغتسل به وقال إنه يورث البرص
güneşte ısıtılmış su ile abdest almayı ya da yıkanmayı nehyetti ve “Alaca hastalığına
neden olur” dedi²⁷⁶” şeklinde değiştirerek nakletmiştir²⁷⁷. Nitekim el-Beyhaķī²⁷⁸, ed-
Dāraķuṭnī²⁷⁹ ve el-‘Uķaylī²⁸⁰ rivāyetin merfū‘ şeklinin za‘īf olduğunu belirtmişlerdir.
İbnu’l-Cevzī, bu rivāyetin farklı isnādlarını zikredip rivāyeti uydurma olarak
değerlendirmiş ve aslının ‘Omer’den gelen mevķūf şekli olduğunu belirtmiştir²⁸¹.
İbnu’l-Ķayyim (ö. 751/1350) ise bu rivāyeti manası itibariyle batıl olan rivāyet
örneklerinden birisi olarak zikretmiştir²⁸².

Yaḥyā b. Ma‘īn’e (ö. 233/849) bu ŧīġa ile nakledilen bir rivāyet sorulduğunda,
rivāyetin aslının mevķūf olduğunu belirtmiş ve bu rivāyet başkalarına sorulduğunda
da Yaḥyā’nın görüşünü paylaştıkları belirtilmiştir²⁸³. Bu rivāyet Yaḥyā’nın zikrettiġi
isnādla mevķūf olarak ‘Abdurrazzāk’ın Muṣannaf’ında yer almıştır²⁸⁴. Kanaatimizce
Ma‘mer (ö. 153/770)’in bu rivāyeti merfū‘ olarak nakletmiş olması²⁸⁵ bu senedle
nakledilen mevķūf şeklinin ref‘ edilmesinde etkili olmuş olmalıdır. Ancak
Ma‘mer’in bu rivāyeti makṭū‘²⁸⁶ ve mursal²⁸⁷ olarak da nakletmiş olması ve bu

²⁷⁶ Rivāyetin bu şekildeki nakli için bkz. ed-Dāraķuṭnī, *Sunen*, I, 39; el-Beyhaķī, *es-Sunen*, I, 10, 11, rak: 14.

²⁷⁷ Bkz. el-Mavṣilī, *el-Vuķūf*, s. 95.

²⁷⁸ el-Beyhaķī, *es-Sunen*, I, 11.

²⁷⁹ ed-Dāraķuṭnī, *es-Sunen*, I, 38.

²⁸⁰ el-‘Uķaylī, *eġ-Ķu‘afā*, II, 176.

²⁸¹ Bkz. İbnu’l-Cevzī, *el-Mevzū‘āt*, II, 78-80.

²⁸² İbnu’l-Ķayyim, *el-Menār*, s. 57.

²⁸³ Bkz. İbn Ma‘īn, *et-Tāriḥ*, II, 321.

²⁸⁴ Bkz. ‘Abdurrazzāk, *el-Muṣannaf*, VIII, 198, rak: 14865.

²⁸⁵ Bkz. ‘Abdurrazzāk, *el-Muṣannaf*, VIII, 197, rak: 14858, 14860.

²⁸⁶ Bkz. ‘Abdurrazzāk, *el-Muṣannaf*, VIII, 198, rak: 14863.

²⁸⁷ Bkz. ‘Abdurrazzāk, *el-Muṣannaf*, VIII, 197, rak: 14860.

rivāyetin makṭū şeklinde “يرفعه” ifadesinin kullanılmış olması, rivāyetin bu şeklinin de ref edilmiş olabileceğine işaret etmektedir.

Zikrettiğimiz örneklerde görüldüğü üzere, bu tür ifadelerin yer aldığı rivāyetler her zaman merfū olmayabilirler. Çünkü şahābiler çeşitli içtiḥatlarda buldukları için bu tür rivāyetlerin kaynağının kendisinin ya da başka bir şahābinin içtiḥadına dayanması mümkündür; üstelik çeşitli nedenlerle bu tür rivāyetler rāvī tasarrufları ile ref edildiğinden, bunların genel olarak merfū kabul edilmesi ciddi problemlere yol açacak bir yaklaşımdır.

D. Rivāyetlerin Ref Edildiğine İşaret Eden İfadeler

Birçok rivāyetin ref edildiğine işaret eden değişik ifadeler kullanılmıştır. Bu ifadeler el-Kutubu’s-Sitte dâhil ḥadīş kaynaklarının genelinde yer almıştır²⁸⁸. Bu kaynaklarda yer alan ifade türleri şunlardır: “رفع = rafa‘a-hu”, “يرفعه = yerfa‘u-hu”, “رواه = yevmi-hi”, “يبلغ به = yebluğu bihi”, “يرويه = yervī-hi”, “مرفوعا = merfū‘an”, “رواه = ravā-hu merfū‘an”, “أظنه مرفوعا = eẓunnu-hu merfū‘an”, “أراد مرفوعا = urā-hu merfū‘an”, “رواية = rivāyeten”²⁸⁹. İbn Ḥacer bunlara “رواه = revā-hu” ve “يسنده = yusnidu-hu” ifadelerini de eklemiştir²⁹⁰. Kanaatimizce bunların yanı sıra, “أراه موقوفا = urā-hu mevḳūfen”, “رواه موقوفا = revā-hu mevḳūfen”, “حاء موقوفا = cāe mevḳūfen” gibi ifadeler de aynı şekilde rivāyetin ref edildiği konusunda var olan şüpheleri ifade etmektedir;

²⁸⁸ Bkz. Mālik, *el-Muvatta*, (48/2, 15/38), (rak. 979, 1610), (II, 905, 979); el-Buḥārī, *eş-Şaḥīḥ*, (4/8, 25/129, 42/10, 56/70, 59/16, 61/1, 61/24, 65/37, 65/6, 65/7, 65/15, 65/50, 65/56), (rak: 141, 1732, 2079, 2369, 2887, 3316, 3498, 3619, 4523, 4634, 4638, 4701, 4849, 4881), (s. 15, 136, 163, 185, 232, 268, 285, 294, 371, 382, 383, 391, 414, 418) ; Muslim, *eş-Şaḥīḥ*, (1/24, 1/84, 5/22, 5/35), (rak: 57, 189, 581, 626), (I, 77, 176, 409, 436); et-Tirmizī, *es-Sunen*, (25/44, 34/60, 36/25), (rak. 1969, 2407, 2567), (IV, 346, 605, 697); Ebū Dāvud, *es-Sunen*, (2/15, 2/150, 2/165), (rak. 460, 892, 929), (I, 125, 235, 244); en-Nesāī, *es-Sunen*, (6/5, 13/25, 44/42 (rak: 502, 1240, 2469, 4450), (I, 249, III, 28, V, 35, VII, 239); İbn Māce, *es-Sunen*, (8/23, 21/8), (rak. 1832, 2635), (I, 103, 586, II, 880).

²⁸⁹ Bkz. ‘Aliyyu’l-Ḳārī, *eş-Şerḥ*, s. 558, 559.

²⁹⁰ Bkz. İbn Ḥacer, *en-Nuket*, II, 535.

zira bir rivāyetin mevķūf ya da merfū‘ olarak gelmiş olmasının ifade edilmesine ihtiyaç duyulmuş olması, rivāyetin ref‘ edilmiş olma ihtimaline işaret etmektedir. Bu ifadeleri kullanan kişi bununla rivāyetin merfū‘ olduğunu ifade etmek istemiş de olabilir; ancak bu ifadelerin merfū‘ ve mevķūf şekilleri bulunan tüm rivāyetlerde kullanılmamış olması ve kişinin rivāyetlerle ilgili kanaatini belirtme ihtiyacı hissetmiş olması, rivāyetin merfū‘ olarak kabulünde sorun olduğuna işaret etmektedir. Meselâ ‘Abdullāh b. el-Mubārek (ö. 181/797), merfū‘ olduğunu düşündüğünü belirttiği bir rivāyeti mevķūf olarak nakletmiştir ve görüşünü ifade etmek için “أراد مرفوعاً” ibaresini kullanmıştır²⁹¹. Şu‘be’nin belli bir rivāyeti ref‘ ettiğini belirtmek için “يرفعه” ifadesi kullanılmış ve bunun üzerine Ğunder (ö. 193/808), Şu‘be’nin bu rivāyeti ref‘ etmediğini; ancak rivāyetin merfū‘ olduğu kanaatinde olduğunu ifade etmek ihtiyacı hissetmiştir²⁹². el-Beyhākī ise “رفعہ” kelimesinin kullanıldığı bir rivāyetin aslının mevķūf olduğunu belirtmiştir²⁹³. Bu durum zikredilen ifadelerin ref‘ sorunu ile ilintili olduğu düşünülen rivāyetler için kullanıldığına delâlet etmektedir. el-Ĥaṭīb, bu tür ifadelerin tābī‘ün tarafından şaḥābe rivāyetleri için kullanması durumunda, şaḥābenin rivāyeti ref‘ ettiğine dair bir kinaye olacağını belirtmiştir²⁹⁴. Ma‘mer b. Rāşid’in bu tür ifadeleri bazen rivāyetin merfū‘ olduğunu vurgulamak için bazen de rivāyetin isnādının hatırlanmaması ya da aslının merfū‘ olup olmadığından emin olmaması durumunda kullandığı belirtilmiştir²⁹⁵. Bu ifadelerin ref‘ ile ilgili bir tereddüdü ifade ettikleri açıktır. Nitekim bundan dolayı “رفعہ” ifadesi yerine “أحسبه عن النبي” ifadesi kullanılmış, üstelik bu rivāyetin mevķūf

²⁹¹ İbnu’l-Mubārek, *ez-Zuhd*, I, 384.

²⁹² Aḥmed, *el-İlel*, I, 298; el-Buḥārī, *et-Tāriḥu’l-Kebīr*, IV, 228. Burada kullanılan ifade şöyledir “قيل: “الغندر: كان شعبة يرفعه قال: كان يرى أنه مرفوع كان يهابه”.

²⁹³ el-Beyhākī, *es-Sunen*, V, 291, 300.

²⁹⁴ el-Ĥaṭīb, *el-Kifāye*, s. 456.

²⁹⁵ Erul, Bünyamin, “*Hicrî II. Asırda Rivāyet Uslûbû (I)*”, A.Ü.İ.F.D, cilt: XLIII, sayı 1, yıl: 2002, s. 47-49.

şeklinin daha şahih olduğu da ifade edilmiştir²⁹⁶. Aḥmed b. Ḥanbel'in, rāvilerin merfū' olup olmadığı konusunda ihtilafa düştükleri bir rivāyeti naklederken "أراد رفعه" ifadesini kullanarak rāvilerin bu konudaki ihtilaflarını zikretmiş olması²⁹⁷ da bu tür ifaderin ref' konusundaki bir tereddütü ifade ettiklerine delâlet etmektedir.

Mamafih ḥadîş âlimleri bu ibareleri farklı amaçlar için de kullanmışlardır. 'Aliyyu'l-Kārî bu tür ifadelerin gerekçesi olarak, mana ile rivāyeti ve rivāyetin ihtisar edilmesini göstermiş, ayrıca başka bazı sebeplerin de varlığına işaret etmiş; ancak bu sebeplerin ne olduğuna değinmeden sadece bazı ḥadîş âlimlerinin rivāyetleri ihtisar ederken, "قال رسول الله صلى الله عليه وسلم" ibaresi yerine, zikrettiğimiz ifadeleri kullandıklarını belirtmekle yetinmiştir²⁹⁸. Meselâ ez-Zehebî, "*Tertîbu'l-Mevzû'ât*" isimli eserinde, "قال رسول الله صلى الله عليه وسلم", "عن رسول الله صلى الله عليه وسلم" gibi ifadeleri kaldırarak ihtisar ettiği rivāyetler için "رفعه" ifadesini kullanmıştır²⁹⁹. Muḥammed b. Muḥammed b. Suleymān (ö. 1094/1682)'da "*Cem'u'l-Fevāid min Cāmi'i'l-Uşûl ve Mecma'u'z-Zevāid*" isimli eserinde aynı uygulamaya gitmiştir³⁰⁰.

Zikrettiğimiz ifadelerin ḥukmen merfū' rivāyetleri belirlemek için de kullanıldıkları ifade edilmiş olması³⁰¹, bu tür rivāyetlerin metinlerinin içeriğine bakılarak ref' edildiği düşünülen rivāyetler için bir işaret olarak kullanıldıklarını ima etmektedir. Dolayısıyla bu tür ifadelerin rivāyetler üzerindeki etkisi tartışma konusu olmuştur. Bazı âlimler bu ifadelerin bulunduğu rivāyetleri munḳaṭı' olarak görür ve

²⁹⁶ Bkz. et-Tirmizî, *es-Sunen*, ez-Zuhd 37/60, IV, 523, 524, rak: 2407.

²⁹⁷ Ahmed, *el-Musned*, I, 396, rak: 2139.

²⁹⁸ 'Aliyyu'l-Kārî, *eş-Şerḥ*, s. 558.

²⁹⁹ Örnekler için krş. İbnu'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, I, 131, 135, 140, 141-ez-Zehebî, *er-Tertîb*, s. 24, 25, 26, 27.

³⁰⁰ Bazı örnekler için bkz. *Mecma'u'l-Fevāid*, I, 13, 14,16, 17,18,19,20.

³⁰¹ 'Aliyyu'l-Kārî, *eş-Şerḥ*, s. 557-559; Toksarı, Ali, "*Hadis İlmi Açısından Sahabî Kavli ve Değeri*" E. Ü. İ. F. D. cilt: 2, sayı: 2, s. 349, 350.

bu tür rivāyetleri şaḥīḥ kabul etmezlerken³⁰², bu tür ifadelerin bulunduğu rivāyetleri merfū‘ muttaşıl rivāyetler olarak kabul edenler de olmuş³⁰³, hatta bu konuda ittifak olduğu dahi iddia edilmiştir³⁰⁴. Bu tür rivāyetleri delil olarak kabul etmeyenler, rivāyetin hata ya da başka bir nedenden dolayı ref‘ edildiği ya da senedinin muttaşıl hale getirildiği endişesini esas almış olmalıdır. Bunları şaḥīḥ kabul edenler ise senedin zahirini esas almış olmalıdır.

Bu ifadelerin tābi‘ūn ile alakalı olarak kullanılması durumunda rivāyetlerin *mursel merfū‘* olarak değerlendirileceği söylenmiştir³⁰⁵. Bu açıklama, bu tür rivāyetlerin mevķūf veya maķtū‘ rivāyetlerin irsāl edilmek suretiyle ref‘ edildiği izlenimini vermektedir. Mursel olarak nakledilen bazı rivāyetlerin aslının maķtū‘ ve mevķūf olduğunun belirtilmiş olması bu duruma işaret etmektedir³⁰⁶. Zira kasıtlı olarak birçok mevķūf rivāyet merfū‘ hale getirildiği gibi³⁰⁷, bazı maķtū‘ ḥadīşler de önce irsāl edilmek suretiyle merfū‘ ḥadīş şekline getirilmiş, daha sonra ise isnādlarına şaḥābe eklenerek merfū‘ muttaşıl ḥadīş şekline dönüştürülmüştür³⁰⁸.

Bu ifadelerin kullanılmasındaki amaçlardan birisi de rivāyetin aslının munķaṭı‘ mı yoksa muttaşıl mı olduğu hususundaki ihtilafa işaret etmektir³⁰⁹. Meselâ Mālik’in “وحدثني عن مالك عن سلمة بن صفوان بن سلمة الزرقعي عن زيد بن طلحة بن ركانة يرفعه إلى النبي صلى الله عليه وسلم قال قال “*Her dinin ahlākı vardır ve İslām’ın*

³⁰² el-Ḥākim, *el-Ma‘rife*, s. 19; İbnu’l-Eşir, *Cāmi’u’l-Uşul*, I, 107; es-Suyūṭī, *et-Tedrib*, I, 183.

³⁰³ el-‘Irāķī, *et-Takyid*, s. 70; İbn Daķik, *el-İktirāḥ*, s. 195; ez-Zebīdī, *et-Tecrid*, I, 139, 140.

³⁰⁴ el-Ḥaṭīb, *el-Kifāye*, s. 456; en-Nevevī, *eş-Şerḥ*, I, 31; ‘Aliyyu’l-Ḳārī, *eş-Şerḥ*, s. 558.

³⁰⁵ el-‘Irāķī, *et-Takyid*, s. 70; es-Suyūṭī, *et-Tedrib*, I, 192.

³⁰⁶ Örnekler için bkz. el-Mavṣilī, *el-Vuķūf*, s. 14, 70.

³⁰⁷ el-Ḥākim, *el-Medḥal*, s. 167, ibare: (قوم عمدوا إلى أحاديث صحيحة عن الصحابة رفعوها إلى رسول الله).

³⁰⁸ el-Ḥākim, *el-Medḥal*, s. 168, ibare: (قوم عمدوا إلى أحاديث مروية عن التابعين أرسلوها عن الرسول الله فزادوا فيها (رجلا من الصحابة فوصلوها). Ayrıca bkz. Juynboll, G.H.A., *Ḥadīş Tarihi*, s. 203.

³⁰⁹ es-Seḥāvī, *el-Feth*, I, 98. Örnek için bkz. İbn Ḥacer, *Telḥīs*, II, 452. el-Beyḥakī burada mursel bir rivāyetin muttaşıl hale getirildiğini ifade etmek için “رفعه” kelimesini kullanmıştır.

*ahlâkı hayâdır*³¹⁰” rivâyetinin aslının mursal mi yoksa muttasıl mı olduğu tartışma konusu olmuştur³¹¹. Ayrıca bu rivâyetin daha geç döneme ait bir kaynakta “ عن زيد بن طلحة بن ركانة يرفعه وفيه لكل دين خلق وخلق الإسلام الحياء ” şeklinde nakledilmiş olması³¹², râvinin ya da müellifin kanaatini rivâyetin aslının makṭû‘ olduğu yönünde kullandığını göstermektedir. Bu durum ise rivâyetin hem metin hem de isnâd açısından ref sorunu ile karşı karşıya olduğunu göstermektedir. Bu ifadelerin kullanılma amacı bu sorunlara işaret etmek olmalıdır.

Bu tür ifadeler rivâyetler karşısında duyulan şüpheyi ifade etmesine rağmen, rivâyetin aslının, muttasıl, munḳaṭı‘, merfû‘ ya da mevḳûf olduğu konusunda kesin bir hüküm ifade etmemektedirler. Dolayısıyla bu tür ifadelerin yer aldığı rivâyetlerin tümünü merfû‘ veya muttasıl kabul etmek doğru değildir.

Bu ifade türlerinden “= يرويه” istisnâ olarak Rasûlullâh (s.a.v.)’ın, Rabbinden rivâyetleri için de kullanılmış ve bu tür rivâyetlerin ḳudsî ḥadîs olarak değerlendirileceği ifade edilmiştir³¹³. Ancak bu tür rivâyetler için de mevḳûf ya da maḳṭû‘ bir rivâyetin ref‘ edilerek ḳudsî ḥadîs şekline dönüştürülmüş olması ihtimali söz konusudur. Nitekim ref‘ probleminin ḳudsî ḥadîsleri de kapsadığı belirtilmiştir³¹⁴. Bu tür örneklerden biri: “نا أبو جعفر محمد بن جرير الطبري نا بن وكيع وأحمد بن مظهر = *Her kim beni zikretmekten dolayı benden bir şey istemeye fırsat bulamazsa, ona talepte bulunanlara verileden daha efdalını veririm*³¹⁵” rivâyetidir.

³¹⁰ Mâlik, *el-Muvaṭṭa*, el-Câmi‘ 48/2, II, 905, rak. 979.

³¹¹ Bkz. İbn ‘Abdilberr, *et-Temhîd*, XXI, 141-143; es-Suyûṭî, *et-Tenvîr*, III, 97, 98.

³¹² el-Ḳuḏâ‘î, *Musnedu’s-Şihâb*, II, 123.

³¹³ es-Suyûṭî, *et-Tedrib*, I, 192.

³¹⁴ Kırbaşoğlu, M. Hayri, *Hadis Metodolojisi*, s. 242.

³¹⁵ el-Kudâ‘î, *Musnedu’s-Şihâb*, I, 340; el-Beyhaḳî, *eş-Şu‘ab*, I, 413, 414.

Bu rivāyetin Cābir (ö. 78/697)'den gelen mezkür isnādı za'îftır; çünkü senesinde rivāyeti kabul edilemeyecek derecede za'îf bir rāvî olan eđ-Đaḥḥāk b. Ḥumrā vardır³¹⁶. Bu rivāyet Hz. 'Omer (ö. 23/643)'den de merfū' olarak nakledilmiştir³¹⁷ ve İbn Ḥibbān (ö. 354/965), rivāyetin senesinde bulunan Şafvān'ın şika rāvîlerden aslı olmayan şeyleri naklettiğini belirterek, bu rivāyetin uydurma olduğunu söylemiştir³¹⁸. İbn 'Abdilberr de bu rivāyetin sadece Safvān b. Ebu's-Saḥbā'nın bulunduğu isnadla merfū' olarak naklettiğini belirtmiştir³¹⁹. Bu rivāyetin geçtiği en erken kaynak İbn Ebî Şeybe'nin Muşannaf'ıdır ve orada maḳṭū' olarak tābî'ündan Mālik b. el-Ḥārīs (ö. 94/712) ile 'Amr b. Murrā'nın sözleri olarak geçmektedir³²⁰ ve 'Amr'ın rivāyetinde “رفعه” ifadesi kullanılarak, ref' sorununa işaret edilmiştir. Rivāyetin daha geç dönem kaynaklarındaki merfū' isnādlarının za'îf olmasından dolayı, ref' edilerek nakledilmiş olması ihtimali daha güçlü gözükmetedir.

Konumuz olan ifadelerin tābî'ün tabakasında kullanıldığına dair örneklerden birisi de: “حدثنا غندر عن شعبة عن منصور قال سمعت ربي بن حراش يحدث عن زيد بن ظبيان يرفعه إلى أبي ذر عن النبي ... = Zeyd b. Zabyān'ın Ebū Zer'e ref' ederek Rasūlullāh (s.a.v.)'tan naklettiğine göre, Rasūlullāh (s.a.v.) dedi ki: “Allah üç kişiden hoşlanır...³²¹” rivāyetidir.

³¹⁶ Bkz. er-Rāzī, *el-Cerḥ*, IV, 462; İbnu'l-Cevzī, *eğ-Du'afā*, II, 59; ez-Zehebī, *el-Mēān*, II, 322-323.

³¹⁷ el-Buḥārī, *et-Tāriḫü'l-Kebīr*, II, 115; el-Beyhākī, *eş-Şu'ab*, I, 413.

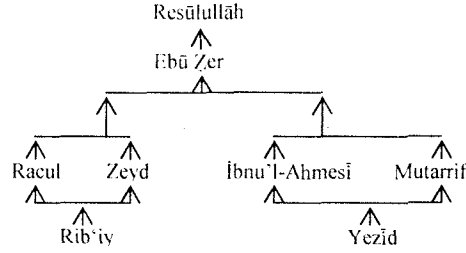
³¹⁸ İbn Ḥibbān, *el-Mecrūḥīn*, I, 376.

³¹⁹ İbn 'Abdilberr, *et-Temhīd*, VI, 46.

³²⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannaf*, VI, 34, rak: 29271, 29273; el-Beyhākī, *eş-Şu'ab*, I, 414.

³²¹ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannaf*, IV, 203, 207, rak: 19318, 19355; Aḥmed, *el-Musned*, VI, 187, 190, 223, rak: 20833, 20848, 21020; et-Tirmizī, *es-Sunen*, Şifātu'l-Cenne 39/25, IV, 601, 602, rak: 2568; en-Nesāī, *es-Sunen*, 23/75, V, 84, rak: 2568; İbn Ḥuzeyme, *eş-Şaḥīḥ*, IV, 150, rak: 2564; el-Ḥākim, *el-Mustedrak*, I, 577, rak: 1520.

Bu rivāyetin geçtiği en erken iki kaynak İbn Ebî Şeybe'nin Muşannaf'ı ve Aḥmed'in Musned'idir. Zikrettiğimiz şekli İbn Ebî Şeybe'nin rivāyetidir. Aḥmed'in aynı senedle zikrettiği rivāyetinde, yine aynı yerde “رفعه” ifadesi kullanılmıştır³²². Bunun nedeni meçhul olan rāvînin yerine Zeyd'in zikredilmesi olmalıdır. Zira bu rivāyetin iki farklı şekli vardır ve her iki şeklinin de senedinin muttaşıl olup olmadığı konusunda ihtilâf edilmiştir. Bu durum isnād ağacında daha iyi görülmektedir.

Bu ḥadîsin şihḥati iki rāvînin durumuna bağlıdır: Bunlardan biri Rib'iy b. Hîrâş (ö. 104/722), diğeri ise Yezîd b. 'Abdillāh (ö. 108-111/726-729)'dır ve her iki rāvî de bu rivāyetin senedinde tutarlı davranmamışlardır. Rib'iy bu rivāyeti bazen meçhul bir rāvî olan Zeyd b. Zabyān³²³ aracılığı ile³²⁴ bazen de mubhem bir rāvî aracılığı ile Ebū Zer'den (ö. 32/652), bazen ise aracısız olarak Ebū Zer'den ve İbn Mes'ūd (ö. 32/652)'tan rivāyet etmiştir³²⁵. Rivāyetin İbn Mes'ūd'tan naklinde ise Ebū Bekir b. 'Ayyāş'ın hata ettiği belirtilmiştir³²⁶. İbn 'Asākir (ö. 571/1167), Rib'iy'in Ebū

³²² Bkz. Aḥmed, *el-Musned*, VI, 190, rak: 20848.

³²³ ez-Zehebî, *el-MẒān*, II, 104.

³²⁴ Aḥmed, *el-Musned*, VI, 190, rak: 20848; et-Tirmizî, *es-Sunen*, Şifātu'l-Cenne 39/25, IV, 601, 602, rak: 2568; en-Nesāî, *es-Sunen*, Kıyāmu'l-Leyl ve Taḥavvu'i'n-Nehār 20/7, ez-Zekât 23/75, III, 207, 208, V, 84, rak: 1613, 2568; İbn Ḥuzeyme, *eş-Şaḥîḥ*, IV, 150, rak: 2564; el-Ḥākim, *el-Mustedrak*, I, 577, rak: 1520.

³²⁵ Bkz. Aḥmed, *el-Musned*, VI, 190, rak: 20849, 20850.

³²⁶ Bu rivāyet İbn Mes'ūd'tan mevķūf olarak nakledilmiş ve et-Tirmizî İbn Mes'ūd'tan naklinin hata olduğunu ifade etmiştir. Bkz. et-Tirmizî, *es-Sunen*, Şifātu'l-Cenne 39/25, IV, 601, rak: 2567. ayrıca bkz. ed-Dārakuṭnî, *el-İlel*, V, 50.

Zer'den bir şey işitmediğini söylemiştir; ancak işitmiş olabileceği ihtimali de zikredilmiştir³²⁷.

Yezîd ise bu rivâyeti bazen Muṭarrif'ten, bazen de *mechûl* bir râvî olan İbnu'l-Aḥmesî'den rivâyet etmiştir. Bu rivâyetin Yezîd yoluyla geleni bir kıssa şeklindedir ve bu rivâyette kissanın Ebû Zer ile kimin arasında geçtiği açık değildir. Yezîd bir rivâyette İbnu'l-Aḥmes ile Ebû Zer'i zikrederken, başka bir rivâyette Muṭarrif (ö. 95/713) ile Ebû Zer'i zikretmiştir³²⁸.

et-Tirmizî (ö. 279/892) “يرفعه” ifadesi ile birlikte bu rivâyeti Rib'iy→Zeyd→Ebû Zer sened zinciri ile nakledip şaḥîḥ olduğunu söylemiştir³²⁹. Hâlbuki bu rivâyetin senedinde hem ihtilâf edilmiş hem de Rib'iy'in bu rivâyeti naklettiği râvî olan Zeyd de belirttiğimiz gibi *mechûl* bir râvîdir. Dolayısıyla bu rivâyet sened açısından za'îf bir rivâyettir. Buna rağmen el-Ḥâkim bu rivâyeti aynı isnâdla nakletmiş ve rivâyetin isnâdındaki kusura delâlet eden herhangi bir ifade zikretmeden şaḥîḥ olduğuna hükmetmiştir³³⁰.

Bazı rivâyetlerde kullanılan bu tür bir ifadenin kime ait olduğu açık olarak belirtilmesine rağmen bazılarında bu durum açık değildir. Aşağıdaki örneklerde görüleceği gibi bu ifadeler genellikle isnâdda sahabenin zikredilmesinden sonra kullanılmaktadır. Bu ifadelerin tâbi'ün tarafından, ref' edildiğini düşündükleri rivâyetleri ifade etmek için kullanılmış olması yanısıra, diğer râvîlerin ref' edildiğini düşündükleri rivâyetleri belirtmek için de kullanmış olmaları muhtemeldir. Bir diğer ihtimal ise bu ifadelerin daha sonraları müellifler tarafından aynı amaçlarla rivâyetlere eklenmiş olmasıdır. Birinci ihtimali kabul etmemiz durumunda, bu rivâyetlerin isnâdlarının tâbi'ündan başlayarak eser telif eden kişilere kadar aynen korunduğunu kabul etmek gerekir. Hâlbuki aynı rivâyetin bazı varyantlarında bu tür

³²⁷ İbn Hacer, *et-Tehzîb*, II, 141.

³²⁸ Bkz. Aḥmed, *el-Musned*, VI, 187, 223, rak: 20833, 21020.

³²⁹ et-Tirmizî, *es-Sunen*, Sıfatu'l-Cenne 39/25, IV, 602.

³³⁰ Bkz. el-Ḥâkim, *el-Mustedrak*, I, 577, rak: 1520.

bir ifade yer alırken başka bir varyantında yer almamakta ya da farklı bir ifade kullanılmaktadır. Dolayısıyla bu ifadelerin bir kısmının tābi‘undan sonraki rāviler tarafından, diğer bir kısmının da müellifler tarafından rivāyetlere eklenmiş olması lazımdır. Bir başka ihtimal ise tābi‘ūna ait olan böyle bir ifadenin rāvî ya da müellif tarafından başka rivāyetlerde tereddüt giderildiği için zikredilmesinin gereksiz görülmesinden dolayı kaldırılmış olmasıdır ki, bu ihtimal bazı rivāyetlerde daha ağır basmaktadır. Nitekim örneklerde görüleceği gibi bazı eserlerde böyle bir ifade yer alırken aynı rivāyetin geçtiği başka bir eserde bu ifade yer almamaktadır.

İlk geçtiği kaynakta bu tür herhangi bir ifadenin kullanılmadığı; ancak daha sonraki kaynaklarda kullanıldığı örneklerden birisi: “وقال رسول الله الناس تبع لقریش في هذا الشأن- = أراد يعنى الإمارة- مسلمهم تبع لمسلمهم وكافرهم تبع لكافرهم ...Bu konuda insanlar Kureşş’e tabidirler -zannedersen emirliği kastetmiştir-. Müslümanları Müslümanlara, kâfirleri ise kâfirlere tabidir³³¹” rivāyetidir. Görüldüğü üzere bu rivāyet Hemmām’ın şaḥîfesinde merfū‘ olarak nakledilmiş; ancak bu tür herhangi bir ifade zikredilmemiştir. ‘Abdurrazzāk da bu rivāyeti mevķūf, mursal ve merfū‘ muttaşıl olmak üzere üç farklı şekilde nakletmiş³³²; ancak yine bu tür herhangi bir ifade kullanmamıştır. İbn Ebî Şeybe de bu rivāyeti farklı isnādlarla nakletmiş; ancak hiçbirinde bu ifadeler yer almamıştır³³³. Aḥmed b. Ḥanbel’in, Ebū Hureyre’den naklettiği bir rivāyette ise “يلع بـ” ifadesinin kullanıldığını görmekteyiz³³⁴. Bu rivāyet farklı bir isnādla Ebū Hureyre’den nakledilmiş olmasına rağmen, Aḥmed’in bu rivāyette bu ifadeyi zikretmemiş olması, mezkūr ifadenin, rivāyetin senedinde yer alan rāvilerden birine ait olması ihtimalini ortaya çıkarmaktadır³³⁵. Muslim, Zuheyr b. Ḥarb (ö. 234/848)’ın

³³¹ Hemmām, *eş-Şaḥîfe*, s. 43, rak: 129.

³³² ‘Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, XI, 55, 58, rak: 19894, 19895, 19903.

³³³ Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannaf*, VI, 402, rak: 32382, 32384, 32387.

³³⁴ Aḥmed, *el-Musned*, II, 481; rak: 7264.

³³⁵ Bkz. Aḥmed, *el-Musned*, III, 105, rak: 8887.

“يبلغ به”, ‘Amr en-Nāḳıd (ö. 232/846)’ın ise “رواية” ifadelerini rivāyetlerinde kullandıklarını belirtmiş olması bunu teyit etmektedir³³⁶. el-Buḫārī metninde bu ifade yer almamasına rağmen³³⁷, İbn Ḥacer şerhinde kendisi bu rivāyeti nakledeken “رفعه” ifadesini kullanmıştır³³⁸. Bu ifadelerin daha geç dönem kaynaklarında zikredilmesinin nedeni, rivāyetin daha erken dönem kaynaklarında mevḳūf ve mursal olarak da nakledilmiş olmasından dolayı ref’ edilmiş olabileceği ihtimaline dikkat çekmek olmalıdır.

Bu ifadelerin kullanıldığı bir başka örnek ise: “عَنِ ابْنِ عُمَرَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ: “ قَالَ الَّذِي تَقُوهُ صَلَاةُ الْعَصْرِ كَأَنَّهَا وَتَرَأَاهُ وَ مَالَهُ *malını yitirmiş gibi olur*³³⁹” hadīsidir. Bu rivāyeti Mālik→Nāfi’→ İbn ‘Omer→ rivāyet zinciri ile nakleden Yaḫyā (ö. 234/848) ve Ebū Mus‘ab es-Zuhrī (ö. 242/856)³⁴⁰, rivāyeti merfū‘³⁴¹, Muḫammed b. el-Ḥasan (ö. 189/804) ise mevḳūf olarak³⁴² nakletmiştir. Bu durum rivāyetin ref’ ile mu‘allel olduğunu göstermektedir. Ancak bu rivāyetlerin hiçbirinde ref’ sorununa delâlet eden herhangi bir ifade kullanılmamıştır. Bu rivāyet el-Muvaṭṭa’da Yaḫyā b. Sa‘īd’in (ö. 144/761) sözü olarak da geçmektedir³⁴³. İbn Ebī Şeybe bu rivāyeti Ebū Bekr→Sufyān→ez-Zuhrī→Sālim→İbn ‘Omer senediyle mevḳūf olarak nakletmiş ve rivāyetin sonunda

³³⁶ Bkz. Muslim, *eş-Şaḫīḫ*, 33/1, II, 1451, rak: 1818.

³³⁷ Bkz. el-Buḫārī, *eş-Şaḫīḫ*, 61/61, s. 285, rak: 3495; İbn Ḥacer, *el-Fetḥ*, VI, 608.

³³⁸ Bkz. İbn Ḥacer, *el-Fetḥ*, XIII, 126.

³³⁹ Mālik, *el-Muvaṭṭa (Yaḫyā)*, Vuḳūtu’ş-Şala 1/5, I, 11, 12, rak: 21; *eṭ-Ṭayālisī, el-Musned*, s. 172; el-Buḫārī, *eş-Şaḫīḫ*, Mevāḳıtu’ş-Şalā 9/14, s. 45, rak: 552, Muslim, *eş-Şaḫīḫ*, el-Mesācid 5/35, I, 435, 436, rak. 626; Ebū Dāvud, *es-Sunen*, eṭ-Ṭahāre 2/5, I, 290, rak: 414; et-Tirmizī, *es-Sunen*, eş-Şalā 2/14, I, 330, 331, rak: 175.

³⁴⁰ Mālik, *el-Muvaṭṭa (Ebū Muş‘ab)*, Vuḳūtu’ş-Şala 1/5, I, 11, rak: 22.

³⁴¹ Bkz. es-Suyūṭī, *et-Tenvīr*, I, 29.

³⁴² Mālik, *el-Muvaṭṭa (eş-Şeybānī)*, 1/64, I, 86, rak: 222; *(Ebū Muş‘ab)*, Vuḳūtu’ş-Şala 1/5, I, 12, rak: 24.

³⁴³ Mālik, *el-Muvaṭṭa (Yaḫyā)*, Vuḳūtu’ş-Şala 1/5, I, 12, rak: 23.

“رَفَعَهُ” ifadesini kullanarak, rivāyetin ref’ sorunu ile mu’allel olduğuna işaret etmiştir. ‘Abdurrazzāk³⁴⁴ ve Aḥmed³⁴⁵ ise bu rivāyeti aynı isnādla merfū‘ olarak nakletmişler; ancak rivāyetlerinde herhangi bir ifade kullanmamışlardır. Muslim (ö. 261/874)’in, ez-Zuhri’nin (ö. 124/741) bu ḥadīsi rivāyet ederken “رَفَعَهُ”, ‘Amr b. Muḥammed’in (ö. 232/846) ise “يُتْلَعُ بِهِ” ifadesini kullandığını belirtmiş olması, müelliflerin bu ifadeleri zikredip etmeme konusunda kendi kanaatlerini kullandıklarına delâlet etmektedir. Bu iki ifade de aynı anlamda olmasına rağmen, Muslim’in, lafızları olduğu gibi muhafaza etmeye özen gösterdiği ifade edilmiştir³⁴⁶. Aynı rivāyeti el-Buḥārī de İbn ‘Omer’den merfū‘ olarak nakletmiş; ancak bu ifadeleri zikretmemiştir³⁴⁷. Bunun nedeni kanaatini rivāyetin merfū‘ olduğu yönünde kullanmış olması olmalıdır.

Bu ḥadīş şāḥībilerden Nevfel b. Mu’āviye’den³⁴⁸ hem mevkūf hem de merfū‘ olarak rivāyet edilmiştir³⁴⁹. Bu rivāyetin kaynağı olan ‘Abdullāh b. Nevfel’in rivāyetinin bazı metinlerinde ikinci namazı zikredilmemiş ve genel bir ifade kullanılmıştır³⁵⁰. Bir rivāyette ise “farz namazı terk eden” denilmiş³⁵¹ ve İbn Ḥacer rivāyetin maḥfūz olan şeklinin namazın belirtilmediği şekli olduğunu söylemiştir³⁵². Bu açıklama rivāyetin rāwī tasarrufu ile bu şekle sokulduğuna işaret etmektedir. Rivāyette ikinci namazının zikredilmesinin İbn ‘Omer’den mi yoksa³⁵³, rivāyetin rāwīlerinden biri olan Ebū Bekr’den (ö. 194/809) mi kaynaklandığı konusunda ihtilāf

³⁴⁴ ‘Abdurrazzāk, *el-Muṣannaf*, I, 548, 576, rak: 2074, 2191.

³⁴⁵ Bkz. Aḥmed, *el-Musned*, II, 72, rak: 4531.

³⁴⁶ en-Nevevī, *eş-Şerḥ*, II, 126.

³⁴⁷ Bkz. el-Buḥārī, *eş-Şāḥih*, 9/14, s. 45, rak: 552.

³⁴⁸ Nevfel şāḥībiden olup yüz sene kadar yaşamıştır. Yezid b. Mu’āviye döneminde vefat ettiği belirtilmiştir. Bkz. İbn Ḥacer, *el-İşābe*, III, 578.

³⁴⁹ Bkz. en-Nesāī, *es-Sunen*, eş-Şalā 5/17, I, 237, 239, rak: 476-478.

³⁵⁰ İbn Ebī Şeybe, *el-Muṣannaf*, I, 301, rak: 3444.

³⁵¹ İbn Ebī Şeybe, *el-Muṣannaf*, I, 301, rak: 3445.

³⁵² İbn Ḥacer, *el-Feth*, II, 38.

³⁵³ İbn ‘Abdiberr, *et-Temhīd*, XIV, 120; İbn Ḥacer, *el-Feth*, II, 38.

edilmiş olması³⁵⁴, rivāyetin metninde de sorunların olduğuna delâlet etmektedir. Nitekim bu namazı ziyade kılarak, ikinci namazını terk eden kişinin sanki ailesi ile malını kaybetmiş gibi olacağını söyleyenin Ebū Bekr olduğu açıkça ifade edilmiştir³⁵⁵. Dolayısıyla Ebū Bekr b. Abdırrahmān'ın, İbn 'Omer'in tefsirini rivāyetin içine katıp ref' etmiş olması ihtimali yüksektir. Ancak İbn 'Abdilber'in, İbn 'Omer'in bu hadisi sorulan bir soruya cevap tarzında söylemiş olmasının muhtemel olduğunu belirtmiş olması³⁵⁶, bu tasarrufun İbn 'Omer'den de kaynaklanmış olabileceğine işaret etmektedir. Mamafih İbn 'Omer'in orta namaz olarak sabah namazını gördüğü de rivāyet edilmiştir³⁵⁷. Bu rivāyetlere dayanılarak İbn 'Omer'in bu görüşünün rivāyet üzerinde etkisi olmadığı iddia edilebilir; ancak bu iki rivāyetin de senedi şahih değildir³⁵⁸. Keza İbn 'Omer'den orta namazın öğle namazı olduğu da nakledilmiştir³⁵⁹. Bu rivāyetler bazı fetvaların hata ile ya da kasıtlı olarak şahābilerle isnat edildiğine veya İbn 'Omer'in bu görüşlerinin her birinin kişisel içtihadı olduğuna delâlet etmektedir.

Kanaatimizce orta namazın hangisi olduğu konusundaki tartışmalar³⁶⁰ daha sonraları konumuz olan bu rivāyetin ortaya çıkmasına zemin hazırlamıştır. Bu ihtimali güçlendiren delillerden birisi de başka bir şahābî olan Bureyde'den bu ifadenin daha sertleştirilerek “amelî geçersiz olacaktır” şeklinde rivāyet edilmiş

³⁵⁴ İbn Hacer, *el-Feth*, II, 38.

³⁵⁵ el-Buhārî, *eş-Şahih*, el-Menâkıb 61/25, s. 293, rak: 3602; Muslim, *eş-Şahih*, el-Fiten 52/3, III, 2212, rak. 2886.

³⁵⁶ İbn Hacer, *el-Feth*, II, 38, 39.

³⁵⁷ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannağ*, II, 245, rak: 8616.

³⁵⁸ İbn Ebî Şeybe'nin rivayetinin senedinde, meçhul olan râvilerden Hayyân el-Ezdî vardır ve kaynaklarda yaptığımız araştırmada kendisi ile ilgili herhangi bir bilgiye ulaşmadık. İkinci rivayetinin senedi ise kopuktur; zira 'Abdul'azîz b. Muhammed ed-Derâverdi'nin, Zeyd b. Eslem ile görüşmesi imkansızdır. Kendisi 287 yılında, rivayette bulunduğu Zeyd b. Eslem ise 136 yılında vefat etmiştir. Dolayısıyla, bu iki ravinin buluşmuş olması mümkün gözükmemektedir.

³⁵⁹ Bkz. et-Taḥâvî, *eş-Şerḥ*, I, 167.

³⁶⁰ Çeşitli görüş ve rivāyetler için bkz. 'Abdurrazzâk, *el-Muşannağ*, I, 576-580.

olmasıdır³⁶¹. Bu ifade tarzı sorun olmuş ve bu sorunun giderilmesi için farklı teviller ileri sürülmüştür³⁶². Ma'mer tarafından rivāyetin metnine “متعمدا = kasıtlı olarak” lafzının ziyade kılındığı belirtilmiştir³⁶³. Ma'mer bu rivāyeti yorumlayarak mana ile rivāyet etmiş olmalıdır; zira bu kelime rivāyetlerin hepsinde bulunmamaktadır. Bu rivāyet başka bir isnādla Ebu'd-Derdā'dan (ö. 32/652) içerisinde, “متعمدا = kasıtlı olarak” lafzı ile rivāyet edilmiştir; ancak bu rivāyetin senedi zayıftır³⁶⁴. Bu rivāyetin içerisine, Nāfi'’in (ö. 117/735) “güneş batana kadar³⁶⁵” şeklindeki açıklaması da sokularak: “عن ابن عمر قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم الذي تفوته صلاة العصر متعمدا حتى تغرب الشمس فكأنما = Kim kasıtlı olarak güneş batana kadar ikindi namazını kılmazsa, ailesini yitirmiş gibi olur³⁶⁶” şeklinde farklı bir metin oluşturulmuştur³⁶⁷. Metnin bu şekilde oluşturulması, za'îf bir rāvî olan Haccāc b. Erṭāṭ'tan kaynaklanmış olabilir. Zira Aḥmed b. Hānbel, Haccāc'ın rivāyetlerinde başkalarının rivāyetlerinde yer almayan ziyadelerin olduğunu belirtmiştir³⁶⁸.

Bureyde'nin rivāyetinin ilgili Kur'ān ayeti ve bu konu ile alakalı diğer rivāyetler çerçevesinde yapılmış bir yorumdan hareketle oluşturulmuş olması da muhtemeldir. Bu rivāyetin tüm yolları Yaḥyā b. Ebī Keşīr'de (ö. 132/749) birleşerek rivāyet ferd ḥadīse dönüşmektedir. Dolayısıyla bu ḥadīşin bu tarzda rivāyetinin sorumluluğu Yaḥyā'ya ya da ondan sonraki rāvîlerden birine ait olması gerekir. Ancak rāvîlerin üzerinde birleştiği ortak rāvî Yaḥyā olduğundan bunun kendisinden

³⁶¹ el-Buḥārī, *eş-Şahīḥ*, Mevāḳitus's-Şalā 9/15, s. 45, rak: 533. İbn Hacer, *el-Feth*, II, 39.

³⁶² İbn Hacer, *el-Feth*, II, 40.

³⁶³ İbn Hacer, *el-Feth*, II, 39. Rivāyetin bu şekli için bkz. 'Abdurrazzāk, *el-Muşannaḥ*, III, 124, rak: 5005.

³⁶⁴ Aḥmed, *el-Musned*, VII, 595, rak: 26946. Bu rivāyetin senedinde, teferrüdü kabul edilmeyecek rāvîlerden 'Abbād b. Rāşid vardır. Derecesi için bkz. İbn Hacer, *et-Takrīb*, s. 290.

³⁶⁵ Aḥmed, *el-Musned*, II, 320, rak: 6322.

³⁶⁶ Aḥmed, *el-Musned*, II, 81, rak: 4607.

³⁶⁷ Bkz. İbn Ebī Hātim, *el-İlel*, I, 149, 150.

³⁶⁸ ez-Zehebī, *el-Mizān*, I, 458, 459.

kaynaklanmış olması ihtimali daha güçlü gözükmektedir. Zira Yaḥyā şika ve meşhur ḥadīş âlimlerinden olmasına rağmen fazla mursel rivāyetlerde bulunmakla ve tedlīs yapmakla itham edilmiştir³⁶⁹.

Bazı rivāyetlerde Rasūlullāh (s.a.v.)'in bunu bir gazve esnasında söylediği zikredilirken³⁷⁰, başka bir rivāyette 'Amr'ın bunu Bureyde ile bulunduğu; ancak Hz. Peygamberin bulunmadığı bir gazvede söylediğinin zikredilmesi³⁷¹, rivāyetin daha sonraları rāvī tasarrufu ile ref' edilmiş olması ihtimalini düşündürmektedir. Her iki kıssanın da Yaḥyā b. Ebī Keşīr'de ferd ḥadīse dönüşmesi bu ihtimale güç katmaktadır. Bu rivāyetin bu şekliyle sabit olmadığı kanaatini güçlendiren bir başka delil de: Yaḥyā'nın da kendisinden rivāyette bulunduğu Ebū Kılābe'nin bir toplulukta bulunurken bu ḥadīşi, kendisinden ḥadīş işitmediği³⁷² Ebu'd-Derdā'ya (ö. 32/652) isnād etmesidir³⁷³. Keza Ebū Kılābe (ö. 104/722) aynı şekilde bu rivāyetin birinci şeklini de Ebū'd-Derdā'ya isnād etmiştir³⁷⁴. Bu da söz konusu rivāyetin aynı rivāyetin bir başka şekli olduğuna delālet etmektedir. Bu durum ise rivāyetin rāvīlerin tasarrufları ile şekillendirildiğine delalet etmektedir.

Bu ifadelerin yer aldığı rivāyetlerin ayrıca merfū', mevķūf, maķtū' ve munķaṭı' şekillerinin var olmasının bu ifadelerin bulunduğu rivāyetler için olumsuz bir durum olmadığı ileri sürülebilir. Ancak böyle bir düşünce, bu tür rivāyetler için geçerli değildir. Çünkü böyle düşünülmüş olsaydı bu ifadeler mevķūf ve merfū' olarak gelen tüm rivāyetlerde kullanılır ya da hiç birinde kullanılmazdı. İleride örneklerini göreceğimiz gibi rāvīler kişisel kanaatlerine dayanarak birçok rivāyetin isnād ve metinleri üzerinde tasarruflarda bulunarak ref' etmişlerdir. Bunun farkında olan ḥadīş

---

³⁶⁹ Bkz. İbn Hacer, *et-Tehzīb*, VI, 170, 171.

³⁷⁰ İbn Māce, *es-Sunen*, 2/9, I, 227, rak: 694.

³⁷¹ el-Buḥārī, *eş-Şaḥīḥ*, 9/15, 45, rak: 553.

³⁷² İbn Hacer, *el-Feth*, II, 38.

³⁷³ Aḥmed, *el-Musned*, VII, 595, rak: 26946.

³⁷⁴ Bkz. İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannaḥ*, I, 301, rak: 3445.

rāvîleri ve musannifler, rāvî tasarrufları ile değiştirilmiş ya da ref' edilmiş olduğunu düşündükleri rivāyetlere işaret etmek için bazen zikrettiğimiz ifadeleri kullanmışlardır.

Hemen hemen her konu ile ilgili rivāyetlerde zikrettiğimiz ifadelere rastlamak mümkündür. Meselâ akait alanında tartışma konusu olan ve içerisinde bu ifadelerin yer aldığı rivāyetlerden birisi: “عن أبي هريرة رفعه أن النبي صلى الله عليه وسلم قال لا يزني الزاني حين يزني وهو مؤمن ولا يشرب الخمر حين يشربها وهو مؤمن ... *Zina eden zina esnasında, hırsızlık yapan hırsızlık esnasında, içki içen içki içtiği esnada mümin değildir*³⁷⁵” hadîsidir.

‘Abdurrazzâk bu rivāyeti bâb başlığı yapıp çeşitli isnādlarla rivāyeti merfû‘, mevķûf ve munķaṭı‘ olarak nakletmiş³⁷⁶; ancak sadece mevķûf bir rivāyette “أراه قال” şeklinde bir ifade kullanılmıştır³⁷⁷. Bu rivāyetin senedi: ‘Abdurrazzâk → eş-Sevrî → el-A`meş → Zekvân → Ebū Hureyre şeklindedir. Aḥmed aynı rivāyeti naklederken “أراه” ifadesi yerine “رفعه” ibaresini kullanmıştır³⁷⁸. Farklı bir isnâdda ise “يبلغ به” ifadesini kullanmıştır³⁷⁹. el-Buḥārî bu rivāyeti aynı senedle merfû‘ olarak nakletmiş; fakat bu ifadeleri zikretmemiştir³⁸⁰. Muslim ise rivāyeti zikrettiğimiz isnâdla merfû‘ olarak nakletmiş ve “رفعه” ibaresi kullanmıştır³⁸¹. İbn Ebî Şeybe’de bu rivāyeti farklı

³⁷⁵ Hemmâm, *eş-Şahîfe*, 36, rak: 90; Aḥmed, *el-Musned*, II, 482, rak: 7276; el-Buḥārî, *eş-Şahîh*, el-Mezâlim 46/30, s. 195, rak: 2475; Muslim, *eş-Şahîh*, el-İmân 1/24, I, 76, 77, rak: 57; Ebū Dâvud, *es-Sunen*, es-Sunne 34/16, V, 65, 66, rak: 4689; İbn Mâce, *es-Sunen*, el-Fiten 39/3, II, 1298, 1299, rak: 3936; et-Tirmizî, *es-Sunen*, el-İmân 41/11, V, 16, 17, rak: 2625; en-Nesâî, *es-Sunen*, el-Kasâme 46/1, VIII, 64, 65, rak: 4867-4869; Ebū ‘Avâne, *el-Musned*, I, 19, 20.

³⁷⁶ Bkz. ‘Abdurrazzâk, *el-Muşannaf*, VII, 414-417.

³⁷⁷ Bkz. ‘Abdurrazzâk, *el-Muşannaf*, VII, 416, rak: 13686.

³⁷⁸ Aḥmed, *el-Musned*, III, 73, rak: 8678.

³⁷⁹ Aḥmed, *el-Musned*, II, 482, rak: 7276.

³⁸⁰ el-Buḥārî, *eş-Şahîh*, el-Ḥudūd 86/20, s. 568, rak: 6810; İbn Hacer, *el-Feth*, XI, 116.

³⁸¹ Bkz. en-Nevevî, *eş-Şerḥ*, II, 45.

yollardan merfū' ve mevķūf olarak nakletmiş; ancak hiç birinde bu ifadeleri kullanmamıştır³⁸².

Bu rivāyeti 'Abdurrazzāk (ö. 211/826) aracılığı ile hem Sufyān eṣ-Şevrī (ö. 161/777)'den hem de Ma'mer (ö. 150-154/766-770)'den nakleden Muḥammed b. Rāfi' (ö. 245/859), Sufyān b. Sa'id'in rivāyetinde "رَفْعٌ" ifadesini kullanmış, Ma'mer'in rivāyetinde ise kullanmamıştır³⁸³. Dolayısıyla bu ifadenin Sufyān'a ait olduğu ihtimali oldukça güçlü gözükmektedir. Kanaatimizce Sufyān'ın bu ifadeyi kullanmış olmasının sebebi, rivāyetin bazı kaynaklarda mevķūf³⁸⁴ ve munķaṭı'³⁸⁵ olarak nakledilmiş olmasından dolayı ref' edilmiş olması ihtimaline işaret etmektir. Zira bu rivāyet İbn 'Abbās'tan mevķūf olarak³⁸⁶, Ṭāvus (ö. 106/724)³⁸⁷ ve Nāfi' b. Cubeyr (ö. 99/717)'den³⁸⁸ ise maktū' olarak da nakledilmiştir. Rivāyetin rāvīlerinden olan 'Aṭā bu rivāyeti Ebū Hureyre'den defalarca işittiğini belirterek rivāyeti mevķūf olarak nakletmiştir³⁸⁹. 'Abdurrazzāk bu rivāyeti ayrıca: Ma'mer→ez-Zuhrī ve Ḳatāde→'an Raculin→'İkrime→Ebū Hureyre şeklinde nakletmiş³⁹⁰; ancak aynı rivāyet Aḥmed'in Musned'inde: Ḳatāde→'el-Ḥasan ve 'Aṭā → Ebū Hureyre şeklinde merfū' muttaşıl olarak yer almıştır³⁹¹. 'Aṭā'nın zikrettiğimiz açıklamasını

---

³⁸² Bkz. İbn Ebī Şeybe, *el-Muṣannaf*, IV, 46. Ayrıca bkz. *el-İmān*, s. 7, 12, 13.

³⁸³ Krş. Muslim, *eṣ-Şahīḥ*, el-İmān, 1/34, I, 77, rak: 57. Muslim burada her iki rivāyet şeklini de zikretmiştir. Ayrıca bkz. en-Nevevī, *eṣ-Şerḥ*, II, 44, 45.

³⁸⁴ 'Abdurrazzāk, *el-Muṣannaf*, VII, 414, 415, rak: 13680, 13681, 13685, 13686; Aḥmed, *el-Musned*, III, 73, rak: 8678; İbn Ebī Şeybe, *el-Muṣannaf*, VI, 169, rak: 30411.

³⁸⁵ Bkz. 'Abdurrazzāk, *el-Muṣannaf*, VII, 415, rak: 13683

³⁸⁶ Bkz. 'Abdurrazzāk, *el-Muṣannaf*, VII, 417, rak: 13687.

³⁸⁷ Bkz. 'Abdurrazzāk, *el-Muṣannaf*, VII, 415, rak: 13681.

³⁸⁸ Bkz. 'Abdurrazzāk, *el-Muṣannaf*, VII, 416, rak: 13685.

³⁸⁹ Bkz. 'Abdurrazzāk, *el-Muṣannaf*, VII, 414, 415, rak: 13680.

³⁹⁰ Bkz. 'Abdurrazzāk, *el-Muṣannaf*, VII, 414, 415, rak: 13683

³⁹¹ Bkz. Aḥmed, *el-Musned*, III, 89, rak: 8781. Aḥmed burada metin farklılıklarına da değinmiştir.

dikkate aldığımızda, rivāyetin bu senedindeki belirsizliğin giderilerek ref' edildiği ortaya çıkmaktadır.

Bu rivāyetin şihhâti konusunda ihtilâfa düşülmüş ve rivāyetin metninde yer alan farklılıklardan dolayı da bazı âlimler rivāyetin Rasûlullâh (s.a.v.)'a aidiyetini kabul etmemişlerdir³⁹². Bu rivāyet o dönemde tartışma konusu olan iman amel ilişkisi ile alakalı olmasından dolayı tepki görmüş ve tartışma konusu haline gelmiştir³⁹³. O dönemde mücadele içerisinde bulunan gruplardan olan Hâriciler ile Mutezile, görüşlerini desteklemek için bu anlamdaki rivāyetleri delil olarak kullanmışlardır³⁹⁴. Bu rivāyetin Murcieye karşı delil olarak kullanılmış olması³⁹⁵, bu amaçla ref' edilmiş olması ihtimalini düşündürmektedir. Bu rivāyet daha sonraları bazı za'îf râvîler tarafından³⁹⁶ Hz. 'Alî'ye isnād edilerek içeriği değiştirilmiş ve Hz. 'Alî'nin dilinden tefsir edilerek, zikredilen şeylerin helâl kabul edilmesi durumunda kişinin kâfir olacağı³⁹⁷ şeklinde yeni bir metin oluşturulmuştur. Hz. 'Alî'nin rivāyeti halka hitaben söylediğinin ileri sürülmesi ve buna rağmen rivāyetin bu za'îf râvîlerin dışında başka râvîlerce nakledilmemiş olması, rivāyetin sonradan oluşturulduğu görüşümüzü güçlendirmektedir.

Bu tür ifadelerin yer aldığı örneklerden birisi de: “حدثنا أسود حدثنا شريك عن عبد الله بن محمد بن عقيل عن جابر رفع الحديث قال أمرت أن أقاتل الناس حتى يقولوا لا إله إلا الله فإذا قالوها حرمت علي دماؤهم وأموالهم = *Ben insanlarla, kelime-i şahadet getirene kadar savaşmakla emrolundum. Bunu yapmaları durumunda canları ile malları bana haram kılınmış ve hesapları Allah'a kalmıştır*³⁹⁸” rivāyetidir. Bu rivāyetin dikkat

³⁹² Bkz. İbn Hacer, *el-Feth*, XII, 61.

³⁹³ İbn Kuteybe, *et-Te'vîl*, s. 13; ez-Zehabî, *es-Siyer*, XVII, 176.

³⁹⁴ İbn Hacer, *el-Feth*, XII, 63.

³⁹⁵ İbn Kuteybe, *et-Te'vîl*, s. 13.

³⁹⁶ Bkz. el-Heysemî, *el-Mecma'*, I, 106; İbn Hacer, *el-Lisân*, VI, 280.

³⁹⁷ et-Taberânî, *eş-Şağîr*, II, 49, 50; İbn Hacer, *el-Lisân*, VI, 280.

³⁹⁸ Aḥmed, *el-Musned*, IV, 296, rak: 14240.

çeken yönü mevķūf olmasıdır. Kanaatimizce rivāyetin merfū‘ olması ihtimalinden dolayı “رفع الحديث” ifadesi kullanılmıştır. Bu rivāyetin senedinde isnādları muhafaza edemediği belirtilen ‘Abdullāh b. Muħammed b. ‘Aķil (ö. 142/759) vardır³⁹⁹. Aynı rivāyet ‘Abdurrazzāk’ta İbn Cureyc→Ebū’z-Zubeyr→Cābir→Rasūlullāh (s.a.v.) şeklinde merfū‘ muttaşıl⁴⁰⁰, İbn Cureyc→‘Aķā senediyle ise mursel olarak nakledilmiştir. Rivāyeti İbn Cureyc kanalıyla Aħmed de nakletmiş ve rivāyetinde ref‘e delalet eden her hangi bir ifade zikretmemiştir⁴⁰¹. Bu rivāyetin senedinde Cābir’den yaptığı rivāyetleri işitip işitmediği konusu tartışmalı olan Ebū’z-Zubeyr (Muħammed b. Muslim) (ö. 128/745) bulunmaktadır. Nitekim mudellis olduğundan dolayı onun Cābir’den “عن” şığası ile yaptığı rivāyetlerin kabul edilemeyeceği ifade edilmiştir. ez-Zehebī Muslim’de yer alan ve “سمعت” şığası ile naklettiği bazı rivāyetler konusunda da endişeli olduğunu belirtip bazı örnekler zikretmiştir⁴⁰². Bu açıklama, Cābir’den işitmediği bazı rivāyetleri ona isnād etmiş olabileceğine işaret etmektedir.

Bu rivāyetin bir ayet ile desteklenmeye çalışılmış olması, şıħhati konusunda bir endişenin bulunduğuna işaret sayılabilir⁴⁰³. Aslında bu rivāyete delil olarak gösterilmeye çalışılan ayet, rivāyeti desteklemek bir yana, ona tamamen aykırıdır⁴⁰⁴. Rivāyetin bu senedinin de Sufyān→Ebū’z-Zubeyr→Cābir→Rasūlullāh (s.a.v.) şeklinde olması zikrettiğimiz endişenin varlığını desteklemektedir.

³⁹⁹ Bkz. er-Razi, *el-Cerħ*, V, 153; İbnu’l-Cevzī, *eğ-Đu‘afā*; II, 140; ez-Zehebī, *el-Mizān*, II, 484, 485.

⁴⁰⁰ ‘Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, VI, 66, 67, rak: 10020, 10021.

⁴⁰¹ Bkz. Aħmed, *el-Musned*, IV, 220, rak: 220.

⁴⁰² Bkz. ez-Zehebī, *el-Mizān*, IV, 37-40.

⁴⁰³ Aħmed, *el-Musned*, IV, 230, rak: 13797.

⁴⁰⁴ Ayetin içeriğinde; Rasūlullāh (s.a.v)’ın insanlara, bir hatırlatıcı olarak gönderildiğini, onlar için bir zorlayıcı olmadığı ifade edilmektedir (bkz. el-Ėaşıye 88/21). Bu rivāyette ise bu beyana aykırı bir durum söz konusudur.

Bu rivāyetin aslı Hz. Ebū Bekr ve ‘Omer arasında zekât vermeyi reddeden kişilerle alakalı bir konuşmadır⁴⁰⁵. Buna dikkat edilmeden rivāyet İbn ‘Omer’den “عن ابن عمر أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال أمرت أن أقاتل الناس حتى يشهدوا أن لا إله إلا الله وأن محمدا رسول الله ويقيموا الصلاة ويؤتوا الزكاة فإذا فعلوا ذلك عصموا مني دماءهم وأموالهم إلا بحق الإسلام وحسابهم على الله = *Ben insanlarla, kelime-i şahadet getirip, namaz kılıp zekât verene kadar savaşmakla emrolundum*⁴⁰⁶” şeklinde nakledilmiştir.

Burada İbn ‘Omer’e ulaşan bu rivāyetin Hz. Ebū Bekr ve ‘Omer’e ulaşmaması ihtimali söz konusu ise de bu zayıf bir ihtimaldir⁴⁰⁷. Aynı rivāyet, Ebū Hureyre’den sanki kendisi Rasūlullāh (s.a.v.)’tan bunu işitmiş gibi de nakledilmiş ve Ebū Bekr’in savaşma fikrini bu rivāyete dayandırdığı ima edilmiş; ancak en-Nesāī⁴⁰⁸ ve el-Bezzār⁴⁰⁹ rivāyetin bu şeklinin za‘îf olduğuna işaret etmişlerdir

Hz. ‘Omer’den gelen rivāyet ise hem mursel hem de mevķūf olarak rivāyet edilmiş ve senesinde ihtilāfa düşülmüştür⁴¹⁰. Ayrıca bu rivāyetin orijinal metni konusunda da ihtilāf edilmiş, bazı rivāyetlerde Hz. ‘Omer’in: “فقال عمر أتقاتلهم وقد سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول من شهد أن لا إله إلا الله وأن محمدا رسول الله حرم ما لهم إلا بحق وحسابهم على الله تعالى = *Onlarla nasıl savaşırısın! Ben Rasūlullāh (s.a.v.)’in: “Her kim Allah’tan başka ilah yoktur ve Muhammed onun elçisidir derse, malı haram kılınmıştır” dediğini işittim*⁴¹¹” dediği nakledilmiştir.

⁴⁰⁵ Bkz. el-Buķārī, *eş-Şaķīh*, ez-Zekât 24/1, s. 110, rak: 1399, 1400; Muslim; *eş-Şaķīh*, el-İmān 1/8, rak: 20; et-Tirmizī, *es-Sunen*, el-İmān, 41/1 rak: 2607; en-Nesāī, *es-Sunen*, ez-Zekât 23/3, rak: 2441; Ebū Dāvud, *es-Sunen*, ez-Zekât 3, rak: 1556; Bkz. ed-Dāraķutnī, *el-‘İlel*, I. 162-166.

⁴⁰⁶ el-Buķārī, *eş-Şaķīh*, el-İmān, 2/17, s. 4, rak: 25; Muslim, *eş-Şaķīh*, el-İmān 1/8, I. 53, rak: 22.

⁴⁰⁷ Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, s. 396, 397.

⁴⁰⁸ en-Nesāī, *es-Sunen*, Taķrīmu’d-Dem 37/1, VII, 77, rak: 3969.

⁴⁰⁹ İbn Hacer, *Zevāidu’l-Bezzār*, I, 65.

⁴¹⁰ el-Medīnī, *el-‘İlel*, s. 97, 98; ed-Dāraķutnī, *el-‘İlel*, I, 162-166, VII, 160, IX, 155.

⁴¹¹ İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannaḡ*, V, 558, rak: 28945.

Bu rivāyet daha sonraları yeni bir şekilde sokularak savaş nedeni olarak içerisine namaz ve zekāt da eklenmiştir. Yine Ebū Bekr'in savaşma kararını kendi görüşüne dayandırdığına dikkat edilmeden⁴¹² bu rivāyet: “ عن أنس بن مالك قال لما توفي رسول الله صلى الله عليه وسلم ارتدت العرب قال عمر يا أبا بكر كيف تقاتل العرب فقال أبو بكر رضي الله عنه إنما قال رسول الله صلى الله عليه وسلم أمرت أن أقاتل الناس حتى يشهدوا أن لا إله إلا الله وأني رسول الله ويقيموا الصلاة ويؤتوا الزكاة والله لو منعوني عناقاً كانوا يعطون رسول الله صلى الله عليه وسلم لقاتلتهم عليه قال عمر رضي الله عنه فلما رأيت رأي أبي بكر قد علمت أنه الحق

Rasūlullāh (s.a.v.) vefat edince bedeviler dinden döndüler ve Hz. 'Omer: Sen nasıl olur da bedeviler ile savaşsın?’ dedi. Bunun üzerine Ebū Bekr: Rasūlullāh (s.a.v.) şöyle demişti: “Ben insanlarla, Allah’ın birliğine, benim onun resulü olduğuma şahadet getirerek, namazı kılıp zekātı verene kadar savaşmakla emrolundum.” (Ebū Bekr devamla) Vallahi daha önce Rasūlullāh (s.a.v.)’a verdikleri keçi yavrusunu vermekten imtina etseler, bundan dolayı onlarla savaşırım” dedi. Bunun üzerine de Hz. 'Omer: Ben Ebū Bekr’in görüşünü görünce, onun hak olduğunu anladım” dedi” şeklinde değiştirilerek Ebū Bekir’e isnād edilmiş ve en-Nesāī, bu rivāyetin rāvilerinden olan ‘Imrān el-Ğattān’ın kavī (güçlü) bir rāvī olmadığını ve bu şeklinin hata olduğunu söylemiřtir⁴¹³. ‘Imrān, Harūrilerden olduğu belirtilen ve kan dökmeye vesile olan fetvalar verdiği ifade edilen bir rāvidir⁴¹⁴. Bundan dolayı rivāyeti de kendi görüş ve tabiatına uygun hale dönüştürmüş olmalıdır. Namaz ve zekātın rivāyetin içerisine daha sonraları katıldığını güçlendiren bir delil de, Hz. ‘Omer’in halife olması ile Ebū Bekir’in kaldırmış olduğu miras haklarını iade ederek zekātın farzietine inanarak zekāt vermeyenler hakkında Rasūlullāh (s.a.v.)’tan görüş almış olmayı temenni etmiş olmasıdır⁴¹⁵. Dolayısıyla bu rivāyetin her hangi bir

⁴¹² Bkz. el-Buĥārī, *eř-Şaĥīĥ*, ez-Zekāt 24/1, s. 110 rak: 1399, 1400; Muslim; *eř-Şaĥīĥ*, el-İmān 1/8, I, 51, 52, rak: 20; et-Tirmizī, *es-Sunen*, el-İmān 41/1, V, 5, 6, rak: 2607; en-Nesāī, *es-Sunen*, ez-Zekāt 23/3, V, 14, 15, rak: 2441; Ebū Dāvud, *es-Sunen*, ez-Zekāt 3, II, 198, 199, rak: 1556.

⁴¹³ en-Nesāī, *es-Sunen*, el-Cihād 25/1, VI, 7, rak: 3092.

⁴¹⁴ Hakkında geniş bilgi için bkz. el-Uĥaylī, *eğ-Du’afā*, III, 300; İbn Ĥacer, *et-Tehzīb*, IV, 400. Bu rivayet, itikadī düşüncelerin rivāyetlerin ref’inde etkili olduğunu da gösterebilir.

⁴¹⁵ Bkz. İbn ‘Abdiberr, *et-Temhīd*, IV, 232, 233.

varyantında, zekât vermeyenlerle savaşılabacağına delâlet eden bir ifade olmuş olsaydı, Hz. ‘Omer, Ebū Bekir ile böyle bir tartışmaya girmez ve bu konuda kendisini tatmin edecek bir delile ulaşırdı. Kanaatimizce bunları göz önüne alan Aḥmed b. Ḥanbel bu ifadeyi rivāyetin bu özelliklerine dikkat çekmek için kullanmıştır. Yaptığımız araştırmada, Cābir’den gelen bir rivāyetin dışında⁴¹⁶ bu rivāyetin hiçbir senesinde böyle bir ifadeye rastlamadık.

Sonuç olarak bu tür ifadelerin yer aldığı rivāyetlerin merfū‘ kabul edilmesi gerektiği görüşü doğru değildir. Zira bu ifadeler belirttiğimiz gibi çeşitli amaçlar için değişik özelliklere sahip rivāyetlerde kullanılmışlardır. Bu durum, bu tür ifadelerin yer aldığı rivāyetlerin merfū‘ kabul edilmesi gerektiği şeklindeki genellemenin yanlışlığını ortaya çıkarmaktadır.

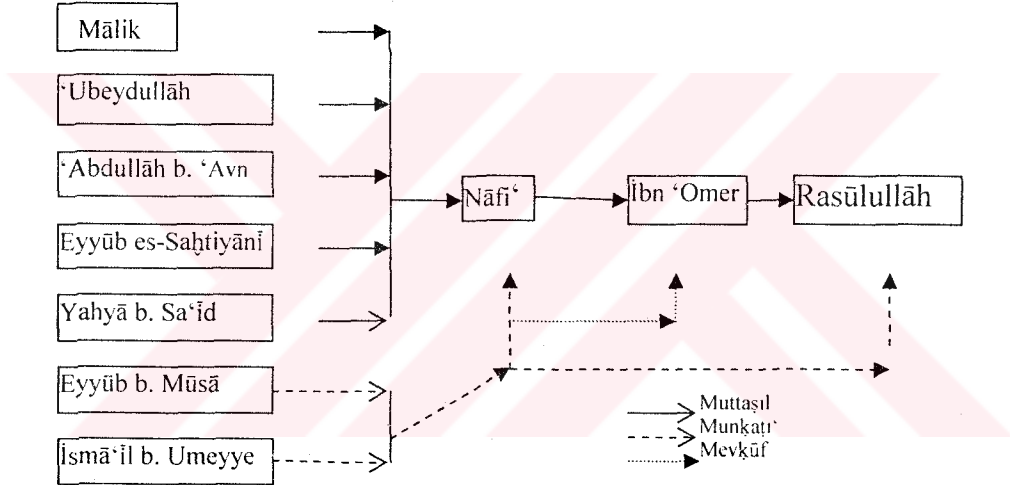
Bu ifadeler gerek ḥadīş âlimlerinin gerekse eser müelliflerinin, aslında rivāyetlerle ilgili bu tür sorunlara vakıf olduklarına delâlet etmektedir. Bazı âlimlerin bu ifadeleri kullanırken bazılarının kullanmaması, rivāyetlere karşı farklı bakış açılarının var olduğunu göstermektedir. Özellikle bu tür ifadeleri şariḥ merfū‘ olarak görenler, bu ifadeleri fazla araştırmadan kabul etmiş olduklarından verdikleri hükümler daha itina ile ele alınmalıdır. Burada dikkat edilmesi gereken, bir diğer husus ref‘ sorunun sadece bu ifadelerin geçtiği rivāyetlerle sınırlı olmadığıdır.

---

⁴¹⁶ Aḥmed, *el-Musned*, IV, 296, rak: 14240.

II. Ref' Edilmiş Rivāyetlerin Tespit Edilmesinde Metot Sorunu

Ref'in tespiti ile ilgili en geniş ve kapsamlı metodu ilk olarak ortaya koyan bildiğimiz kadarıyla İbn Hıbbān'dır. Kendisi Şaḥīḥ'inin mukaddimesinde ref' sorununu hem isnādların doldurulması hem de mevķūf rivāyetlerin ref' edilmesi ile ilgili bir sorun olarak gördüğünü açıkça ifade etmiş ve bu tür rivāyetlerin tespiti ile ilgili metodunu açıklamıştır. İbn Hıbbān'ın bu metodu tamamen senede ve rāvilerin özelliklerine dayanmaktadır. Buna göre rivāyeti merfū' ve mevķūf, ya da mursel ve merfū' (muttaşıl) olarak nakledenlerin sayı ve derece açısından eşit olmaları durumunda rivāyetin her iki şeklini de şaḥīḥ kabul etmiştir. Sayının değişmesi durumunda ise rivāyetin hangi şekliyle mutāba'asının (desteğinin) bulunduğu bakmışlardır⁴¹⁷.

İbn Hıbbān'ın yaptığı açıklamaya göre yukarıdaki şemada görüldüğü üzere bu rivāyeti ilk beş rāvī merfū' muttaşıl olarak ve son iki rāvī ise mursel ya da mevķūf olarak naklederse, bu durumda hepsinin üzerinde birleştiği ortak rāvī terk edilerek, isnādda yer alan bir sonraki rāvīden rivāyetin nasıl nakledildiğine bakılır. Eğer bu rivāyet İbn 'Omer'den merfū' olarak nakledilmişse, rivāyetin merfū' olduğuna, mevķūf ya da mursel nakledenin bulunması durumunda ise mevķūf ya da mursel

⁴¹⁷ Bkz. İbn Hıbbān, *eş-Şaḥīḥ*, I, 88.

olduğuna hükmedilir⁴¹⁸. İbn Hibbān'ın ortak rāvīyi terk edip bir üst tabakadaki rāvīden gelen rivāyeti esas alması, ihtilāfın Nāfi'den kaynaklanıyor olması ihtimaline dayanıyor olmalıdır. Kanaatimizce bundan dolayı sayısal üstünlüğü dikkate almamıştır. Bu metot sadece zikredilen özelliklere sahip rivāyetleri içermesinden ve sadece isnāda dayalı olmasından dolayı eksiktir.

Ref meselesi ile ilgili problemleri her yönüyle dikkate aldığımızda tamamen senede ya da metne dayalı sağlıklı bir metodun geliştirilemeyeceği ortaya çıkmaktadır. Ayrıca birtakım genel kurallardan hareketle de rivāyetlerin değerdendirilemeyeceği açıktır.

Rivāyetlerin değerdendirilmesinde tarih boyunca en etkili olmuş faktör, kişinin kanaati olmuştur. Juynboll sezgiye dayalı anlayışın metinlerde bulunan nekâretten dolayı erken dönemlerde ortaya çıktığını; ancak bunun yeterli ölçüde kullanılmadığını belirtmiştir⁴¹⁹. Mesela, er-Rabī' b. Huseym (ö. 61-63/680-682) şöyle demiştir: “[Hakiki] hadisin üzerinde gündüz aydınlığı gibi bir aydınlık olur ki onu bu suretle Tanırsın. [Sahte ve uydurma] hadislerin üzerinde ise gecenin karanlığı gibi bir karanlık olur ki bu suretle de onun [uydurma olduğunu] bilirsin” diyerek buna işaret etmiştir⁴²⁰. Şu'be (ö. 160/776), “İçimde bu hadīse karşı bir şey var” derken⁴²¹ veya Ebū Hātim (ö. 275-77/888-90) kendisine arz edilen yazılı bir hadīş malzemesindeki hataları tek tek sayınca, bu malzemenin sahibinin, “*Bunun yanlış, bunun asılsız (batıl), bunun da uydurma (kiẓb) olduğunu nereden biliyorsun? Bu kitabın rāvisi mi, benim şu hadiste hata edip şu hadisi uydurduğumu sana haber verdi?*” şeklindeki sorularına verdiği cevap da, işin sezgisel boyutunu gözler önüne sermektedir: “*Hayır! Bu cüz'ün kimin rivāyeti olduğundan haberim yok; ama ben biliyorum ki, bu yanlıştır, bu hadis batıldır, bu hadis de uydurmadır.*” Ebū Hātim'in verdiği cevaptan

---

⁴¹⁸ İbn Hibbān, *eş-Sahīh*, I, 88.

⁴¹⁹ Juynboll, G.H.A., *Hadis Tarihi*, s. 201, 2002. Sezgisel hadisçilikle ilgili geniş bilgi ve değerdendirmeler içinayrıca bkz. Kırbasoğlu, M. Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 313-319.

⁴²⁰ el-Hātib, *el-Kifāye*, s. 471.

⁴²¹ İbn Ebī Hātim, *el-Cerh*, I, 141.

tatmin olmayan muhatabının, “*Yani sen gaybı bildiğini mi iddia ediyorsun?*” eleştirisine, böyle bir iddiada bulunmadığını, sadece ortada bir sezgi ve anlayışın (*feh̄m*) söz konusu olduğunu açıkça ifade etmektedir⁴²².

Hadis âlimlerinden Ebū Zur‘ā hadīs ilminde herkesin kendi kanaatini söylediğini, bu kanaatlerin birleşmesi durumunda bir hakikatin ortaya çıkmış olacağını belirtmiş, keza‘Abdurrahmān b. Mehdī de hadīs ilminin ilham olduğunu söyleyerek verilen hükümlerin şahsî kanaate dayalı olduğuna işaret etmiştir⁴²³. ‘Abdullāh b. el-Mubārek (ö. 181/797) de insanların üzerinde uzlaştığı bir konuda en güçlü bir isnādla gelen rivāyetin dahi kendisi için daha kabule şayan olamayacağını belirtip ortak kanaatlerin önemine işaret etmiştir⁴²⁴. ‘İsā b. Ebān (ö. 220/835) da mutevātir hadīs: “*Çok farklı düşünce ve mezheplere sahip olan insanların üzerinde ittifak sağladığı rivāyet*” olarak tanımlayarak⁴²⁵ rivāyetin kabulünde toplumsal uzlaşmanın önemine işaret etmiştir.

el-Cassās rivāyetlerin kabulünde kişinin kanaatinin önemine işaret ederek, haberu’l-vāhid’in kabulü için kişinin zannının rivāyetin şihhati yönünde ağır basması gerektiğini belirtmiştir. Bunun için de kişinin hem rāvī hem de mervī konusunda hata yapılmadığı kanaatine ulaşması gerektiğini ifade etmiştir. Ayrıca kişinin kanaatinin hadīste ‘adālet ya da zabt’tan kaynaklanan bir hata bulunduğu yönünde olması durumunda, rivāyeti kabul etmesinin caiz olmayacağını söylemiştir⁴²⁶. İbn Huzeyme (ö. 311/923), Mālik’ten yaptığı rivāyetler konusunda kalbinde huzursuzluk hissettiği için Aḥmed b. ‘İsmā‘il’in rivāyetlerini terk ettiğini belirtmiştir⁴²⁷. ez-Zehebī de bir rāvī ile ilgili yaptığı değerlendirmesinde, rivāyetinin batıl olduğuna insanın kalbinin

---

⁴²² İbn Ebī Hātim, *el-Cerh*, I, 349-350. Ayrıca bkz. Kırbaçoğlu, M. Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 316.

⁴²³ Bkz. el-Hākim, *el-Ma‘rifē*, s. 113.

⁴²⁴ el-Haḫīb, *el-Kifāye*, s. 474, 475: “إجماع الناس على شيء أوثق في نفسي من سفیان عن منصور عن إبراهيم عن علقمة عن عبد الله بن مسعود”.

⁴²⁵ el-Caḫḫās, *el-Fuḫūl*, III, 50.

⁴²⁶ el-Caḫḫās, *el-Fuḫūl*, III, 113.

⁴²⁷ Bkz. İbn Hacer, *et-Tehzīb*, I, 14.

şahitlik ettiğini söylemiştir⁴²⁸. İbnu'l-Ğayyim (ö. 751/1350)'e rivāyetlerin senede dayanmadan şihhatinin belirlenip belirlenemeyeceği sorusu yöneltildiğinde, bunun mümkün olduğunu; ancak bunun olabilmesi için hadîş sahasında iyi bir birikim ve tecrübenin olması gerektiğini söylemiştir⁴²⁹. İbn Dağîk de (ö. 702/1302) hadîşçilerin sahip oldukları birikim ve tecrübeye dayalı olarak rivāyetin uydurma olup olmadığına karar verdiklerini ifade etmiştir⁴³⁰. Tüm bu açıklamalar rivāyet ile ilgili olarak verilen hükümlerde kişinin sahsî kanaatinin oynadığı rolü ortaya koymakta ve sadece senede dayalı taşhîh anlayışının hadîş âlimlerinin görüşünü tam olarak yansıtmadığını göstermektedir. Bununla beraber bu yöntemin yeteri kadar kullanılmadığını da itiraf etmek zorundayız.

Hadîş âlimlerinin ref' sorunu ile ilgili uygulamalarını incelememiz neticesinde, ref'in tespitinde bazen bazı kaideleri, bazen de rivāyetin isnad ve ravileriyle ilgili farklı özelliklerle birlikte, rivāyetin metni ile metnin nakledildiği şıgaları dikkate aldıklarını tespit ettik ve bütün bunlar aşağıda ayrıntılı bir şekilde ele alınmıştır.

A. Kaidelere Dayalı Tespit

Bazı âlimler birtakım genel kaidelerden hareketle rivāyetlerin ref' edilip edilmediğine karar vermişlerdir. Ancak bu uygulamanın nispeten geç bir döneme ait olduğu düşünülebilir. Nitekim bu konuda ilk akla gelen 'ilel kitaplarında bu tür bir uygulamanın izlerine rastlanmaması bunun bir göstergesi sayılabilir. Durum ne olursa olsun bu tür bir uygulamanın tatminkâr sonuçlar vermediğini gösteren bir takım örnekler ileride sunulacaktır. Keza bu tür bir uygulamanın hadîş ilmi üzerindeki bir takım olumsuz etkilerinden de söz etmek mümkündür ki, bunların en önemlisi ref ile ilgili olarak rivāyetlerin çok yönlü araştırılmasını engelleyip rivāyetlerin toptan kabulüne ya da reddine neden olmasıdır. Şimdi bütün bu hususları detayları ile ele almak istiyoruz.

---

⁴²⁸ Bkz. ez-Zehebî, *el-Mezân*, I, 82.

⁴²⁹ İbnu'l-Ğayyim, *el-Menâr*, s. 37, 38.

⁴³⁰ Bkz. İbn 'Arrâk, *et-Tenzîh*, I, 6.

1. Merfū‘ Rivāyetin Tercih Kaidesi

Rivāyetlerde ref' sorununun söz konusu olup olmadığının tespiti amacı ile başvurulmuş kaidelerden birisi: “*Rivāyetin hem mevķūf hem de merfū‘ olarak nakledilmesi durumunda, rivāyetin merfū‘ şekli tercih edilir*” kaidesidir⁴³¹.

Rivāyetin merfū‘ şeklini tercih edenler mevķūf rivāyetin fetva niteliğinde söylenmiş olma ihtimalini esas almışlardır⁴³². el-Ĥaĥib de bu ihtimale dayanarak ĥadīşin hem mevķūf hem de merfū‘ olarak rivāyet edilmesinin onun şihhātine tesir etmeyeceğini iddia etmiştir⁴³³.

Bu görüşte olanlar genellikle rivāyeti ref' edenin şika olması durumunda, rivāyetin merfū‘ halini “زيادة الثقة = şikanın ziyādesi” olarak değerlendirerek merfū‘ şeklini tercih etmişlerdir⁴³⁴. İbn Ĥacer, bu görüşte olanların metin ve isnādlarda yer alan ziyadeler arasında fark görmediklerini belirtmiştir⁴³⁵. Ayrıca bunlar rivāyeti mevķūf olarak nakleden rāvilerin hafıza ya da sayı bakımından üstünlüklerini de dikkate almamışlardır⁴³⁶. İbn Ĥacer, ĥadīş âlimlerinin rivāyetin kabulü için şikaların rivāyetlerine muhalif olmaması şartını öne sürdüklerini belirterek, el-Ĥaĥib’in naklettiği “*ĥadīş ve fiķh âlimlerinin çoğunluğuna göre şikanın ziyādesi makbuldür*” iddiasının ĥadīşçilerin görüşünü yansıtmadığını belirtmiştir⁴³⁷. Âlimlerin beyan ve uygulamaları ile rivāyetlerin tarihi gelişimi sürecini dikkate almamız durumunda bu anlayışın sağlıklı olmadığı ortaya çıkmaktadır. Bu anlayışın kabul edilmesi durumunda ref' sorunu sadece za‘îf rāvilerin rivāyetleri ile alâkalı bir sorun olarak

⁴³¹ es-Suyūĥi, *et-Tedrib*, I, 221, 222.

⁴³² ez-Zerkeşî, *el-Baĥr*, IV, 341.

⁴³³ el-Ĥaĥib, *el-Kifāye*, s. 456, 457.

⁴³⁴ Bkz. İbnu'l-Ĥayyim, *eş-Şerĥ*, I, 87, VI, 85; el-'Azimābādî, *'Avnu'l-Ma'būd*, IV, 340. Bu kavramın doğuşu ve etrafındaki tartışmalar hakkında geniş bilgi için bkz. Suiçmez, Yusuf, *Sikanın Ziyadesi*, s. 3-10, 113-119.

⁴³⁵ Bkz. İbn Ĥacer, *en-Nuket*, II, 712. İbn Ĥacer bunu, fiķh ve uşūlcülerin görüşü olarak zikreder.

⁴³⁶ Bkz. es-Suyūĥi, *et-Tedrib*, I, 223.

⁴³⁷ 'Aliyyu'l-Ĥārî, *eş-Şerĥ*, s. 320, 321.

kalacaktır. Hâlbuki yaptığımız incelemeler neticesinde, ref' sorununun şika râvîlerin rivâyetlerinde de mevcut olduğu görülmüştür⁴³⁸. Meselâ Mucâhid (ö. 102/720)'in ısrarla şika râvîlerin merfû' olarak naklettiği: “أن رسول الله قال الراكب شيطان والراكبان شيطانان = والثلثة ركب = *Tek başına veya iki kişi olarak yola çıkanlar şeytandır. Üç kişi olunca bir kafiye oluşturmuş olurlar*⁴³⁹” rivâyetinin, Hz. Peygambere ait olmadığını, aksine Hz. 'Omer'e ait olduğunu ileri sürdüğü nakledilmiştir⁴⁴⁰. Yine bazı şika râvîlerin merfû' olarak naklettikleri rivâyetlerin illetli sayıldığı olmuştur⁴⁴¹. Meselâ el-Haṭîb senedindeki râvîlerin şika olduğunu belirttiği bir rivâyetin sabit olmadığını belirtmiş, İbnu'l-Cevzî ise bu rivâyeti mevzû' olarak değerlendirmiştir⁴⁴². Bu kuralı kabul etmemiz durumunda, bu rivâyetlerin illetli sayılmasını kabul etmememiz gerekecektir. İleride göreceğimiz gibi rivâyetlerin ref'inde şika râvîler de rol oynamış ve bu yüzden onların bazı merfû' rivâyetleri eleştirilerek kabul edilmemiştir. Bu kaidenin kabulü ise bu gerçeğe aykırı düşmektedir. Ayrıca birçok rivâyetin ref' edildiği gerçeğini dikkate aldığımızda bu kaidenin kabulünün bu durumun göz ardı edilmesi anlamına geleceği açıktır.

2. Mevķūf Rivâyetin Tercih Kaidesi

Ref' olgusunun tespiti için ileri sürülen bir başka kaide ise : “*Rivâyetin merfû' ve mevķūf olarak nakledilmesi durumunda mevķūf hali tercih edilir*” kaidesi olup, bu görüşün ḥadîs âlimlerinin çoğunluğunun görüşü olduğu ileri sürülmüştür⁴⁴³.

⁴³⁸ Bu konu ile ilgili geniş bilgi için “Ref' ile İtham Edilen Râvîler” kısmına bakınız.

⁴³⁹ Rivâyetin Merfû' şekli için bkz. Mâlik, *el-Muvaṭṭa (Yaḥyâ)*, el-İsti'zân 54/14, II, 978, rak: 1764; (Ebû Muş'ab) el-Câmi' (63), II, 157, rak: 2059 (Burada mursal olarak nakledilmiştir); Aḥmed, *el-Musned*, II, 386, rak: 6709; Ebû Dâvud, *es-Sunen*, el-Cihâd 9/86, III, 80, 81, rak: 2607; et-Tirmizî, *es-Sunen*, el-Cihâd 24/4, IV, 166, rak: 1674.

⁴⁴⁰ Bkz. İbn 'Abdilberr, *et-Temhîd*, XX, 6,7.

⁴⁴¹ Bu tür örnekler için bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-İlel*, I, 17, 23, 25, 29; el-Mavşillî, *el-Vuķūf*, s. 56, 57, 58.

⁴⁴² Bkz. İbnu'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, II, 311.

⁴⁴³ es-Suyûṭî, *et-Tedrib*, 222, 223; İbnu't-Turkmânî, *et-Ta'lik*, III, 567; el-Cezâirî, *et-Tevcîh*, s. 263.

Kanaatimizce hadîs âlimlerinin bazen merfû‘ bir rivâyetin mevķûf olarak da gelmiş olmasını gerekçe göstererek bazı rivâyetlerin merfû‘ olamayacağına hükmetmiş olmaları, bu kuralın ortaya atılmasında etkili olmuş olmalıdır⁴⁴⁴. Bu görüşe göre rivâyetin mevķûf varyantının bulunması, rivâyetin ref‘ edildiğine dair hüküm vermek için yeterlidir⁴⁴⁵.

Kanaatimizce mevķûf rivâyeti tercih yoluna gidenler bazı rivâyetlerin isnâdlarına bilerek ya da bilmeyerek şahâbilerin eklenerek merfû‘ hale getirilmiş olabileceği ihtimalini esas almışlardır. Nitekim el-Ĥâkim birçok mevķûf rivâyetin bilerek ya da bilmeyerek ref‘ edildiğini belirtmiştir⁴⁴⁶.

Ĥadîs âlimleri rivâyetin mevķûf olarak nakledilmesi durumunda bunu bir illet olarak kabul etmişler; ancak rivâyetlerin farklı özelliklerini de dikkate almışlar ve buna baēlı olarak rivâyetin aynı isnâdla hem mevķûf hem merfû‘ nakledilmesi durumunda ref‘ edilmiş olması ihtimalinin güçleneceğini, aksi takdirde zayıflayacağını belirtmişlerdir⁴⁴⁷. Kuşkusuz bu hususta kaynakların kronolojik sırasının göz ardı edilmemesi gerektiği de vurgulanmalıdır. Mamafih dikkat edilmesi gereken bir başka husus da, rivâyetin farklı isnâdlarla nakledilmesi durumunda ref‘ edilmiş olması ihtimalinin tamamen ortadan kalkmayacağıdır. Zira ref‘ edilen birçok rivâyet farklı isnâdlarla takviye edilmeye çalışılmış ya da hata ile farklı kişilere isnâd edilmiştir⁴⁴⁸. Şahâbe ve tâbi‘ünün merfû‘ rivâyetlere dayanarak fetva verdikleri gerçeğini göz önüne almamız durumunda, bu kuralla hareket etmenin de sağlıklı sonuçlara götürmeyeceği açıktır. Bu kural eleştirel bir bakış açısını ifade etmesinden

---

⁴⁴⁴ Bu tür örnekler için bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-‘İlel*, I, 17, 23, 25, 29; el-Mavşilî, *el-Vuķûf*, s. 56, 57, 58.

⁴⁴⁵ Bunun mantiki sonucu olarak rivâyetin merfû‘ halinin şahîh olmadığını düşünmek mümkündür. Nitekim Schaht böyle bir düşünceden hareketle herhanti bir rivâyetin merfû‘ veya maķtû‘ şeklinin bulunmasını onun sonradan ref‘ edildiğinin mutlak delili olarak kullanmıştır. Bkz. *The Origins*, s. 140-149. Ayrıca bkz. Kırbaşoēlu, M. Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 398.

⁴⁴⁶ el-Ĥâkim, *el-Medĥal*, s. 168.

⁴⁴⁷ Bkz. İbn Ĥacer, *en-Nuket*, II, 715.

⁴⁴⁸ Bu konu son bölümde geniş olarak ele alınmıştır.

dolayı önceki kaideden daha ihtiyatlı ise de, yine de tek başına yeterli olduğu söylenemez.

Hadis âlimlerinin uygulamalarına baktığımızda ref'in tespitinde bu kuralların dışında değişik kıstaslardan hareket ettikleri görülür. Meselâ ref' sorunu ile bağlantılı olarak ele alınan rivâyetler arasında tercihte yaygın olarak başvurulmuş kıstaslardan birisi de râvîlerin derecelerine bakılmasıdır. Bu yüzden bazı âlimler 'adâlet ve zabt' yönünden daha güçlü olan râvîlerin rivâyetlerini tercih etmişlerdir⁴⁴⁹. Ancak bazı râvîlerin dereceleri ile ilgili ihtilâflar bu kıstasın da her zaman sağlıklı sonuçlar vermesini engellemiştir. Bazen de sırf hadîs imamlarına olan güvenden dolayı birtakım mevķûf rivâyetlerin merfû' varyantları za'if olduğu halde çok önemli konularda delil olarak kullanılmıştır⁴⁵⁰. Bazı fıkh uşûlü âlimleri ise rivâyetlerin değerlendirilmesinde râvîlerin bir kıstas olarak kullanılmasını reddetmişlerdir⁴⁵¹. es-Seraḫsî, râvîde üstünlük aramayı kişilere bakarak hüküm vermek şeklinde değerlendirip muḫaddislerin yaklaşımını eleştirmiş ve fuḫahânın tercihlerini kişilere göre değil delillere göre yaptığını savunmuştur⁴⁵². Bu eleştiriden kastedilen sadece râvîlere dayalı olarak yapılan değerlendirmelerin yeterli olamayacağı ise bunda haklılık payı vardır; ancak bunun bir kıstas olarak kullanılamayacağı anlayışı hatalıdır. Zira rivâyetlerin değerlendirilmesinde râvîlerin terk edilmesi demek, isnâd ve ricâl bilgilerinin yok sayılması demektir.

Kanaatimizce tercihte râvîlerin bir kıstas olarak kullanılması isabetli ise de, tek başına kullanılması tatmin edici sonuçlar vermeyecektir. Bu kıstas bazen râvîlerin hafıza ya da adalet üstünlüğü şeklinde olabileceği gibi, bazen de sayısal üstünlük

---

⁴⁴⁹ es-Suyûṭî, *et-Tedrib*, I, 223; İbn Ḥacer, *en-Nuket*, II, 715. Örnek için bkz. İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, I, 360; el-Hemedânî, *el-Ebânl*, I, 366. İbnu'l-Cevzî de ref'in tespitinde sayısal üstünlüğü bir kıstas olarak görür. Bu görüş el-Buḫârî ve Müslim'e de isnâd edilmiştir. Bkz. İbnu'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât*, I, 33, 34.

⁴⁵⁰ Bkz. Özafşar, M. Emin, *Hadisi Yeniden Düşünmek*, s. 127, 132.

⁴⁵¹ es-Semerḳandî, *el-MĒân*, s. 435.

⁴⁵² es-Seraḫsî, *el-Uşûl*, II, 26.

şeklinde olabilir. Ancak bu her rivāyet için geçerli bir durum değildir. Zira bazı rāvîlerin derecesi konusunda verilen hükümü etkileyecek kadar önemli ihtilâflar yaşanmıştır. Bundan dolayı geniş kapsamlı araştırmalar yapılmadan sadece rāvî üstünlüğüne dayalı hükümler vermek eksik ve hatalı sonuçlara götürebilir.

Rivāyetin mursel ya da mevķūf varyantı arasında tercih yapılamadığı durumlarda ise hadîşçilerin çoğunun hadîş hakkında hüküm vermekten imtina edip farklı kıstaslara başvurdukları belirtilmiştir⁴⁵³. eṭ-Ṭahāvî mevķūf bir rivāyete dayanarak merfū' bir rivāyetin nesh edildiğine hükmetmiş, gerekçe olarak da şahābenin fiilinde Rasūlullāh (s.a.v.)'a aykırı davranamayacağı iddiasını ileri sürmüştür⁴⁵⁴. İbn Hacer ise merfū' şekli za'if olan bir rivāyetin, mevķūf şeklini hukmen merfū' kabul ederek takviye etmeye çalışmıştır⁴⁵⁵. Ebū Hātim rāvîlerin merfū' ve mevķūf olarak nakletmekte ihtilāf ettikleri bir rivāyetin her iki şeklini de şahîh görmüştür⁴⁵⁶. Farklı bakış açıları nedeni ile âlimlerden biri rivāyetin mevķūf şeklini illet olarak görürken, bir diğeri görmemiştir⁴⁵⁷.

Merfū' bir rivāyetin mevķūf veya maḳṭū' şeklinin bulunması dört durumda ref olgusunun varlığını güçlendirir:

1. Rivāyetin daha erken bir kaynakta mevķūf veya maḳṭū' olarak yer alması.
2. Rivāyetin mevķūf şeklinin rāvîlerinin sayısı ve derece yönünden daha güçlü olması.
3. Rivāyetin mevķūf şeklinin maḥfūz olduğunun belirtilmiş olması.
4. Rivāyetin mursel veya munḳaṭı' şeklinin de bulunması.

---

⁴⁵³ Bkz. İbn Hacer, *en-Nuket*, II, 712.

⁴⁵⁴ Bkz. ez-Zeyla'î, *en-Naşb*, I, 131, 132.

⁴⁵⁵ Bkz. İbn Hacer, *et-Telḥîs*, I, 381.

⁴⁵⁶ İbn Ebî Hātim, *el-İlel*, II, 257.

⁴⁵⁷ Bkz. ez-Zeyla'î, *en-Naşb*, I, 135, 136.

Zikrettiğimiz ilk üç özelliği bulunduran örneklerden birisi: “ عن مליح بن عبد الله السعدي = *Her kim imamdan önce başını kaldırır ve indirirse onun perçemi şeytanın elindedir*⁴⁵⁸” rivâyetidir. Mâlik bu sözü mevķūf olarak nakledip, rivâyetin Ebū Hureyre’ye ait bir söz olduğunu açıkça ifade etmiştir⁴⁵⁹. Ayrıca rivâyetin bu isnâdla mahfūz olan şeklinin mevķūf şekli olduğu da belirtilmiştir⁴⁶⁰. Bu rivâyet daha geç dönem kaynaklarında ise merfū’ olarak nakledilmiştir⁴⁶¹. el-‘Uķaylî bu rivâyetin merfū’ şeklini zikrettikten sonra, Mâlik’in bunu mevķūf olarak zikrettiğini belirterek mevķūf şeklini tercih etmiş ve rivâyeti ref’ edenin de za‘îf râvîlerden olan Fađl b. Ferķad olduğunu belirtmiştir⁴⁶². ed-Dāraķuţnî Ħafş b. ‘Omer’in Mâlik’i zikrederek, ‘Amr b. Cerîr’in ise Mâlik’i zikretmeden bu rivâyeti Ebū Hureyre’den merfū’ olarak naklettiklerini belirterek her iki rivâyet şeklinin de vehim olduğunu ifade etmiştir⁴⁶³. İbn ‘Abdilberr de bu rivâyeti Mâlik’ten nakledenlerin mevķūf olduğu konusunda ihtilâfa düşmediklerini belirtip, rivâyetin merfū’ şeklinin şaĥîĥ olmadığını belirtmiştir⁴⁶⁴. Ħafş’ın rivâyetlerin isnâdlarını deęiştiren za‘îf bir râvî olduğunun belirtilmiş olması rivâyetin ref’ edildiğini teyit etmektedir⁴⁶⁵. ‘Amr b. Cerîr ise yalancılık ile itham edilmiş metrūk bir râvî olduğundan onun da bu rivâyeti güvenilirmezdir⁴⁶⁶. el-

⁴⁵⁸ Bkz. Mâlik, *el-Muvaţta*, eş-Şalât 3/14, I, 92, 93, rak: 57; (Ebū Muş‘ab) 1/66, I, 190, rak: 492; ‘Abdurrazzâķ, *el-Muşanna*, II, 373, 374, rak: 3753; el-Ħumeydî, *el-Musned*, II, 435, rak: 989; İbn Ebî Şeybe, *el-Muşanna*, II, 116, rak. 7146. Rivâyetin Merfū’ şekli için ise bkz. et-Ṭaberânî, *el-Evsaf*, VII, 348, rak: 7692; ed-Dāraķuţnî, *el-‘İlel*, VIII, 16.

⁴⁵⁹ Bkz. Mâlik, *el-Muvaţta*, eş-Şalât 3/14, I, 92, 93, rak: 57.

⁴⁶⁰ ez-Zurķānî, *eş-Şerĥ*, I, 274; İbn Ħacer, *el-Fetĥ*, II, 215. Farklı bir örnek için bkz. İbn Ħacer, *el-Lisān*, IV, 332.

⁴⁶¹ Bkz. et-Ṭaberânî, *el-Kebîr*, VII, 348, rak: 7692.

⁴⁶² el-‘Uķaylî, *ed-Du‘afā*, III, 452, 453.

⁴⁶³ ed-Dāraķuţnî, *el-‘İlel*, VIII, 16.

⁴⁶⁴ İbn ‘Abdilberr, *et-Temĥid*, XIII, 59.

⁴⁶⁵ Bkz. İbn Ħibbān, *el-Mecrūĥîn*, I, 257; el-‘Uķaylî, *ed-Du‘afā*, I, 273, 274; İbnu’l-Cevzî, *ed-Du‘afā*, I, 224, 225; ez-Zehebî, *el-Mîzān*, I, 560, 561.

⁴⁶⁶ Bkz. İbnu’l-Cevzî, *ed-Du‘afā*, II, 224.

Humeydî bu rivāyeti Sufyān b. ‘Uyeyne’den (ö. 198/813) mevķūf olarak nakledip, Sufyān’ın bu rivāyeti bazen merfū‘ bazen ise mevķūf olarak naklettiğini belirtmiştir⁴⁶⁷. Sufyān, bu rivāyetin merfū‘ mu yoksa mevķūf mu olduğundan emin olmadığı için rivāyetin rāvisi olan Muḥammed b. ‘Amr (ö. 145/762) ziyaretlerine geldiğinde gidip bu rivāyeti kendisine sormuş ve o da rivāyeti kendisine mevķūf olarak nakletmiştir⁴⁶⁸. Bu rivāyete dayanarak Sufyān’ın kararsızlığının sonradan ortadan kalktığını söyleyebiliriz. el-‘Uķaylî de rivāyetin el-Muvaṭṭa’da mevķūf olarak nakledilmesini, rivāyetin ref‘ edildiğinin delili olarak kullanmıştır⁴⁶⁹. Ebū Hātim ve Ebū Zur‘a da rivāyetin merfū‘ şeklini hata olarak gördüklerini ifade etmişlerdir⁴⁷⁰. Bu rivāyet erken kaynaklarda yer alan bazı mevķūf rivāyetlerin daha sonra ref‘ edildiğini göstermektedir.

Rivāyetin daha erken bir kaynakta mevķūf olarak yer alması, onun ref‘ edildiğini gösteren bir başka ipucudur. Nitekim el-Ḥākim bununla ilgili birçok örneğin bulunduğunu belirtmiştir⁴⁷¹. Meselâ ed-Dareķuṭnî, Muslim’in merfū‘ olarak naklettiği bir rivāyetin mevķūf şeklini bu gerekçeye dayanarak tercih etmiştir⁴⁷². Bu kıstas, rivāyetin aynı isnādla olması durumunda güç kazanır, farklı isnādların varlığı durumunda ise güç kaybeder. Zira rivāyetin farklı bir senedle gelmesi onun merfū‘ bir aslı olduğu ihtimalini güçlendirir. Ancak örneklerde görüleceği gibi bu durum her rivāyet için geçerli değildir. Zira bazen aslı mevķūf olan bir rivāyetin senedi değiştirilerek merfū‘ olarak nakledildiği de olmuştur. Ayrıca erken dönemde yaşamış bazı müelliflere nispet edilen bazı kaynaklar, aslında daha geç dönemlerde telif

---

⁴⁶⁷ el-Ḥumeydî, *el-Musned*, II, 435.

⁴⁶⁸ İbn Ebî Hātim, *el-‘İlel*, I, 83.

⁴⁶⁹ el-‘Uķaylî, *eḡ-Ḍu‘afā*, III, 452, 453.

⁴⁷⁰ ed-Dāraķuṭnî, *el-‘İlel*, VIII, 16, 17. Ebū Hātim burada rivāyetin senedinin değiştirildiğini de belirtmiştir.

⁴⁷¹ Bkz. el-Ḥākim, *el-Medḡal*, s. 167, 168.

⁴⁷² ed-Dāraķuṭnî, *el-‘İlel*, *el-İlzāmāt*, s. 140, 141.

edilmiş olduğundan⁴⁷³, bu kıstas kullanılırken kullanılan kaynakların kronolojik sırasının tespit edilmesi ve her kaynağın güvenilirlik derecesinin ortaya konulması gerekir. Bildiğimiz kadarıyla tüm hadîs kaynaklarının müelliflerine nispeti ve güvenilirliği konusu tatmin edici bir şekilde ele alınarak bir sonuca bağlanmış değildir⁴⁷⁴.

Daha eski bir kaynakta bir rivāyetin mevķūf olarak nakledilmesinin, sonradan rivāyetin ref' edildiğinin bir kanıtı olarak kullanıldığı örneklerden birisi de “أحمد ابن إسماعيل السهمي عن مالك عن نافع عن ابن عمر أن رسول الله قال الشفق الحمراء = *Rasūlullah*: “Şafak kızılıktır” dedi⁴⁷⁵” hadîsidir. el-Hākim bu rivāyetin el-Muvaṭṭa'da İbn 'Omer'den mevķūf olarak rivāyet edilmesine dayanarak, rivāyeti Aḥmed b. İsmā'īl'in ref' ettiğine hükmetmiştir⁴⁷⁶. ez-Zeyla'ī ise bu rivāyeti Yaḥyā'nın rivāyeti olan el-Muvaṭṭa'da, İbn 'Omer'den mevķūf olarak bulamadığını belirtmiştir⁴⁷⁷. Aynı rivāyet el-Muvaṭṭa dışında farklı kaynaklarda İbn 'Omer ve başka şahābilerden mevķūf olarak rivāyet edilmiştir⁴⁷⁸. İmam Mālik bu rivāyet doğrultusunda görüş belirtmesine rağmen, bu görüşünü ne merfū' ne de mevķūf bir hadîse dayandırmamış, o sadece bunu kendi görüşü olarak nakletmiştir⁴⁷⁹. Dolayısıyla bu rivāyetin, Mālik'in görüşünün önce mevķūf rivāyete, daha sonra da mevķūf rivāyetin merfū' hale dönüştürülmesi ile

⁴⁷³ Bkz. es-Suyūṭī, *et-Tedrib*, I, 174, 175. es-Suyūṭī burada, et-Tayalisi ve eş-Şāfi'ī'nin Müsnedlerinin bu iki imamın kendi telifleri olmadığına ve daha sonraki dönemlerde yaşamış olan bazı ulmanın bu iki imama ait rivayetleri bir araya getirilmeleriyle vucuda getirildiklerine dikkat çekmiştir.

⁴⁷⁴ Rivāyet kaynakları ile ilgili sorunlarla alakalı geniş bilgi için bkz. Kırbaçoğlu, M. Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 62-90.

⁴⁷⁵ İbn Huzeyme, *eş-Şaḥīḥ*, I, 182, 183; ed-Dārakuṭnī, *es-Sunen*, I, 269; el-Beyhaķī, *es-Sunen*, I, 548, rak: 1741, 1742; ez-Zurķānī, *eş-Şerḥ*, I, 49;

⁴⁷⁶ el-Hākim, *el-Medḥal*, s. 167.

⁴⁷⁷ Bkz. ez-Zeyla'ī, *en-Naşb*, I, 233, 1234. Bu rivāyet aynı lafızla *el-Muvaṭṭa*'da Malik'in kendi görüşü olarak yer almakta ise de İbn 'Omer'den mevķūf olarak mevcut değildir. Mālik'in el-Muvaṭṭaları dışında ise İbn 'Omer dāhil olmak üzere farklı rāvilerden mevķūf olarak rivāyet edilmiştir. Bkz. ez-Zeyla'ī, *en-Naşb*, I, 232-234.

⁴⁷⁸ 'Abdurrazzāķ, *el-Muşannaf*, I, 559, rak: 2122; İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannaf*, I, 293, 294; İbn Huzeyme, *eş-Şaḥīḥ*, I, 182; ed-Dārakuṭnī, *es-Sunen*, I, 269.

⁴⁷⁹ Bkz. Mālik, *el-Muvaṭṭa*, Vuķūtu's-Şalāt 1/5, I, 13,; ez-Zurķānī, *eş-Şerḥ*, I, 49.

oluşturulmuş olması da muhtemeldir. Rivāyetin mevķūf şekillerinin de daha sonraki kaynaklarda ortaya çıkması bunu bir ihtimal olarak düşündürmektedir. Rivāyetin merfū‘ olarak yer aldığı kaynakların geç dönem kaynakları olması ve rivāyetin yine Mālik yoluyla nakletmiş olması⁴⁸⁰ ref‘ ihtimalini güçlendirmektedir. Aşağıda rivāyeti merfū‘ ve mevķūf olarak nakleden rāvilerin isimleri zikredilecektir:

Merfū‘ olarak nakledenler: ‘Atīk b. Ya‘ķūb⁴⁸¹ ve Aħmed b. İsmā‘il (ö. 159/775)⁴⁸².

Mevķūf olarak nakledenler: Vekī‘⁴⁸³ (ö. 196/811), ‘Abdullāh b. ‘Omer b. Ħafş (ö. 171/787)⁴⁸⁴, ‘Abdullāh b. Nāfi‘ (ö. 206/821)⁴⁸⁵.

İbn Ħuzeyme (ö. 311/923), Muħammed b. Yezīd’in bu rivāyeti farklı bir rivāyetin içine sokup ref‘ ettiğini belirtmiş ve doğru olan şeklinin mevķūf şekli olduğunu söylemiştir⁴⁸⁶. el-Beyhākī de Mālik’in görüşü ile birlikte rivāyeti merfū‘ ve mevķūf olarak nakledenleri zikrederek rivāyeti ref‘ edenin ‘Atīk b. Ya‘ķūb olabileceğine işaret etmiştir⁴⁸⁷. Rivāyeti ref‘ eden bir diğer rāvī de Aħmed b. İsmā‘il’dir⁴⁸⁸. Bu rāvī, el-Muvaṭṭa‘ı’yı işitmiş olmasına rağmen, el-Muvaṭṭa‘da

⁴⁸⁰ ed-Dāraķutnī, *es-Sunen*, I, 269; el-Beyhākī, *es-Sunen*, I, 548, rak: 1744.

⁴⁸¹ Mālik’ten. *el-Muvaṭṭa‘ı’yı* işitmiş; ancak bazı rivāyetleri tenkide uğramış bir ravidir. Bkz. İbn Ħacer, *el-Lisān*, IV, 129, 130. Nesebi konusunda bilgi için ise bkz. el-Buħārī, *et-Tāriħu’l-Kebīr*, VII, 98.

⁴⁸² *el-Muvaṭṭa‘ı* da bulunmayan rivāyetleri *el-Muvaṭṭa‘ı* da var imiş gibi nakletmekten dolayı, za‘if kabul edilmiştir. Bkz. İbn Ħacer, *et-Tehzīb*, I, 13, 14.

⁴⁸³ Vekī‘ bazı hatalarına işaret edilmiş meşhur ḥadīş hafızlarındandır. Bkz. ez- Zehebī, *el-Mēān*, IV, 335, 336; İbn Ħacer, *et-Tehzīb*, VI, 81-85.

⁴⁸⁴ İsnādlara eklemeye yaptığı ifade edilmiş muħtelefunfiħ olan bir rāvidir. Bkz. İbn Ħacer, *et-Tehzīb*, III, 212, 213.

⁴⁸⁵ Muvaṭṭa‘ rāvilerinden olup bazı rivāyetlerinde hata ettiğinden hafızası za‘if olduğu ifade edilmiştir. Bkz. İbn Ħacer, *et-Tehzīb*, III, 282, 283.

⁴⁸⁶ İbn Ħuzeyme, *eş-Şaħiħ*, 183, 184. İbn Ħuzeyme ayrıca bu rivāyeti de Muħammed dışındaki rāvilerin mevķūf olarak naklettiklerini belirtmiştir.

⁴⁸⁷ Bkz. el-Beyhākī, *es-Sunen*, I, 548.

⁴⁸⁸ Rivāyeti için bkz. Ābādī, *et-Ta‘līk*, I, 270.

olmayan bazı rivāyetleri el-Muvaṭṭa'da imiş gibi nakletmekten dolayı za'if kabul edilmiş olması⁴⁸⁹ rivāyetin ref' edildiği görüşünü teyit etmektedir.

el-Muvaṭṭa'da mevķūf olarak gelen; ancak daha sonraki kaynaklarda merfū' olarak zikredilen bir başka örnek ise : “يحيى عن مالك عن أبي نعيم وهب بن كيسان أنه سمع جابر بن عبد الله” = *Her kim Fatiha okumadan bir rekat namaz kılar, o namaz kılmış olmaz, imamın arkasında cemaat olması durumu bundan hariç (O zaman Fatiha okumadan namazı imamlarla birlikte kılabilir)*⁴⁹⁰ rivāyetidir. ed-Dāraķuṭnī de bu rivāyeti aynı senedle zikrettikten sonra, rivāyetin doğru olan şeklinin mevķūf hali olduğunu belirtmiş ve rivāyeti ref' edenin Yaḥyā b. Sellām el-Basrī (ö. 200/815) olduğuna işaret etmiştir⁴⁹¹. İbn 'Adī ve el-Ḥākim ise rivāyetin el-Muvaṭṭa'da mevķūf olarak nakledilmesine dayanarak, Yaḥyā b. Sellām'ı bu rivāyetin ref'inden sorumlu tutmuşlardır⁴⁹². Bu rivāyetin merfū' şekli ise : “وحدثني عن مالك عن أبي نعيم وهب بن كيسان أنه سمع جابر أن النبي صلى عليه وسلم قال كل صلاة لا يقرأ فيها بفتحة الكتاب فهي خداج إلا خلف الإمام = *Her kim namaz kılar, Fatiha suresini okumazsa, namazı eksik olur; ancak imamın arkasında kılması müstesna*⁴⁹³” şeklindedir. Bu anlama yakın bir rivāyet el-Muvaṭṭa'da Ebū Hureyre'den merfū' olarak nakledilmiştir⁴⁹⁴. Bu rivāyetin, Cabir'in rivāyetinin ref' edilmesinde etkili olmuş olması muhtemeldir.

⁴⁸⁹ Bkz. ez-Zehebī, *el-Mēzān*, I, 83.

⁴⁹⁰ Mālik, *el-Muvaṭṭa* (eş-Şeybānī), eş-Şalāt 1/34, s. 60, rak: 113; (Yaḥyā), eş-Şalāt 3/8, I, 84, rak: 38; es-Suyūṭī, *et-Tenvīr*, I, 105.

⁴⁹¹ Bkz. ed-Dāraķuṭnī, *es-Sunen*, I, 327. İlk dönemde mücerret nakilciği aşmaya çalışan önemli müfessirlerinden birisidir. Hakkında geniş bilgi için bkz. “Cerrahoğlu, İsmail, *Yaḥyā İbn Sellām ve Tefsirdeki Metodu*”. Mālik'ten rivāyette bulunmuş za'if rāvilerden birisi olduğu da belirtilmiştir. Bkz. İbnu'l-Cevzī, *eğ-Du'afā*, III, 193; ez-Zehebī, *el-Mizān*, IV, 380, 381.

⁴⁹² İbn 'Adiyy, *el-Kāmil*, IX, 124; el-Ḥākim, *el-Medḥal*, s. 167, 168.

⁴⁹³ ed-Dāraķuṭnī, *es-Sunen*, I, 327; el-Ḥākim, *el-Medḥal*, s. 167, 168..

⁴⁹⁴ Bkz. Mālik, *el-Muvaṭṭa* (eş-Şeybānī), s. 60; (Yaḥyā), eş-Şalāt 3/9, I, 84, rak: 39; Şalāt 1/11, I, 94; rak: 245; es-Suyūṭī, *et-Tenvīr*, I, 106, 107; Muslim, *eş-Şaḥīḥ*, eş-Şalā, 4/11, I, 296, rak: 395.

Buna benzer başka bir örnek de: “عن ابن عمر رفعه ذكاة الجسين ذكاة أمه” = *Annenin boğazlanması yavrusunun da boğazlanması demektir*” rivāyetidir. Bu rivāyet el-Muvaṭṭa’larda, Ebū Hureyre, ve İbn ‘Omer’den mevķūf, Sa‘īd b. el-Museyyeb’ten ise maķtū‘ olarak nakledilmiştir⁴⁹⁵. Bu rivāyet Muvaṭṭa’da mevķūf olarak geldiğinden ve Mālik aracılığıyla merfū‘ olarak naklinde Aḥmed b. ‘İşām el-Mavşilī yalnız kaldığından terceme-i ḥālinde bu rivāyet cerḥ sebebi olarak zikredilmiştir⁴⁹⁶. Bu rivāyetin merfū‘ şeklinin ortaya çıktığı ilk kaynak ise ‘Abdurrazzāk’ın el-Muşannaf’ı olup burada aynı rivāyet ‘Abdullāh b. Mubārek kanalıyla hem mursal hem de merfū‘ muttaşıl olarak nakledilmiştir⁴⁹⁷. Daha sonraki kaynaklarda ise bu rivāyetin sadece merfū‘ muttaşıl olarak nakledildiğini görmekteyiz⁴⁹⁸. Ebū Sa‘īd’ten gelen rivāyetin merfū‘ muttaşıl isnādlarının birleştiği rāvī olan Mucālid b. Sa‘īd (ö. 144/761)’in isnādları değıştirip eksiklikleri tamamlayan bir rāvī olduğu belirtilmiş olması⁴⁹⁹ ve bu rivāyetin daha geç dönem kaynaklarında ortaya çıkmış olması, rivāyetin Ebū Sa‘īd’e sonradan isnād edildiği izlenimini vermektedir. Yaḥyā b. Sa‘īd (ö. 198/813)’in, Mucālid b. Sa‘īd hakkında: “Eğer kendisinden tüm rivāyetleri eş-Şa‘bī→Mesrūķ→‘Abdullah senediyle nakletmesini talep etsem bunu yapardı” demiş olması⁵⁰⁰ da bu ihtimali teyit etmektedir. ‘Abdurrazzāk’ın merfū‘ muttaşıl rivāyetinin

⁴⁹⁵ Bkz. Mālik, *el-Muvaṭṭa* (Yaḥyā), ez-Zebāih 24/4, II, 490, rak: 8; (eş-Şeybānī), eđ-Ḍaḥāyā (10), s. 222, rak: 651, 652; (İbn Ziyād), s. 139, rak: 49; (Ebū Muş‘ab), eđ-Ḍaḥāyā (7), II, 192, rak: 2144, 2145.

⁴⁹⁶ Bkz. İbn Ḥacer, *el-Lisān*, I, 220.

⁴⁹⁷ Bkz. ‘Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, IV, 502, rak: 8649, 8650. Bu rivāyetin muttaşıl şekli Ebū Sa‘īd’den mervīdir ve metni zikrettiğimiz rivāyetten biraz daha farklıdır.

⁴⁹⁸ İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannaf*, VII, 288; rak: 36150 (İbn Ebī Şeybe burada, senedi za‘if olan bu rivāyete dayanarak Ebū Ḥanīfe’yi tenkit etmiştir); Ebū Dāvud, *es-Sunen*, eđ-Ḍaḥāyā 10/18, III, 252, 253, rak: 2827, 2828; et-Tirmizī, *es-Sunen*, eş-Şayd 18/2, IV, 60, rak: 1476; İbn Māce, *es-Sunen*, ez-Zebāih 28/15, II, 1067, rak: 3199.

⁴⁹⁹ Bkz. İbnu’l-Cevzī, *eđ-Ḍu‘afā*, III, 35. Rivāyeti için ayrıca bkz. et-Tirmizī, *es-Sunen*, el-Eṭ‘ime 18/2, IV, 72, rak: 1476; Ebū Dāvud, *es-Sunen*, el-Eḏāḥī 10/18, III, 252, 253, rak: 2827; İbn Māce, *es-Sunen*, ez-Zebāih 27/15, II, 1067, rak: 3199.

⁵⁰⁰ Bkz. ez-Zehebī, *el-Mēān*, III, 438.

senedi ise: Mucālid →Ebu'l-Veddāk →Ebū Sa'īd şeklindedir. Bu rivāyet Aḥmed b. Ḥanbel tarafından da aynı isnādla nakledilmesine rağmen⁵⁰¹, daha geç kaynaklarda rivāyetin isnādından Mucālid'in çıkarılarak nakledildiğini görmekteyiz⁵⁰². Bu eylemin bir hata neticesi olması ihtimali yanında, rivāyetin kusurunun gizlenmesine yönelik olması da mümkündür. Burada Mālik'in rivāyetin merfū' şekline muttali olmamış olması muhtemel olmakla birlikte, Ebū Sa'īd'in de Medineli⁵⁰³ olması Mālik'in bu merfū' rivāyete muttali olmamış olması ihtimalini zayıflatmaktadır. Bu rivāyetin el-Muvaṭṭa'da yer alan farklı mevķūf şekillerinin de daha geç dönem kaynaklarında za'īf isnādlarla merfū' olarak nakledildiğini görmekteyiz. Meselâ Ebū Hureyre'den gelen mevķūf şekli daha geç kaynaklarda yine za'īf bir isnādla merfū' olarak nakledilmiştir⁵⁰⁴. ez-Zeyla'ī bu rivāyetin senedinde bulunan 'Abdullāh b. Sa'īd el-Maḳburi'nin za'īf olduğu konusunda ittifak edildiğini belirtmiştir⁵⁰⁵. İbn Ḥacer ise daha ileri giderek bu kişinin metrūk bir rāvī olduğunu belirtmiştir⁵⁰⁶. Buna rağmen el-Ḥākim, Ebū Hureyre'nin bu rivāyetinin şahīḥ olduğunu iddia edebilmiştir⁵⁰⁷. Hālbuki bu rivāyetin senedlerinde metrūk olduğu belirtilen rāvilerin bulunması, rivāyetin bu şeklinin de daha sonraları ref' edildiğine delālet etmektedir⁵⁰⁸.

⁵⁰¹ Bkz. Aḥmed, *el-Musned*, III, 416, rak: 10867.

⁵⁰² Bkz. İbn Ḥibbān, *eş-Şahīḥ*, VII, 555, rak: 5859; el-Beyhākī, *es-Sunen*, IX, 562, rak: 19492.

⁵⁰³ Bu rivāyet için bkz. Aḥmed, *el-Musned*, III, 416, rak: 10867, 10950, 11022, 11103; Ebū Dāvud, *es-Sunen*, el-Eḍāḥī 10/18, III, 252, 253, rak: 2827; İbn Māce, *es-Sunen*, ez- Zebāiḥ 27/15,II, 1067, rak: 3199; et-Tirmizī, *es-Sunen*, el-Eṭ'ime 18/2, IV, 60, rak: 1476.

⁵⁰⁴ Bkz. Bkz. ed-Dāraḳuṭnī, *es-Sunen*, IV, 274; el-Ḥākim, *el-Mustedrak*, IV, 128, rak: 7110.

⁵⁰⁵ Bkz. ez-Zeyla'ī, *en-Naşb*, IV, 190.

⁵⁰⁶ Bkz. İbn Ḥacer, *et-Telḥīs*, IV, 1515. Hakkında geniş bilgi için bkz. ez- Zehebī, *el-Mīzān*, II, 429.

⁵⁰⁷ Bkz. el-Ḥākim, *el-Mustedrak*, IV, 127.

⁵⁰⁸ Bkz. ed-Dāraḳuṭnī'nin rivāyetinin senedinde, isnādları deęiřtirdięi ve metrūk olduęu belirtilen 'Omer b. Ḳays bulunmaktadır. Bkz. İbnu'l-Cevzī, *eđ-Du'afā*, II, 214, 215; Ābādī, *et-Ta'līk*, IV, 274.

Bu rivāyetin İbn ‘Omer’den gelen mevķūf Őekli de ref’ edilmiŐtir. Nitekim Ebū Hātim ve el-Beyhaķi rivāyetin İbn ‘Omer’den merfū’ olarak naklinin Őahih olmadığını belirterek burada bir ref’ problemi olduĐuna dikkat çekmiŐlerdir⁵⁰⁹. Rivāyetin merfū’ olarak nakledildiĐi bir diĐer rāvī ise Cābir’dır⁵¹⁰ ve bu rivāyet senesinde bulunan ‘Ubeydullāh b. Ebī Ziyād (ö. 150/)’ın cerh nedenlerinden birisi olarak gōsterilmiŐtir⁵¹¹.

Sōz konusu olan bu rivāyet el-Muvațta’da zikredilmeyen farklı rāvilerden de merfū’ olarak nakledilmiŐtir. Bunların tūmünün isnādlarının illetli olduĐunun belirtilmiŐ olması⁵¹², en azından bunların da bir kısmının daha sonraları farklı kiŐilere isnād edilerek nakledildiĐine iŐaret etmektedir. Bu gōrūŐun Hz. Peygamberin aŐhābına ait bir gōrūŐ olduĐunu belirten bir rivāyetin de nakledilmiŐ olması⁵¹³, bu durumu teyit etmektedir.

Örnekleri nadir olmakla birlikte kaynaklarda yer alan, konumuzla ilgili bir baŐka sorun da erken kaynaklarda merfū’ olarak yer alan; ancak daha geē dōnem kaynaklarında mevķūf olarak nakledilen rivāyetlerdir. Bunun muhtemel sebepleri: Musannifin rivāyetin farklı bir varyantına ulaŐması ve kanaatini mevķūftan yana kullanması ya da rivāyetin ref’ edildiĐini dūŐündüĐünden rivāyeti mevķūf olarak nakletmesi olmalıdır. Özellikle merfū’ ve mevķūf rivāyetlerin isnādlarının aynı olması durumunda, rivāyetin hata ya da kasıtlı olarak mevķūf hale dōnūŐtürüldüĐü ihtimali gūçlenir. Meselā el-Buĥārī, ‘Abdurrazzāķ’ın ref’ ettiĐini belirttiĐi bir

⁵⁰⁹ Bkz. İbn Ebī Hātim, *el-‘İlel*, II, 44. el-Beyhaķi, *Sunen*, IX, 564, Merfū’ Őekli iēin ayıca bkz. el-Hākim, *el-Mustedrak*, IV, 128, rak: 7110.

⁵¹⁰ Bkz. Ebū Dāvud, *es-Sunen*, el-Eđāhī 10/18, III, 253, rak: 2827; el-Beyhaķi, *es-Sunen*, IX, 561, 562, rak: 18488. Rivāyet hakkında bilgi iēin ayrıca bkz. ez-Zeyla’ī, *en-NaŐb*, IV, 189; İbn Hācer, *et-Telĥīs*, IV, 1514, 1515; el-Heysemī, *el-Mecma’*, IV, 38.

⁵¹¹ Bkz. ez-Zehebī, *el-Mēān*, III, 8.

⁵¹² Bu rivāyetler ve illetleri iēin bkz. ez-Zeyla’ī, *en-Naşb*, IV, 189-192; İbn Hācer, *et-Telĥīs*, IV, 1513-1516; el-Heysemī, *el-Mecma’*, IV, 38.

⁵¹³ Bkz. ‘Abdurrazzāķ, *el-MuŐannaĥ*, IV, 500, 501, rak: 868641; el-Beyhaķi, *es-Sunen*, IX, 563.

rivāyeti mevķūf olarak nakletmiştir⁵¹⁴. Bu örnekten de anlaşılacağı üzere, herhangi bir musannifin rivāyetin daha önceki kaynaklarda merfū‘ şekli bulunmasına rağmen, merfū‘ şeklini tercih etmemesi ya da rivāyeti kendisinin mevķūf şekle dönüştürmesi, rivāyetin ref‘ edildiği konusunda güçlü bir ipucudur. Çünkü rivāyetlerin naklinde esas olan merfū‘ rivāyetin mevķūfa tercih edilmesidir. Dolayısıyla bir rivāyetin daha erken ya da daha geç bir kaynakta mevķūf şeklinin tercih edilmiş olması, rivāyetin ref‘ sorunu ile mu‘allel olduğunu gösteren güçlü bir delildir. Ancak şunu belirtmek zorundayız ki, her zaman rivāyetlerin değerlendirilmesinde kronoloji tek başına yeterli bir kıstas olmayabilir. Zira bazen rāviler rivāyetin merfū‘ veya mevķūf olup olmadığı konusunda tereddüde düşmüşler ve aynı rivāyeti hem merfū‘ hem de mevķūf olarak nakletmişlerdir⁵¹⁵. Meselâ Sufyān b. ‘Uyeyne (ö. 198/813) merfū‘ olduğunu açıkça beyan ettiği bir rivāyeti, metnin yanlış değerlendirilebileceği endişesini gerekçe gösterip rivāyeti bazen mevķūf olarak nakletmiştir⁵¹⁶. Yine başkalarının mevķūf olarak naklettiği bir rivāyeti merfū‘ olarak nakletmesi üzerine, kendisine bu durum sorulmuş buna karşılık “لكني أنا أرفعه = ancak ben onu ref‘ ediyorum” şeklinde cevap vermiştir⁵¹⁷. Bu örnekler Sufyān’ın rivāyetlerin merfū‘

⁵¹⁴ Bkz. el-Buķārī, *eş-Şaķīh*, el-Hacc 25/129, s. 136, rak: 1732;. Bu rivāyetin aynısını merfū‘ olarak el-Muşannaf’ta bulamadık; ancak İbn Huzeyme tarafından ‘Abdurrazzāk’ın bulunduğu bir isnad ile merfū‘ olarak nakledilmiştir. Bkz. İbn Huzeyme, *eş-Şaķīh*, IV, 304, 305. Ayrıca bkz. İbn Hacer, *el-Feth*, III, 664. Bu rivāyet ‘Abdurrazzāk’ın bulunmadığı isnādlarla merfū‘ olarak en-Nesāī ve Aķmed tarafından da nakledilmiştir. Bkz. Aķmed, *el-Musned*, II, 126, rak: 4944; en-Nesāī, *es-Sunen*, Menāsiku’l-Hacc 24/144, V, 225, 226, rak: 2930-2932.

⁵¹⁵ Sufyān’ın Merfū‘ ve mevķūf olduğu konusunda tereddüt ettiği bazı rivāyetler için bkz. el-Ĥumeydī, *el-Musned*, I, 134, 249, II, 428, 435, rak: 280, 545, 968, 989.

⁵¹⁶ Bkz. el-Ĥumeydī, *el-Musned*, I, 249, rak: 545. Bu rivāyet şöyledir: “حدثنا الحميدي قال ثنا سفيان قال ثني عبيد الله بن أبي يزيد قال سمعت بن عباس يقول أخبرني أسامة بن زيد أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال الربا في النسبينة قال أبو بكر كان سفيان ربما لم يرفعه فقبل له في ذلك فقال اتقيه أحيانا لكرهية الصرف فأما مرفوع فهو مرفوع”. Bu rivāyeti İbn ‘Abbas’ın bazen Merfū‘ olarak, bazen de kendi görüşü olarak naklettiği ifade edilmiştir. Bkz. İbn ‘Abdīlber, *et-Temhīd*, II, 244, 245. Sufyān’ın bu tutumunun, bundan kaynaklanmış olması da muhtemeldir; ancak zikrettiğimiz rivāyetin metnine göre Sufyān, rivāyetin aslının merfū‘ olduğu kanaatinde olmasına rağmen rivāyeti mevķūf olarak nakletmiştir.

⁵¹⁷ Bkz. el-Ĥumeydī, *el-Musned*, I, 140, rak: 293. rivāyet hakkında bilgi için bkz. ez-Zeyla‘ī, *en-Naşb*, IV, 206; İbn Hacer, *et-Telhīs*, IV, 1485.

olup olmadığı konusunda, kendi kişisel kanaatine başvurduğuna ve bazen de tereddüde düştüğüne delâlet etmektedir.

Bu tür örneklerden birisi: “حدثنا سفيان عن أيوب عن نافع عن ابن عمر أنه قال قال حق على كل مسلم أن = *Vasiyet konusu olabilecek malı olup da, yanında yazılı bir vasiyet bulunmadan iki geceden fazla geçirmemesi her Müslüman için bir gerekliliktir*⁵¹⁸” rivâyetidir. Bu rivâyeti Malik, eṭ-Ṭayâlisî ve de el-Ḥumeydî aynı isnâdla İbn ‘Omer’den merfû‘ olarak nakletmiştir⁵¹⁹. Aḥmed b. Ḥanbel ise bu rivâyeti aynı senedle Sufyân b. ‘Uyeyne’den mevķûf olarak, Sufyân dışındaki farklı râvîlerden ise aynı sened zinciri ile merfû‘ olarak nakletmiştir⁵²⁰. et-Tirmizî de bu rivâyeti Sufyân b. ‘Uyeyne aracılığı ile de merfû‘ olarak nakletmiş ve rivâyetin ḥasen şaḥîḥ olduğunu belirterek ez-Zuhrî → Sâlim → İbn ‘Omer → Hz. Peygamber senediyle gelen bir rivâyeti buna şâhid olarak göstermiştir⁵²¹. Ayrıca bu rivâyeti Sufyân’dan sonraki râvî olan Eyyûb’tan nakleden İsmâ‘îl b. ‘Uleyye⁵²² (ö. 193/808) ve Ḥammâd b. Zeyd⁵²³ (ö. 179/795) aynı rivâyeti merfû‘ olarak nakletmişlerdir. Dolayısıyla rivâyetin mevķûf olarak naklinden ya Sufyân ya da musannif sorumludur. Rivâyetin Sufyân’dan gelen her iki şeklini de şaḥîḥ kabul etmemiz durumunda ise Sufyân’ın rivâyetin merfû‘ olup olmadığı konusunda emin olmadığı ihtimali otaya çıkacak ve bu durumda rivâyetin ref‘ sorunu ile karşı karşıya olduğu ihtimali güçlenecektir.

⁵¹⁸ Aḥmed, *el-Musned*, II, 76, rak: 4564.

⁵¹⁹ Bkz. Mâlik, *el-Muvatta*, el-Vaşıyye 37/1, II, 761, rak: 1; (Ebû Muş‘ab), *el-Vesâyâ* (1), II, 505, rak: 2988; Ayrıca bkz. eṭ-Ṭayâlisî, *el-Musned*, s. 252, rak: 1841; el-Ḥumeydî, *el-Musned*, II, 306, rak: 297.

⁵²⁰ Bkz. Aḥmed, *el-Musned*, II, 159, 200, 258, rak: 5175, 5487, 5489, 5894,

⁵²¹ Bkz. et-Tirmizî, *es-Sunen*, el-Veşâyâ 31/3, IV, 375, 376, rak: 2118. Rivâyeti Sufyân b. ‘Uyeyne’den nakleden İbn Ebî ‘Omer (ö. 243/857)’in rivâyetlerinde dikkatsiz davrandığı gerekçesi ile cerḥ edilmiş olması, ref’in kendisinden kaynaklanmış olması ihtimalini de akla getirmektedir. Bkz. İbn Ḥacer, *et-Tehzîb*, V, 321, 322. et-Tirmizî’nin şâhid olarak gösterdiği bu rivâyetin metninde iki gün değil, üç gün denilmektedir. Bkz. Aḥmed, *el-Musned*, II, 148, rak: 5097.

⁵²² Bkz. Aḥmed, *el-Musned*, II, 148, rak: 5097.

⁵²³ Bkz. Muslim, *eş-Şaḥîḥ*, el-Vaşıyye 25, II, 1249, rak: 1627.

Çünkü Sufyān'ın erken döneme ait bir kaynak olan *el-Muvatta'*da merfū' olarak nakledilen bir rivāyeti mevķūf olarak nakletmesi veya bu konuda tereddüt etmesi ref' sorunun mevcutiyyetine delâlet etmektedir.

Merfū' muttaşıl bir rivāyetin mursel ve munķaṭı' şeklinin de bulunması ise isnādının belli bir yerden sonra belirsiz hale dönüşmesi demektir. Bu durumda rivāyetin aslının mevķūf ya da makṭū' olması ihtimali ortaya çıkar. Bundan dolayı Aḥmed b. Ḥanbel munķaṭı' rivāyetlere önem verip bunlar aracılığı ile ref' problemi olup olmadığının tespit edilebileceğini belirtmiştir⁵²⁴. Merfū' muttaşıl bir rivāyetin mursel ya da munķaṭı' şeklinin bulunması durumunda ise iki ihtimal söz konusu olur. Bunlardan birisi rāvīnin hatası ya da senede önem vermemesi nedeni ile senedin tamamını zikretmemiş olması, diğeri ise kopukluğun olduğu yerden itibaren senedin tahmini olarak tespit edilmiş olması ya da tamamlanmaya çalışılmış olmasıdır.

Mursel ve mevķūf şekli bulunan bazı merfū muttaşıl rivāyetlerin, mevķūf olduklarına hükmedilmiş olması, bunların ref' edildiğine delâlet etmektedir⁵²⁵. el-'Alāī (ö. 761/1359)'nin bunu, rivāyetin mursel şekli za'īf iken mevķūf şeklinin şaḥīḥ olması durumunda söz konusu olabilecek bir ihtimal olarak değerlendirmiş olması ve mursel bir rivāyetin mevķūf şeklinin bulunmasının rivāyete güç katıp katmayacağına tartışma konusu yapılmış olması⁵²⁶, rivāyetin aslının mevķūf olması ihtimaline işaret etmektedir. Dolayısıyla mursel bir rivāyetin mevķūf şeklinin

---

⁵²⁴ el-Ḥaṭīb, *el-Cāmi'*, II, 191. İbare " فرأت علی إبراهيم بن عمر البرمكي عن عبد العزيز بن جعفر الحنبلي قال نا أبو بكر الخلال قال أخبرني الميموني قال تعجب إلي أبو عبدالله يعني أحمد بن حنبل ممن يكتب الإسناد ويدع المنقطع ثم قال وربما كان المنقطع أقوى إسنادا وأكبر قلت بينه لي كيف قال تكتب الإسناد متصلا وهو ضعيف ويكون المنقطع أقوى إسنادا منه وهو يرفعه ثم يسنده وقد كتبه هو على أنه متصل وهو يزعم أنه لا يكتب إلا ما جاء عن النبي صلى الله عليه وسلم معناه لو كتب الإسنادين جميعا عرف المتصل من المنقطع يعني ضعف ذا وقوة ذا

⁵²⁵ Bkz. ed-Dāraḳuṭnī, *el-'İlel*, V, 44, 45, 262, VI, 275, 276.

⁵²⁶ el-'Alāī, *el-Cāmi'*, s. 42.

bulunması rivāyetin aslının mevķūf olması ihtimalini beraberinde getirmektedir⁵²⁷. Burada dikkat çeken bir husus da mursel rivāyette bulunan rāvilerin bir kısmının aynı zamanda rivāyetleri ref' eden rāviler olmasıdır⁵²⁸.

Eğer mevķūf ya da maķtū' olan bir rivāyet, önceki kaynaklarda mevķūf veya maķtū', sonraki kaynaklarda ise mursel ve daha sonraki kaynaklarda ise muttaşıl olarak nakledilirse, rivāyetin irsāl suretiyle ref edildikten sonra senedinin muttaşıl hale dönüştürüldüğü ihtimali güçlenir ve bu durumda sonraki kaynakta yer alan rāviler, rivāyetin ref' edilmesinden sorumlu olurlar. Ancak isnādların farklı olması durumunda bu ihtimal zayıflar. Elbette burada farklı isnād veya isnādlarla nakledilen rivāyetin aslının yine mevķūf ya da maķtū' bir rivāyet olması ihtimali ortadan kalkmaz. Çünkü ref' edilen bazı rivāyetlerin isnādlarının deęiştirildiğini görmekteyiz⁵²⁹.

B. Rivāyetin Metninden (Nekarettten) Hareketle Tespit

Rivāyetin metninin munker olması, rāvilerin cerħ nedenlerinden birisi olup⁵³⁰, rivāyetin Rasūlullāh (s.a.v.)'a izafesinin şahih' olmadığını gösteren bir kıstastır⁵³¹. er-Rabī' b. Hıseym (ö. 61/680) hadişlerden bazılarının gündüzün ışığı gibi aydınlık olduğunu, bu vesile ile bilindiğini, bazı hadişlerin ise gecenin karanlığı gibi karanlık olduğunu ve bu nedenle insana munker görüldüğünü ifade etmiştir⁵³². İbnu'l-Cevzī

⁵²⁷ Mursel olduğu belirtilen bir rivāyetin aslının mevķūf olduğuna hükmedilmiş olması bu duruma delālet etmektedir. Örnek için bkz. İbn Hacer, *el-Lisān*, IV, 374.

⁵²⁸ Bkz. İbnu'l-Cevzī, *ed-Du'afā*, II, 59. el-Hasan el-Başrī ve 'Abdullāh b. Seleme de bu tür rāviledendir. Bkz. Aħmed, *el-İlel*, 52, 121; Ebū Dāvud, *el-Merāsīl*, s. 228, 230, 231. Burada muhakkik mursel rivāyette bulunan rāviler ile rivāyetlerini zikretmiştir.

⁵²⁹ Örnek için bkz. İbn Hibbān, *el-Mecrūhīn*, I, 150. İbn Hibbān burada Sufyān eş-Şevrī'nin iman ile ilgili bir sözüne isnād uydurularak maķtū' rivāyetin ref' edildiğini belirtmiştir. Bu konu üçüncü bölümde ayrıca incelenmiştir.

⁵³⁰ Örnekler için bkz. ez-Zehebī, *el-Mizān*, I, 38, 45, 565; İbn Hacer, *el-Lisān*, I, 69, 156, II, 255, 313, V, 428.

⁵³¹ el-Haĥib, *el-Kifāye*, s. 469; *el-Faşl*, s. 28 (önsözden nakil); 'Aliyyu'l-Kārī, *eş-Şerħ*, s. 473.

⁵³² el-Haĥib, *el-Kifāye*, s. 471.

de benzer şekilde “Munker hadîsi görünce, hadîş talibinin tüyleri ürperir ve onu kabullenemez” demiştir⁵³³.

Ağırlığın isnâd tenkidine verildiği klasik hadîş usulüne dair eserlerde de bir hadisin şahîh olup olmadığını belirlemek için metne dair bir takım kusurların bulunup bulunmadığına bakmak gerektiği ifade edilmiştir⁵³⁴. Yine Hz. Aîşe, Hz. ‘Alî ve Hz. ‘Omer gibi fakih şahâbiler ile başlayan ve daha sonraları rey ehli adını alan rasyonel eleştiri çizgisindeki birçok ekol ve şahsiyetin kaynak araştırmasını da ihmal etmeksizin metin tenkidini merkeze aldıkları bilinen bir husustur⁵³⁵. Nitekim İbn Hacer’in, uydurma hadîşlerin tespitinde metnin içeriğinin râvîlerden daha önemli olduğunu belirtmiş olması da bu görüşü desteklemektedir⁵³⁶. Keza el-Ĥaĥîb el-Baġdadi’nin muhtevası itibarı ile kabulü zor veya imkânsız olan rivâyetlerin red edilmesi gerektiğini söylemesi⁵³⁷ de benzer bir anlayışın ürünüdür.

Rivâyetin mevzû‘ olduğunun ortaya konamadığı durumlarda, rivâyetin munker olduğuna hükmedilmiştir. Meselâ Ebû Hâtim, Hz. Peygamberin namazda sadece tek bir tarafa selâm verdiği ve sağa doğru hafifçe eğildiği şeklindeki rivâyeti munker olarak değerlendirip, aslında bunun Hz. ‘Aîşe’den mevķûf olarak geldiğini belirtmiştir⁵³⁸. Bizce de bu rivâyetin munker olduğu açıktır; çünkü namazın genel uygulamasına aykırılık içeren bu rivâyetin merfû‘, hatta mevķûf dahi olabilmesi mümkün gözükmemektedir. el-‘Aclünî de yeryüzünün yedi tabakası ile ilgili ayrıntıları veren ve merfû‘ olarak nakledilen bir rivâyeti munker olarak niteleyip

⁵³³ İbnu’l-Cevzî, *el-Mevzû‘ât*, I, 103; (e) I, 146; es-Suyûtî, *et-Tedrib*, I, 275; el-Ĥalebî, *el-Kesf*, s. 31.

⁵³⁴ el-Ĥâkim, *el-Ma‘rife*, s. 58, 59; İbnu’s-Şalâh, *el-Muĥaddime*, s. 47; es-Suyûtî, *et-Tedrib*, I, 274, 275.

⁵³⁵ Rey ehlinin otaya çıkışı hakkında bilgi için bkz. Ünal, H. İsmail, *Ebu Hanife’nin Hadis Anlayışı*, s. 37-48. Şahâbe tenkit yöntemleri ve ilgili örnekler için ez-Zerkeşî’nin, *el-İcâbe* ve ed-Dumeynî’nin *Maĥâyîsu Naĥd-i Mutûni’s-Sunne* isimli eserlerine bakınız.

⁵³⁶ İbn Hacer, *en-Nuket*, II, 843.

⁵³⁷ Bkz. el-Ĥaĥîb, *el-Kifâye*, s. 469.

⁵³⁸ İbn Ebî Hâtim, *el-‘İlel*, I, 148. Farklı bir örnek için bkz. a.e., 290, 291.

aslıının mevķūf olabileceğini belirtmiştir⁵³⁹. Burada dikkat çeken husus rivāyetin mevķūf şekli zikredilmemesine rağmen, mevķūf olabileceğinin belirtilmiş olmasıdır. es-Seħāvī de “ لا يعذب الله بمسألة اختلف فيها = *Allāh ihtilāflı olan bir meseleden dolayı azap etmez*” rivāyetini naklettikten sonra selefte ait bir söz olabileceğini söylemiştir⁵⁴⁰. Dolayısıyla rivāyetin mevķūf şeklinin bulunmaması ref edilmiş olması ihtimalini ortadan kaldırmamaktadır. Zira bazı mevķūf ve maķtū rivāyetlerin zamanla terk edilerek nakledilmemiş olması, elimizdeki bazı merfū rivāyetlerle ilgili olabilecek bilgilerin de kaybolmuş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Kaynaklarda yer alan mevķūf ve maķtū rivāyetlerin zamanla azalmasının nedenlerinden birisinin bu uygulama olduğu belirtilmiştir⁵⁴¹.

el-Bezzār, (ö. 292/904) Hz. ‘Omer’den merfū olarak nakledilen bir rivāyeti Sufyān es-Şevrī’nin mevķūf hale dönüştürdüğünü belirtmiştir⁵⁴². Bizce böyle yapmasının nedeni rivāyetin metninin munker olmasıdır. Bu rivāyetin merfū şekli إسرائيل عن أبي إسحاق عن عبدالله بن خليفة عن عمر بن الخطاب رضي الله عنه أن امرأة أتت النبي صلى الله عليه وسلم فقالت “ أدع الله تعالى أن يدخلني الجنة فقال فعظم الرب تبارك وتعالى وقال إن عرشه فوق سبع سموات وإن له لأطيطا كأطيط الرجل الجديد = Hz. Peygambere bir kadın gelerek: “Allah’ın beni cennete girdirmesi için dua et” dedi. Hz. Peygamber ona: “Allah’ı tazim et. Onun arşı yedi kat göğün üzerindedir ve yeni bir eğerin gıcırdaması gibi gıcırdar” dedi⁵⁴³” şeklindedir. Rivāyetin mevķūf şekli ise حديثي أبي رحمه الله قال حدثنا عبدالرحمن عن سفيان عن أبي إسحاق عن عبدالله بن خليفة عن عمر رضي الله عنه قال “ إذا جلس تبارك وتعالى على الكرسي سمع له أطيط كأطيط الرجل الجديد = *Allah kürsiye oturduğunda*

⁵³⁹ Bkz. el-‘Aclūnī, *Keşfu’l-Ĥafā*, I, 114. Rivāyet için bkz. el-Ĥākīm, *el-Mustedrak*, IV, 636, rak: 8756.

⁵⁴⁰ es-Seħāvī, *el-Maķāsīd*, s. 471.

⁵⁴¹ el-Cezāirī, *et-Tevciħ*, s. 3, 4.

⁵⁴² Bkz. el-Bezzār, *el-Musned*, I, 457, 458; İbn Ĥacer, *el-Muĥtaşar*, I, 96. İbn Ĥacer burada el-Bezzār’ın sözünü hatalı ihtisar edip, rivāyeti ref edenin Hz. ‘Omer olduğunu ima etmiştir.

⁵⁴³ İbn Ebī ‘Āşim, *es-Sunne*, I, 252. Bu rivāyette “الرجل الجديد” yerine “الرجل الجديد” denilmiştir.

*kürsiden yeni bir eğer gıcırdaması gibi ses duyulur*⁵⁴⁴” şeklindedir. Bu manada başka bir rivāyet de Ebū Mūsā el-Eş’arī (ö. 50/670)’den mevķūf olarak nakledilmiştir⁵⁴⁵. Farklı merfū’ bir rivāyette ise daha ayrıntılı bir anlatım göze çarpmaktadır⁵⁴⁶. Nitekim İbnu’l-Cevzī bu rivāyetin isnād ve metnindeki çelişiklere işaret edip rivāyetin şahih olmadığını belirterek, İbn ‘Abbās’ın Kürsü ayeti ile ilgili yaptığı yorumların ref’ edildiğini belirtmiştir⁵⁴⁷. Bu rivāyetlerin teşbih ve tescim içermelerinden dolayı metin açısından munker oldukları açıktır. Bu tür rivāyetleri sadece ref’ ile illetlendirmek yerine onları munker olarak nitelemenin daha sağlıklı bir yaklaşım olacağı kanaatindeyiz. Zira rivāyeti sadece ref’ ile illetlendirmek mevķūf halinin şahih kabul edilmesi gibi bir sonucu doğurabilir. Bu tür rivāyetler mevķūf olarak şahābiden sabit olduğu ortaya çıksa dahi, bilgi değeri düşük rivāyetler olarak kabul edilmelidir. Hâlbuki bir rivāyetin sadece ref’ ile illetlendirilmesi durumunda, mevķūf şeklinin bilgi değerinin yüksek zannedilmesi mümkündür.

Bizce metni munker olması nedeni ile mevķūf olma ihtimali güç kazanan rivāyetler kapsamında değerlendirilebilecek örneklerden birisi de “عن أبي هريرة قال أرسل ملك الموت إلى موسى عليه السلام فلما جاءه صكه ففقأ عينه فرجع إلى ربه فقال أرسلتني إلى عبد لا يريد الموت قال فرد الله إليه...=Allah ölüm meleğini Musa’ya gönderdi ve yanına gidince ona vurup gözünü çıkardı. Bunun üzerine melek Rabbine dönüp: “Beni ölümü istemeyen bir kuluna gönderdin” dedi ve Allah gözünü geri iade etti⁵⁴⁸” hadîsidir. Bu rivāyet metin

⁵⁴⁴ Aḥmed, *es-Sunne*, I, 301, II, 454.

⁵⁴⁵ Aḥmed, *es-Sunne*, I, 302, 303, II, 454. Bu rivāyet “حدثني أبي نا عبدالصمد نا أبي نا محمد بن جحادة عن سلمة” şeklindedir.

⁵⁴⁶ Ebū Dāvud, *es-Sunen*, 34/19, V, 94-96, rak: 4726; İbn Ebī ‘Āşim, *es-Sunne*, I, 252, 253 Bu rivāyetin de senedinin za’if olduğu belirtilmiştir. Bkz. a.e., a.y.

⁵⁴⁷ Bkz. İbnu’l-Cevzī, *el-‘İlel*, I, 20-23.

⁵⁴⁸ İbn Kuteybe, *et-Te’vil*, s. 252; Aḥmed, *el-Musned*, II, 527, III, 29, 350, 351, rak: 7590, 8402, 10521; el-Buḥārī, *eş-Şahih*, Cenāiz 23/68, s. 104, rak: 1339, (*Feth*, III, 245), Eḥādîsu’l-Enbiyā 60/31, s. 277, rak 3407, (*el-Feth*, VI, 508); Muslim, *eş-Şahih*, el-Fedāil 43/42, II, 1841-1843, rak: 339, 2372; en-Nesāi, *es-Sunen*, el-Cenāiz 21/121, IV, 118, 119, rak: 2089. Bu rivāyet Hemmām’ın Şahifesinde de Merfū’ olarak nakledilmiştir. Bkz. Hemmām, *eş-Şahife*, s. 30, rak: 60.

açısından munker bir rivâyettir ve klasik dönem dâhil günümüze kadar sürekli tartışma konusu olması, yapılan yorumların tatmin edicilikten uzak olduklarını göstermektedir. Zira bu rivayetin içerisinde Hz. Mūsā'nın ölüm meleğinin gözünü çıkardığı zikredilmektedir. İsnād açısından ise görüldüğü gibi mevķūftur. Ancak rivāyetin sonunda yer alan “ فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم فلو كنت لأريتكم قبره إلى جانب الطريق تحت ” Rasūlullāh (s.a.v.) : “Eğer ben orada olmuş olsaydım size yol kenarındaki kırmızı tepenin altındaki mezarını gösterirdim” dedi” ifadesi rivāyetin tümünün merfū' olduğu izlenimini vermektedir. Muslim de, Ebū Hureyre'den gelen bu rivāyetin merfū' olduğu kanaatindedir⁵⁴⁹. Keza 'Abdurrazzāk da bu rivāyeti “عن” şīğası ile merfū' olarak nakletmiştir⁵⁵⁰. Ancak Aḥmed b. Ḥanbel, Ebū Hureyre'nin bu rivāyeti merfū' olarak nakletmediğini belirtip rivāyetin sonunda yer alan Rasūlullāh (s.a.v.) ile ilgili bölümün olmadığı bir rivāyeti nakletmiştir⁵⁵¹. Rivāyetin rāvīlerinden Yūnus b. Muḥammed b. Muslim (ö. 207/822) ise bu rivāyetin ref' edildiğini belirtmiştir⁵⁵². Bu durum, rivāyetin metnine daha sonraları rāvī tasarrufları ile bu kısmın eklenerek ref' edildiğinin bir ipucu sayılabilir. Bu rivāyetin ref' edilmesinde geçmiş geleneklerin etkili olmuş olması da muhtemeldir⁵⁵³.

Konuyla ilgili örneklerden bir tanesi de: “حدثنا حجاج بن منهال قال حدثنا شعبة عن محمد بن زياد سمعت أبا هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال أما يخشى أحدكم أو لا يخشى أحدكم إذا رفع رأسه قبل الإمام أن يجعل الله رأسه رأس حمار = Sizden biriniz imamdan önce başını kaldırması

⁵⁴⁹ Muslim, *eş-Şaḥīḥ*, el-Fedāil 43/42, II, 1843, rak: 2372.

⁵⁵⁰ Bkz. 'Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, XI, 274, rak: 20530-20532.

⁵⁵¹ Aḥmed, *el-Musned*, III, 29, rak: 8402.

⁵⁵² Aḥmed; *el-Musned*, III, 350,351, rak: 10521. Yūnus'un rivāyeti naklederken kullandığı ifade “رفع الحديث إلى النبي” şeklindedir. Bu ifadeyi rivāyetin merfū' olduğu şeklinde bir beyan olarak kabul etsek dahi, bu beyana duyulan ihtiyaç rivāyetin ref' bağlamında bir sorun içerdiğine işaret olsa gerektir.

⁵⁵³ Bu rivāyetin geçmiş geleneklerdeki izleri konusunda bkz. Kırbaşoğlu, M. Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 348.

durumunda Allah'ın başını veya suretini eşek başına ya da suretine dönüştürmesinden korkmaz mı?⁵⁵⁴ rivâyetidir. İbn 'Adiyy bu rivâyetin sadece Zeyd b. Hibbân kanalıyla bilindiğini belirtmiş⁵⁵⁵ ve rivâyeti merfû' olarak nakleden başka za'îf râvîlere de işaret etmiştir⁵⁵⁶. Bu rivâyet farklı râvîler tarafından merfû' olarak nakledilmiştir ve rivâyetin tüm yolları Muḥammed b. Ziyād'da birleşmektedir. Nitekim Muslim ve el-'Uḫaylî'nin rivâyetin Muḥammed'den geldiğini belirtmiş olmaları⁵⁵⁷ ve İbn 'Adiyy'in, Muḥammed'in ḥadîs uydurmuş olabileceğine işaret etmiş olması⁵⁵⁸ bu rivâyetin de güvenilirliğini zayıflatmaktadır. Aslında bu rivâyet İbn Mes'ûd'tan mevḫûf olarak ve eşek yerine köpek zikredilerek de nakledilmiştir⁵⁵⁹. Her ne kadar Abdurrazzak eşek başının zikredildiği rivâyetin merfû' şeklini de eserinde zikretmekle önceliğin mevḫûf rivâyette olduğunu kesin olarak ifade etmemizi zorlaştırsa da, bu durum Abdurrazzak'taki mevḫûf rivâyetin daha sonraları merfû' hale getirilmiş olma ihtimalini tamamen ortadan kaldıracak nitelikte değildir. Muhtemelen mevḫuf rivâyette geçen köpek başı yerine eşek başı konularak rivâyet

⁵⁵⁴ 'Abdurrazzāk, *el-Muṣannaf*, II, 373, rak: 3751; İbn Ebî Şeybe, *el-Muṣannaf*, II, 116, rak: 7147; el-Buḫārî, *eş-Şaḫîḥ*, el-Ezân 10/53, s. 55, rak: 691; Muslim, *eş-Şaḫîḥ*, eş-Şalâ 4/25, I, 320, 321, rak: 427. et-Tirmizî, *es-Sunen*, eş-Şalâ 2/56, II, 475, 476, rak: 582; en-Nesâî, *es-Sunen*, el-İmâme 10/38, II, 96, rak: 826; Ebû Dâvud, *es-Sunen*, eş-Şalâ 2/76, I, 413, rak: 623; İbn Mâce, *es-Sunen*, İḫâmetu's-Şalâ 5/41, I, 308, rak: 961; ed-Dârimî, *es-Sunen*, I, 345, rak: 1316.

⁵⁵⁵ İbn 'Adiyy, *el-Kâmil*, IV, 158. Buradaki rivâyet "ثنا الحسين بن حميد بن موسى أبو علي العكي بمصر أنا سألته ثنا يوسف بن عدي ثنا معمر بن سليمان عن زيد بن حبان عن مسعر عن محمد بن زياد عن أبي هريرة قال رسول الله صلى الله عليه وسلم أما يخشى الذي يرفع رأسه قبل الإمام أن يحول الله رأسه رأس حمار قال الشيخ لا يعرف الا برواية زيد بن حبان عن مسعر وعن زيد معمر" şeklindedir ve bu metin sorumlu olarak gözükmektedir.

⁵⁵⁶ Bkz. İbn 'Adiyy, *el-Kâmil*, III, 245, V, 415, 416, VII, 469, 470, 503.

⁵⁵⁷ Muslim, *eş-Şaḫîḥ*, I, 321; el-'Uḫaylî, *ed-Du'afâ*, II, 73. Gerçekten de tespit ettiğimiz bütün rivâyetlerin (bkz. dipnot 574) bu râvîde birleştiği tarafımızca da görülmüştür.

⁵⁵⁸ İbn 'Adiyy, *el-Kâmil*, VII, 302.

⁵⁵⁹ Bkz. 'Abdurrazzāk, *el-Muṣannaf*, II, 373, rak: 3752. İbn Hibbân ise bu rivâyeti yine Muḥammed b. Ziyād → Ebû Hureyre senediyle merfû' olarak nakletmiştir (İbn Hibbân, *eş-Şaḫîḥ*, IV, 23, rak: 2280).

belirtmiş ve görüşünün dayanağı olarak da *Qur'an-ı Kerim*'i göstermiştir⁵⁶⁶. Bu konuşmada herhangi bir *merfû'* rivâyete atıfta bulunulmamış olması, rivâyetin *merfû'* şeklinin daha sonra ortaya çıktığına delâlet edebilir⁵⁶⁷. Bu rivâyette Müslüman olmayanların yolda sıkıştırılması emredilmektedir ki, bu hem nebevî ahlaka hem de *Qur'an-ı Kerim*'e aykırı bir durumdur. Çünkü *Qur'an-ı Kerim*'de Rasûlullâh'a Ehl-i kitap olanlara selam vermesi emredilmekte ve öncelik sonralıkla ilgili herhangi bir ayrıntı zikredilmemektedir⁵⁶⁸. Bu durum rivâyetin hem metninde hem de senedinde *râvî* tasarruflarının bulunduğunu göstermektedir. Nitekim Muslim ravilerin nakillerindeki farklılıklara değinerek⁵⁶⁹ buna işaret etmiştir. Bu rivâyet belirttiğimiz sebeplerden dolayı sened yönünden za'îf, metin yönünden ise hem *Qur'an-ı Kerim*'e hem de nebevî ahlaka aykırılık içermesinden dolayı munkerdir.

Konu ile ilgili örnekler elbette bunlardan ibaret değildir. Bilakis hemen hemen bütün hadis kaynaklarında benzer örneklere rastlamak mümkündür. Dolayısıyla bilhassa münker rivâyetler incelenirken bunların ref problemi açısından da ele alınmaları gerektiği rahatlıkla ifade edilebilir.

---

⁵⁶⁶ Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannaf*, V, 249, rak: 25750.

⁵⁶⁷ Tartışma konusu olan bir meselede *merfû'* bir rivâyete atıfta bulunulmamış olması, rivâyetin *merfû'* şeklinin daha sonra ortaya çıktığına delâlet eden bir kıtas olduğu ileri sürülmüştür. Bkz. Schacht, J. *The Origins*, s. 140.

⁵⁶⁸ Bkz. ez-Zuhruf 43/89. Ayrıca rivâyetin bazı şekillerinde önce selam vermek ve onları yolda sıkıştırmakla ilgili bölüm yoktur. Bkz. et-Ṭahâvî, *eş-Şerh*, IV, 341.

⁵⁶⁹ Bkz. Muslim, *eş-Şahîh*, 39/4, II, 1707, rak: 2167.

İKİNCİ BÖLÜM

REF' PROBLEMİNİN DOĞUŞU VE GELİŞİMİ

İbn Hıbbān, ref' sorununun hem isnādlardaki boşlukların giderilmesi hem de mevķūf ve maķtū' rivāyetlerin ref' edilmesini kapsadığını belirtmiştir⁵⁷⁰. Juynboll ise mevķūf ve maķtū' rivāyetlerin ref' edilmesi sorununun ortaya çıkışını sunnetu'n-nebī anlayışının ortaya çıkmasına bağlamış⁵⁷¹ ve bu anlayışın doğuşunun da birinci asrın sonlarına doğru olduğunu iddia etmiştir⁵⁷². Biz bu bölümde ref' sorununun doğuşu ve gelişimini şahābe, tābi'ün ve tebe'u't-tābi'in olmak üzere üç dönem halinde inceleyerek problemin tarihi gelişimini tespit edeceğiz.

I. Şahābe Dönemi ve Ref' Problemi

Şahābiler genellikle kendi duydukları ve yaşadıkları olayları nakletmişler; ancak bazen başka bir şahābiden ve nadiren de tābi'ünden aldıkları hadīşleri bu şahābi veya tābi'iyi zikretmeden naklettikleri olmuştur⁵⁷³. Kimi zaman da Ehl-i kitaptan gelen şahīfelerden rivāyette bulunmuşlardır⁵⁷⁴. Rivāyet ettikleri hususların Rasūlullāh (s.a.v.)'a ait olup olmadığından emin olamadıkları bazı zamanlar ise “أظنه عن رسول الله”⁵⁷⁵, “أحسبه عن رسول الله”⁵⁷⁶ diyerek rivāyetin merfū' olup olmadığı konusundaki tereddütlerini belirtmişlerdir. Gerek bu husus, gerekse bir şahābinin kendi görüşü ya

⁵⁷⁰ Bkz. İbn Hıbbān, *eş-Şahīh*, I, 88.

⁵⁷¹ Juynboll, G. H. A., *Hadis Tarihi*, s. 106.

⁵⁷² Juynboll, G. H. A., *Hadis Tarihi*, s. 52. Sunnetu'n-Nebī kavramının kullanım tarihi ile ilgili geniş bilgi için bkz. Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sunnet Anlayışı*, s. 14-78.

⁵⁷³ Bkz. el-Ḥaṭīb, *el-Kifāye*, s. 424; es-Suyūṭī, *et-Tedrib*, I, 207. İbn Hacer, *en-Nuket*, II, 569, 570. Polat, Selahattin, *Mürsel Hadīşler*, s. 92.

⁵⁷⁴ el-Leknevī, *eş-Zafer*, s. 325.

⁵⁷⁵ Bkz. Ebū Dāvud, *es-Sunen*, el-Et'ime 21/41, IV, 171, rak: 3824; Aḥmed, *el-Musned*, V, 342, rak: 17941.

⁵⁷⁶ Bkz. et-Tirmizī, *es-Sunen*, ez-Zuhd 37/60, IV, 523, 524, rak: 2407; Ebū Dāvud, *es-Sunen*, eş-Salāt 2/110, I, 453, rak: 704; Aḥmed, *el-Musned*, VI, 18, rak: 19886.

da başka bir arkadaşının görüşü olarak naklettiği bir rivāyetin bir başka şahābiden merfū‘ olarak nakledilmiş olması ref‘ probleminin kaynağının şahābe olabileceğine işaret etmektedir. Nitekim örnekleri nadir olmakla birlikte, âlimlerimizin ref‘ sorunu bağlamında şahābeyi de hedef gösterdikleri olmuştur. Meselâ Şu‘be (ö. 160/776), Ebū Hureyre’yi Ka‘b (ö. 32/652)’tan işittiği mevķūf rivāyetleri merfū‘, merfū‘ rivāyetleri ise mevķūf olarak nakletmesinden dolayı tedlis yapmakla itham etmiştir⁵⁷⁷.

Konumuz açısından bakıldığında şahābenin yaptığı nakiller esnasında ref‘ dāhil bazı hataların ortaya çıkmış olması gayet doğaldır. Ne var ki şahābe rivāyetlerinde yaşanan ref‘ sorununun tespiti daha zor ve problemlidir. Zira şahābe rivāyetlerinde ref‘ olup olmadığının tespiti için cerħ ve ta‘dīl kaynakları dāhil hadis literatüründeki bilgiler sınırlıdır. Dolayısıyla şahābe rivāyetlerinin değerlendirilmesinde daha çok rāvīlerin açıklamalarından ve metinlerin karşılaştırılmasından yararlanılabilir. Ayrıca sahabe döneminde ortaya çıkan bazı siyasi ve sosyal olaylardan hareketle de bir takım tespitlerde bulunmak mümkün görülmektedir.

Şahābe döneminde rivāyetler üzerinde etkili olayların ilki Hz. ‘Osman’ın öldürülmesi gelmektedir ve bu olay, İslām tarihi üzerindeki etkisi nedeni ile bazı âlimlerce fitne döneminin⁵⁷⁸ başlangıcı olarak kabul edilmiştir. Fitne döneminde siyasi sürtüşmelerin artması neticesinde şahābilerin birbirlerine yönelttikleri tenkitler de giderek sertleşmiş olmalıdır. Meselâ Mu‘āviye (ö. 60/679), ‘Abdullāh b. ‘Amr b. el-‘Āş’ı (ö. 63/682), ne Kur‘ān’da ne de sünnette yeri olmayan şeyleri söylemekle itham etmiş⁵⁷⁹, Ka‘b el-Aħbār’ı (ö. 32/652) ise isrāīliyāttan rivāyette bulunanların en

---

⁵⁷⁷ Bkz. ez-Zehabī, *es-Siyer*, II, 608; İbn Keşīr, *el-Bidāye*, VIII, 97.

⁵⁷⁸ Fitne ve başlangıcı ile ilgili tartışmalar için bkz. İbn Hacer, *el-Feth*, VII, 377. Bu konu ile ilgili değişik görüşler için bkz. Polat, Selahattin, *Mursel Hadisler*, s. 28-30; Juynboll, G. H. A., *Hadis Araştırmaları*, s. 39-58.

⁵⁷⁹ el-Buħārī, *eş-Şahīh*, el-Menāķīb 61/2, s. 285rak: 3500; Aħmed, *el-Musned*, V, 57, rak: 16410.

doğru sözlüsü olarak nitelemesine rağmen yalan söylemekle suçlamıştır⁵⁸⁰. Hz. ‘Âişe’nin de, Ebū Hureyre’yi “*Ey Ebū Hureyre! Senin Rasūlullāh (s.a.v.)’tan işittiklerin ve gördüklerini biz de işitip gördük. O halde bu naklettiklerin nedir?*”⁵⁸¹ diyerek uyarılmış olması, bu dönemde bilinmeyen bazı rivāyetlerin ortaya çıktığına ve bilinen rivāyetlerin korunmaya çalışıldığına delâlet etmektedir. Nitekim Mu‘āviye’nin de bu sorun nedeni ile halka verdiği bir hutbede Rasūlullāh (s.a.v.)’tan fazla rivāyeti azaltmalarını, rivāyette bulunmaları durumunda ise ‘Omer döneminde şöhret bulmuş rivāyetleri nakletmelerini söylemiş olması⁵⁸² da, şāhābe döneminde bazı asılsız rivāyetlerin nakledilmiş olduğuna delâlet etmektedir.

Şāhābe dönemde siyasi görüşler arasındaki ayrılıkların derinleşmesi ve Müslümanların farklı kültürlerle temasa geçmeleri ile hadîş rivāyeti farklı bir mecraya girmiştir. Siyasi gruplar arasında derinleşen ayrılıklar grupların kendi görüşlerini desteklemek için hadîşlerin otoritesine başvurmalarına neden olmuş⁵⁸³, bunun üzerine bazı şāhābiler bir tedbir olarak Rasūlullāh (s.a.v.)’tan rivāyeti terk etmişlerdir. İbn ‘Abbās’ın (ö. 68/687): “*إنا كنا نحدث عن رسول الله صلى الله عليه وسلم إذ لم يكن يكذب*” = *Biz Rasūlullāh (s.a.v.)’tan rivāyette bulunurduk. Ne zamanki, insanlar sağlam çürük demeden her şeyi rivāyet etmeye başladılar, biz de Rasūlullāh (s.a.v.)’tan rivāyeti terk ettik*⁵⁸⁴” sözü de buna işaret etmektedir. Şüphesiz bu tepki hadîş rivāyetine değil, dönemin şartları içerisinde kontrolsüz hadîş rivāyetinden doğabilecek sonuçlara idi. Aynı rivāyetin başka bir varyantında ifade edildiği gibi bu dönemde herkesin rivāyeti alınmamaya ve sadece

⁵⁸⁰ el-Buḥārī, *eş-Şāḥiḥ*, el-İ’tişām 96/25, s. 612, rak: 7361.

⁵⁸¹ er-Rāmeḥurmuzī, *el-Muḥaddis*, s. 555; el-Ḥākim, *el-Mustedrak*, III, 582. Bu lafız el-Ḥākim’e aittir.

⁵⁸² Bkz. İbn ‘Adiyy, *el-Kāmil*, I, 82.

⁵⁸³ Fazlur Rahman, *Metodoloji Sorunu*, s. 65, 66.

⁵⁸⁴ Muslim, *eş-Şāḥiḥ*, el-Muḥaddime 4, I, 12, 13, rak: 7; el-Ḥākim, *el-Mustedrak*, I, 196; ed-Dārimī, *es-Sunen*, I, 124, 125, rak: 426, 427; İbn ‘Abdīberr, *et-Temhīd*, I, 43, 44; ed-Dāraḳuṭnī, *el-‘İlel*, III, 38.

bilinen rivāyetler kabul edilmeye başlanmıştır⁵⁸⁵. Bazı şāhābilerin Rasūlullāh (s.a.v.)’tan rivāyeti terk etmeleri veya rivāyette bulunmaktan çekinmelerinin sebebi Rasūlullāh (s.a.v.)’in rivāyetlerine şāhis yorumlarının katılması ve rivāyetlerin birbirine karıştırılması korkusu olduğunun da belirtilmiş olması⁵⁸⁶, şāhābe rivāyetlerinin ref’ sorunu ile karşı karşıya olduklarına delālet etmektedir.

Bilinen rivāyetler sınırlı olmasına rağmen, bilinmeyen birçok rivāyetin ortalıkta dolaşması, zamanla bilinen ve bilinmeyen rivāyetlerin birbirinden ayrılmasını zorlaştırmış ve bunun bir neticesi olarak rivāyetlerin rāviler çerçevesinde de değerlendirilmesi zorunluluğu doğmuş olmalıdır. Nitekim ez-Zuhrī’nin rivāyetleri tedvīn etme gerekçesi olarak herkes tarafından bilinmeyen rivāyetlerin ortalıkta dolaşmaya başlamasını göstermesi buna işaret etmektedir⁵⁸⁷. Bu durum güvenilir kabul edilen rāvilerin naklettiği rivāyetlerin kabul edilmesi anlayışını geliştirmiş olmalıdır.

İbrāhīm b. Yezīd’in (ö. 92, 96/710, 714)⁵⁸⁸ “أخبرنا الأعمش عن إبراهيم قال: سئل عن الإسناد أيام المختار = *el-Muhtār’in döneminde isnād soruldu*⁵⁸⁹” açıklaması senedin bu dönemde kullanılmaya başladığını göstermektedir. Senedin kullanılma gerekçesi olarak el-Muhtār’ın (ö. 67/686)⁵⁹⁰ kendisini desteklemek amacıyla hadīslerin otoritesinden yararlanmaya çalışması gösterilmiş ve bu dönemde birçok hadīsın ifsat edildiği

⁵⁸⁵ Bkz. Muslim, *eş-Şāhīh*, el-Muqaddime 4, I, 13 rak: 7. Bu uygulama maḥfūz ve meşhūr rivāyet kavramlarının doğuşuna kaynaklık teşkil etmiş olmalıdır. Maḥfūz rivāyetin, hatadan korunmuş rivāyet olduğu söylenmiştir. Bkz. Aliyyu’l-Kāri, *eş-Şerḥ*, s. 331.

⁵⁸⁶ Âşık, Nevzat, *Sahābe*, s. 125.

⁵⁸⁷ Bkz. el-Fesevī, *et-Tāriḥ*, I, 637; İbn Sa’d, *et-Ṭabaḳāt*, V, 352.

⁵⁸⁸ el-A’mēş’in, ismi İbrāhīm olan iki şeyhi var. Bunlardan biri İbrāhīm b. Yezīd b. Şerīk (ö. 93/711), diğeri ise İbrāhīm b. Yezīd b. Kays’dır (ö. 96/714). Dolayısıyla bu ikisinden biri olması gerekir.

⁵⁸⁹ Aḥmed, *el-İlel*, II, 300; İbn Receb, *eş-Şerḥ*, I, 355, 356.

⁵⁹⁰ el-Muhtār b. Ebī ‘Ubeyd h. 67’de öldürülmüştür (bkz. İbnu’l-Ḥayyāt, *et-Tāriḥ*, s. 164). İbn ‘Abbās’ın ölüm tarihi ise 68’dir. Bu iki rivāyeti birlikte düşündüğümüzde, rivāyetlerin isnādlarının bu tarihlere yakın bir dönemde araştırılmaya başlandığını söyleyebiliriz.

belirtilmiştir⁵⁹¹. Rāvî ve rivāyetlerin bu dönemde nasıl değerlendirildiğini, İbn Sīrīn (ö. 110/728)'in şu açıklaması göstermektedir: “لم يكونوا يسألون عن الإسناد فلما وقعت الفتنة قالوا سموا = *Evvelce isnādi sormuyorlardı. Ne zamanki fitne çıktı, “bize hadîsi aldığınız kişilerin isimlerini söyleyin” dediler ve Ehl-i sünnet'ten olanların rivāyetleri alarak bidat ehlinin rivāyetlerini terk ettiler*⁵⁹²”. Bu rivāyette görüldüğü gibi ilk başlarda rivāyetlerin isnādlarında ittişāl şartı aranmamış, kişinin sünnet ehlinden olup olmadığına bakılmıştır. Bu açıklama rivāyetlerin rāviler çerçevesinde değerlendirilmesinde rāvilerin itikadi ve siyasi düşüncelerinin önemli bir rol oynadığına delâlet etmektedir⁵⁹³.

Bazı şahâbilerin bir ihtiyat olarak Rasûlullâh (s.a.v.)'tan rivāyeti terk etmeleri onların birtakım merfû' rivāyetleri kendi görüşleriymiş gibi nakletmelerine de sebep olmuştur⁵⁹⁴. eş-Şa'bî (ö. 103/721), el-Hasan el-Başrî ile karşılaşması durumunda onu “قال رسول الله” diyerek rivāyette bulunmaktan men edeceğini; çünkü kendisinin İbn 'Omer ile altı ay arkadaşlık yapmasına rağmen Rasûlullâh (s.a.v.)'tan sadece bir hadîs naklettiğini ifade etmiştir⁵⁹⁵. Bu arkadaşlık esnasında İbn 'Omer'in, eş-Şa'bî ile dinî konuları hiç konuşmadığını ileri sürmek mümkün değildir. İbn Mes'ûd'un da hata ile Rasûlullâh (s.a.v.)'a bir şeyler isnād etmek korkusu ile merfû' rivāyetlerde bulunmadığı nakledilmiştir⁵⁹⁶. 'Omer'den rivāyet edildiğine göre, kendisine neden diğer şahâbiler gibi rivāyette bulunmadığı sorulmuş, bunun üzerine; “*Men kezebe...*”

⁵⁹¹ İbn Receb, *eş-Şerh*, I, 355, 356. el- Muhtâr'ın Hz. Peygambere yalan isnatlarda bulunduğu ifade edilmiştir. Bkz. 'Abdurrazzâk, *el-Muşannaf*, V, 300, rak: 9679.

⁵⁹² Aḥmed, *el-İlel*, II, 559; Müslim, *eş-Şahîh*, el-Muḥaddime 5, I, 15, rak: 7. Schacht bu rivāyetteki “fitne” kelimesini Velîd b. Yezîd'in öldürülmesi ile bağlantılı olarak yorumlamıştır. Bkz. Schacht, J., *The Origins*, s. 36, 37. Zikrettiğimiz bir önceki rivāyet, bu yorumun doğru olmadığını göstermektedir.

⁵⁹³ Bkz. İbn Hacer, *el-Lisân*, I, 11.

⁵⁹⁴ Toksarı, Ali, “*Hadis İlmî Açısından Sahabi Kavli ve Değeri*” E. Ü. İ. F. D. cilt: 2, sayı: 2, s. 345.

⁵⁹⁵ el-Ḥaḫîb, *el-Kifāye*, s. 431.

⁵⁹⁶ İbn 'Adiyy, *el-Kāmil*, I, 80, 81.

hadişini gerekçe göstererek, hadişlerde bir eksiklik veya fazlalık oluşması endişesi ile Peygambere yalan isnâd etmekten korktuğunu belirtmiştir⁵⁹⁷. Ancak bu rivâyetin isnâdının üzerinde birleştiği râvî olan Duceyn'in za'îf olması⁵⁹⁸ bu rivâyetin hadiş karşıtlığı olarak ortaya çıkmış olması ihtimalini akla getirmektedir.

Şahâbenin bu tutumu suiistimalleri kısmen engellemiş olsa da, belirttiğimiz gibi daha önce mursel ya da muttaşıl olarak Rasûlullâh (s.a.v.)'tan yapılan birçok rivâyetin mevķûf olarak nakledilmesine de sebep olmuştur. Burada ilginç olan durum, Rasûlullâh (s.a.v.)'tan rivâyeti terk ettiği ifade edilen şahâbilerden olan İbn 'Abbâs ve İbn Mes'ûd'un en çok merfû' hadiş rivâyetinde bulunan râvilerden olmalarıdır⁵⁹⁹. Ğunder (ö. 193/808), İbn 'Abbâs'ın Rasûlullâh (s.a.v.)'tan dokuz, Yahyâ el-Ķatţân (ö. 198/813) on ve el-Ġazâlî (ö. 505/1111) ise dört rivâyet işittiğini söylemiş, İbn Hacer ise bu görüşleri zikrettikten sonra, sadece el-Buĥârî ile Muslim'de yer alan rivâyetlerin ondan fazla olduğunu söylemiştir⁶⁰⁰. 'Avn b. 'Abdillâh (ö. 110/729), İbn Mes'ûd'un tüm rivâyetlerini derlediğini ve bunların elli civarında olduğunu belirtmiştir⁶⁰¹. Juynboll bu şahâbilerin rivâyetlerindeki artışı uydurma hadişlere eklenen isnâdlarla ve onların isimlerinin kullanılması ile açıklamaya çalışmıştır⁶⁰². Bu açıklama belli rivâyetler için geçerli olmasına rağmen gerçeği tam olarak yansıtmamaktadır. Zira bunun dışındaki şu ihtimaller göz ardı edilmiştir:

---

⁵⁹⁷ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, III, 292; *Ahmed, el-Musned*, I, 76, rak: 328.

⁵⁹⁸ Bu rivâyet birçok râvî tarafından, Cuha lakaplı Duceyn, Ebu'l-Ġuşn b. Şabit'ten rivâyet edilmektedir ve kendisi belirttiğimiz gibi za'îf bir râvîdir. Bkz. İbnu'l-Cevzî, *ed-Ġu'âfa*, I, 269; ez-Zehebî, *el-Mîzân*, II, 23, 24; el-Heysemî, *el-Mecma'*, I, 142.

⁵⁹⁹ Bkz. Âşık, Nevzat, *Sahâbe*, s. 116, 117.

⁶⁰⁰ Bkz. İbn Hacer, *et-Tehzîb*, III, 182.

⁶⁰¹ Bkz. er-Râmehurmuzî, *el-Muĥaddis*, s. 557.

⁶⁰² Juynboll, G. H. A., *Hadis Tarihi*, s. 51.

1. Bazı rāviler Rasūlullāh (s.a.v.)’tan rivāyette bulunmama yönündeki görüşlerini daha sonra değiştirerek Rasūlullāh (s.a.v.)’tan rivāyette bulunmuş olabilirler.
2. Rasūlullāh (s.a.v.)’tan rivāyeti terk ettiklerine dair rivāyetler şahih olmayabilir.
3. Bu şahābilerin mevķūf rivāyetleri daha sonra ref’ edilerek rivāyet edilmiş olabilirler.

Her iki şahābiden gelen birçok merfū’ rivāyetin bulunması, birinci ihtimali güçlendirmektedir. İkinci ihtimala gelince, ilgili rivāyetler güvenilir durumda olduklarından bu ihtimal de zayıf gözükmektedir. Çünkü yaptığımız incelemede İbn ‘Abbās’ın rivāyetinin isnādında reddini gerektirecek derecede za‘if rāvî olmadığı görülmüştür. Yine yaptığımız incelemede İbn Mes‘ūd’un rivāyetinin de bu açıdan eleştirilmediği sonucuna ulaşılmıştır. Ancak Hz. ‘Omer ile ilgili rivāyetin hadīs rivāyetine karşı bir tepki olarak üretilmiş olması muhtemel olmakla beraber bu kadar çok merfū’ rivāyetin ortaya çıkışını tek bir sebebe bağlı olarak değerlendirmenin yeteri kadar inandırıcı olmayacağını belirtmek zorundayız. Bu yüzden el-‘Uķaylî, Hz. ‘Omer’den gelen rivāyetin za‘if olduğunu belirttikten sonra, bu konu ile alakalı şahābilerden şahih rivāyetlerin de nakledildiğini belirtmiştir⁶⁰³. Üçüncü ihtimal ise kısmen doğrudur. Nitekim İbn Abbas’ın rivāyetlerindeki artışın, uydurulan rivāyetlerin bu şahābiye isnād edilmesinin veya daha sonraki nesillerin kanaat ve yorumlarının ref’ edilmiş olmasının bir neticesi olabileceğinin ifade edilmiş olması⁶⁰⁴, bu ihtimali teyit etmektedir.

İleride sunacağımız örneklerde de görüleceği gibi şahābiler işitmiş oldukları bazı rivāyetlerin kaynağını karıştırmışlar ve bazı mevķūf rivāyetleri merfū’ olarak, merfū’ rivāyetleri ise mevķūf olarak rivāyet etmişlerdir. Bazı şahābilerin bir rivāyeti

---

⁶⁰³ Bkz. el-‘Uķaylî, *eğ-Du‘āfa*, II, 46.

⁶⁰⁴ Bkz. Kırbaşoğlu, M. Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 86, 87.

merfū' olarak naklederken diğerlerinin onu mevķūf olarak nakletmesinin sebeplerinden birisi de bu olmalıdır. Bütün bunlar ref probleminin şaħebeden gelen rivāyetler için de söz konusu olduğunu göstermek için yeterli ise de, onlardan gelen bu rivāyetlerin kaynaklarının incelenmesinin meseleyi daha da aydınlığa kavuşturacağı ortadadır. Bu sebeple aşağıda bu konunun ele alınması yerinde olacaktır.

A. Şaħābeden Gelen Rivāyetlerin Kaynakları

Şaħābenin rivāyette bulunabileceđi başlıca kaynaklar olarak Kur'ān, sünnet, mevķūf ve maķtū' rivāyetler ile geçmiş gelenek ve kültürlerden söz edilebilir. İleride sunacağımız örneklerde görüleceđi gibi bu dönemde ref sorunu bazen bu kaynaklardan alınan bilgilerin kaynaklarının karıştırılması şeklinde yaşanmıştır. Bu yüzden bazı şaħābiler, başka bir şaħābinin Rasūlullāh (s.a.v.)'tan merfū' olarak naklettiđi bazı rivāyetleri Rasūlullāh (s.a.v.)'a ait olamayacağı düşüncesinden hareketle tenkit etmişlerdir⁶⁰⁵. Bu durum da şaħābe döneminde Rasūlullāh (s.a.v.)'ın olmayan bazı söz ve fiillerin Rasūlullāh (s.a.v.)'a izafe edildiđine delālet etmektedir.

Şaħābiler her insanın taşıdığı beşeri zaafılara maruz olduklarından bazen gördükleri ve duydukları rivāyetleri unutmuş ya da karıştırmışlardır⁶⁰⁶. Rivāyetleri karıştırma ve unutma dışında Kur'ān ile sünnet çerçevesinde yapmış oldukları bazı içtihatlarla yorumları da örneklerde görüleceği gibi Rasūlullāh (s.a.v.)'a isnād ederek rivāyet etmişlerdir. Bu araştırmamız şaħābe rivāyetlerinden gaybıla alakalı olanların hıukmen merfū' kabul edilmesinin⁶⁰⁷ hatalı bir yaklaşım olduğunu da

---

⁶⁰⁵ İbn Kuteybe, *et-Te'vīl*, s. 32, 33; Muslim, *eş-Şaħīh*, el-Mesākāt 22/10, II, 1200, rak: 1571, 1575; eş-Şātibī, *el-Muvāfakāt*, III, 14,15. Bu tür birçok örnek için ez-Zerkeşī'nin, *el-İcābe* isimli eseri ile Mehmet Hatibođlu'nun "İslāmi Tenkit Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu" ve ed-Dumeynī'nin, *Meķāyīs-u Naķt-i Mutūni's-Sunne*" isimli eserlerine bakılabilir.

⁶⁰⁶ Bkz. İbn Hāzm, *el-İhkām*, I, 151-158.

⁶⁰⁷ Bkz. es-San'ānī, *et-Tavdīh*, I, 238; ez- Zurķānī, *Şerhu'l-Manzūme*, s. 53; er-Rāzī, *el-Maħşūl*, II, 221.

kanıtlamaktadır. Zira örneklerde de görüleceği üzere şahābe rivāyetlerinin kaynağının mutlaka Rasūlullāh (s.a.v.) olması zorunlu değildir.

1. Kur'ān Vahyi

Şahābenin temel bilgi kaynağının Kur'ān vahyi olduğunu söylemek yanlış olmasa gerekir. Kur'ān'ın yazılı olarak herkesin yanında bulunmamasından dolayı, bazı şahābiler Kur'ān ayetlerini hadīş zannederek Rasūlullāh (s.a.v.)'a, bazı hadīşleri de ayet zannederek Kur'ān'a izafe etmişlerdir⁶⁰⁸. Bu durum da şahābiler döneminde rivāyet kaynaklarında zaman zaman bazı karışıklıkların yaşandığına işaret etmektedir.

Hadīşin bazı kişilerce Kur'ān ayeti zannedildiği örneklerden birisi: “حدثنا أبو عاصم عن ابن جريج عن عطاء قال سمعت ابن عباس رضي الله عنهما يقول سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول لو كان لابن آدم واديان عن ابن جريج عن عطاء قال سمعت ابن عباس رضي الله عنهما يقول سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول لو كان لابن آدم واديان من مال لا يبغي ثالثا ولا يملأ جوف ابن آدم إلا التراب ويتوب الله على من تآب *Ādemoğlunun iki vadi dolusu malı olsa, üçüncüsünü ister. Ādemoğlunun içini ancak toprak doldurur ve Allah tövbe edenin tövbesini kabul eder*⁶⁰⁹” rivāyetidir.

Bu metin Kur'ān'da bulunan ve el-musebbihāt olarak isimlendirilen surelerden birisinin içerisinde yer alan bir ayetmiş gibi gösterilmeye çalışılmıştır⁶¹⁰. Farklı bir rivāyette ise kısa surelerden birisi olan el-Beyyine Suresi'nin içerisinde yer alan bir ayetmiş gibi gösterilmeye çalışılmıştır⁶¹¹. ‘Ubey b. Ka'b'ın ise bunu Kur'ān ayeti olarak okuduğu ve Hz. ‘Omer'in bunu Kur'ān'a eklediği dahi iddia edilmiştir⁶¹². Bir rivāyette ise ‘Ubey'in, Tekāşur Suresi inmeden önce bunu Kur'ān ayeti olarak

⁶⁰⁸ Fazlur Rahman, *İslām*, s. 73.

⁶⁰⁹ Aḥmed, *el-Musned*, IV, 136, rak: 13174; el-Buḥārī, *eş-Şaḥīḥ*, er-Rikāḥ 81/10, 540, 541. rak: 6436, 6438.

⁶¹⁰ Muslim, *eş-Şaḥīḥ*, 39/39, I, 726, rak. 1050; Ebū Nu'aym, *el-Ḥilye*, I, 337.

⁶¹¹ Bkz. et-Tirmizī, *es-Sünen*, Kitābu'l-menākib 50/65, V, 668, rak: 3898. Aynı rivāyette el-Beyyine süresinde bulunmayan farklı bir ayet de zikredilmiştir. et-Tirmizī ayrıca bu rivāyetin hasen olduğunu söylemiştir.

⁶¹² Bkz. Aḥmed, *el-Musned*, VI, 137, rak: 20608.

bildiklerini söylediği rivāyet edilmiş⁶¹³; ancak bu rivāyetin şihhāti şüphelidir ve bu görüş bir zan şeklinde de ifade edilmiştir⁶¹⁴. Faklı bir rivāyette ise rivāyetin “لو كان لابن آدم واديان من مال لا يبغي ثالثا” sözü Hz. ‘Omer’in kendi sözü olarak, kalan kısmı ise İbn Abbas’ın ‘Ubey b. Ka’b (ö. 32/652)’dan işittiği bir söz olarak nakledilmiştir⁶¹⁵. Enes⁶¹⁶ (ö. 91/709) ve İbn ‘Abbās⁶¹⁷ (ö. 68/687) ise Rasūlullāh (s.a.v.)’tan bunu işittiklerini; ancak vahiy olup olmadığını bilmediklerini söylemişlerdir. Muhtemelen bu yüzden bazı hadīsler ayet olarak, bazı ayetler de hadīs olarak algılanmıştır. Zeyd b. Erkam’dan (ö. 68/687) da bunu Rasūlullāh (s.a.v.) döneminde okudukları nakledilmiştir⁶¹⁸. el-Buḥārī’nin bir rivāyetinde, ‘Abdullāh b. ez-Zubeyr’in (ö. 73/692) Mekke’de verdiği bir hutbede bunu Rasūlullāh (s.a.v.)’ın sözü olarak okuduğu belirtilmiştir⁶¹⁹. Bu rivāyet İbn ‘Abbās’tan⁶²⁰ ve Enes’ten⁶²¹ merfū’ hadīs şeklinde de nakledilmiştir. Nitekim Rasūlullāh (s.a.v.)’tan bir nasihat tarzında işitilen bu sözün daha sonraları ayet zannedildiği ifade edilmiştir⁶²². Bu rivāyetin hadīs-i kudsī şeklinde de gelmiş olması bunu desteklemektedir⁶²³.

⁶¹³ el-Buḥārī, *eş-Şaḥīḥ*, er-Rikāḳ 81/10, s. 541, rak: 6440.

⁶¹⁴ el-‘Aynī, *el-‘Umde*, XXIII, 47.

⁶¹⁵ Bkz. Aḥmed, *el-Musned*, VI, 136, rak: 20607.

⁶¹⁶ Muslim, *eş-Şaḥīḥ*, ez-Zekāt 12/39, rak: 1048; Aḥmed, *el-Musned*, III, 572, rak: 11819.

⁶¹⁷ Aḥmed, *el-Musned*, I, 610, rak: 3491.

⁶¹⁸ Aḥmed, *el-Musned*, V, 495, rak: 18794. Bu örnek şahābinin bir şeyi Rasūlullāh (s.a.v) dönemine atfetmesinin rivāyetin kabulü için bir gerekçe olarak görülemeyeceğini kanıtlamaktadır.

⁶¹⁹ el-Buḥārī, *eş-Şaḥīḥ*, er-Rikāḳ 81/10, s. 541, rak: 6438.

⁶²⁰ Bkz. Ebū Nu’aym, *el-Hilye*, III, 316.

⁶²¹ Aḥmed, *el-Musned*, IV, 129, rak: 13140; et-Tirmizī, *es-Sunen*, ez-Zuhd 37/27, IV, 492, rak: 2337.

⁶²² İbn Hacer, *el-Feth*, XI, 262, 263; Ebū Şehbe, *el-Medḥal*, s. 268, 269.

⁶²³ Bkz. Aḥmed, *el-Musned*, VI, 287, rak: 21399 (Burada bu rivāyet Kur’ān dışı bir vahiy olarak sunulmaktadır); el-‘Aynī, *el-‘Umde*, XXIII, 47.

İbn Mes'ūd'un Fātiha, Felak ve Nās sûrelerini Kur'an'dan saymamasının⁶²⁴ sebebi ise bu sûreleri hadîş zannetmesidir ve o Rasûlullâh (s.a.v.)'in bunları dua olarak okuduğunu zannediyordu⁶²⁵. 'Ubey b. Ka'b ise Kıunût duasının Kur'an ayeti olduğunu zannetmişti⁶²⁶. Bu sorun Kur'an cüzlerinin bir araya getirilmesi ile giderilmiştir. Ancak insan tabiatının gereği olarak kafalarda sorular kalmıştır. Bunun bir neticesi olarak bazı şâhâbe sözlerinin de ayet haline dönüştürüldüğü iddia edilmiştir⁶²⁷. Ancak burada çelişkili bir durum söz konusudur. Bu gibi rivâyetlere dayanarak Kur'an gibi, şâhâbenin genelini üzerinde ittifak sağladığı bir metni tenkit etmek, rivâyetlere en az Kur'an kadar güvenilmesi gerektiği sonucunu getirir. Bundan dolayı İbn Hâzım⁶²⁸, en-Nevevî⁶²⁹ ve bazı âlimler bu rivâyetlerin batıl ya da uydurma olduklarını söylemişler⁶³⁰; ancak İbn Hâcer, İbn Mes'ūd'un rivâyetinin senedinin şahîh olduğunu ileri sürerek şahîh bir rivâyetin bu şekilde reddedilmesini eleştirmiştir⁶³¹. İbn Hâcer'in bu açıklamasını kabul etmemiz durumunda Kur'an'dan bazı ayetlerin çıkarıldığını kabul etmek zorunda kalacağımız aşikârdır. Kanaatimizce İbn Hâcer burada aşırı bir isnâd müdafaasına gitmiştir.

Tüm bu örnekler rivâyetlerin değerlendirilmesinde şâhâbeden doğabilecek hataların göz önünde bulundurulması gerektiğini göstermektedir. Ayrıca Kur'an gibi hem yazılı hem de sözlü olarak ezberlenmek suretiyle korunmuş bir metne rağmen bu tür sorunların yaşanmış olması, şâhâbe sözlerinin de karıştırılarak Rasûlullâh

---

⁶²⁴ Bkz. Aḥmed, *el-Musned*, VI, 154, rak: 20683; en-Nevevî, *eş-Şerh*, VI, 109; İbn Hâcer, *el-Feth*, VIII, 615; es-Suyûṭî, *el-İtkân*, I, 220, 221; Ebû Şehbe, *el-Medḥal*, s. 258.

⁶²⁵ İbn Kuteybe, *et-Te'vîl*, s. 36; es-Suyûṭî, *el-İtkân*, I, 222; Ebû Şehbe, *el-Medḥal*, s. 258.

⁶²⁶ İbn Kuteybe, *et-Te'vîl*, s. 36; ez-Zerkeşî, *el-Burhân*, II, 127, 128; es-Suyûṭî, *el-İtkân*, I, 184; Ebû Şehbe, *el-Medḥal*, s. 259, 260.

⁶²⁷ Bkz. ez-Zurkānî, *el-Menâhil*, I, 275.

⁶²⁸ İbn Hâzım, *el-Muḥallâ*, I, 13.

⁶²⁹ en-Nevevî, *el-Mecmû'*, III, 350.

⁶³⁰ es-Suyûṭî, *el-İtkân*, I, 221; ez-Zurkānî, *el-Menâhil*, I, 275.

⁶³¹ İbn Hâcer, *el-Feth*, VIII, 615.

(s.a.v.)'a isnād edilmiş olabileceğini akla getirmektedir. İleride sunacağımız örnekler, bu ihtimalin haklılığını teyit edecektir.

2. Sünnet

Sünnet, şahâbenin ikinci temel bilgi kaynağı idi ve şahâbe arasında Rasûlullâh (s.a.v.)'in sünnetinin bir bilgi kaynağı olması konusunda herhangi bir ihtilâf yoktu. Ancak bazı şahâbilerin sünnet olarak nitelediği bir şeyi başka bir şahâbenin reddetmesi⁶³², şahâbenin Rasûlullâh (s.a.v.) ait olamayan bazı sünnetleri ona aitmiş gibi göstermiş olabileceğine delâlet etmektedir. Amr b. el-‘Āş’ın “ لا تلبسوا علينا سنة رآه = صلى الله عليه وسلم عدة أم الولد *Hz. Peygamber'in ummu'l-veledin iddediyle ilgili sünnetini, bize farklı göstermeye çalışmayın*⁶³³” açıklaması, şahâbe döneminde bazı yorum ve uygulamaların sünnet olarak nitelenip Hz. Peygambere isnad edilmiş olabileceğine işaret etmektedir. Meselâ İbn Hâzım, “sünnet” kavramının içtihat sonucu ulaşılmış kişisel bir görüşü de ifade edebileceğini belirterek İbn ‘Omer’in hacla ilgili olarak nakledilen: “*Size peygamberinizin sünneti yetmez mi? Sizden biri hacdan alıkonursa Kâbe’yi tavaf edip Safa ve Merve arasında sa’y yapsın. Böylece gelecek sene hacca kurbanıyla beraber, kurban bulamazsa yerine oruç tutarak gidene kadar ihramdan çıkmış olur*⁶³⁴” sözünü, görüşüne dayanak olarak gösterip İbn ‘Omer’i bu sözleriyle ümmetin tümüne aykırı davranmakla itham etmiştir⁶³⁵. İbn ‘Omer’in bu görüşüne

⁶³² Bkz. el-Buhârî, *eş-Şahîh*, el-Hac 25/34, s. 123, 124, rak: 1563, 1569.

⁶³³ ed-Dârağutnî, *es-Sunen*, III, 309; el-Beyhağî, *es-Sunen*, VII, 736, 737, rak: 15580; el- Hâkim, *el-Mustedrak*, II, 228, rak: 2836. Bu rivayet “ لا تلبسوا علينا ديننا ” şeklinde de nakledilmiş ve ed-Dârağutnî ile el-Beyhağî rivayetinin bu şeklinin mevkuûf olduğunu belirtmişlerdir. a.e (ler), a.y (ler).

⁶³⁴ Rivâyet için bkz. el-Buhârî, *eş-Şahîh*, el-Muḥşar 27/2, s. 141, rak: 1810; Aḥmed, *el-Musned*, II, 63, rak: 4466. İbn Hâcer, *el-Feth*, IV, 11. Aḥmed’in rivâyetinde kurban ile oruç zikredilmemiş ve “السنة” kavramı da kullanılmayarak, sadece Hz. Peygamberin uygulamasının böyle olduğu ifade edilmiştir.

⁶³⁵ İbn Hâzım, *el-İhkâm*, I, 202, 203. Ayrıca bkz. Erul, Bünyamin, *Sahabenin Sünnet Anlayışı*, s. 74. İbn Hâzım burada abartılı bir ifade kullanmıştır. Zira bu konu ilk dönemden beri üzerinde ihtilâf yaşanmış bir konudur. Bkz. İbn Hâcer, *el-Feth*, IV, 11, 12.

umreye kıyasla varmış olabileceği de ifade edilmiştir⁶³⁶. Bu açıklamalardan, İbn Omer'in sünnet olarak algıladığı şeyi Hz. Peygambere ref' etmiş olabileceği sonucu çıkmaktadır. Farklı bir rivâyette İbn 'Omer'in hac ve umreyi aynı gördüğünü açıkça ifade etmiş olması⁶³⁷, bu görüşünün içtihat olabileceğini desteklemektedir. Goldziher ise saḥābenin sünnet olarak algıladığı bazı uygulamaları herhangi bir delil olmadan Rasūlullāh (s.a.v.)'a ref' ederek onun sünnetiymiş gibi gösterdiğini iddia etmiş ve bu iddiasına delil olarak: “ عبدالرزاق عن الثوري عن أيوب وخالده عن أبي قلابة عن أنس قال السنة أن يقيم عند البكر = *Sünnete göre bakire ile evlenildiğinde (zifaf vesilesi ile) onun yanında yedi gün, dul bir kadınla evlenildiğinde ise onun yanında üç gün kalınır. Dileseydim bunu Hz. Peygambere ref' etti derdim*⁶³⁸” rivâyetini göstermiştir⁶³⁹. Bu rivâyetin geçtiği en erken kaynak el-Muvaṭṭa'dır ve orada “السنة” ifadesi ile sonundaki açıklama zikredilmemiştir⁶⁴⁰. Bu ifade ve açıklama Ma'mer (ö. 154/770)'in rivâyetinde de yer almamıştır⁶⁴¹. Rivâyetin mevḳūf bir diğere şeklinde ise bakire için üç gün, dul için ise iki gün denilmiş; ancak zikrettiğimiz ifade ve açıklama nakledilmemiştir⁶⁴². Rivâyetin bu şekli el-Ḥasan el-Başrî'den maḳṭū' olarak da nakledilmiştir⁶⁴³. Bu rivâyet 'Amr b. Şu'ayb (ö. 118/736) tarafından ise mursel olarak nakledilerek sadece bakirelerle ilgili bölüm

⁶³⁶ İbn Hacer, *el-Feth*, IV, 11.

⁶³⁷ Bkz. el-Buḥārî, *eş-Şaḥîḥ*, el-Muḥşar 27/1, s. 141, rak: 1807; ed-Dārimî, *es-Sunen*, II, 84, 85, rak: 1893; İbn Hacer, *el-Feth*, IV, 6.

⁶³⁸ 'Abdurrazzâk, *el-Muşannaf*, VI, 235, rak: 10643; el-Buḥārî, *eş-Şaḥîḥ*, en-Nikâh 67/100, 101, s. 451, rak: 5213, 5214; Muslim, *eş-Şaḥîḥ*, er-Riḍâ' 17/12, II, 1084, rak: 1461; et-Tirmizî, *es-Sunen*, en-Nikâh 9/40, III, 445, 446, rak: 1139.

⁶³⁹ Bkz. Goldziher, I., *Muslim Studies*, II, 25. Burada tek örneğe dayanılarak genel bir hüküm ileri sürülmüştür.

⁶⁴⁰ Bkz. Mâlik, *el-Muvaṭṭa*, en-Nikâh 28/5, II, 530, rak: 15; (Ebū Muş'ab), en-Nikâh (3), I, 571, rak: 1475. Bu rivâyetin senedi: Mâlik→Ḥumeyd eṭ-Ṭavîl→Enes şeklindedir.

⁶⁴¹ Bkz. 'Abdurrazzâk, *el-Muşannaf*, VI, 235, rak: 10642. Bu rivâyetin senedi ise: 'Abdurrazzâk→Ma'mer→Eyyüb→Ebū Kılâbe→Enes şeklindedir.

⁶⁴² 'Abdurrazzâk, *el-Muşannaf*, VI, 234, rak: 10641.

⁶⁴³ 'Abdurrazzâk, *el-Muşannaf*, VI, 236, 237, rak: 10647-49.

zikredilmiştir⁶⁴⁴. ‘Abdurrazzāk, İbn İshāk’ın (ö. 150/767) bu rivāyeti merfū’ olarak naklettiğini belirtmiştir ve İbn İshāk rivāyetin içerisinden “السنة” kelimesini çıkartılarak rivāyeti “قال رسول الله” şîğası ile merfū’ hadîş şeklinde de nakletmiştir⁶⁴⁵. Nitekim et-Tirmizî (ö. 279/892), Muḥammed b. İshāk’ın bu rivāyeti ref’ ettiğini belirtmiştir⁶⁴⁶. Rivāyetin merfū’ olduğunun ima edilmiş olmasının daha sonra ref’ edilmesinde etkili olduğu kanaatindeyiz. Enes’ten Rasūlullāh (s.a.v.)’ın Şafîyye ile evlendiğinde dul olmasına rağmen yanında üç gün kaldığının nakledilmiş⁶⁴⁷ olması da rivāyetin ref’inde etkili olmuş olabilir. Bu rivāyet, Goldziher’in, Enes’in hiçbir dayanak olmaksızın bakire ile yedi ve dul ile üç gün beraber olmayı sünnet olarak taktim etmeye çalıştığı görüşünü tartışmalı bir hale getirmektedir⁶⁴⁸. Ebū Kılābe⁶⁴⁹ ve Hālîd’in⁶⁵⁰ de (ö. 141/758) işaret ettiği gibi Enes bu rivāyeti Hz. Peygamberin sünnetiymiş gibi göstermiştir: Hālîd, “لو قلت إنه رفعه لصدقت ولكنه قال السنة كذلك = Eđer bu rivāyeti ref’ ettiğini söylemiş olsam doğru söylemiş olurum. Ancak o “sünnetin” böyle olduğunu söyledi⁶⁵¹” diyerek, rivāyeti Enes’in merfū’ hadîşmiş gibi naklettiğine işaret etmiştir. Bu açıklama Enes’in Hz. Peygamberin uygulamasını sünnet olarak kabul ettiğini göstermektedir. Ancak bu rivāyetin içeriği değiştirilmiş olmalıdır; zira rivāyetin meşhur rāvîlerinden olan Hālîd bu hadîşi İbn Sîrîn (ö.

⁶⁴⁴ ‘Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, VI, 237, rak: 10650. ‘Abdurrazzāk burada İbn İshāk’ın da bu rivāyeti aynı şekilde naklettiğini belirtmiştir.

⁶⁴⁵ Rivāyetin bu şekli için bkz. İbn Māce, *es-Sunen*, 9/26, I, 617, rak: 1916, el-‘Aynî, *el-Umde*, XX, 201.

⁶⁴⁶ et-Tirmizî, *es-Sunen*, en-Nikāh 9/40, III, 445, 446, rak:, 1139.

⁶⁴⁷ Bkz. Ebū Dāvud, *es-Sunen*, en-Nikāh 6/35, II, 595, rak: 2123. Bu rivāyette bakire ile ilgili bölüm zikredilmemiştir.

⁶⁴⁸ Bkz. Goldziher, I., *Muslim Studies*, II, 25.

⁶⁴⁹ ‘Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, VI, 235, rak: 10643; İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannaf*, III, 542, rak: 16949; el-Buḥārî, *eş-Şahîh*, en-Nikāh, 67/100, 101, rak: 5213, 5214; et-Tirmizî, *es-Sunen*, en-Nikāh 40/40, III, 445, 446, rak: 1139.

⁶⁵⁰ Bkz. et-Tirmizî, *es-Sunen*, en-Nikāh 9/40, III, 445, rak: 1139; Ebū Dāvud, *es-Sunen*, en-Nikāh 6/35, I, 595, rak: 2124.

⁶⁵¹ Muslim, *eş-Şahîh*, er-Raḍa‘ 17/12, rak: 1461.

110/728)'e sorduğunda, İbn Sîrîn rivāyetin aslının hem bekâr hem de dul kadınlar için üç gün olduğunu belirterek “dördü siz eklediniz” demesine rağmen, soruyu soran kişinin herhangi bir itirazda bulunmaması buna delâlet etmektedir⁶⁵². Bekâr kadının yanında üç gün kalacağını ifade eden bir rivāyetin bulunması⁶⁵³, İbn Sîrîn'in görüşünü güçlendirmektedir; ancak bu rivāyetin de senedi güçlü değildir⁶⁵⁴. Buna rağmen Enes'ten, Şafîyye (ö. 50/670) ile evlendiğinde dul olmasına rağmen yanında üç gün kaldığı ile ilgili rivāyet bunu desteklemektedir. Enes'in rivāyeti başka şahâbilerden de merfû' olarak nakledilmiştir; ancak bunların da hepsinin isnâdları zayıftır⁶⁵⁵. Bu rivāyetin içeriğine aykırı çeşitli görüşlerin öne sürülmüş olması⁶⁵⁶ ve mezhepler arasındaki ihtilâflı bir konuyu içermesi⁶⁵⁷, rivāyete sonradan müdahale edilmiş olunanabileceği ihtimalini de akla getirmektedir. Tüm bu bilgiler ışığında Enes'in Hz. Peygamberin fiilini sünnet olarak algılayıp naklettiğini, daha sonra ise bu rivāyetin Muhammed b. İshâk tarafından merfû' hale dönüştürülerek nakledildiğini söyleyebiliriz. Şahâbe içtihatlarının incelenmesinde görüleceği üzere sünnetle ilgili yaşanan bir diğer sorun ise şahâbenin sünnet çerçevesi ışığında yapmış olduğu bazı içtihatlarını ref' etmiş olmasıdır.

3. Şahâbe İctihat ve Yorumları

Sahâbiler Kur'ân ve sünnet ışığında birçok içtihatlar yapmışlar ve bu içtihatlarında oldukça farklı sonuçlara ulaşmışlardı. Sahâbilerin, yaptıkları içtihatlardan Rasûlullâh (s.a.v.)'in zihniyetine uygun olduğunu düşündüklerini ref' etmekte bir sakınca görmedikleri ifade edilmiştir⁶⁵⁸. Mezhepler arasındaki ihtilâfların

⁶⁵² İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannağ*, III, 542, rak: 16949.

⁶⁵³ Ahmed, *el-Musned*, II, 372, rak: 6627.

⁶⁵⁴ Bu rivāyetin senedinde tartışmalı bir râvî olan Haccâc b. Erfât bulunmakta ve bu rivāyeti tartışmalı bir senet olan 'Amr b. Şu'ayb'ın babası aracılığı ile dedesinden nakletmektedir.

⁶⁵⁵ Bkz. el-Heysemî, *el-Mecma'*, IV, 323.

⁶⁵⁶ Bkz. et-Tirmizî, *es-Sunen*, en-Nikâh 9/40, III, 446; İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannağ*, III, 542, 543.

⁶⁵⁷ Bkz. et-Ṭahavî, *el-Ma'ânî*, III, 30.

⁶⁵⁸ Bkz. Hatiboğlu, Mehmet, *İslam Tenkit Zihniyeti*, s. 12.

ana kaynağını bu içtihatların oluşturduğu belirtilmiştir⁶⁵⁹. Ancak mezheplerin görüşlerinin de rivāyetler arasındaki ihtilāfların oluşmasında rol oynadığı bilinmektedir. Şahābiler bazen de arkadaşlarından duydukları içtihatları zann-ı ğalibe dayanarak ya da hata ile Rasūlullāh (s.a.v.)’a ref’ etmişlerdir. Bu yaşı küçük olan ve geç Müslüman olan sahābilerin rivāyetlerinde daha fazla görülen bir durum olmalıdır.

Bunun örneklerinden birisi: “عن أبي هريرة أن النبي صلى الله عليه وسلم قال المرأة تقول لزوجها أطعمني ... أو طلقني...⁶⁶⁰” *Kadın kocasına ya benim karnımı doyur, ya da beni boşa der...*⁶⁶⁰ rivāyetidir⁶⁶¹. Ebū Hureyre’ye bu rivāyetin Rasūlullāh (s.a.v.)’tan olup olmadığı sorulduğunda “هذا من كيس أبي هريرة = *Bu Ebū Hureyre’nin dağarcığındandır*” şeklinde cevap vermiştir⁶⁶². Bu rivāyetin senedi şahih̄tir ve bu yönü ile eleştirilmemiştir. İbn Hacer, Ebū Hureyre’nin bu sonuca merfū‘ bir hadīse dayanarak yapmış olduğu içtihat sonucu varmış olabileceğini belirtmiştir⁶⁶³. Nitekim bu rivāyet Ebū Hureyre’nin, içtihadını ref’ ettiği şeklinde değerlendirilmiş; ancak Ebū Hureyre’nin bu sözüyle soruyu soranlara, soru nedeni ile itirazını ifade etmek istemiş olabileceği de ifade edilmiştir⁶⁶⁴. Bu tevili kabul etsek dahi Ebū Hureyre’ye böyle bir sorunun tevcih edilmiş olması, sahabe rivāyetlerinin de ref’ sorunu ile karşı karşıya olabileceğini gösteren bir ipucu olsa gerektir.

⁶⁵⁹ Bkz. et-Teḥānevī, *Usul-i Hadīs*, s. 130.

⁶⁶⁰ el-Buḥārī, *eş-Şahih̄*, 69/2, s. 462, s. 462, rak: 5355; Aḥmed, *el-Musned*, rak: 7381; ed-Dāraḩuṭnī, *es-Sunen*, III, 296, 297.

⁶⁶¹ Bu örneği ele alanlar için bkz. İbn Hāzım, *el-İḩkām*, 204; eş-Şan‘ānī, *es-Subul*, III, 422.

⁶⁶² el-Buḥārī, *eş-Şahih̄*, 69/2, s. 463, rak: 5355; Aḥmed, *el-Musned*, rak: 7381; ed-Dāraḩuṭnī, *es-Sunen*, III, 296, 297.

⁶⁶³ İbn Hacer, *el-Feth*, IX, 411.

⁶⁶⁴ eş-Şan‘ānī, *es-Subul*, III, 422.

Ebū Hureyre'nin, İbn 'Omer'in bir fiilini sözlü rivâyete dönüştürerek naklettiği de zikredilmiştir⁶⁶⁵. Bu rivâyet el-Buḥārî de şöyle yer almıştır: “عن نافع قال كان ابن عمر يصلي في مكانه الذي صلى فيه الفريضة وفعله القاسم ويذكر عن أبي هريرة رفعه لا يتطوع الإمام في مكانه = *İbn 'Omer farz namazını kıldığı yerde nafile namaz kılar. el-Kâsım da bunu yaptı. Ebū Hureyre'den "İmam namaz kıldığı yerde nafile kılmasını" rivâyetini ref' ettiği zikredilir*”. el-Buḥārî bu rivâyetin şahih olmadığını ifade etmiştir⁶⁶⁶. İbn Hacer'in “أي قال فيه : قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: “يذكر عن أبي هريرة رفعه” sözü: “يذكر عن أبي هريرة رفعه” şeklinde şerh etmiş olması, Ebū Hureyre'nin bu rivâyeti ref' etmiş olabileceğine delâlet etmektedir. Ancak rivâyetin illeti olarak Leys b. Ebî Suleym (ö. 142/759) gösterilmiş ve za'îf bir râvî olduğu belirtilmiş olması⁶⁶⁷, ref'in Ebū Hureyre'den değil de kendisinden kaynaklanmış olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir. el-'Aynî (ö. 855/1451) rivâyetin senedinde bulunan İsmâ'il b. İbrâhîm'in de mechûl olduğunu ifade etmiştir⁶⁶⁸. Leys'in bu rivâyeti İsmâ'il'i zikretmeden mursel olarak da nakletmiş olması⁶⁶⁹ da ref'in kendisinden kaynaklanmış olabileceğine delâlet etmektedir. Bu ihtimali kabul etmemiz durumunda Leys'in isnâda mechûl birini ekleyerek rivâyeti ref' ettiğini ya da mechûl birisinin ref' ettiği bir rivâyeti alarak naklettiğini kabul etmek zorunda kalırız.

Bu rivâyetin Hz. Peygamberin emri şeklinde merfû' olarak nakledildiği bir diğer şahâbî ise Mu'âviye (ö. 60/679)'dir⁶⁷⁰ ve bu rivâyetin senedinde ref' ile itham

⁶⁶⁵ İbn 'Omer'den gelen mevķûf şekilleri için bkz. 'Abdurrazzâķ, *el-Muşannaf*, II, 416, 418, 417, rak: 3915, 3921-3923. İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannaf*, I, 469, rak: 5426.

⁶⁶⁶ Bkz. el-Buḥārî, *eş-Şahih*, el-Ezân 10/157, s. 67, rak: 849.

⁶⁶⁷ İbn Hacer, *el-Feth*, II, 390. Rivâyetin Ebū Hureyre'den gelen merfû' şekli için bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannaf*, II, 23, rak: 6011. Leys hakkında geniş bilgi için ise bkz. ez- Zehebî, *el-Mizân*, III, 420-423.

⁶⁶⁸ Bkz. el-'Aynî, *el-'Umde*, VI, 139. Bu rivâyet bu râvînin tercümesinde zikredilerek mechûl olduğu ifade edilmiştir. Bkz. ez- Zehebî, *el-Mizân*, I, 214.

⁶⁶⁹ Bkz. 'Abdurrazzâķ, *el-Muşannaf*, II, 417, rak: 3918.

⁶⁷⁰ 'Abdurrazzâķ, *el-Muşannaf*, II, 417, rak: 3916; İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannaf*, I, 469, rak: 5427; Muslim, *eş-Şahih*, 7/18, I, 601, rak: 883.

edilebilecek çok za‘if rāvi bulunmamaktadır. Dolayısıyla ortadaki ref probleminin bu rāvilerden mi yoksa Mu‘āviye’den mi kaynaklandığı konusunda kesin bir şey söylemek mümkün gözükmemektedir. Bu rivāyetin farklı kişilerden hem mevķūf hem de maķtū‘ olarak nakledilmiş olması⁶⁷¹, ref edildiği görüşünü desteklemektedir. Eğer Hz. Peygamberin böyle bir emri olmuş olsaydı, namaz gibi herkesi ilgilendiren bir rivāyetin merfū‘ şeklinin yaygınlık kazanmış olması gerekirdi. Bazı sahābilerin bu rivāyete aykırı görüş bildirmiş olmaları⁶⁷² da, rivāyetin yaygınlık kazanmadığına ve merfū‘ olarak zikrinin zayıflığına delālet etmektedir.

İbn ‘Omer’in de namaz kılarken her tekbirden sonra el kaldırma ile ilgili kendi fiilini ref ettiği de belirtilmiştir⁶⁷³. Zikrettiğimiz örneklerde görüldüğü üzere şahābe rivāyetlerinde çeşitli sorunlar ortaya çıkmıştır. Bunlardan bir tanesi de şahābenin kendi yorumu veya içtihadını ref etmesi sorunudur ki, bu durum şahābe mursellerinin tenkitsiz kabulünün sağlıklı bir yaklaşım olmayacağını da göstermektedir⁶⁷⁴.

4. Geçmişten Gelen Gelenekler ve İnançlar

Geçmişten gelen bir takım inanç ve gelenekler de bazen hata, bazen de dine bakış açısından dolayı Rasūlullāh (s.a.v.)’a ref edilmişlerdir⁶⁷⁵. Sunacağımız örneklerde görüleceği gibi bazı rivāyetlerin ref edilmesinde hem şahābenin hem de sonraki rāvilerin rolü olmuş gözükmektedir. İbn ‘Abbās’ın, kıyamet günü güneş ve ayın iki iğdiş olan öküz şekline getirilip cehenneme atılacağı rivāyetinden dolayı Ka‘b el-Aħbār’ı (ö. 32/652), Yahudiliğe ait bir inancı İslām’a sokuşturmaya

⁶⁷¹ Bkz. ‘Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, II, 416-418, rak: 3914-3926; İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannaf*, II, 24, rak: 6021-6029.

⁶⁷² Bkz. ‘Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, II, 419, rak: 3924, 3925; İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannaf*, II, 23, rak: 6015, 616.

⁶⁷³ Bkz. el-Buħārī, *eş-Şahih*, 10/86, s. 59, rak: 739. Bu rivāyet etrafındaki tartışmalarla ilgili geniş bilgi için bkz. İbn Hacer, *el-Feth*, II, 259-262.

⁶⁷⁴ Bu konu ileride ayrıntılı olarak ele alınmıştır.

⁶⁷⁵ Kırbaçoğlu, geçmiş inançların hadişleşmesi ile ilgili bazı örnekler sunarak, bunların tespiti ile ilgili bazı kıstasları da belirlemiştir. Bkz. *Alternatif Hadiş Metodolojisi*, s. 246-256.

çalışmakla itham etmiş olması⁶⁷⁶ bu sorunun şahâbe döneminde de yaşandığına delâlet etmektedir. İbn Kuteybe'nin de (ö. 276/889), Hz. 'Alî'den yeryüzünün altının ve üstünün deniz olduğu görüşünü naklettikten sonra, bu rivâyetin aslının Tevrat'a raci olduğunu belirtmiş olması⁶⁷⁷ da bu etkinin varlığına işaret etmektedir. İbn Keşir ise Havva'nın çocuklarının ölmesi ile ilgili bir kissanın aslının İsrâiliyât olduğunu belirtmiştir⁶⁷⁸. Yine "الأرضون سع في كل أرض نبي كسيكم" rivâyetinin İbn 'Abbâs'tan geldiğinin sabit olması durumunda, rivâyetin İsrâiliyât olarak değerlendirileceğinin ifade edilmiş olması⁶⁷⁹ da, bu etkinin varlığı ve rivâyetlerin ref'indeki tesirine delâlet etmektedir.

Bizce geçmiş inançların etkisi ile ref' edilmiş olma ihtimalini taşıyan rivâyetlerden birisi de: "حدثنا سفيان عن الزهري عن سعيد عن أبي هريرة يبلغ به النبي صلى الله عليه وسلم يوشك أن = 'Īsā' nın sizin aranızda adil bir hakem olarak inmesi, haçı kırıp, domuzu öldürüp cizyeyi kaldırması ve malın kimsenin kabul etmeyeceği kadar çoğalması yakındır"⁶⁸⁰ hadîsidir⁶⁸¹.

⁶⁷⁶ Bkz. eṭ-Ṭaberî, *et-Tāriḥ*, I, 47; Rivâyet için ayrıca bkz. İbn Kuteybe, *et-Te'vîl*, s. 94, 95; el-Buḥārî, *eṣ-Şaḥîḥ*, Bed'u'l-Halk, 59/4, s. 259, rak: 3200. Bu rivâyetin za'îf olduğu belirtilmiştir. Bkz. eṣ-Şevkânî, *el-Fevâid*, s. 459.

⁶⁷⁷ İbn Kuteybe, *el-Me'arîf*, s. 7.

⁶⁷⁸ Bkz. İbn Keşir, *el-Bidāye*, I, 87. Merfū' olarak nakledilen; ancak asıl kaynağının ehlikitap olduğu belirtilen farklı bir örnek için bkz. el-Mavşilî, *el-Vuḫūf*, s. 70.

⁶⁷⁹ Bkz. el-'Aclūnî, *Keṣfu'l-Ḥafā*, I, 114.

⁶⁸⁰ eṭ-Ṭayālîsî, *el-Musned*, s. 303, 335, rak: 2297, 2575 ; 'Abdurrazzāk, *el-Muṣannaḥ*, XI, 399-402, rak: 20840-20846; el-Ḥumeydî, *el-Musned*, II, 468-469, rak: 1097, 1098; Aḥmed, *el-Musned*, II, 476, rak: 7227; el-Buḥārî, *eṣ-Şaḥîḥ*, Eḥādîṣu'l-Enbiyā, 60/49, s. 281, 282, rak: 3448; Muslim, *eṣ-Şaḥîḥ*, el-İmān 1/70, I, 135, rak: 155; Ebū Ya'lā, *el-Musned*, V, 335, rak: 5851; İbn Ḥibbān, *eṣ-Şaḥîḥ*, VIII, 288, 290, rak: 6777, 6779, 67822; el-Ḥākim, *el-Mustedrak*, II, 651, rak: 4162.

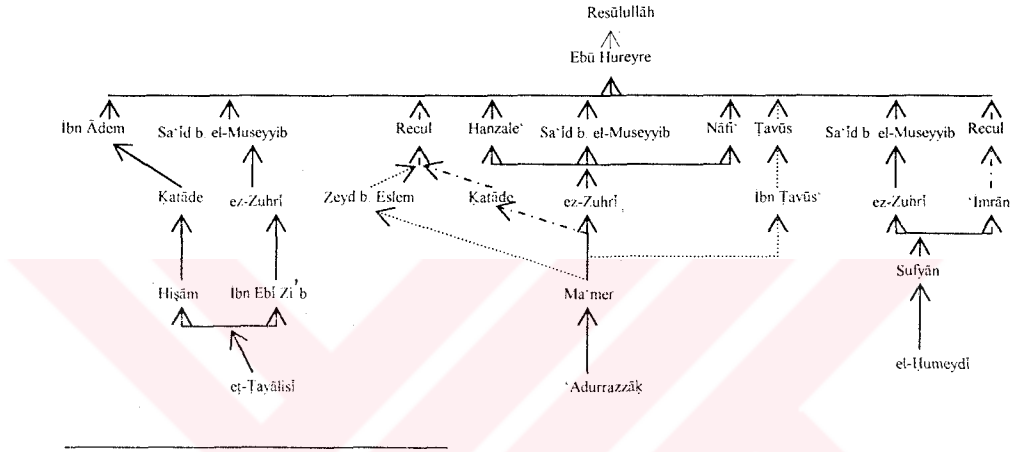
⁶⁸¹ Bu konuda geniş bilgi için bkz. Kırbaşoğlu, M. Hayri, "Hz. İsa'yı (a.s) Gökten İndiren Hadislerin Tenkidi", *İslâmiyât*, cild 3, sayı 4, s. 164; *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 255. Bu inanç hakkındaki tartışmalarla ilgili geniş bilgi için ayrıca Zeki Ünal'ın "Nüzûl-i İsâ Üzerine Bir Çalışma" isimli yayınlanmamış doktora çalışmasına bakınız.

Rivāyeti merfū' muttaşıl olarak nakledenler: ez-Zuhrī⁶⁸², Kātāde⁶⁸³, 'Aṭā b. Mīnā⁶⁸⁴, Ziyād b. Mīnā (Sa'd)⁶⁸⁵, el-Velīd b. Rabāh⁶⁸⁶.

Munkaṭı' olarak nakledenler: Kātāde⁶⁸⁷, 'Imrān⁶⁸⁸.

Mevkūf olarak nakledenler: Sufyān⁶⁸⁹, 'Ammār b. Muğīre⁶⁹⁰, Zeyd b. Eslem⁶⁹¹, Hāşim (ö. 134/751)⁶⁹².

Maḳṭū' olarak nakledenler ise: Ṭāvūs⁶⁹³ (ö. 106/724) ve İbrāhīm'dir⁶⁹⁴ (ö. 96/714).

⁶⁸² 'Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, XI, 399-400, rak: 20840-20842.

⁶⁸³ eṭ-Ṭayālīsī, *el-Musned*, s. 335, rak: 2575.

⁶⁸⁴ Bkz. Muslim, *eş-Şahih*, el-İman 1/71, I, 135, rak: 155. el-Buḫārī, bu râvînin, güvenilir olmadığına işaret etmesine rağmen, kendisinden rivâyette bulunmuştur. Bkz. el-Buḫārī, *et-Târihu'l-Kebîr*, VI, 462. İbn Hacer ise "şadük" olduğunu belirtmiştir. Bkz. İbn Hacer, *et-Taḳrîb*, s. 292.

⁶⁸⁵ Bkz. Aḫmed, *el-Musned*, III, 260, rak: 9891. 'Alī b. el-Medīnī, bu râvînin meçhûl olduğunu söylemiştir. Bkz. İbn Hacer, *et-Tehzîb*, II, 326. İbn Hacer ise bu râvînin derecesinin "maḳbûl" olduğunu belirtmiştir. Bkz. İbn Hacer, *et-Taḳrîb*, s. 221.

⁶⁸⁶ Bkz. Aḫmed, *el-Musned*, III, 104, rak: 8877.

⁶⁸⁷ 'Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, XI, 401, rak: 20845.

⁶⁸⁸ el-Humeydī, *el-Musned*, II, 469, rak: 1098

⁶⁸⁹ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannaf*, VII, 494, rak: 37495, 37496.

⁶⁹⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannaf*, VII, 494, rak: 37497.

⁶⁹¹ 'Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, XI, 401, rak: 20844.

⁶⁹² ez-Zehabî, *et-Tezkire*, I, 359. ez-Zehabî bu rivāyeti Merfū' olarak nakletmediğini özellikle vurgulamıştır.

Bu rivāyet hiçbir rāvī tarafından tereddütsüz merfū' muttaşıl olarak nakledilmemiştir. ez-Zuhrī'nin bu rivāyeti merfū' olarak işitip işitmediği de açık değildir. Zira İbn Ebī Şeybe bu rivāyeti: Sufyān b. 'Uyeyne→ez-Zuhrī→Hanzale→Ebū Hureyre ve Sufyān b. 'Uyeyne→ez-Zuhrī→Sa'īd→Ebū Hureyre isnādları ile mevķūf olarak naklederek Sa'īd'in rivāyetinin sonunda “رفع” ifadesini kullanmıştır⁶⁹⁵. Aynı rivāyeti Aħmed⁶⁹⁶, Ebū Ya'lā⁶⁹⁷ (ö. 307/919) ve el-Beyhaķī⁶⁹⁸, Sufyān (ö. 198/813) aracılığı ile “يبلغ به” ifadesini kullanarak merfū' muttaşıl olarak nakletmişlerdir. Bu durum Sufyān'ın rivāyetin ref'inden duyduğu bir endişeyi veya merfū' olup olmadığı konusunda kararsızlığını göstermektedir. Bu rivāyette “يبلغ به” ifadesi bu duruma işaret etmek için kullanılmış olmalıdır. Bir başka rivāyette ise “يرويه = rivāyet eder” ifadesi kullanılarak maķtū' olarak nakledilmiştir⁶⁹⁹.

Bu rivāyetin Ķatāde→Racul→Ebū→Hureyre→Rasūlullāh şeklindeki isnādında yer alan müphem rāvī yerine başka rivāyetlerde 'Abdurrahmān b. Ādem zikredilmiştir⁷⁰⁰. Bu rivāyetin ilk geçtiği kaynaklardan biri olan eṭ-Ṭayālisī'nin (ö. 204/819) Musned'inde de rivāyetin isnādında 'Abdurrahmān b. Ādem zikredilmesine rağmen⁷⁰¹, 'Abdurrazzāk bu rāvī yerine isnādta belirsizliği gösteren bir ifade olan “racūl” ifadesini kullanmıştır. Kanaatimizce bunun nedeni, bu rāvīnin kimliğindeki

⁶⁹³ 'Abdurrazzāk, *el-Muṣannaf*, XI, 400., rak: 20843.

⁶⁹⁴ İbn Ebī Şeybe, *el-Muṣannaf*, VII, 494, rak: 37498.

⁶⁹⁵ İbn Ebī Şeybe, *el-Muṣannaf*, VII, 494, rak: 37495, 37496.

⁶⁹⁶ Aħmed, *el-Musned*, II, 476, rak: 7227.

⁶⁹⁷ Ebū Ya'lā, *el-Musned*, V, 335, rak: 5851.

⁶⁹⁸ el-Beyhaķī, *es-Sunen*, VI, 167, rak: 11549.

⁶⁹⁹ Bkz. 'Abdurrazzāk, *el-Muṣannaf*, XI, 400., rak: 20843.

⁷⁰⁰ Bkz. İbn Hibbān, *eṣ-Şaħīh*, VIII, 287, rak: 6775; el-Hāķim, *el-Mustedrak*, II, 651, rak: 4163. Bu iki rivāyetin metinleri arasında farklılıklar yer almaktadır.

⁷⁰¹ eṭ-Ṭayālisī, *el-Musned*, s. 335, rak: 2575.

belirsizlik ve ihtilâftır⁷⁰². Rivāyeti bu senedle merfū‘ olarak nakleden Qatāde mudellis bir rāvī olduğundan ve rivāyetin senedinde tutarsız davrandığından, rivāyetin bu isnādı şahih gözükmemektir. Rivāyeti mevķūf, maķtū‘ ve munķaķı‘ olarak nakleden rāvīler hem sayı bakımından fazla hem de zābķ açısından daha güçlü olmaları, rivāyetin ref‘ edildiği ihtimalini güçlendirmektedir. Nitekim Őu‘be, kıyamet alametlerine dair bir rivāyetle ilgili bir değerlendirmesinde, rāvīlerin ‘Īsā’nın iniŐi ile ilgili rivāyetlerindeki tutarsız davranıŐlarına değinip, bazı rāvīlerin bu rivāyetin iķinde Rasūlullāh’ı zikretmediklerini belirtmiŐ olması⁷⁰³, Īsā’nın iniŐi ile ilgili rivāyetlerin ref‘ sorunu ile karŐı karŐıya olduklarına iŐaret etmektedir.

İsnadı şahih gözükken bir rivāyette halkın Ebū Hureyre’ye, bu rivāyeti sebebiyle yaŐlanmış gözūyle baktığı; ancak kendisinin ‘Īsā’nın yakında inmesini beklediği ve Rasūlullāh (s.a.v.)’tan yaptığı rivāyeti ona anlattığında ‘Īsā’nın kendisini tasdik edeceğini söylediği nakledilmiŐtir⁷⁰⁴. Bu rivāyet halk arasında ‘Īsā’nın ineceği düşünceinin Ebū Hureyre’nin şahsī görüşü olarak görüldüğünü göstermektedir. Bu rivāyet ayrıca Ebū Hureyre’nin ‘Īsā’nın ineceğine kesin bir Őekilde inandığını göstermekle beraber, bu görüşünde yanıldığını açıkķa ortaya koymaktadır. Çünkü Ebū Hureyre’nin beklentisi gerķekleŐmemiŐtir.

BaŐka bir rivāyette ise kendisine sorulan bir soru üzerine, yakın zamanda haķın kırılacağını, domuzun öldürüleceğini ve cizyenin kaldırılacağını iŐittiđini söylemiŐ; ancak bunları kimin yapacağını açık olarak zikretmediği gibi ‘Īsā’nın ineceğini de zikretmemiŐtir⁷⁰⁵. Ancak bu rivāyetin yer aldığı Ebū Ya‘la’nın eserinin geķ döneme ait olması ve rivāyetin ğarīb olması, buna dayalı bir hüküm vermeyi zorlaŐtırmaktadır; ancak bu rivāyetin, ‘Īsā’nın iniŐi ile ilgili bölümde bir sorunun

---

⁷⁰² Bkz. er-Rāzī, *el-Cerķ*, V, 209, 210; ez- Zehebī, *el-Mīzān*, II, 546; İbn Hacer, *et-Tehzīb*, III, 335, 336.

⁷⁰³ Bkz Muslim, *eş-Şahih*, III, 2226.

⁷⁰⁴ ‘Abdurrazzāķ, *el-MuŐannaĝ*, XI, 402, rak: 20846.

⁷⁰⁵ Ebū Ya‘lā, *el-Musned*, VI, 117, 118.

bulduğuna işaret ettiğini söyleyebiliriz. Nitekim Ebu Hureyre'nin rivāyeti bazen mevķūf olarak nakletmiş olması buna delālet etmektedir. Metin ve isnadlardaki tasarrufların sonraki rāvilerden kaynaklanıyor olması da muhtemel olmakla birlikte, bunu tam olarak tespit edebilmemiz mümkün gözükmemektedir⁷⁰⁶.

İsmā'īl b. Rāfī' bu rivāyeti başka bir şāhābī olan Ebū Umāme'ye isnād ederek sayfalar uzunluğunda bir metin rivāyet etmiştir⁷⁰⁷. İsmā'īl b. Rāfī' (ö. 140-150/757-767) metrūk bir rāvidir⁷⁰⁸ ve bu rivāyeti Rasūlullāh (s.a.v.)'in bir hutbede herkesin huzurunda söylediğini nakletmiştir. Buna rağmen rivāyetin bu şekliyle yaygınlık kazanmaması ve üstelik rāvīsının metrūk olması, onun sonradan uydurulmuş olabileme ihtimalini gündeme getirmektedir. Rivāyetin bazı isnādlarında, (وَإِنْ مِنْ أَهْلِ) = *And olsun ki, Kitap ehlinde hiç kimse yok ki ölümünden önce ona inanmasın ve kıyamet gününde onların üzerine şahitlik etmesin!*) ayeti⁷⁰⁹, hadīşin şāhidi olarak gösterilmiştir⁷¹⁰. Muslim'in işaret ettiği gibi ayetin delil gösterilmesi sadece Şālih b. Keysān'ın rivāyetinde mevcut bir ziyadedir⁷¹¹. Bu rivāyet aynı isnādla 'Abdurrazzāk'ın Muşannaf'ında yer almasına rağmen içerisinde ayetle ilgili bölüm zikredilmemiştir⁷¹². İbnu'l-Cevzī bazı rivāyetlerde yer alan "O gün bir secde dünya ve içerisindekilerden daha hayırlıdır" ziyadesine dayanarak, Ebū Hureyre'nin bu ayeti, tek bir secdenin dünyadan daha

⁷⁰⁶ Mamafih bu konudaki rivayetler sadece ref meselesi açısından değil, genel olarak hem isnad hem de metin açısından son derece problemlili görülmektedir. Geniş bilgi için bkz. Kırbaşoğlu, M. Hayri. "Hz. İsa'yı (a.s) Gökten İndiren Hadislerin Tenkidini", *İslāmiyāt*, cild 3, sayı 4, s. 164; *Alternatif*, s. 255.

⁷⁰⁷ Bkz. İbn Māce, *es-Sunen*, el-Fiten 36/33, rak: 4077; el-Hākim, *el-Mustedrak*, II, 651.

⁷⁰⁸ Bkz. ez-Zehebī, *el-Mēān*, I, 227.

⁷⁰⁹ en-Nisā, 4/159.

⁷¹⁰ İbn Hacer, *el-Feth*, VI, 568. Rivāyetin bu şekli için bkz. el-Buḥārī, *eş-Şāhīh*, Ehādisu'l-Enbiyā. 60/49, 281, 282, rak: 3448.

⁷¹¹ Bkz. Muslim, *eş-Şāhīh*, 1/71, I, 136, rak: 155; en-Nevevī, *eş-Şerḥ*, II, 191.

⁷¹² 'Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, XI, 399, rak: 20840.

hayırlı olacağını vurgulamak için okuduğunu söylemiştir⁷¹³. Ancak bu yorum rivāyetle uyuşmamaktadır. Ayrıca görüldüğü gibi, ayetle ilgili bölüm Ebū Hureyre'ye ait değildir. Üstelik 'Īsā'nın nüzulü rivāyeti Cābir b. 'Abdillāh (ö.78/697) ile Mucāhid (ö. 102/720)'in tefsiri olarak da nakledilmiş olması⁷¹⁴, bu konu ile ilgili rivāyetlerin kişisel yorum olabileceği ihtimalini teyit etmektedir.

'Īsā'nın ölmediği görüşü Hıristiyanlığın temel düşüncelerinden birisidir⁷¹⁵. Diğer dinlerin peygamberleri ölmüş olduğundan, Hıristiyanlığın peygamberinin ölmemiş olmasının bu dini diğer dinlere göre daha üstün kılacağı düşünülerek bu inancın asırlarca korunmaya çalışıldığı ifade edilmiştir⁷¹⁶. en-Nazzām'ın bu rivāyeti “ لا نبي بعدي = *Benden sonra peygamber yoktur*⁷¹⁷” rivāyeti ile çelişkili bularak kabul etmemesi bu yüzden makul gözükmemektedir⁷¹⁸.

---

⁷¹³ İbn Hacer, *eş-Fetḥ*, VI, 568.

⁷¹⁴ Bkz. el-Beyhaqī, *es-Sunen*, IX, 303, 304, rak: 18611-18616.

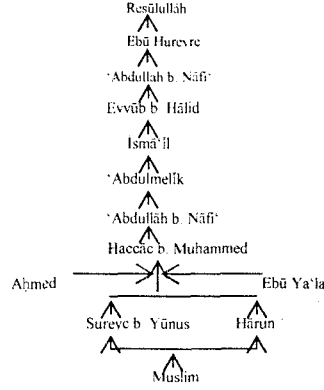
⁷¹⁵ Bkz. A'mālu'r-Rusul (Acts), 1/9-11; Markos (Mark), 16/19, 20.

⁷¹⁶ Bkz. University Edition of Bible, (Ekler bölümü, başlık 4; “*Why do Christians insist that Jesus rose from dead.*”

⁷¹⁷ el-Buḥārī, *eş-Şaḥīḥ*, Ehādisu'l-Enbiya, 60/50, s. 282, rak: 3455; Muslim, *eş-Şaḥīḥ*, eṭ-Ṭalāk 33/10, II, 1471, 1472, rak: 1842.

⁷¹⁸ en-Nazzām'ın görüşü için bkz. İbn Kuteybe, *et-Te'vīl*, s. 172, 173.

Geçmiş inançların ref' edildiği rivāyetlerden birisi de: “عن أبي هريرة قال أخذ رسول الله ...
 ... = *Rasūlullāh (s.a.v.) elimden* صلی الله علیه وسلم بيدي فقال خلق الله عز وجل التربة يوم السبت...
 tutarak: “Allah toprağı cumartesi günü yarattı...⁷¹⁹” dedi” hadīşidir.

İmam el-Buḥārī⁷²⁰, ‘Alī b. el-Medīnī ve onların dışındaki bazı hadīş hāfızları bu rivāyetin aslının, Ka‘b’in sözü olduğunu, bazı rāvilerin bunu karıştırarak merfū‘ olarak naklettiklerini belirtmişlerdir⁷²¹. İbnu’l-Ḳayyim ise rivāyetin yanlışlıkla ref' edildiğini belirtmiştir⁷²². Bu rivāyet isnād açısından zayıftır; çünkü rivāyet zincirinde yer alan Eyyūb b. Hālid munker rivāyetlerde bulunan bir rāvidir⁷²³. Ka‘b ise İsrāiliyattan nakil yapmakla meşhur olmuş bir rāvidir⁷²⁴ ve bu yüzden rivāyetin senedinden düşürülerek Ebū Hureyre’den nakledilmiş olması muhtemeldir. el-Buḥārī’nin, Ebū Hureyre’nin bu rivāyeti Ka‘b’tan işittiğini belirtmiş olması⁷²⁵ buna delālet etmektedir. Ancak Ebū Hureyre’nin Ka‘b’dan işittiği bu rivāyeti daha sonra ref' etmiş olması da muhtemeldir. Çünkü bu rivāyet Ka‘b’tan mevḳūf olarak

⁷¹⁹ Muslim, *eş-Şaḥīḥ*, Şıfatu’l-Ḳıyāme 50/1, III, 2149, 2150, rak: 2789; İbn Huzeyme, *eş-Şaḥīḥ*, III, 117, rak: 1731; İbn Hibbān, *eş-Şaḥīḥ*, VIII, 11, rak: 6127; el-Beyhaḳī, *es-Sunen*, IX, 5, rak: 17705.

⁷²⁰ el-Buḥārī, *et-Tāriḫü'l-Kebīr*, I, 413; Nakleden Kırbasoğlu, M. Hayri, *Hadis Metodolojisi*, s. 237.

⁷²¹ Bkz. İbn Keşir, *et-Tefsīr*, I, 66.

⁷²² İbnu’l-Ḳayyim, *el-Menār*, s. 83.

⁷²³ Bkz. ez-Zehebī, *el-Mēzān*, I, 286.

⁷²⁴ el-Buḥārī, *eş-Şaḥīḥ*, el-İ’tişām 96/25, s. 612, rak: 7361.

⁷²⁵ el-Buḥārī, *et-Tāriḫü'l-Kebīr*, I, 413. Nakleden Kırbasoğlu, M. Hayri, *Hadis Metodolojisi*, s. 237.

nakledilmiş ve içerisinde “يوم السبت” ifadesi zikredilmemiştir⁷²⁶. Farklı bir rivâyette ise Ebū Hureyre ile Ka‘b buluştuğlarında Ka‘b’in ona Tevrat’tan, Ebū Hureyre’nin ise ona Cuma gününün fazileti ile ilgili rivâyette bulunduğu bahsedilmiş olması⁷²⁷, bu ihtimali akla getirmektedir. Rivâyetin merfû‘ şeklinin senedinin za‘îf olması, ref‘ edildiği görüşünü güçlendirmektedir. Ayrıca Ebū Hureyre’nin, Ka‘b’tan işittiği rivâyetleri karıştırıp, Rasūlullāh’tan naklettiğinin belirtilmiş olması⁷²⁸, bu rivâyetin de bunlardan birisi olabileceği ihtimalini akla getirmektedir. Bu rivâyetin kaynağının Yahudi kültürü olabileceğinin ifade edilmiş olması⁷²⁹, rivâyetin ref‘inde geçmiş inançların etkisi olduğuna işaret etmektedir. Bu konuda şahâbilerden farklı görüşlerin nakledilmiş olması⁷³⁰, geçmiş inançların rivâyetler arasındaki ihtilâfların ortaya çıkmasında da etkili olmuş olabileceğine delâlet etmektedir.

İslâm öncesi inançların ref‘ yoluyla hadîşleştiği örneklerden birisi de: “حدثنا
يوسف عن ابيه عن ابي حنيفة عن حماد عن ابراهيم عن علي رضي الله عنه انه قال من غسل ميتا اغتسل
= *Kim ölü yıkarsa*
*gusledip yıkansın*⁷³¹” rivâyetidir. Bu rivâyet Zeyd b. ‘Alî (ö. 122/739)’nin Musned’inde yine mevķūf olarak nakledilmiş ve sonunda bu uygulamanın sünnet olduğu, abdest alınmasının yeterli olacağı belirtilmiştir⁷³². Bu rivâyetin geçtiği diğer bir kaynak ise ‘Abdurrazzāk’ın el-Muşannaf’ıdır ve orada da ‘Alî ve İbn ‘Omer’in kendi görüşleri olarak geçmektedir⁷³³. Rivâyetin merfû‘ olarak geçtiği ilk kaynak ise İbn Ebî Şeybe’nin el-Muşannaf’ıdır ve orada Hz. ‘Âişe ve Ebū Hureyre’den merfû‘

⁷²⁶ Bkz. eṭ-Ṭaberî, *et-Tefsîr*, XII, 3. Rivâyetin senedi: Ḥumeyd→Cerîr→el-A‘meş→Ebū Sâlih→Ka‘b şeklindedir.

⁷²⁷ Bkz. Mâlik, *el-Muvaṭṭa*, el-Cum‘a 5/7, I, 108, rak: 16; (Ebū Muş‘ab), en-Nidâ (59), I, 177, rak: 463 ‘Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, III, 255, rak: 5558.

⁷²⁸ İbn Keşîr, *el-Bidāye*, VIII, 97.

⁷²⁹ Kırbaşoğlu, Hayri, *Hadis Metodolojisi*, s. 237.

⁷³⁰ Bkz. el-Ḳurṭubî, *et-Tefsîr*, VI, 385.

⁷³¹ Ebū Yūsuf, *el-Āşār*, s. 78, rak: 385. Bu rivâyet aynı yerde İbn Mes‘ūd’tan da mevķūf olarak nakledilmiştir.

⁷³² Zeyd b. ‘Alî, *el-Musned*, s. 144.

⁷³³ ‘Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, I, 297, rak: 1140, 1141.

olarak nakledilmiştir⁷³⁴. Hâlbuki Hz. ‘Âişe’den: “*Müminlerin ölüleri nasıl necis olur? Bu insanın odun taşınması gibi değil midir?*” diyerek bu rivâyete itiraz ettiği de nakledilmiştir⁷³⁵. Bu rivâyet, bir önceki rivâyetin Hz. ‘Âişe’ye daha sonra isnâd edilerek ref’ edildiğine delâlet etmektedir. Ölü taşıyanın yıkanması gerektiği rivâyeti Huzeyfe, ‘Alî ve yine Ebû Hureyre’den mevķûf olarak, Ebû Kılâbe (ö. 104/722), Sa‘îd b. el-Museyyeb (ö. 93/711) ile ismi verilmeyen iki kişiden ise maķtû‘ olarak nakledilmiştir⁷³⁶. Görüldüğü gibi bu kaynakta da rivâyetin merfû‘ şekli yaygınlık kazanmamıştır. Ayrıca rivâyetin merfû‘ şekillerinin ikisinin de senedi zayıftır. Bundan dolayı İbnu’l-Cevzî rivâyeti İbn Ebî Şeybe’nin senedi dâhil rivâyetin merfû‘ olarak nakledildiği diğer isnâdları da zikredip hepsinin illetlerini belirterek hiç birinin şaķiķ olmadığını söylemiştir⁷³⁷. Daha sonraları, Huzeyfe’nin ve ‘Alî’nin rivâyetleri de ref’ edilmiş olmalıdır. Nitekim rivâyetlerin daha geç dönem kaynaklarında merfû‘ olarak nakledilmiş olması ve merfû‘ şekillerinin güçlü olmaması buna delâlet etmektedir⁷³⁸. Bu rivâyetin metni ise daha sonraki kaynaklarda değiştirilerek: “*عن أبي هريرة أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال من غسل الميت فليغتسل ومن حمه فليتوضأ*” = *Her kim cenaze yıkarsa yıkansın ve her kimde taşırsa abdest alsın*⁷³⁹ şeklinde nakledilmiştir.

Bu inanç aslında Tevrat’da yer alan bir inançtır⁷⁴⁰ ve el-Buķārî’nin bu rivâyetin doğru şeklinin mevķûf hali olduğunu söylediği nakledilmiştir⁷⁴¹. Aķmed b. Hanel ile ‘Alî b. el-Medîni’nin de bu konu ile alakalı hiçbir rivâyetin şaķiķ olmadığını

⁷³⁴ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannaf*, II, 470, rak: 1147, 1153.

⁷³⁵ Bkz. el-Beyhaķî, *es-Sunen*, I, 458, rak: 1472; İbnu’t-Turkmâni, *et-Ta’lîķ*, I, 450.

⁷³⁶ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannaf*, II, 470, rak: 1148-1152, 1154.

⁷³⁷ Bkz. İbnu’l-Cevzî, *el-‘İlel*, I, 374-377.

⁷³⁸ Bkz. el-Beyhaķî, *es-Sunen*, I, 453, 454, 456, rak: 1451, 1456; İbnu’l-Cevzî, *el-‘İlel*, I, 376, 377.

⁷³⁹ et-Tirmizî, *es-Sunen*, 8/17, III, 318, rak: 993; Ebû Dâvud, *es-Sunen*, 15/39, III, 511, rak: 3161.

⁷⁴⁰ Bkz. el-A’dâd, 9/6.

⁷⁴¹ el-Beyhaķî, *es-Sunen*, I, 450.

söyledikleri nakledilmiştir⁷⁴². Ebū Dāvud ise Aḥmed b. Ḥanbel'in bu rivāyetin aksine hüküm vermesine dayanarak, rivāyetin mensūḥ olduğuna hükmetmiştir⁷⁴³. Ebū Ḥātim, şıka rāvilerin bu rivāyeti merfū' olarak nakletmediğini, rivāyetin Ebū Hureyre'den mevķūf olarak nakledildiğini belirtmiştir⁷⁴⁴. el-Beyhaķī de bu rivāyetleri naklettikten sonra bu konu ile alakalı merfū' rivāyetlerin isnādlarının ķavī (güçlü) olmadığını ve aslında bu sözün Ebū Hureyre'ye ait olduğunu söylemiştir⁷⁴⁵. Keza Ebū Hureyre'nin bu görüşe içtihadı sonuca ulaştığı da belirtilmiştir⁷⁴⁶. Kanaatimizce Ebū Hureyre'nin böyle bir içtihadı varmış olmasında, zikrettiğimiz geçmiş inancın da etkisi olmuştur.

Geçmiş bir geleneğin yaşatılması gayretlerine karşı bir tepki olarak da: “ عن ابن عباس قال ليس عليكم في غسل ميتكم غسل إذا غسلتموه إن ميتكم لمؤمن طاهر وليس بنجس فحسبكم أن تغسلوا أيديكم = *Ölüyü yıkamanızdan dolayı boy abdesti almanız gerekmez. Sizin ölüünüz mümindir ve temizdir, necis değildir, onun için sadece ellerinizi yıkamanız yeterlidir*” rivāyeti ref' edilmiş olmalı ki, el-Beyhaķī bu rivāyetin merfū' olarak naklinin şaḥīḥ olmadığını söylemiştir⁷⁴⁷. Ayrıca şaḥābilerden merfū' ve mevķūf olarak ölüünün necis olmadığına dair farklı rivāyetlerin nakledilmiş olması, bu rivāyete karşı bir tepkinin varlığını göstermektedir⁷⁴⁸. Bu durum rivāyetin ref' edilmesinde bu konuda cereyan etmiş olan tartışmaların da etkili olduğuna bir delil teşkil edebilir.

Geçmiş inançların etkisi ile ref' edilmiş olma ihtimali ağır basan bir rivāyet de Hz. Mūsā ile bir taş arasında geçen olayın zikredildiği kıssadır. Bu rivāyet

---

⁷⁴² el-Munzirī, *el-Evsaf*, I, 181; el-Beyhaķī, *es-Sunen*, I, 450. Ayrıca bkz. el-'Aclūnī, *Keşfu'l-Ḥafā*, II, 420.

⁷⁴³ Ebū Dāvud, *es-Sunen*, III, 512.

⁷⁴⁴ Bkz. İbn Ebī Ḥātim, *el-İlel*, I, 351.

⁷⁴⁵ el-Beyhaķī, *es-Sunen*, I, 452.

⁷⁴⁶ Görmez, Mehmet, *Metodoloji Sorunu*, s. 176.

⁷⁴⁷ el-Beyhaķī, *es-Sunen*, I, 457, rak: 1462.

⁷⁴⁸ Bkz. el-Beyhaķī, *es-Sunen*, I, 457, 458.

Hemmām'ın (ö. 132/749) şaḥifesinde Ebū Hureyre'den merfū' olarak⁷⁴⁹, İbn Ebī Şeybe'nin el-Muşannaḥ'ında ise: “حدثنا أبو أسامة قال ثنا عوف عن الحسن وخلاس بن عمرو ومحمد عن أبي... حريرة في قوله يا أيها الذين آمنوا لا تكونوا كالذين آذوا موسى...”. şeklinde üç rāvīden Ebū Hureyre'nin tefsiri olarak nakledilmiştir⁷⁵⁰. Ebū Hureyre'den gelen bu rivāyet Aḥmed ve et-Tirmizī ise “حدثنا عبد الله حدثني أبي ثنا روح ثنا عوف عن الحسن عن النبي صلى الله عليه وسلم وخلاس ومحمد (بن سيرين) ... عن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم انه قال في هذه الآية...”. şeklinde merfū' olarak nakletmişlerdir⁷⁵¹. Ayrıca bu rivāyetin İbn 'Abbās'ın tefsiri olarak da nakledilmiş olması⁷⁵², rivāyetin merfū' şeklinin rivāyetin senedine “عن النبي” ibaresinin sonradan eklenerek ref' edildiği ihtimalini gündeme getirmektedir. Ne var ki, gerek Aḥmed b. Ḥanbel'in Musned'inde, gerekse mustakil olarak yayınlanmış olan Hemmam b. Munebbih'in şaḥifesinde söz konusu rivāyetin merfū' şeklinin yer almış olması, bu ihtimali de zayıflatıyor gözükse de, bu rivāyetlerin ortak rāvīsi olan el-Ḥasan el-Baṣrī'nin ref' ile itham edilmiş olması⁷⁵³ ve Ebū Hureyre'den de ḥadīş işitmediğinin belirtilmiş olması⁷⁵⁴, rivāyetin ref edilmiş olması ihtimalini güçlendirmektedir. el-Ḥasan'ın bu rivāyeti naklettiği rāvīlerden birisi Ḥilās b. 'Amr'dır ve kendisi şika olmasına rağmen mursel rivāyetlerde bulunmakla tanınmıştır⁷⁵⁵. Ayrıca Aḥmed b. Ḥanbel'in, onun da Ebū Hureyre'den ḥadīş işitmediğini belirtmiş olması⁷⁵⁶, rivāyetin

⁷⁴⁹ Hemmām b. Munebbih, *eş-Şaḥīfe*, s. 31, rak: 61. Ayrıca bkz. Aḥmed, *el-Musned*, II, 606. Bu rivāyet 'Abdurrazzāk aracılığı ile nakledilmiş olmasına rağmen, biz bu rivāyeti 'Abdurrazzāk'ın, *el-Muşannaḥ* 'ında bulamadık.

⁷⁵⁰ Bkz. İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannaḥ*, VI, 335, rak: 31849.

⁷⁵¹ Bkz. Aḥmed, *el-Musned*, II, 318, rak: 10300; et-Tirmizī, *es-Sunen*, et-Tefsīr 48/34, V, 335, rak: 3221.

⁷⁵² Bkz. İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannaḥ*, VI, 335, rak: 31848.

⁷⁵³ Aḥmed, *el-İlel*, I, 52, 121.

⁷⁵⁴ ez- Zehabī, *el-Mēān*, I, 527. Burada Ebū Hureyre'den “عن” sığası ile naklettiği rivāyetlere güvenilemeyeceği de vurgulanmıştır.

⁷⁵⁵ Bkz. İbn Ḥacer, *et-Taḥrīb*, s. 197, rak: 1770.

⁷⁵⁶ Bkz. ez- Zehabī, *el-Mēān*, 657.

güvenilirliğini daha da zayıflatmaktadır. el-Hasan'ın rivāyeti nakledildiği bir diğer rāvī ise Muḥammed b. Sīrīn'dir (ö. 110/728) ve onun rivāyetinin senedi şahiḥ gözükmele beraber rivāyeti aynı isnādla İbn Ebi Şeybe'nin mevḳūf⁷⁵⁷, Ahmed b. Hanbel'in ise merfū' olarak nakledilmiş olması, rivāyetin bu isnādının da güvenilirliğini zayıflatmaktadır. Sonuç olarak rivāyetin isnādları ve metinlerinde yer alan illetleri dikkate aldığımızda, rivāyetin daha sonra rāvī tasarrufları ile ref edildiği ihtimali daha güçlü bir ihtimal olarak gözükmektedir. Bir rivāyette Hz. Mūsā'nın taşa vurduğu bölümünün Ebū Hureyre'nin sözü olarak nakledilmiş olması da bu görüşümüzü desteklemektedir⁷⁵⁸. Ayrıca bu ayetle ilgili olarak Hz. 'Alī'den bu rivāyetten habersiz olduğunu gösteren bir naklin bulunması⁷⁵⁹, bu konu ile ilgili rivāyetlerin kişisel yorum ürünü olabileceği ihtimalini teyit etmektedir.

Zikrettiğimiz bu örnekler geçmiş kültür ve inançların rivāyetler üzerinde etkili olduğunu göstermektedir. Bu etkiyi göz ardı ederek yapılacak değerlendirmelerin yetersiz olacağı açıktır. Yine bu örneklerde görüldüğü üzere, rivāyetlerin ref'inde şahābenin rolünü tespit etmek, diğer rāvīlere göre daha güçtür.

B. Şahābe Murselleri ve Ref' Sorunu

Şahābe döneminde ref' probleminin hangi boyutta yaşandığını tam olarak tespit edebilmemiz mümkün gözükmemektedir. Ancak onlardan gelen rivāyetlerin ne kadarının mursal ve ne kadarının musned olduğu etrafındaki tartışmalar bize bu konuda bir fikir verebilir. el-Buḥārī ve Muslim'de sayısız şahābe murseli bulunduğu

---

⁷⁵⁷ Bkz. İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannaḥ*, VI, 335, rak: 31849; Rivāyetin farklı bir mevḳūf şekli için bkz. Muslim, *eş-Şahiḥ*, 43/42, II, 1842, rak: 339. Bu ḥadīsten sonra gelen ḥadīşin numarası 2372'dir. Bu ḥadīş aynı rakamla; ancak farklı bir senedle merfū' olarak yine Muslim'de yer almıştır. Bkz. el-Ḥayz 3/18, I, 267, rak: 339.

⁷⁵⁸ Bkz. Muslim, *eş-Şahiḥ*, el-Ḥayz 3/18, I, 267, rak: 339.

⁷⁵⁹ Bkz. el-Ḳurtubī, *et-Tefsīr*, XIV, 251.

ve bu rivāyetlerin şāhābenin adil olduğu ilkesinden hareketle musned kabul edildiği belirtilmiřtir⁷⁶⁰.

el-Berā b ‘Āzib’den nakledilen (ö. 72/691) řu sōzler řāhābe dōneminin konumuz açısından genel bir portresini çizmektedir: “ ما كل حديث سمعناه من رسول الله صلى عليه وسلم كان يحدثنا أصحابنا و كنا مشتغلين في رعاية الإبل و أصحاب رسول الله صلى الله عليه وسلم كانوا يطلبون ما يفوقهم سماعه = من رسول الله صلى الله عليه وسلم فيسمعونه من أقرانهم و ممن هو أحفظ منهم و كانوا يشددون على ما يسمعون منه. (Rivāyet ettiğimiz) bütün hadīřleri Rasūlullāh’tan (s.a.v.) işitmiş değiliz. Biz deve gütmekle meşgul olduğumuzdan, arkadaşlarımız bize rivāyette bulunurdu. Rasūlullāh’ın arkadaşları, Rasūlullāh’tan (s.a.v.) işitemedikleri şeyleri akrabalarından, kendilerinden ezber yönünden daha üstün olanlardan dinlerler ve bu hususda sıkı ve titiz davranırlardı⁷⁶¹”. Bu beyanda görüldüğu gibi řāhābiler her zaman kendi duydukları ya da gördüklerini nakletmemişlerdir. Bu tür rivāyetler řāhābe murseli olarak bilinirler⁷⁶² ve řāhābe dōneminde rivāyetler açısından yaşanan bazı sorunlar bu tür mursal rivāyetlerden kaynaklanmıştır.

el-Cařřāř (ö. 370/ 980) řāhābe rivāyetlerinin çoğunluğunun mursal olduğunu; ancak bunların on kadarının musned olduğunu iddia etmiş ve bu görüşünü bir iki ferdi olayla desteklemekle yetinmiřtir⁷⁶³. Selahattin Polat da bu tür rivāyetlerin azımsanamayacak kadar çok olduğunu belirtmiřtir⁷⁶⁴. Kanaatimizce el-Cařřāř’ın bu yaklaşımı hatalıdır. Zira böyle bir genelleme řahābilerin kendi duydukları ve gördükleri şeyleri değil de başkalarından duydukları şeyleri nakletmeyi esas aldıkları

⁷⁶⁰ el-Ĥařīb, *el-Kifāye*, s. 424; es-Suyūfī, *et-Tedrib*, I, 207. Bunun örneklerinden biri için, İbn Kuteybe’nin en-Nazzām’a yaptıđı itirazın gerekçesine bkz. *et-Te’vil*, s. 33.

⁷⁶¹ el-Ĥākım, *el-Ma’rife*, s. 14. Mamafih bu rivayete el-Ma’rife dışına başka bir eserde rastlanmaması, onun şihhati konusunda ciddi şüphelere yol açmaktadır. Buna rağmen bu rivayet řāhābe murselleri konusunun hadis litetratüründe nasıl algılandığını göstermesi bakımından kayda değer bir ipucu sayılabilir.

⁷⁶² el-Ĥařīb, *el-Kifāye*, s. 423.

⁷⁶³ Bkz. el-Cassās, *el-Fuřūl*, III, 149, 150.

⁷⁶⁴ Polat, Selahattin, *Mürsel Hadisler*, s. 73.

izlenimini yaratacaktır. Halbuki şahābe mursellerinin daha çok yaşları küçük olan ya da Müslüman olmaları geciken şahābilerin rivāyetleriyle ilgili bir sorun olduğu belirtilmiştir⁷⁶⁵. Bunun sebebi, rivāyetlerin isnādlarının tespit edilmesinin tābi'ün döneminin başlarına kadar sarkmasıdır. Zira sened uygulaması küçük şahābilerin hayatta olduğu dönemin sonlarına doğru ortaya çıkmıştır. Bu yüzden bize daha çok bunların rivāyetleri ulaşmış olmalıdır.

'Abdul'azīz el-Buḥārī ise mursal rivāyetlerin toplanması durumunda elli cüze yakın bir miktara ulaşacağını söylemiş ve ḥadīşçileri mursal rivāyetleri reddetmelerinden dolayı yadırgamıştır⁷⁶⁶. Burada dikkat edilmesi gereken husus, 'Abdul'azīz el-Buḥārī ve el-Caṣṣāş'ın mursal ḥadīşten ne anladığıdır. Fuḳahā ve uşūlcüler mursal ḥadīşi musned ḥadīşin karşıtı olarak munkatı' ḥadīş anlamında kullanmışlardır⁷⁶⁷. Dolayısıyla hem el-Caṣṣāş hem de 'Abdul'azīz el-Buḥārī'nin mursal ḥadīşten kasıtları senedi muttaşıl olmayan rivāyetlerdir. Bu görüşü kabul etmemiz durumunda rivāyetlerin çoğunun isnādlarının tam olarak korunmadığını ve bazı boşlukların daha sonraları doldurulduğunu kabul etmemiz gerekecektir. İbn Ḥazm, mursal rivāyetlerin sayısının ve zararlarının pek çok olduğunu ifade etmiş; ancak zararlarının ne olduğuna değinmemiştir⁷⁶⁸.

el-Caṣṣāş'ın açıklaması aşırılık gibi gözükse de küçük sahābiler dönemi için geçerli bir yorumdur. Ancak musned rivāyetlerin sayısının iddia edildiği kadar az olduğu kanaatinde değiliz. Büyük şahābilerin zaman içerisinde azalmaları doğal olarak mursal rivāyetlerin çoğalmasına neden olmuştur. Bunun bir neticesi olarak yaşı küçük olan şahābiler diğer şahābilerden duydukları bazı rivāyetleri irsāl ederek ref' etmişler ve bu yüzden rivāyetleri Rasūlullāh (s.a.v.) dışında farklı kişilerden

---

⁷⁶⁵ en-Nevevī, *el-Mecmū'*, I, 102, 103.

⁷⁶⁶ 'Abdul'azīz el-Buḥārī, *Keşfu'l-Esrār*, III, 13.

⁷⁶⁷ 'Abdul'azīz el-Buḥārī, *Keşfu'l-Esrār*, III, 5-7; es-Suyūṭī, *et-Tedrib*, I, 195, 196.

⁷⁶⁸ İbn Ḥazm, *el-İḥkām*, II, 146. İbn Ḥazm'da mursal rivāyeti, Munkatı' ḥadīş anlamında kullanmıştır. bkz. a.e., II, 143.

alma ihtimalini dikkate alan âlimler şaḥābe mursellerini delil olarak kabul etmemişlerdir⁷⁶⁹. Şaḥābe mursellerinin tümünün reddedilmesi ya da kabul edilmesi bizce yanlıştır. Zira bu tür rivāyetlerin hangilerinin mursel ya da muttaşıl olduğu ancak yapılan araştırma neticesinde ortaya çıkabilecek bir durumdur. Zira bu tür rivāyetlerin bir kısmı şaḥābe, bir kısmı da rāvī tasarrufları ile ref' edilmiş rivāyetlerdir.

Ref' sorununun gözleendiği örneklerden birisi Ebū Hureyre'nin: “مَنْ أَصْبَحَ حُبًّا فَلَا مِنْ أَصْبَحَ حُبًّا فَلَا” = *Kim Cünüp olarak sabahlarsa oruç tutmaz*⁷⁷⁰, rivāyetidir. Ebū Hureyre bazen bu rivāyeti “عن رجل عن رسول الله” şeklinde müphem birisi aracılığı ile nakletmiş⁷⁷¹ ve rivāyeti duyduğu kişiyi açıklamak istememiştir⁷⁷². Bu rivāyetin kendisine ait bir görüş olmadığını, Rasūlullāh (s.a.v.)'a ait olduğunu açıkca ifade ettiği de nakledilmiştir⁷⁷³. Ancak bilahare kendisine yapılan itirazlar üzerine, bunu Rasūlullāh (s.a.v.)'tan işitmediğini, el-Faḍl b. 'Abbās'tan (ö. 15/636) işittiğini⁷⁷⁴, başkalarına ise Usāme b. Zeyd'den işittiğini⁷⁷⁵, daha başkalarına ise kimseye atıfta bulunmadan “Böyle olduğunu zannediyorum” dediği⁷⁷⁶, bir başka rivāyette ise “Falan ve falandan” dediği nakledilmiştir⁷⁷⁷. Bir başka rivāyette ise: “Bunu bana birisi haber verdi” dediği zikredilmiştir⁷⁷⁸. Bir rivāyette ise Ebū Hureyre'nin bunu kendisinin icat

⁷⁶⁹ Bkz. el-Ḥaṭīb, *el-Kifāye*, s. 424; es-Suyūṭī, *et-Tedrib*, I, 202, 207; İbn Ḥacer, *en-Nuket*, II, 546-548.

⁷⁷⁰ Hemmām, *eş-Şaḥīḥ*, s. 25, rak: 33; 'Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, IV, 179, 180, rak: 7396; Aḥmed, *el-Musned*, II, 603; VII, 379, rak 25766.

⁷⁷¹ eş-Şāfi'î, *el-İḥtilāf*, s. 142.

⁷⁷² el-Buḥārī, *eş-Şaḥīḥ*, es-Şiyām 30/22, s. 150, rak: 1925, 1926; eṭ-Ṭaḥāvi, *el-Ma'ānī*, II, 102; el-Beyhakī, *es-Sunen*, IV, 214.

⁷⁷³ Bkz. Aḥmed, *el-Musned*, II, 491, rak: 7341; İbn Māce, *es-Sunen*, es-Şiyām 7/27, I, 543, rak: 1702.

⁷⁷⁴ İbn Kuteybe, *et-Te'vīl*, s. 33; en-Nesāī, *es-Sunenu'l-Kubrā*, II, 178.

⁷⁷⁵ en-Nesāī, *es-Sunenu'l-Kubrā*, II, 179; İbn Ḥacer, *el-Feth*, IV, 173.

⁷⁷⁶ en-Nesāī, *es-Sunenu'l-Kubrā*, II, 180, 181.

⁷⁷⁷ İbn Ḥacer, *el-Feth*, IV, 173.

⁷⁷⁸ Mālik, *el-Muvatta*, eş-Şiyām 18/4, I, 290, rak: 11; (Ebū Muş'ab), eş-Şiyām (5), I, 303, 304, rak: 780; eş-Şāfi'î, *es-Sunen*, s. 303; *el-İḥtilāf*, s. 143.

ettiğini itiraf ettiği de söylenmiş; ancak bu rivâyetin senedinde metrûk râvîlerden ‘Omer Kays vardır⁷⁷⁹. Buna rağmen, râvînin görüşünü ifade etmesi açısından önemlidir.

Ebû Hureyre’nin bu görüşe içtihadı sonucu varmış olması da muhtemeldir. İlk dönemlerde oruç geceleri hanımlarla ilişki yasaklanmıştı. Bu yasağın zorunlu neticesi olarak da, ilişki kuranın orucunun bozulmuş olması gerekir diye düşünülmüş olabilir⁷⁸⁰. Ref’ ihtimalini güçlendiren unsurlardan birisi de rivâyetlerin ekserisinde Ebû Hureyre’nin bunu fetva olarak söylediğinin zikredilmesidir⁷⁸¹. Tüm bunları göz önüne aldığımızda, Ebû Hureyre’nin, kaynağından emin olmadığı halde bu rivâyeti Rasûlullâh (s.a.v.)’a ve farklı şahâbilere isnâd ettiği veya rivâyetlerden böyle bir sonuç ortaya çıktığı görülmektedir.

Rivâyetin bu şekliyle, Ebû Hureyre ile hiç bağlantısının olmaması da muhtemeldir. Nitekim rivâyetin el-Muvaṭṭa’da mevḳûf olarak nakledilmesi, bunu düşündürmektedir⁷⁸². Ancak rivâyetlerin geneli göz önüne alındığında, Ebû Hureyre’nin bunu ref’ etmiş olması ihtimali daha güçlü gözükmemektedir. Şu’be’nin bu rivâyet yüzünden Ebû Hureyre’yi tedlîs yapmakla itham etmiş olması ve de bazı âlimlerin Ebû Hureyre’nin rivâyetlerine ihtiyatla yaklaştıklarının belirtilmiş olması yanısıra bazı râvîlerin de daha sonraları Ebû Hureyre’nin Ka’b’tan naklettiği rivâyetleri Rasûlullâh’tan, Rasûlullâh’tan naklettikleri rivâyetleri ise Ka’b’tan naklettiklerinin de ifade edilmiş olması⁷⁸³, Ebû Hureyre’nin rivâyetlerinde yer alan sorunların bir kısmının daha sonraki râvîlerden kaynaklanmış olabileceğini de göstermektedir.

---

⁷⁷⁹ İbn Hacer, *el-Feth*, IV, 174.

⁷⁸⁰ Bkz. İbn Hacer, *el-Feth*, IV, 174.

⁷⁸¹ Ebû Yûsuf, *el-Āṣâr*, s. 181; İbn Hacer, *el-Feth*, IV, 173, 174.

⁷⁸² Mâlik, *el-Muvaṭṭa*, eṣ-Şiyâm 18/4, I, 290, rak: 11; (Ebû Muş’ab), eṣ-Şiyâm (5), I, 303, 304, rak: 780.

⁷⁸³ İbn Keşîr, *el-Bidâye*, VIII, 97.

Şahābe rivāyetlerinde yer almış diğēer bir sorun da onların tābi'ūndan yaptıkları nakillerdir. Bazı ālimler bu tür rivāyetlerin mevcut olmadığını iddia etmişler; ancak el-'Irākī (ö. 806/1403) bu iddiayı reddedip varlığını kanıtlayan örnekler sunup, bu tür rivāyetlerin çoğunluk tarafından merfū' kabul edildiğini belirtmiştir. Ayrıca şahābilerin tā'bi'ūn aracılığı ile naklettikleri rivāyetlerin genelinin merfū' olmadığı, aksine bunların hikāye, israiliyāt ya da mevķūf rivāyetler olduğu ifade edilmiştir⁷⁸⁴. İbn Hacer ise şahābilerin tā'bi'ūn aracılığı ile naklettikleri rivāyetlerin az olduğunu iddia etmiştir. İbn Hacer'i yanılgıya iten şey; bu tür rivāyetleri el-'Irākī'nın zikrettikleri ile sınırlı sanmış olması⁷⁸⁵ olmalıdır. Hālbuki el-'Irākī bu tür rivāyetleri sunduğu örneklerle sınırlamamıştır. Nitekim bunların dışında da örneklerin varlığı bunu doğrulamaktadır⁷⁸⁶. Kaynağı belli olmayan birçok şahābe mursalının varlığı bunların azımsanmayacak kadar çok olduğuna işaret etmektedir. Üstelik birazdan ele alınacağı üzere yaptığımız inceleme neticesinde bu tür rivāyetlerin bir kısmının daha sonraları rāvi tasarrufları ile ref' edildiğini tespit etmiş bulunuyoruz. Dolayısıyla bu tür rivāyetlerin tamamının merfū' olduğunu kabul etmek hatalıdır.

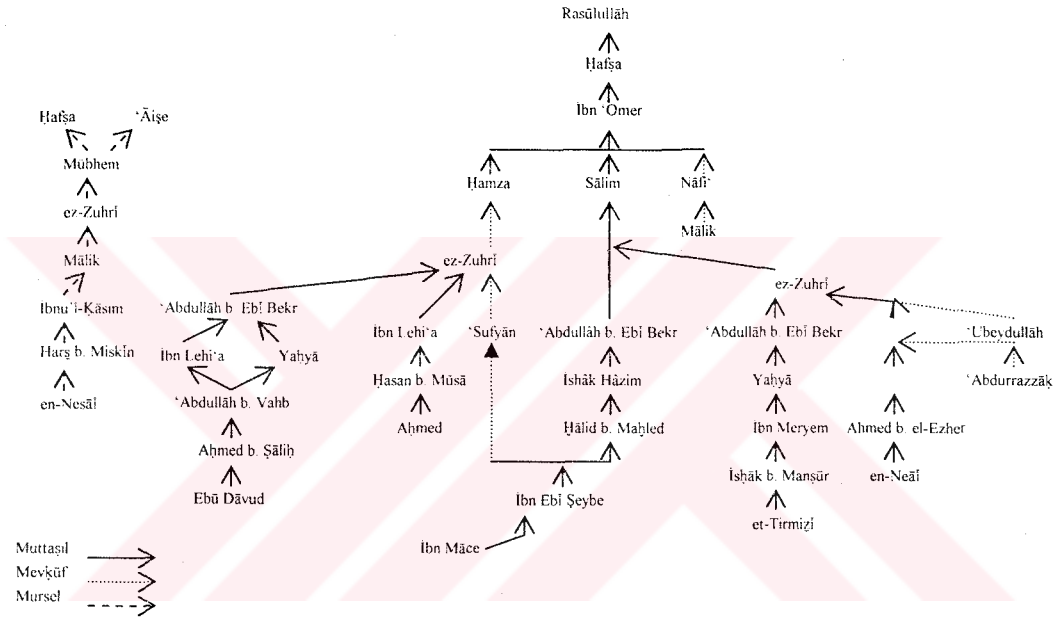
---

⁷⁸⁴ Bkz. el-'Irākī, *et-Taķyīd*, s. 75-79.

⁷⁸⁵ İbn Hacer, *en-Nuket*, II, 548.

⁷⁸⁶ Bkz. İbn 'Abdīlber, *et-Temhīd*, IX; 240; İbn Hacer, *et-Telhīs*, I, 38.

Bu tür rivāyetlerin hepsini merfū‘ kabul etmenin hatalı olacağını gösteren örneklerden bir tanesi: “ من لم يجمع الصوم قبل الصبح فلا صوم له = Her kim sabah olmadan önce oruca niyet etmezse, oruç tutmamış olur” rivāyeti olup el-‘Irākī bu hadīsi zikrettiğimiz rivāyet türlerine örnek göstermiştir⁷⁸⁷. Bu rivāyetin merfū‘ olup olmadığı ihtilāf konusu olmuştur⁷⁸⁸. Rivāyetin geçtiği ilk kaynak el-Muvaṭṭa olup, orada İbn ‘Omer, ‘Aişe ve Ḥafṣa’nın görüşü olarak geçmektedir⁷⁸⁹. Rivāyetin geçtiği ikinci kaynak ise ‘Abdurazzāk’ın el-Muşannaḥ’ıdır ve orada da mevķūf olarak geçmektedir⁷⁹⁰.

Şemada görüldüğü gibi bu rivāyetin Tābi‘ün tabakasında üç rāvisi bulunmaktadır. Bu rivāyetin Mālik→Nāfi’ senediyle gelen mevķūf şekilde ihtilāf yaşanmamasına rağmen, ez-Zuhri kanalıyla gelen rivāyetin aslının merfū‘ olup olmadığı açık olmadığı gibi, mursel ya da muttaşil olup olmadığı da belli değildir. Bu

⁷⁸⁷ Bkz. el-‘Irākī, *et-Takyīd*, s. 78.

⁷⁸⁸ Bkz ez-Zeyla‘ī, *en-Naşb*, II, 433-435; İbn Ḥacer, *et-Telḥīs*, II, 778, 779.

⁷⁸⁹ Bkz. Mālik, *el-Muvaṭṭa*, eş-Şiyām 18/2, I, 288, rak: 5; (Ebū Muş‘ab), eş-Şiyām (5), I, 301, rak: 775, 776; es-Suyūṭī, *et-Tenvīr*, I, 270.

⁷⁹⁰ Bkz. ‘Abdurazzāk, *el-Muşannaḥ*, IV, 275, rak: 7786, 7787.

Rivāyetin merfū‘ olarak geçtiği ilk kaynaklar, İbn Ebî Şeybe’nin el-Muşannafı⁷⁹¹ ile Aḥmed’in Musned’idir⁷⁹².

Bu rivāyeti kimin ref‘ ettiği konusunda da ihtilāf yaşanmıştır. Şemada görüldüğü gibi rivāyetin merfū şeklinin senedinin birleştiği rāvī ‘Abdullāh b. Ebî Bekr (ö. 135/752)’dir. el-Ḥaṭṭābī⁷⁹³ (ö. 388/998) ile el-Beyhaḳī ‘Abdullāh b. Ebî Bekr (ö: 135/752)’in bu rivāyeti ref‘ ettiğini açıkça söylemişlerdir⁷⁹⁴. Ayrıca el-Beyhaḳī, Ebū Bekir’in rivāyetin senedini düzelttiğini de belirtmiştir⁷⁹⁵. et-Tirmizī ise bu rivāyeti ref‘ edenin Yaḥyā b. Eyyüb (ö. 168/784) olduğunu söylemiştir⁷⁹⁶. Bu rivāyeti ‘Abdullāh’ın ref‘ etmiş olması ihtimali daha güçlüdür. Zira şemada görüldüğü gibi Yaḥyā b. Eyyüb’un dışında başka rāvīler de bu rivāyeti ‘Abdullāh’tan merfū‘ olarak nakletmişlerdir⁷⁹⁷. Bu rivāyet daha erken döneme ait kaynaklarda mevḳūf olarak yer almış⁷⁹⁸ ve birçok şīka rāvī tarafından da mevḳūf olarak nakledilmiştir. Bu rivāyeti mevḳūf olarak nakleden rāvīlerin isimleri şöyledir: Ma‘mer (ö. 154/770), ez-Zubeydī (ö. 147/767), Sufyān b. ‘Uyeyne (ö. 198/813), Yūnūs el-Eylī (ö. 159/775)⁷⁹⁹. Görüldüğü gibi bu rāvīlerin hepsi şīka olup hem şöhret hem de sayı açısından daha üstündürler. Bu durum, rivāyetin ref‘ edildiği görüşünü desteklemektedir. Bu rivāyeti merfū‘ olarak zikreden diğer bir rāvī ise, Aḥmed b. el-Ezher (ö. 261/874)’dir ve kendisi Yaḥyā b. Ma‘in tarafından yalancılıkla suçlanmış

---

⁷⁹¹ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannaf*, II, 292, rak: 9111.

⁷⁹² Aḥmed, *el-Musned*, VII, 408, rak: 25918.

⁷⁹³ el-Ḥaṭṭābī, *el-Me‘ālim*, III, 824.

⁷⁹⁴ Bkz. İbn Ḥacer, *et-Telḥīs*, II, 778, 779.

⁷⁹⁵ el-Beyhaḳī, *es-Sunen*, IV, 340.

⁷⁹⁶ et-Tirmizī, *es-Sunen*, eṣ-Şavm 6/31, III, 108, rak: 730.

⁷⁹⁷ Bkz. Ebū Dāvud, *es-Sunen*, eṣ-Şavm 8/71, II, 823, 824, rak: 2454; İbn Māce, *es-Sunen*, eṣ-Şıyām 7/25, I, 542, rak: 1700.

⁷⁹⁸ Bkz. Mālik, *el-Muvatta*, eṣ-Şıyām 18/2, I, 288, rak: 5; ‘Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, IV, 275, rak: 7786, 7787.

⁷⁹⁹ Bkz. Ebū Dāvud, *es-Sunen*, eṣ-Şavm 8/71, II; 824. ed-Dāraḳuṭnī, *es-Sunen*, II, 172, 173; Rivāyetin mevḳūf isnādları için ayrıca bkz. en-Nesāī, *es-Sunen*, IV, 197, 198.

bir rāvidir⁸⁰⁰. Ayrıca bu rivāyeti ‘Abdurrazzāk aracılığıyla aynı isnādla merfū’ olarak nakletmesine rağmen, bu rivāyetin el-Muşannaf’ta mevķūf olarak nakledilmiş olması burada ref’in söz konusu olduğunu açık şekilde kanıtlamaktadır. Nitekim Ebū Hātım rivāyetin mevķūf halinin daha doğru olduğunu belirtmiştir⁸⁰¹. Ayrıca Ebū Dāvud⁸⁰², et-Tirmizī⁸⁰³ ve en-Nesāī⁸⁰⁴ de merfū’ halinin şaḥīḥ olmadığını söyledikleri belirtilmiştir⁸⁰⁵. el-Buḥārī de bu ḥadīste hata edildiğini, doğru olanın İbn ‘Omer’den gelen mevķūf şekli olduğunu söylemiştir⁸⁰⁶. Buna rağmen el-Ḥākim, bu rivāyetin el-Buḥārī’nin şartlarına uygun olduğunu iddia ederek rivāyeti şaḥīḥ saymıştır⁸⁰⁷. el-Ḥaṭṭābī ise bu rivāyetin ref’ edilmesini şikanın ziyādesi olarak değerlendirerek merfū’ halini şaḥīḥ kabul etmiştir⁸⁰⁸.

İbn Ḥıbbān, ‘Abdullāh b. ‘Abbād’ın bu rivāyetin senedini değiştirerek ḥadīsi Hz. ‘Āişe’den merfū’ olarak naklettiğini belirtmiştir⁸⁰⁹. Bu rivāyet el-Muvaṭṭa’da: Mālik→ez-Zuhrī→‘Āişe ve Ḥafṣa isnādıyla mevķūf ve munḳaṭı’ olarak nakledilmiştir⁸¹⁰. Buna rağmen ed-Dārakuṭnī tarafından aynı isnādla merfū’ muttaşıl

⁸⁰⁰ Bkz. İbnu’l-Cevzī, *eḍ-Ḍu’afā*, I, 65; ez-Zehebī, *el-Mizān*, I, 82.

⁸⁰¹ ez-Zeyla’ī, *en-Naşb*, II, 434.

⁸⁰² Ebū Dāvud bu rivāyeti Sunen’inde zikretmiş ardından mevķūf olarak rivāyeti nakledenlerin isimlerini belirtmiş; ancak yargıda bulunmamıştır. Bkz. Ebū Dāvud, *es-Sunen*, eṣ-Şavm 8/71, II: 823, rak: 2454.

⁸⁰³ et-Tirmizī, *es-Sunen*, eṣ-Şavm 6/31, III, 108, rak: 730. et-Tirmizī burada mevķūf şeklini daha doğru olduğu ifade etmiştir.

⁸⁰⁴ en-Nesāī bu rivāyetin merfū’ ve mevķūf şekillerini zikredip her hangi bir yargıda bulunmamıştır. Bkz. en-Nesāī, *es-Sunen*, 22/68, IV, 196-198, rak: 2329-2341.

⁸⁰⁵ İbn Ḥacer, *et-Telḥīs*, II, 778.

⁸⁰⁶ ez-Zeyla’ī, *en-Naşb*, II, 434; İbn Ḥacer, *et-Telḥīs*, II, 778.

⁸⁰⁷ İbn Ḥacer, *et-Telḥīs*, II, 778.

⁸⁰⁸ Bkz. el-Ḥaṭṭābī, *el-Me’ālim*, II, 854; İbn Ḥacer, *et-Telḥīs*, II, 778, 779.

⁸⁰⁹ Bkz. İbn Ḥıbbān, *el-Mecrūḥīn*, II, 46.

⁸¹⁰ Bkz. Mālik, *el-Muvaṭṭa*, eṣ-Şıyām 18/2, I, 288, rak: 5; es-Suyūṭī, *et-Tenvīr*, I, 270. en-Nesāī bu rivāyet aynı senetle nakledip, Mālik’in bunu mursel olarak naklettiğini belirtmiştir. Bkz. en-Nesāī, *es-Sunen*, 22/68, IV, 197, 198, rak: 2339.

olarak nakledilmiştir⁸¹¹. Rivāyetin daha erken dönem kaynaklarında mevķūf, munkatı' olarak yer alması ve 'Abdullāh b. 'Abbād'ın rivāyetlerin isnādlarını değiştiren za'if bir rāvī olduğunun belirtilmiş olması, rivāyetin senedinin değiştirilerek ref' edildiği grřn⁸¹² doğrulamaktadır. Bu rivāyetteki önemli bir başka husus ise İbn 'Omer'in bu rivāyeti kimden aldığı meselesidir. Zira el-'İrāķī'nin zikrettiği rivāyete göre, İbn 'Omer bunu Hāřřa (. 41/661)'dan değil; tābi'ndan olan şafıyye'den almıřtır⁸¹³.

İbn 'Omer'in başka rivāyetleri de şafıyye'den duymuş olması⁸¹⁴ ve şafıyye'nin İbn 'Omer'in eři⁸¹⁵ olması, bu rivāyeti ondan merf' olarak duymuş olması ihtimalini akla getirmektedir. Ancak bu rivāyet el-Muvařթa'da İbn 'Omer, 'Āiře ve Hāřřa'dan mevķūf olarak nakledilmiş, şafıyye'nin ismi ise zikredilmemiřtir⁸¹⁶. Mālik'in Nāfi' kanalıyla İbn 'Omer'den gelen rivāyetleri en iyi bilenlerden birisi olması, bu rivāyetin şafıyye kanalıyla merf' olarak zikrinin İbn 'Omer'den kaynaklanmadığını göstermektedir. Zikrettięimiz kaynakların hię birinin senedinde şafıyye'nin bulunmaması bu görüşümüzü doğrulamaktadır. Ya şafıyye'nin isnādda zikrinin hata olduğu düşünülüp senedden çıkarılmış ya da şafıyye'nin adı bizim ulaşamadığımız bir kaynakta yeralmış olmalıdır.

Bu konu ilgili sunulan bir diğer örnek ise: “عَنْ السَّائِبِ بْنِ يَزِيدَ وَعَبِيدِ اللَّهِ بْنِ عَبْدِ اللَّهِ أَخْبَرَاؤُ عَنْ عَبْدِ الرَّحْمَنِ بْنِ عَبْدِ الْقَارِيِّ قَالَ سَمِعْتُ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ يَقُولُ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ مَنْ نَامَ عَنْ حِزْبِهِ أَوْ عَنْ شَيْءٍ مِنْهُ فَقَرَأَهُ فِيمَا بَيْنَ صَلَاةِ الْفَجْرِ وَصَلَاةِ الظُّهْرِ كُتِبَ لَهُ كَأَنَّمَا قَرَأَهُ مِنَ اللَّيْلِ = Her kim düzenli olarak yaptığı Kuran okuma veya buna benzer bir şeyi uyku nedeni ile yapamaz ve bunu sabah

⁸¹¹ Bkz. ed-Dāraķuřnī, *es-Sunen*, II, 171, 172.

⁸¹² Bkz. İbn Hıbbān, *el-Mecrhīn*, II, 46; ez- Zehebī, *el-Mizān*, II, 450; İbn Turkmānī, *et-Ta'lik*, II, 172.

⁸¹³ Bkz. el-'İrāķī, *et-Takvīd*, s. 78.

⁸¹⁴ Bkz. İbn Hacer, *et-Ta'cīl*, s. 203.

⁸¹⁵ Bkz. İbn Hacer, *et-Tehzīb*, VI, 602.

⁸¹⁶ Bkz. es-Suytī, *et-Tenvīr*, I, 270.

*namazı ile öğle namazı arasında gerçekleştirirse, gece okumuş gibi yazılır*⁸¹⁷, rivāyetidir. Bu rivāyetin senedinde yer alan şāhābī es-Sāib (ö. 98/716) bu rivāyeti tābī'undan olan 'Abdurrahmān (ö. 88/706)'dan nakletmektedir. ed-Dāraḳuṭnī, Muslim'i bu rivāyeti eserinde merfū' olarak zikretmesinden dolayı tenkit etmiş ve rivāyetin aslının 'Omer'den gelen mevḳūf şekli olduğunu beyan etmiştir⁸¹⁸. en-Nevevī ise rivāyetin merfū' olarak naklini şīḳanın ziyadesi olarak değerlendirip merfū' şeklini savunmuştur⁸¹⁹.

Bu rivāyet erken dönem kaynaklarından olan el-Muvaṭṭa ve 'Abdurrazzāk'ın el-Muşannaf'ında mevḳūf olarak yer almıştır⁸²⁰. en-Nesāī ise bu rivāyeti 'Abdurrazzāk'tan merfū' olarak nakletmiştir. Bu rivāyeti ref' eden şīḳa bir rāvī olan Muḥammed b. Rāfī' (ö. 254/868) olmalıdır. Zira 'Abdurrazzāk ile Nesāī arasındaki rāvī odur. Bu rivāyeti en-Nesāī'nin de ref' etmiş olması muhtemeldir. Ancak en-Nesāī bu rivāyeti Muḥammed b. Rāfī' kanalıyla 'Abdurrazzāk'tan mevḳūf olarak da nakletmiştir⁸²¹. Bu durumda iki ihtimal söz konusudur. Bunlardan birincisi Muḥammed'in bu rivāyeti iki vecihle nakletmiş olması ve en-Nesāī her iki veḳhi de zikretmesidir. Diğer ihtimal ise en-Nesāī'nin bu rivāyeti hata veya içtihatı neticesinde merfū' olarak nakletmiş olmasıdır. Ancak en-Nesāī'nin her iki veḳhi de zikretmiş olması birinci ihtimali güçlendirmektedir. Bu durumda rivāyeti bu şekilde ref' edenin Muḥammed olduğu ihtimali güç kazanmaktadır.

Zikrettiğimiz örneklerde görüldüğü üzere şāhābenin adil olduğu ilkesinden hareketle şāhābe mursellerinin maḳbūl olduğu sonucuna varmak doğru değildir.

---

⁸¹⁷ ed-Dārimī, *es-Sunen*, I, 412, rak: 1477; Muslim, *eş-Şāhiḥ*, Şalātu'l-Musāfirin 6/18, I, 515, rak: 747; et-Tirmizī, *es-Sunen*, eş-Şalā 56/291, II, 474, 475, rak: 581; en-Nesāī, *es-Sunen*, Kıyāmu'l-Leyl 20/65, III, 259, 260, rak: 1788, 1789; Ebū Dāvud, *es-Sunen*, eş-Şalā 2/309, II, 75, 76, rak: 1313; İbn Māce, *es-Sunen*, İḳāmetu's-Şalā 5/177, I, 426, rak: 1343.

⁸¹⁸ Bkz. ed-Dāraḳuṭnī, *el-İlzāmāt*, s. 268, 269; *el-İlel*, II, 178, 179.

⁸¹⁹ Bkz. en-Nevevī, *eş-Şerḥ*, VI, 29.

⁸²⁰ Mālik, *el-Muvaṭṭa*, el-Ḳur'ān 15/3, I, 200, rak: 3; (Ebū Muş'ab), en-Nidā (10), I, 91, rak: 240; 'Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, III, 50, rak. 4748.

⁸²¹ Bkz. en-Nesāī, *es-Sunenu'l-Kubrā*, I, 458, rak: 1464.

Şahâbe mursellerinin şahih olarak kabulü, şahih hadîsin tanımında yer alan “senedin muttaşıl olması” ilkesine de aykırıdır. Bundan dolayı bu tür rivâyetlerin de ref sorunu dâhil olmak üzere değişik ihtimaller dikkate alınarak değerlendirilmesi zorunludur.

II. Tâbi‘ün Dönemi ve Ref Problemi

Tâbi‘ün döneminin ortalarına doğru mevkuf rivâyetleri ref eden ve mursal rivâyetlerde bulunan za‘îf râvîlerin zuhur ettiğinin belirtilmiş⁸²² olması ve tâbi‘ün tabakasından olan birçok râvînin ref nedeni ile cerh edilmiş olması, ref olgusunun bu dönemde yaygınlaşmaya başladığına delâlet etmektedir⁸²³. eş-Şa‘bî (ö. 104/722)’nin önceki kuşakların hadîs rivâyetinde aşırıya gitmediklerini; ancak kendi döneminde hadîşlerin sayısında bir artma olduğunu, bundan dolayı da sadece hadîş ehlinin üzerinde ittifak ettiği rivâyetleri almış olmayı temenni ettiğini⁸²⁴ belirtmiş olması da buna delâlet etmektedir. ez-Zuhrî de rivâyetleri tedvîn etme arzusunun gerekçesi olarak rivâyetlerin artışını göstermiştir⁸²⁵. Rivâyetlerin artışında etkili olmuş etkenlerden birisinin ref olgusu olduğu belirtilmiştir⁸²⁶. Bunun başta gelen sebeplerinden birisi şahâbenin naklettiği her şeyin Rasûlullâh ile bağlantılı olduğunun düşünülmesi olmuştur. Nitekim tâbi‘ündan olan el-Ahvaş b. Hakîm hadîs ref edenlerden birisidir ve kendisine rivâyette bulunduğu hadîşlerin kaynağının ne olduğu sorulduğunda “أليس حديث كله عن النبي = *Hadîşlerin tümü Rasûlullâh (s.a.v.)’tan değil mi*⁸²⁷” şeklinde cevap vermiş olması, bazı râvîlerin şahâbe sözlerinin tümünü Rasûlullâh (s.a.v.)’a aitmiş gibi gördüğünü göstermektedir. Tâbi‘ündan olan ‘Avn b. ‘Abdullâh’ın “أخبرنا يزيد عن المسعودي عن عون بن عبد الله قال ما أحب أن أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم لم يختلفوا”

⁸²² Bkz. es-Sehâvî, *el-Mağâşid*, s. 3 (Muhakkikîn ön sözü).

⁸²³ Bu tür râvîlerin isimleri için bkz. Ek 2.

⁸²⁴ Bkz. ez-Zehabî, *et-Tezkire*, I, 83.

⁸²⁵ Bkz. İbn Sa‘d, *eş-Tabakât*, V, 352.

⁸²⁶ Bkz. Kırbaoğlu, M. Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 86.

⁸²⁷ Bkz. er-Râzî, *el-Cerh*, II, 327, 328.

Ben Rasūlullāh'in = فإهم لو اجتمعوا على شيء فتركه رجل ترك السنة ولو اختلفوا فأخذ رجل بقول أحد أخذ بالسنة *aşhābının bir konuda ihtilâf etmemelerinden hoşnut değilim. Çünkü onlar bir konuda ittifak ederler de, birisi onu terk ederse, bu durumda aslında sünneti terk etmiş olur; ama şayet (bir konuda) farklı görüşlere sahip olurlarsa o zaman da, birisi onlardan herhangi birinin görüşünü kabul ederse, yine de sünnete tabi olmuş olur*⁸²⁸ şeklindeki açıklaması da bunu göstermektedir.

Diğer yandan, başlangıçta senedin muttaşıl olması önemsenmemesine rağmen⁸²⁹, ez-Zuhrî ile senedin muttaşıl olması şartı önem kazanmaya başlamış olmalıdır. Nitekim Senedi sistemli bir şekilde ilk olarak ez-Zuhrî'nin kullanmaya başlaması ve etrafındakileri rivāyetlerinin senedlerini zikretmeye zorlaması⁸³⁰ buna işaret etmektedir. Öte yandan 'Urve b. Zubeyr (ö. 93/711), Cibrîl'in Rasūlullāh (s.a.v.)'a namaz vakitlerini öğretmesine dair hadîsi mursel olarak rivāyet edince, 'Omer b. 'Abdil'azîz (ö. 101/719) ona, söylediği şeye dikkat etmesini söylemiş ve bunun üzerine 'Urve'nin rivāyetini savunmak için muttaşıl senede başvurmuş olması⁸³¹ da bu hususa delâlet etmektedir. Bunlar, muttaşıl senedin öneminin tâbi'ün döneminde artmaya başladığını göstermektedir⁸³². Muttaşıl hadîslere talebin, uydurulan rivayetlere karşı bir tedbir olarak ortaya çıktığına işaret edilmiştir⁸³³. Ancak muttaşıl hadîsin öneminin artması, bazı mursel rivāyetlerin isnādlarına şahâbiler eklenerek muttaşıl hale getirilmesi şeklindeki olumsuz gelişmelere de yol açmış görülmektedir. Meselâ bu tür rivāyetlerden birisi: “أخبرنا حزم بن مهران قال سمعت الحسن

⁸²⁸ Bkz. ed-Dārimî, *es-Sunen*, I, 159, rak: 629.

⁸²⁹ el-Ḥaṭîb, *el-Kifāye*, s. 429, 430.

⁸³⁰ el-Ḥākim, *el-Ma'rife*, s. 6; el-Ḥaṭîb, *el-Kifāye*, s. 431.

⁸³¹ Ebū 'Avāne, *el-Musned*, I, 342, 343; el-Ḥaṭîb, *el-Kifāye*, s. 434, 435; Bu rivāyet 'Urve'nin hiç sened kullanmadığı iddialarını zayıflatmaktadır (görüşler ve etrafındaki tartışmalar için bkz. el-A'zamî, *Hadis Edebiyatı*, s. 192-194). Buna benzer bir başka rivāyet daha nakledilmiştir. Bkz. es-Seraḥsî, *el-Uşūl*, III, 149.

⁸³² Bkz. Polat, Selahattin, *Mürsel Hadisler*, s. 27.

⁸³³ İbn Ḥacer, *el-Lisān*, I, 11.

...⁸³⁴ ذكر عن النبي صلى الله عليه وسلم قال يئاء باين آدم... rivāyetidir. et-Tirmizî bu rivāyeti: Suveyd→İbnu'l-Mubārek→İsmā'îl b. Muslim→el-Ḥasan ve Kātāde→Enes senediyle merfū' olarak naklettikten sonra: “قد روى هذا الحديث غير واحد عن الحسن قوله ولم يسندوه” *Bunu birçokları el-Ḥasan'dan onun sözü olarak nakletmişler; ancak Hz. Peygambere isnad etmemişlerdir*⁸³⁵ şeklinde bir açıklamada bulunmuştur. et-Tirmizî'nin açıklaması, aktardığı merfū' rivāyetin senedinin eksiklerinin sonradan tamamlandığına delâlet etmektedir. Bunun sorumlusu tâbi'ünden olan İsmā'îl b. Muslim olmalıdır. Zira rivāyetleri karıştırıp farklı şekillerde nakledip isnad eden bir râvî olduğundan rivāyetlerinin terk edildiği ifade edilmiştir⁸³⁶. Rivāyetin daha erken bir kaynakta mursel, daha sonraki bir kaynakta ise za'îf bir râvî tarafından Enes zikredilerek merfū' muttaşıl olarak nakledilmesi, isnādının eksikliğin sonradan giderildiğini göstermektedir.

Bu dönemin rivāyetler açısından en önemli olayı tedvîn olayıdır. Bu yüzden Tâbi'ün dönemini tedvîn öncesi ve sonrası olmak üzere iki ayrı başlık altında inceleyeceğiz.

A. Tedvîn Öncesi

Tedvîn öncesinde isnād sistemi henüz oluşum aşamasında idi. Bu yüzden rivāyetler daha çok senedsiz olarak hafızalarda tutulmaya çalışılmış; ancak rivāyetlerin yazılı olarak nakledildiği bazı şâhifeler de kullanılmıştır⁸³⁷.

Bu dönemde ortalıkta dolaşan hadîşlerin sayısında anormal bir artışın olması neticesinde, bilinen rivāyetlerin korunması için hadîşlerin tedvîni fikri ortaya

⁸³⁴ İbnu'l-Mubārek, *ez-Zuhd*, I, 357.

⁸³⁵ et-Tirmizî, *Sunen*, Şifātu'l-Ḳıyāme 38/6, IV, 534, rak: 2427.

⁸³⁶ Bkz. İbn 'Adiyy, *el-Kāmil*, I, 454-463.

⁸³⁷ Konu ile ilgili geniş bilgi için bkz. Sezgin, M. Fuad, *Buhari'nin Kaynakları*, s. 24-50; el-A'zamî, *Hadis Edebiyatı*, s. 167-173; Muḥammed el-'Accāc, *es-Sunnetu Ḳable't-Tedvîn*, s. 343-361.

atılmıştır⁸³⁸. Bu durum, rivāyetlerin kaynaklarının araştırılması düşüncesine etki etmiş olmalıdır. Tedvīn olayının en etkin ismi olan ez-Zuhrī'nin isnādı ilk kullanan⁸³⁹ ve rivāyetlerle ilgili kurallar koyma çabasını ilk olarak sergileyen kişi olduğunun belirtilmiş olması⁸⁴⁰, bu görüşümüzü desteklemektedir. Tābi'ün arasında şahābeden işittikleri rivāyetleri, şahābileri zikretmeden Rasūlullāh (s.a.v.)'tan rivāyet edenlerin bulunduğuna işaret edilmiş olması⁸⁴¹ ve ortalıkta bir sürü asılsız rivāyetin varlığı, isnād kullanımının zamanla yayılmasına neden olmuş ve daha önceleri kaynağına dikkat edilmeden mursel ve mevķūf olarak rivāyet edilen rivāyetlerin kaynakları tespit edilmeye başlanmıştır. Juynboll, mursel ve munķaṭı' hadīşlerin muttaşıl hale getirilmesinin ez-Zuhrī'nin (ö. 124/742) isnād ihtiyacını yayması ile ortaya çıktığını belirtmiş olması⁸⁴² buna işaret etmektedir. İsnadların tespiti için iki yol izlenmiştir. Bunlardan birincisi: Rivāyeti aktaran rāviden rivāyetin kaynağının talep edilmesi şeklinde olmuştur. İzlenen bir diğeryol ise rivāyet zincirinin akışına bakarak senedin tahmini olarak tespit edilmesidir. Rivāyetlerin senedlerinin talep edilmesi sonucu bilinen ve şöhret bulmuş bazı rivāyetlerin isnādlarına ulaşmak mümkün olmuştur. Rivāyetlerin çoğunun, yaşları küçük olan şahābilerden gelmiş olması isnād kullanımının gecikmesi ve küçük şahābilerin rivāyetlerine ulaşmanın daha kolay olmasından kaynaklanmış olması lâzımdır.

es-Suyūṭī, “معرفة من أسند عنه من الصحابة الذين ماتوا في حياة رسول الله” = Hz. Peygamber hayatta iken öldüğü halde kendisine hadīş isnadında bulunulan sahabilerin bilinmesi” başlığı altında Hz. Peygamber hayatta iken öldüğü halde kendilerine isnād edilerek nakledilen rivāyetlere dikkat çekmiş ve bu şahābilerin tespit edilmesiyle mursel

⁸³⁸ Bkz. İbn Sa'd, *et-Ṭabakāt*, V, 352.

⁸³⁹ er-Rāzī, *el-Cerḥ*, I, 20.

⁸⁴⁰ er-Rāfi'ī, *et-Tāriḥ*, s. 313.

⁸⁴¹ el-Caşşāş, *el-Fuṣūl*, III, 150.

⁸⁴² Juynboll, G. H. A., *Makaleler*, s. 116, 117.

rivāyetlerin ortaya çıkacağını belirtmiştir⁸⁴³. es-Suyūti'nin bu açıklaması bazı rivāyetlerin isnādlarının gelişi güzel tespit edildiğine delâlet etmektedir. Bu tür örneklerden birisi “استأكوا عرضا... = *misvakı yatay kullanın...*”⁸⁴⁴ rivāyetidir⁸⁴⁵. İbn Hıbbān bu rivāyetin sorumlusu olarak Şubeyt b. Keşir'i göstermiştir⁸⁴⁶. Bu rivāyetin senedi: “ثنا اليمان بن عدي أبو عدي الحمصي ثنا ثابت بن كثير الضبي عن يحيى بن سعيد بن المسيب عن حمز قال” şeklindedir ve Behz b. Hākīm şāhābeyle buluşmamış bir rāvidir. Dolayısıyla rivāyetin bu senedi kopuktur. Bu rivāyetin senedindeki kopukluk, Behz kaldırılarak yerine Hayber'de şehit düşen bir sahabe olan Rabī'a b. Eksem konularak giderilmeye çalışılmıştır⁸⁴⁷. Zira kendisinden rivāyette bulunan Sa'īd b. Museyyeb ona erişmemiştir⁸⁴⁸. İbn 'Abdilberr, rivāyetin Sa'īd b. Museyyeb'ten gelen her iki senedinin aslının olmadığını belirterek⁸⁴⁹, bu isnādların gelişi güzel tamamlanmaya çalışıldığına işaret etmiştir. Ebū Dāvud da, mursel rivāyetlerle ilgili olarak ele aldığı eserinde bu rivāyeti de zikrederek⁸⁵⁰, bu suretle rivāyetin aslının mursel olduğuna işaret etmiştir.

⁸⁴³ es-Suyūti, *et-Tedrib*, II, 398, 399.

⁸⁴⁴ el-Beyhākī, *es-Sunen*, I, 66, rak. 173-175; et-Taberānī, *el-Kebīr*, II, 47, 48, rak: 1242. Bu rivāyeti Ebū Dāvud da mursel olarak nakletmiştir. Bkz. *el-Merāsīl*, s. 74. Farklı rivāyetlerin illetleri ve etrafındaki tartışmalar için bkz. el-'Aclunī, *Keşfu'l-Ĥafā*, I, 121, 122.

⁸⁴⁵ Bkz. İbn Hacer, *et-Telhīs*, I, 96, 97.

⁸⁴⁶ Bkz. İbn Hıbbān, *el-Mecrūhīn*, I, 208. Ayrıca bkz. ez-Zehebī, *el-Mizān*, I, 369, 370.

⁸⁴⁷ Rivāyetin bu şekli için bkz. el-Beyhākī, *es-Sunen*, I, 66, rak: 174. Bu rivāyetin senedinde Subeyt bulunmamaktadır. Dolayısıyla rivāyetin senedinde sahabenin zikri başka bir rāviden kaynaklanmaktadır.

⁸⁴⁸ Bkz. el-Beyhākī, *es-Sunen*, I, 66; İbnu't-Turkumānī, *et-Ta'lik*, I, 66; İbn Hacer, *et-Telhīs*, I, 97.

⁸⁴⁹ Bkz. İbn 'Abdilberr, *et-Temhīd*, I, 395. İbare: “قال أبو عمر هذان الحديثان حديث حمز وحديث ربيعة بن أكثم”
”ليس لإسناديهما عن سعيد أصل وليس بصحيحين من جهة الإسناد”

⁸⁵⁰ Bkz. Ebū Dāvud, *el-Merāsīl*, s. 117.

Birçok rivāyetin senedinde “أظنه عن فلان”⁸⁵¹ ve “أحسبه عن فلان”⁸⁵² şeklinde ifadelerin yer alması, bir kısım isnādlardaki rāvīlerin zann-ı galible veya tereddütle tespit edildiğini göstermektedir. Bu ifadelerin genellikle tābi‘ün tarafından kullanılmış olması, bu dönemde muṭṭaşıl senedin önem kazandığına ve rivāyet zincirlerinin tespit edilmeye çalışıldığına delâlet etmektedir. el-Ḥākim’in, birçok mevķūf rivāyetin kasıtlı olarak ref‘ edildiğini belirtmiş⁸⁵³ olması ve merfū‘ ḥadīşin kapsamından mursel rivāyetleri çıkarmış olması buna işaret etmektedir. İbn Ḥacer de sahābilere kadar ulaşan isnādların, rivāyetin genel akışına binaen genellikle, “عن رسول الله = *Rasūlullāh (s.a.v.)’tan*” denilerek merfū‘ olarak rivāyet edildiklerine işaret etmiştir⁸⁵⁴. Bu tür ref‘ girişimlerinin farkına varan bazı ḥadīş ālimleri bunlara müdahale etmişlerdir. Meselâ ‘Abdullāh b. el-Mubārek ve Aḥmed b. Ḥanbel “عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ حَذَفُ السَّلَامِ سُنَّةٌ = *Selamı uzatmamak Sünnettir*” ḥadīşinin ref‘ edildiğini görünce buna müdahale etmişlerdir⁸⁵⁵. İleride göreceğimiz gibi ref‘ olgusunun artması buna karşı bir tepkinin doğmasına sebep olmuş ve çeşitli tabakalardan olan birçok rāvī bu nedenle cerḥ edilmiştir⁸⁵⁶.

⁸⁵¹ Bu tür rivāyetler için bkz. Mālik, *el-Muvaṭṭa*, el-Ḥacc, 20/50, I, 384, rak: 156; ‘Abdurrazzāk, *el-Muṣannaf*, V, VII, 169, 290, 344, rak: 9270, 13218, 13423; Aḥmed, *el-Musned*, I, 512, 513, III, 227, V, 342, 491, rak: 2841, 9665, 17941, 18771; el-Buḥārī, *eş-Şaḥīḥ*, er-Riḳāk, s. 543, rak: 6467; Ebū Dāvud, *es-Sunen*, el-Eṭ‘ime 21/41; IV, 171, rak: 3824; İbn Māce, *es-Sunen*, el-Muḳaddime, I, 28, rak: 75.

⁸⁵² ‘Abdurrazzāk, *el-Muṣannaf*, I, 70, 365, IV, 176, 211, VI, 233, VII, 446, XI, 12, 435, rak: 218, 1427, 7385, 7527, 10635, 13830, 19759, 20933; Aḥmed, *el-Musned*, II, 442, VI, 18, rak: 7018, 19886; Ebū Dāvud, *es-Sunen*, eş-Şalā 2/110, ez- Zekāt 3/4, el-Ḥarāc 14/24, I, 453, II, 228, III, 408, rak. 704, 1572, 3006; et-Tirmizī, *es-Sunen*, el-Eṭ‘ime 26/43, ez-Zuḥd 37/60, IV, 251, IV, 524, rak: 1851, 2407.

⁸⁵³ el-Ḥākim, *el-Medḥal*, s. 167.

⁸⁵⁴ İbn Ḥacer, *en-Nuket*, II, 714.

⁸⁵⁵ Bkz. Ebū Dāvud, *es-Sunen*, eş-Şalā 2/192, I, 610, rak. 1004.

⁸⁵⁶ Bkz. ek: 2.

Bunun yanında birçok râvî kasıtlı olarak ya da hata ile bazı mevķūf rivāyetleri merfū‘ olarak⁸⁵⁷, merfū‘ rivāyetleri de mevķūf olarak rivāyet etmişlerdir⁸⁵⁸. Meselâ Busr b. Sa‘id’in (ö. 100/718) ifade ettiğine göre Ebū Hureyre’den ĥadīş dinlediklerinde o, kendilerine hem Rasūlullāh (s.a.v.)’tan hem de Ka‘b’dan rivāyette bulunuyordu. Bazı râviler ise bunları rivāyet ederken, Rasūlullāh (s.a.v.)’tan olanı Ka‘b’dan, Ka‘b’dan olanı da Rasūlullāh (s.a.v.)’tan rivāyet ediyorlardı⁸⁵⁹.

Tābi‘ūn da şaĥābilerden işittikleri ve gördükleri şeyleri mursel olarak rivāyet etmişlerdir⁸⁶⁰. Bunun iki gerekçesi olabilir: Bunlardan bir tanesi sened kullanımının yaygınlaşmamış olması, diğeri ise rivāyetin aslının mevķūf olmasından dolayı kanaate binaen ref‘ edilmiş olmasıdır. İlk üç asırdaki genel kanaate bakıldığında, şaĥābe ve tābi‘ūna ait söz ve fiillerin Rasūlullāh (s.a.v.) ile mutlaka bir bağlantısının olması gerektiği düşüncesinden hareket edildiği görülür. Mevķūf ve maķtū‘ rivāyetlerin ĥadīş kapsamı içerisinde düşünülmesinde de bu anlayışın etkili olmuş olabileceği ifade edilmiştir⁸⁶¹.

Şaĥābilere olan aşırı tazim ve güven, onların söz ve fiillerinin kaynağının sadece Rasūlullāh (s.av)’ın olacağı düşüncesine dönüşmüş⁸⁶² ve bu düşünce onların söz ve fiillerinin Rasūlullāh (s.av)’a izafesine zemin hazırlamıştır. Meselâ Yezid b. Zurey‘ (ö. 182/798), Ebān b. Ebī ‘Ayyāş’ın (ö. 157, 158/773, 774) rivāyetlerini bu sebeple terk etmiştir. Zira kendisine Enes’ten yapmış olduğu rivāyetin Rasūlullāh (s.a.v.)’a ait olup olmadığını sorduğunda “*Enes Rasūlullāh (s.a.v.)’den başka birisinden rivāyette bulunur mu?*” diye cevap vermiştir⁸⁶³. Muĥammed b. Sīrīn de

---

⁸⁵⁷ el-Hākim, *el-Medĥal*, s. 167.

⁸⁵⁸ el-Hākim, *el-Ma‘rife*, s. 21.

⁸⁵⁹ Muslim, *et-Temyĥ*, s. 175.

⁸⁶⁰ Polat, Selahattin, *Mürsel Ĥadīşler*, s. 66, 67.

⁸⁶¹ Toksarı, Ali, “*Hadis İlmî Açısından Sahabi Kavli ve Değeri*” E. Ü. İ. F. D. cilt: 2, sayı: 2, s. 345.

⁸⁶² Bkz. ‘Abdul‘aziz el-Buĥārī, *Keşfu ‘l-Esrār*, III, 410, 411; es-Suyūtī, *et-Tedrib*, I, 190, 191.

⁸⁶³ el-‘Uķaylī, *eĥ-Ėu‘afā*, I, 39.

Ebū Hureyre'den mevķūf rivāyetlerde bulunmuş olmasına rağmen, kendisi: “*Ebū Hureyre'den yaptığım tüm rivāyetler merfū'dur*” demiştir⁸⁶⁴.

Kanaatimizce bu dönemde ref'in bir başka sebebi de şāhābilerin sünnet kavramını sadece Rasūlullāh (s.a.v.)'in sünnetini ifade etmek için kullandıklarının düşünülmesidir⁸⁶⁵. Meselā tābi'ūn tabakasından olan Şalih b. Keysān (ö. 140/757) sünnet kavramını merfū' hadīş anlamında kullanmıştır⁸⁶⁶. Aynı şekilde tābi'ūndan olan birisinin sünnet olarak nitelediği şeyin mevķūf mu yoksa mursel mi sayılacağı tartışma konusu olmuştur⁸⁶⁷. Bu düşünce özellikle şāhābe fiillerinin Rasūlullāh (s.a.v.)'a aitmiş gibi rivāyet edilmesinde etkili olmuştur. Bu yüzden bazı şāhābe amelleri sanki Rasūlullāh (s.a.v.)'in amelleriymiş gibi gösterilmeye çalışılmıştır⁸⁶⁸. Sonuç olarak rivāyetin yaygınlığına ya da rāvīlerinin çokluğuna bakılarak isnādların Rasūlullāh (s.a.v.)'a ref edilmiş olmasında⁸⁶⁹ bu aşırı tazim ve güvenin etkisi olduğu kanaatindeyiz. Hālbuki mevķūf hadīşlerin kaynaklarına baktığımızda bu rivāyetlerin dört ana kaynağının olduğunu görürüz. Bunlar: Kur'ān, sünnet, şāhābe içtihadı ve İslām öncesi kültürdürler. Dolayısıyla, şāhābilerin taklidinin vacip olduğu görüşü doğru bir görüş değildir. Çünkü daha önce de değindiğimiz gibi rivāyetlerinin kaynağının Rasūlullāh (s.a.v.) olması zorunlu değildir ve bu anlayış bazı rivāyetlerin ref edilmesinde etkili olmuştur.

Bu dönemde tedvīn faaliyetlerine girişilmesi hangi tür rivāyetlerin tedvīn edilmesi gerektiği sorusunu da beraberinde getirmiştir. Bu yüzden Şālih b. Keysān, sadece Rasūlullāh (s.a.v.)'tan gelen rivāyetleri toplamış, ez-Zuhrī ise mevķūf ve merfū' rivāyetler arasında fazla bir fark görmediği için her iki tür rivāyeti de birlikte

---

⁸⁶⁴ el-Ḥaṭīb, *el-Kifāye*, s. 468; es-Suyūṭī, *et-Tedrib*, I, 192.

⁸⁶⁵ Bu anlayış için bkz. es-Suyūṭī, *et-Tedrib*, I, 188, 189.

⁸⁶⁶ el-Ḥaṭīb, *et-Takyīd*, s. 106, 107.

⁸⁶⁷ Bkz. İbnu'l-Mulakķın, *el-Hulāşa*, I, 239.

⁸⁶⁸ İbn Ḥibbān, *el-Mecrūhīn*, I, 144; Görmez, Mehmet, *Metodoloji Sorunu*, s. 179.

⁸⁶⁹ Polat, Selahattin, *Mürsel Hadīşler*, s. 64, 65.

toplamıştır⁸⁷⁰. Zira ez-Zuhrî'ye göre şahâbe rivâyetleri de sünneti temsil ediyordu ve Rasûlullâh (s.a.v.)'in sünneti ile aralarında fazla bir fark yoktu⁸⁷¹. Bu dönemde Rasûlullâh (s.a.v.)'a atfen rivâyette bulunmak yaygınlık kazandığından Rabî'a b. Ebî 'Abdurrahmân (ö. 136-142/753-759), ez-Zuhrî'yi bu konuda uyararak şöyle demiştir:

كان ربيعة بن أبي عبد الرحمن يقول لابن شهاب إن حالي ليست تشبه حالك فقال له بن شهاب وكيف ذلك قال ربيعة أنا أقول = برأبي من شاء أخذ فاستحسنه وعمل به ومن شاء تركه وأنت في القوم تعدت عن النبي صلى الله عليه وسلم فيحفظ

- "Benim durumum seninkine benzemez."

- ez-Zuhrî: "Neden?"

- Rabi'a: "Çünkü ben kendi görüşümü söylerim ve beğenen görüşümü güzel bularak alır ve onunla amel eder, beğenmeyen ise almaz. Ancak sen halka Rasûlullâh (s.a.v.)'tan rivâyette bulunuyorsun ve söylediklerin ezberleniyor⁸⁷²". ez-Zuhrî'nin ezberlenen bu sözlerinin bir kısmının hadîs zannedilip nakledilme endişesi ile Rabi'a, ez-Zuhrî'ye konuşurken kendisine ve Hz. Peygambere ait olanı belirterek konuşmasını söylemiştir⁸⁷³. Meselâ tâbi'ündan el-Ahvaş b. Hâkîm tüm hadîslerin aslında Rasûlullâh (s.a.v.)'a ait olduğunu düşündüğünden, hadîs ref' etmekle itham edilmiş⁸⁷⁴ olması, bu düşüncenin olumsuz etkilerini göstermektedir. Bu düşünce tedvîn faaliyetleri gerçekleştirilirken de etkili olmuş, bu yüzden merfû' ve mevķûf rivâyetler birlikte tedvîn edilmiştir.

B. Tedvîn Sonrası

Tedvîn girişimleri ile rivâyet zincirlerinin kayda geçirilmesi ile isnâdlarda yapılan hata ve tasarrufların tespit edilmesi kolaylaşmış olmalıdır. Ancak isnâdların

⁸⁷⁰ 'Abdurrazzâk, *el-Muşannaf*, XI, 258, 259, rak: 20487; el-Fesevî, *et-Târih*, I, 637; İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 296; el-Ĥaĥîb, *et-Takyîd*, s. 106, 107.

⁸⁷¹ İbn Sa'd, *et-Tabakât*, II, 296; el-Ĥaĥîb, *et-Takyîd*, s. 106, 107.

⁸⁷² el-Ĥâkîm, *el-Ma'rife*, s. 62.

⁸⁷³ el-Fesevî, *et-Târih*, I, 634.

⁸⁷⁴ Bkz. er-Râzî, *el-Cerh*, II, 328.

ezberlenmesinin kolaylaşması birçok mevķūf ve mevzū rivāyetin bu isnādların kullanılarak rivāyet edilmesine neden olmuştur. Nitekim el-Ĥākim'in, bilinen belli rivāyetlerin isnādları kullanılarak bilinmeyen yüzlerce hatta binlerce rivāyetin nakledildiğini, dolayısıyla ĥadīşlerin şıĥhatinin sadece rāviler aracılığı ile değil, anlayış gücü, ezber ve müzakere ile de tespit edilebileceğini belirtmiş olması⁸⁷⁵, bu duruma delālēt etmektedir.

Kapsamlı ilk tedvīn faaliyetleri ürünlerinden hiçbirinin bize ulaşmamış olması⁸⁷⁶, bu ürünlerin rivāyetler üzerindeki etkisi ile ilgili fikir yürütmemizi zorlaştırmaktadır. Ancak tedvīn düşüncesi ĥadīşlerin yazılmasının caiz olup olmadığı tartışmasını gündeme getirerek bu konu ile alakalı bazı şaĥābe görüşlerinin ref edilmesine neden olmuş olmalıdır. Özellikle siyasi çevrelerin rivāyetlerin tedvīn edilmesine sahip çıkmaları⁸⁷⁷, ĥadīşlerin yazılması karşıtı rivāyetlerin ref edilmesine sebep olmuş olmalıdır. Daha sonraları tedvīn edilen ĥadīş kaynaklarından⁸⁷⁸ elimize hiçbir şeyin ulaştırılmamış olması bu düşüncemize kaynak teşkil etmiştir. Tedvīn düşüncesinden önce İslam âleminde, tedvīn olayını gerçekleştirecek kadar yazılı malzemenin bulunması⁸⁷⁹ da buna işaret etmektedir. Zira bu kadar yazılı malzemenin bulunduğu bir ortamda ĥadīşlerin yazılmasına karşı rivāyetlerin ortaya çıkmasının makul başka bir açıklaması bulunmamaktadır. Nitekim Goldziher, ĥadīşlerin

---

⁸⁷⁵ el-Ĥākim, *el-Ma'rife*, s. 59.

⁸⁷⁶ Siddiqi M. Zubayr, "Hadith its Importance Origin and Development", *Islam*, I, 140.

⁸⁷⁷ Bkz. el-Beyhaķī, *es-Sunen*, VII, 170; İbn Ĥacer, *et-Telĥīs*, III, 1174; Sezgin, M. Fuad, *Buhāri'nin Kaynakları*, s. 25. ez-Zuhrī'den nakledilen bir rivāyete göre, ilmi yazma işine girişmeleri, siyasilerin baskısı üzere olmuştur. Bkz. 'Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, XI, 258, rak: 20486.

⁸⁷⁸ el-Velīd b. 'Abdumelik (ö. 96/714) öldürüldüğünde hazinesinde ez-Zuhrī'nin ilmini içeren pek çok defterin var olduğu ifade edilmiştir. Bunların tedvīn edilen rivāyetleri içeriyor olması muhtemeldir. Bkz. el-Fesevī, *et-Tāriĥ*, I, 637, 638; İbn Sa'd, *et-Tabakāt*, II, 297; Sezgin, M. Fuad, *Buhāri'nin Kaynakları*, s. 69.

⁸⁷⁹ Sezgin, M. Fuad, *Buhāri'nin Kaynakları*, s. 61. Tedvīn öncesi yazılı malzemelerle ilgili bilgi için bkz. Sandıkçı, Kemal, *İlk Üç Asır*, s. 476-483; el-A'zamī, *Ĥadīs Edebiyatı*, s. 34-161.

yazılması veya yazılmaması ile ilgili rivāyetlerin karşıt görüşler arasında yaşanan tartişmaların etkisi ile ref' edildiklerini belirtmiřtir⁸⁸⁰.

Bu tartişmalar neticesinde ref' edilmiş olduğu anlaşılan rivāyetlerden birisi: “ عن أبي سعيد الخدري أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال لا تكتبوا عني ومن كتب عني غير القرآن فليمحه وحدثوا عني ولا حرج وأمن كذب علي قال همأ أحسبه قال متعمدا فليتبوأ مقعده من النار = Benden bir şey yazmayın. Kim benden Kur'ân dışında, başka bir şey yazdı ise silsin. Ancak (yazmaksızın) benden rivāyette bulunmanızda bir sakınca yoktur. Her kim benim adıma- Hemmām dedi ki: “Sanırım :-“kasten” dedi”yalan bir şey söyleirse cehennemdeki yerini hazırlasın⁸⁸¹” hadişidir.

Bu hadiřin řiřhati İslam âlimleri arasında ihtilâf konusu olmuřtur. el-Buĥārî⁸⁸² (ö. 256/870) ve Ebū Dāvud'a (ö.275/889) göre bu hadiřin aslı mevķūftur. Ebū Dāvud bu hadiři merfū' olarak rivāyet eden Hemmām b. Yaĥyā'nın (ö. 164/780) hata ettiđini söylemiřtir⁸⁸³. Hemmām ezberi güçlü olmayan ve birçok rivāyette hata ederek bařkalarına ters düřen bir rāvidir. Zaten kendisinin de rivāyetlerde hata ettiđini itiraf ederek istiğfar ettiđi belirtilmiřtir⁸⁸⁴. el-Ĥaĥîb rivāyetin, maĥfūz olan řeklinin mevķūf hali olduđunu belirttikten sonra, Hemmām'a, bu rivāyetinde Sufyān es-Şevrî'nin (ö. 161/770) de mutāba'a ettiđini ifade etmiřtir⁸⁸⁵. Ancak Sufyān'ın mutāba'ası zayıftır. Çünkü senesinde yalancılıkla ve hadiřlerin isnādlarını deđiřtirmekle itham edilmiř bir rāvî olan en-Naĥr b. Tāĥir vardır⁸⁸⁶.

⁸⁸⁰ Bkz. Goldziher, I., *Muslim Studies*, II, 184.

⁸⁸¹ Aĥmed, *Musned*, III, 385, rak: 10701, 10703; Muslim, *eř-Şaĥîĥ*, ez-Zuhd 53/16, rak: 3004; ed-Dārimî, *es-Sunen*, I, 130, 131, rak: 450; Ebū Ya'lā, *el-Musned*, II, 71, 97; İbn Ĥibbān, *eř-Şaĥîĥ*, I, 142; el-Ĥākim, *el-Mustedrak*, I, 186, 216; el-Ĥaĥîb, *et-Taĥyîd*, s. 29-32.

⁸⁸² İbn Ĥacer, *el-Feth*, I, 251.

⁸⁸³ el-Mizzî, *et-Tuĥfe*, III, 408.

⁸⁸⁴ Bkz. ez- Zehebî, *el-Mēān*, IV, 309.

⁸⁸⁵ el-Ĥaĥîb, *et-Taĥyîd*, s. 32.

⁸⁸⁶ İbnu'l-Cevzî, *eğ-Du'afā*, III, 161.

Kanaatimizce doğru olan görüş bu rivāyetin aslının mevķūf olduğudur. Zira belirtildiği gibi Hemmām hafızası zayıf olan ve rivāyetlerinde hata eden bir rāvī olduğundan teferrüdü kabul edilmeyecek bir rāvīdir. Ayrıca bu ĥadīş Ebū Sa‘īd el-Ĥudrī’nin nazarında merfū‘ olmuş olsaydı, kendisinden ĥadīşlerinin yazılması için izin istendiğinde, bu ĥadīşi delil olarak kullanır ve kendi görüşüne başvurmazdı. Hālbuki rivāyete göre kendisinden ĥadīşlerin yazılması için izin istendiğinde, verdiği cevap: “*Biz ilmi size yazdırmayız*⁸⁸⁷” şeklinde olmuştur. Ayrıca Ebū Sa‘īd’ten böyle bir rivāyet nakledilmiş olmasına rağmen kendisi de ĥadīş yazmıştır⁸⁸⁸. Kendisinden rivāyetlerin yazılması için izin istenildiğinde ise yazılanların Kur‘ān’a karıştırılabileceği endişesini zikredip ĥadīşlerin yazılmasına karşı çıkmış; ancak bu görüşünü Rasūlullāh’a dayandırmamıştır⁸⁸⁹. Bu durum, rivāyetin Ebū Sa‘īd’in tavrının ref‘ edilerek Hz. Peygambere atfedildiđi⁸⁹⁰ görüşünü doğrulamaktadır. Bu rivāyetin ref‘inde Hz. ‘Omer’in görevlendirdiği valilerine rivāyeti azaltmaları ve Kur‘ān’a hiçbir şeyin karıştırılmamasına dikkat etmelerini önermiş olmasının⁸⁹¹ da etkisi olmuş olması muhtemeldir. Daha önce de değindiğimiz üzere, şāĥābe sözleri ile fiillerinin aslının genellikle Hz. Peygamberle bağlantısının bulunduğu varsayılmış ve bu düşünce rivāyetlerin ref‘inde etkili olmuştur.

Aĥmed b. Ĥanbel’in oğlu ‘Abdullāh’ın⁸⁹² ve el-Ĥaĥīb’in “*Benden hiçbir şey yazmayın*” lafzının mana ile rivāyet ürünü olduğunu belirtmiş olmaları, rivāyetin rāvī tasarrufları ile oluşturularak ref‘ edildiğine işaret etmektedir. Bu ĥadīşin aynı isnādla çok değışik lafızlarla rivāyet edilmiş olması, rivāyet üzerindeki rāvī tasarruflarına

---

⁸⁸⁷ Ebū Ĥeyseme, *el-‘İlm*, s. 131; ed-Dārimī, *es-Sunen*, I, 133, rak: 471; İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannaf*, V, 314, rak: 26440; er-Rāmeħurmuzī, *el-Muĥaddis*, s.379; el-Ĥaĥīb, *et-Takyyīd*, s.36-38.

⁸⁸⁸ el-Ĥaĥīb, *et-Takyyīd*, s. 65; el-A‘zamī, *Ĥadis Edebiyatı*, s. 39.

⁸⁸⁹ Ebū Ĥayseme, *el-‘İlm*, s. 131.

⁸⁹⁰ Bkz. Çakın, Kamil, *İslam’da Ĥadis*, s. 87.

⁸⁹¹ Bkz. ‘Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, XI, 324, 325, rak: 20662.

⁸⁹² Aĥmed, *el-‘İlel*, I, 88.

delâlet etmektedir. Aḥmed b. Ḥanbel⁸⁹³ (ö. 241/855) ve ed-Dārimî'nin (ö. 255/869)⁸⁹⁴ Yezîd b. Hārūn (ö. 206/821) isnâdıyla naklettikleri rivâyette “*Kim benim adıma kasıtlı olarak yalan söylerse cehennemdeki yerini hazırlasın*”, lafzı yoktur. İbn Ḥibbân'ın (ö. 354/965), el-Ḥasan b. Sufyân'dan gelen rivâyeti de böyledir. Muslim'in rivâyetinde “*kasıtlı olarak*” lafzının rivâyetin aslında mevcut olup olmadığı açık değildir. Bir başka rivâyette ise, “*Benden bir şey yazmayın ve her kim bir şey yazdıysa silsin*⁸⁹⁵” şeklinde genel bir ifade kullanılmıştır. Bu rivâyet za'îf bir râvî olan 'Abdurabihi (ö. 171/787) tarafından: “*Biz Kur'ân ve teşehhüdün dışında bir şey yazmazdık*⁸⁹⁶” şeklinde mevķûf olarak nakledilmiştir. Bu durum metinlerde kasdî ya da mana ile rivâyetten kaynaklanan tasarrufların da söz konusu olduğunu göstermektedir.

Aynı endişe ile ref' edildiği izlenimi veren bir başka rivâyet ise Ebū Mūsâ'dan (ö. 44/664) gelen: “*عن أبي موسى أن بني إسرائيل كتبوا كتابا فتبعوه وتركوا التوراة = İsrailoğulları (kendileri) bir kitap yazarak ona tabi oldular ve Tevrat'ı terk ettiler*⁸⁹⁷” şeklindeki hadîştir.

ed-Dāraḳuṭnî (ö. 385/995), Zekeriyya b. 'Adiy'in (ö. 312/924) bu hadîşi mevķûf olarak, Cendel b. Vâlik (ö. 126/743)'in ise merfû' olarak rivâyet ettiğini belirterek mevķûf şeklini tercih etmiştir ve⁸⁹⁸ doğru olan görüş de budur. Çünkü Zekeriyya b. 'Adiy şîḳa ve ḥâfîz olan hadîş âlimlerindendir⁸⁹⁹. Cendel b. Vâlik ise şadūḳ fakat isnâdlarla oynadığı belirtilen bir râvîdir⁹⁰⁰. Bu anlamda başka bir rivâyet

⁸⁹³ Aḥmed, *el-Musned*, III, 385, rak: 10701.

⁸⁹⁴ ed-Dārimî, *es-Sunen*, I, 130, 131, rak: 450.

⁸⁹⁵ Aḥmed, *el-Musned*, III, 385, rak: 10703.

⁸⁹⁶ Ebū Dāvud, *es-Sunen*, el-İlm 19/3, IV, 61, 62, rak. 3648.

⁸⁹⁷ ed-Dārimî, *el-Musned*, I, 135, rak: 480.

⁸⁹⁸ ed-Dāraḳuṭnî, *el-İllet*, VII, 216.

⁸⁹⁹ İbn Ḥacer, *et-Taḳrîb*, s. 216.

⁹⁰⁰ İbn Ḥacer, *et-Taḳrîb*, s. 143.

de Hz. ‘Alî’den (ö. 40/661) yine mevķuf olarak nakledilmiştir; ancak senedi zayıftır⁹⁰¹. Bu metin işaret ettiğimiz gibi, hadîşlerin yazılmasından duyulan bir endişenin ifadesi olarak ref’ edilmiş olmalıdır.

Hadîşlerin yazılmasını yasaklayan rivāyetlerin yaygınlık kazanması, yazılmasına cevaz veren rivāyetlerin ortaya çıkmasına neden olmuştur. Bunun bir neticesi olarak da bazı mevķuf rivāyetler ref’ edilmiştir. Rasūlullāh (s.a.v.) döneminde düzenli olarak hadîşlerin yazılıp derlenmemiş olması, bu rivāyetlerin de yaşanan sosyal ve siyasi olaylarla bağlantılı olarak ortaya çıktıklarına işaret etmektedir. Rasūlullāh (s.a.v.)’ın hadîşlerin yazılması ile ilgili her hangi bir beyanı olmuş olsaydı, şāhābenin tıpkı Kur’ān gibi çok düzenli ve güvenilir olan başka kaynakları bize kadar ulaştırmaları gerekirdi. Hz ‘Omer’in tedvīn düşüncesinden vazgeçtiği⁹⁰² rivāyeti de bu konuda Rasūlullāh (s.a.v.)’tan gelen açık bir beyanın bulunmadığını göstermektedir.

Hadîşlerin yazılmasının caiz olduğuna dair en açık ve meşhur rivāyet Enes’ten gelen (ö. 93/712): “قيدوا العلم بالكتاب = *İlmi yazı ile kaydedin*⁹⁰³” rivāyetidir. Bu hadîşin senedinin mevķuf mu yoksa merfū’ mu olduğu konusunda ihtilāf edilmiştir. er-Rāmehurmuzī⁹⁰⁴ (ö. 360/970), İbn Şāhin⁹⁰⁵ (ö. 385/995) ve el-Ĥaṭīb’in ayrı bir rivāyetinde merfū’ olarak yer almış; ancak el-Ĥaṭīb, ‘Abdulĥamīd b. Suleymān el-Ĥuzā’i’nin bu hadîşi merfū’ olarak rivāyet etmekle teferrūt ettiğini söylemiştir⁹⁰⁶. İbnu’l-Cevzī de (ö. 597/1200) aynı illeti zikretmiş ve bu rivāyetin aslının Enes’in

⁹⁰¹ İbn ‘Abdilberr, *el-Cāmi*, I, 271, 272.

⁹⁰² Abdurrazzāk, *el-Muşannaḥ*, XI, 257, 258, rak: 20484; el-Ĥaṭīb, *et-Takyīd*, s. 50.

⁹⁰³ Aĥmed, *el-İlel*, I, 75; ed-Dārimī, *es-Sunen*, I, 137, rak: 491; et-Ṭaberānī, *el-Kebīr*, I, 246; el-Ĥākim, *el-Mustedrak*, I, 106; el-Ĥaṭīb, *et-Takyīd*, s. 94-97.

⁹⁰⁴ er-Rāmehurmuzī, *el-Muĥaddiṣ*, s. 326.

⁹⁰⁵ İbn Şāhin, *en-Nāsiĥ*, s.274.

⁹⁰⁶ el-Ĥaṭīb, *et-Takyīd*, s. 70.

çocuklarına söylediği bir söz olduğunu belirtmiştir⁹⁰⁷. ‘Abdulhamîd b. Suleymân birçok âlim tarafından cerh edilmiş za‘îf bir râvidir⁹⁰⁸. ez-Zehebî bundan dolayı, onun biyografisinde bu rivâyetini zikretmiştir⁹⁰⁹. Burada dikkat çeken bir nokta rivâyetin daha geç dönemde yaşamış olan bir râvî tarafından ref’ edilmiş olmasıdır. Bu durum rivâyetlerin yazılmasının cevazı ile ilgili mevķûf rivâyetlerin daha sonra bir tepki olarak ref’ edilmiş olabileceğine işaret etmektedir. Bu rivâyetin Hz. ‘Omer’ den de mevķûf olarak rivâyet edilmiş olması⁹¹⁰, hadislerin yazılmasına karşı bir tepkinin var olduğuna delâlet etmektedir.

Bu rivâyetin metni, merfû‘ ya da mevķûf olması durumuna göre değişiklik arz etmektedir. Başta zikrettiğimiz metin merfû‘ olan şeklidir. Mevķûf bir şekilde ise Enes b. Mâlik’in çocuklarına ilmi kaydetmelerini söylediği nakledilmiştir⁹¹¹. el-‘Aclünî (ö. 1162/1748) rivâyetin bu şekilde naklini rivâyetin illeti olarak zikretmiştir⁹¹². Sonuç olarak, sosyal ve siyasi hareketlerin rivâyetlerin ref’inde etkili olduğu ortaya çıkmaktadır ve hadîşlerin yazılıp yazılmaması ile ilgili mevķûf rivâyetlerin de bu etkilerin neticesinde ref’ edildiği görülmektedir. İleride göreceğimiz üzere tâbi‘ünün, şâhâbe sözlerinin aslının Rasûlullâh (s.a.v.) ile bağlantısı olduğunu düşünmeleri, daha sonraları kendi sözlerinin de böyle değerlendirilmesine ve maķtû‘ rivâyetlerin ref’ edilmesine etki etmiştir.

III. Tebe‘u’t-Tâbi‘în Dönemi ve Sonrası

Tebe‘ut-tâbi‘în dönemi tedvîn döneminin sonu ve taşnîf döneminin başlangıcı sayılır. Bu dönemde de bazı mevķûf rivâyetler yanında maķtû‘ rivâyetlerin de ref’

⁹⁰⁷ İbnu’l-Cevzî, *el-‘İlel*, I, 86.

⁹⁰⁸ İbn Hacer, *et-Taķrîb*, s. 333.

⁹⁰⁹ ez-Zehebî, *el-MĒân*, II, 541.

⁹¹⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannaf*, V, 313, rak: 26427; ed-Dārimî, *es-Sunen*, I, 138, rak. 497; el-Hâkim, *el-Mustedrak*, I, 188, rak: 360. ed-Dārimî aynı rivâyeti İbn ‘Omer’den de mevķûf olarak nakletmiştir. Bkz. a.y., rak: 498.

⁹¹¹ et-Taberânî, *el-Kebîr*, I, 246; İbnu’l-Cevzî, *el-‘İlel*, I, 86; el-‘Aclünî, *Keşfu’l-Ĥafâ*, I, 119.

⁹¹² el-‘Aclünî, *Keşfu’l-Ĥafâ*, I, 119.

edilmesi hız kazanmış olmalıdır. Nitekim İbn Hıbbān, Ebān b. ‘Ayyāş’ın el-Ḥasan el-Baṣrī’nin binlerce sözünü ezberleyip bazen bunları karıştırarak Enes’in aracılığı ile Rasūlullāh (s.a.v.)’tan merfū’ olarak naklettiğini, onun el-Ḥasan aracılığı ile Enes’ten yaptığı bu rivāyetlerin 1500’den fazla olduğunu ve bunların çoğunun aslının olmadığını belirtmiştir. Ebān, Enes’in tüm rivāyetlerinin merfū’ olduğunu düşünüyordu⁹¹³ ve bu düşüncesi onu böyle bir davranışa itmiş olmalıdır. Nitekim Ebān’a karşı Şu‘be ağır bir tepki göstermiş ve bunu “*Ebān’dan rivāyette bulunmaktansa zina etmeyi yeğlerim*” sözüyle dile getirmiştir. Keza Mubārek b. Fuḍāle (ö. 166/782) de, el-Ḥasan el-Baṣrī’nin bazı sözlerini ref’ etmiştir⁹¹⁴. Bu dönemde de rivāyetlerin artışı devam etmiş, bu yüzden de Ebū Yūsuf (ö. 182/798) bilinmeyen rivāyetlere itibar edilmemesi gerektiğini söylemiştir⁹¹⁵. Bu açıklama maḳtū’ rivāyetlerin de rivāyetlerin artışında etkili olduğuna işaret etmektedir.

Bu dönemde de maḳtū’ rivāyetlerin ref’ edilmesinde en etkili rol oynayan unsur, yine rivāyetlerin metinlerinin içeriği olmuştur. İctihat sahasına girmediği ya da gayp ile alakalı olduğu, dolayısıyla bunları ancak peygamberlerin bilebileceği düşünülen rivāyetler merfū’ kabul edilmişlerdir. es-Suyūṭī, şaḥābeden gelen bu tür rivāyetler gibi tābi‘ūndan gelenlerin de merfū’ sayılacağını iddia ederek bunları *mursel merfū’* olarak nitelemiştir⁹¹⁶. Bazı âlimlerce maḳtū’ olan bir rivāyetin mu‘dal olarak değerlendirilerek, Hz. Peygambere aitmiş gibi kabul edilmiş olması⁹¹⁷ da, bu düşüncenin rivāyetlerin ref’ edilmesinde etkili olduğuna işaret etmektedir. Buna dair örneklerden birisi: “أخبرنا أبو عبدالله الحافظ ثنا أبو سعيد إسماعيل بن أحمد الجرجاني ثنا محمد بن الحسن بن قتيبة ثنا عثمان بن محمد بن موسى المقدسي ثنا خليد بن دعلج قال سمعت الحسن يقول أخذ المؤمن عن الله أدبا حسنا إذا وسع عليه وسع وإذا قسره عليه قسر = Müslüman, Allah’tan güzel bir edeb almıştır: Allah kendisine bolluk

⁹¹³ Bkz. İbn Hıbbān, *el-Mecrūhīn*, I, 96, 97; ez-Zehebī, *el-Mēzān*, I, 10-12.

⁹¹⁴ İbn Ḥacer, *et-Tehzīb*, V, 365, 366; Juynboll, G. H. A., *Hadis Tarihi*, s. 54.

⁹¹⁵ Bkz. Ebū Yūsuf, *er-Reddu*, s. 31.

⁹¹⁶ es-Suyūṭī, *et-Tedrib*, I, 193.

⁹¹⁷ Bkz. el-Ḥākim, *el-Ma’rife*, s. 37, 38; İbnu’s-Şalāh, *el-Muḳaddime*, s. 83.

verdiğinde harcar, darlık verdiğinde ise harcamayı kısar” şeklindeki rivâyettir. el-Ĥâkim bu sözün mefû‘ olarak naklini, rivâyetin maqtû‘ şeklinin de mu‘dal olarak değerlendirilmesi gereğinin gerekçesi olarak sunmuştur⁹¹⁸. Hâlbuki bu rivâyetin mefû‘ olan senedinde mechûl bir râvî olan Ca‘fer b. Muhammed b. Kezâl bulunmaktadır⁹¹⁹. Dolayısıyla za‘îf mefû‘ bir rivâyetin, maqtû‘ bir rivâyetin mefû‘ olarak değerlendirilmesinin gerekçesi olarak sunulması bizce kabul edilebilir değildir. Nitekim el-Beyhâkî bu rivâyetin mefû‘ şeklini munker olarak değerlendirip, aslının el-Ĥasan’a ait bir söz olduğunu ve bu sözün ref‘ edildiğini belirtmiştir⁹²⁰.

Bu dönem ayrıca ref‘ sorununun ikinci aşaması olan isnâdların boşluklarının doldurulması sorununun ağırlık kazandığı bir dönemdir. Muttaşıl ĥadîs düşüncesinin gelişmesi mursel rivâyetlerin senedlerinin doldurulmasına etki etmiştir. Birçok râvî, tabi‘ün döneminde irsâl edilmek suretiyle mefû‘ hale getirilmiş rivâyetlerin senedlerine şahâbiler ekleyerek bunları muttaşıl ĥadîs şekline dönüştürdüğü açıklaması⁹²¹ bu etkiyi teyit etmektedir. Meselâ muttaşıl olarak nakledilen bir rivâyetin mursel şeklinin şahîh olduğunun belirtilmiş olması da bu olgunun varlığına delâlet eder⁹²². Nitekim Ebû Dâvud’un da bazı mursel rivâyetlerin musned olarak nakledildiklerini belirttikten sonra musned şekillerinin şahîh olmadığını belirtmiş olması⁹²³ bu duruma delâlet etmektedir.

---

⁹¹⁸ el-Ĥâkim, *el-Ma‘rife*, s. 38.

⁹¹⁹ Yaptığımız araştırmalarda bu râvî hakkında herhangi bir bilgiye ulaşamadık.

⁹²⁰ el-Beyhâkî, *es-Şu‘ab*, V, 259, 260.

⁹²¹ el-Ĥâkim, *el-Medĥal*, s. 168.

⁹²² Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-‘İlel*, I, 142, 143, 204; ed-Dârakuţnî, *el-‘İlel*, VIII, 38, 40, 41, 51, 90. Farklı bir örnek için bkz. Es-Seĥâvî, *el-Meĥâsîd*, s. 12.

⁹²³ Bkz. Ebû Dâvud, *el-Merâsîl*, s. 106, 107, 110, 122, 150, 151, 152, 230, 355.

Schacht⁹²⁴ ve Juynboll⁹²⁵, isnādların doldurulması esnasında bazı hayali kişilerin kullanıldığını iddia ettiler. Bu iddia ile rivāyetlerde yer alan mechül rāviler kastedilmiş ise bu, bir kısım rivāyetler için geçerlidir. Ancak bu rāvilerin hayali olduğu genellemesi bizce zayıf bir iddiadır. Zira rivāyetin senedini dolduranlar, bunu rivāyete güç kazandırmak için yapmışlardır. Rivāyetin senedinde hayali birisinin zikredilmesi, bu amaçla uyuşmamaktadır. Bu dönemde cerh ve ta'dil ilmi henüz gelişmediğinden hayali rāviler yerine daha çok rivāyetleri şöhret bulmamış mechül ve mestūr kişileri kullanmışlardır. Zira meşhūr ḥadīş rāvileri, şahsen şöhret buldukları gibi rivāyetleri de şöhret bulmuştu. Bu yüzden Şu'be'ye kimin ḥadīsi terk edilir diye sorulduğunda: “*Ma'rūf olan kişilerden, ma'rūf kişilerin bilmediği rivāyetlerde bulunan ve bunda ileri gidenin ḥadīsi terk edilir*” şeklinde cevap vermiş olması, buna işaret etmektedir⁹²⁶. Meselâ el-Ḥasan el-Başrî ile İbrāhîm en-Naḥa'î (ö. 96/714)'nin isnādlardaki boşluklara bazı mechül rāviler ekledikleri ifade edilmiştir⁹²⁷ ve 'ilel kitaplarında bu tür birçok örneğe rastlamak mümkündür.

Bunların yanı sıra bazen rivāyetlerin isnādlarındaki rāvilerin bilerek ya da bilmeyerek düşürüldüğü de olmuştur. Bunun bir neticesi olarak da bazı rivāyetlerin isnādlarına müdahale edilmiştir. Meselâ el-Ḥaṭîb, kişinin bir rivāyetin senedinden rāvînin düştüğünden emin olması durumunda, bu rivāyetin senedine “يعني” kelimesi ile birlikte rāvînin eklenmesini meşru görüp, Vekî' (ö. 196/811) dâhil kendi dönemindeki âlimlerin bunu yaptığını ifade etmiştir. Ayrıca “*عمره يعني عن عائشة قالت كان النبي صلى الله عليه وسلم يدي إلى رأسه فأرجله وكان لا يدخل البيت إلا لحاجة الإنسان* = *Rasūlullāh (s.a.v.) başını bana doğru uzatır ve ben onu tarardım. Eve ise insani bir ihtiyacı olmadan*

⁹²⁴ Schacht, J. *The Origins*, s. 39.

⁹²⁵ Juynboll, G.H.A., *Hadis Tarihi*, s. 201.

⁹²⁶ İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, II, 32; İbn Hacer, *el-Lisân*, I, 12.

⁹²⁷ el-Ḥâkim, *el-Ma'rife*, s. 105, 106; Tilman, Nagel “*Hadis ya da Tarihin İmhası*”, çev. Ali Dere, İslamî Araştırmalar Dergisi Ḥadīş-Sünnet Özel Sayısı, Cilt: X, Sayı 1,2,3, Ankara 1997, s. 165.

*girmezdi*⁹²⁸” hadîşini görüşünü destekleyen bir örnek olarak sunmuştur. Bu örnekle ilgili görüşünün dayanağı olarak ise iki tane gerekçe ileri sürmüştür. Bunlardan biri, rivâyetin maḥfûz olan ve bilinen şeklinin Hz. ‘Âişe’den gelmiş olması, diğeri ise rivâyeti merfû‘ olarak nakleden ‘Amra’nın (ö. 104/721) bu rivâyeti Rasûlullâh (s.a.v.)’tan işitmiş olmasının imkânsız olmasıdır⁹²⁹. İkinci gerekçe, rivâyetin içeriğinin merfû‘ olma ihtimalini taşıması durumunda senede eklemelerin yapıldığına işaret etmektedir.

Gerçekten bu rivâyet kaynakların genelinde Hz. ‘Âişe’den merfû‘ muttasıl olarak nakledilmiştir. Ancak bu durum, farklı bir kaynakta yer alan farklı bir rivâyete müdahale hakkını vermez. Dolayısıyla böyle bir tasarruf makul bir gerekçeye dayandırılmış olsa dahi, sakıncalı bir tasarruf olduğundan kabul edilemezdir.

Rivâyetlerin senedlerine râvîler ekleme konusunda özellikle zâhid ve âbid kişilerin etkin rol oynadığı ifade edilmiştir⁹³⁰. Bu uygulamaya giden râvîler azımsanamayacak kadar çoktur⁹³¹. Bundan dolayı bunu yaptığı belirlenen birçok râvî cerh edilmiştir⁹³². Ancak isnâdların doldurulması işlemi hiçbir zaman müsteşriklerin iddia ettiği gibi bir genellik kazanmamış ve genel bir hareket tarzına dönüşmemiştir⁹³³. Âlimlerimizin buna karşı takındıkları tavır bunun yaygınlaşmasını engellemiş; ancak tamamıyla durdurmaya yetmemiştir. Özellikle “يرفع المراسيل”⁹³⁴, “يوصل”

⁹²⁸ Bkz. Mâlik, *el-Muvatta*, el-İ’tikâf 19/1, I, 312, rak: 1; el-Buḥârî, *eş-Şahîh*, el-İ’tikâf 33/1, s. 158, rak: 2029; Müslim, *eş-Şahîh*, el-Ḥayz 3/3, I, 244, rak: 297; et-Tirmizî, *es-Sunen*, eş-Şavm 6/80, III, 167, rak: 804; en-Nesâî, *es-Sunen*, el-Ḥayz 3/21, I, 193, rak: 385-387; Ebû Dâvud, *es-Sunen*, eş-Şavm 8/79, II, 832-834, rak: 2467-2469; İbn Mâce, *es-Sunen*, et-Ṭahâre 1/120, I, 208, rak: 633.

⁹²⁹ el-Ḥaṭîb, *el-Kifâye*, s. 288, 289.

⁹³⁰ İbn Hıbbân, *el-Mecrûhîn*, I, 68; el-Hâkim, *el-Medḥal*, s. 168.

⁹³¹ Bkz. el-Hâkim, *el-Medḥal*, s. 168.

⁹³² Örnekler için bkz. İbn Ebi Hâtim, *el-İlel*, I, 147; İbn Hıbbân, *el-Mecrûhîn*, I, 96, 379, II, 114, 212, 251, 277, 283, III, 25, 77, 106; İbnu’l-Cevzî, *eḍ-Ḍu’afâ*, II, 194, III, 138, 186, 213; el-Hâkim, *el-Medḥal*, s. 168, 169.

⁹³³ Bkz. Polat, Selahattin, *Ḥadîş Problemleri*, s. 32-36.

935, ”يسند“⁹³⁶ ve de ”يزيد في الأسانيد“⁹³⁷ ibareleri, bu uygulamaya giden rāvileri tavsif etmekte kullanılmıştır.

Tābi’ün döneminde muttaşıl isnād düşüncesi ortaya çıkmasına rağmen, yaygınlığını ancak tebe’u’t-tābi’in döneminde kazanabilmiştir. Bundan dolayı mursel rivāyetlerin delil olup olmayacağını ağırlıklı olarak tartışıldığı ve kabul edilmemeleri yönünde eğilimin güç kazandığı dönem, tābi’ün sonrası döneme rastlamaktadır. Zira tābi’ün döneminde mursel rivāyetlerin kabulü konusunda icma olduğu belirtilmiş ve II. yüzyılın başına kadar murselleri reddeden kimsenin olmadığı iddia edilmiştir⁹³⁸. el-Ḥaṭīb ise isnādda ittişāl ve rāvilerde şika olma şartını ileri süren dört isim zikretmiştir. Bunlar: Muḥammed b. Yaḥyā ez-Zuhlī (ö. 257/870), Yaḥyā b. Muḥammed b. Yaḥyā (ö. 267/880), Ḳatāde b. Di’āme (ö. 117/793) ve Aḥmed b. Zeyd b. Hārūn’dur⁹³⁹. Bu açıklama ışığında en erken şahih sened şartının Ḳatāde döneminde ileri sürüldüğünü söyleyebiliriz. Katāde’den önce ḥadīşleri isnādları ile birlikte naklettiği belirtilen ve Ḳatāde’nin de isnādları zikrederek rivāyette bulunmasına sebep olanın Ḥammād b. Ebī Suleymān (ö. 117/793) olduğu belirtilmiştir⁹⁴⁰. Ayrıca Ḳatāde kendisi de ileri sürdüğü bu şarta tam olarak uymamış ve mursel rivāyetlerde bulunmuştur. Bundan dolayı da Yahya el-Kaṭṭān onun mursel

⁹³⁴ Hakkında bu ifade kullanılmış bazı rāviler için bkz. İbn Ḥibbān, *el-Mecrūhīn*, I, 101, 379, II, 14, 212, 251, 277, 283, III, 25, 77, 106; el-’Uḳaylī, *eḍ-Ḍu’afā*, II, 280, İbnu’l-Cevzī, *eḍ-Ḍu’afā*, II, 130, 194, III, 35, 69, 100, 138, 173, 186, 213; ez-Zehebī, *el-Mizān*, I, 468, 558, II, 324, III, 230; İbn Ḥacer, *et-Tehzīb*, III, 178.

⁹³⁵ Bkz. İbn Ḥibbān, *el-Mecrūhīn*, I, 282; İbnu’l-Cevzī, *eḍ-Ḍu’afā*, I, 249, II, 102, III, 69, 105.

⁹³⁶ İbnu’l-Cevzī, *eḍ-Ḍu’afā*, I, 249; İbn Ḥacer, *el-Lisān*, III, 70.

⁹³⁷ Bkz. İbnu’l-Cevzī, *eḍ-Ḍu’afā*, I, 75, 249; İbn Ḥacer, *et-Tehzīb*, IV, 466.

⁹³⁸ Bkz. es-Suyūṭī, *et-Tedrib*, I, 198.

⁹³⁹ el-Ḥaṭīb, *el-Kifāye*, s. 36, 37. Kendisinden rivāyette bulunan Aḥmed b. Muḥammed (ö. 351/962) de 90 yaşında öldüğüne göre bu tarihe yakın bir dönemde vefat etmiş olmalı. Bkz. İbn Ḥacer, *el-Lisān*, I, 296, 297.

⁹⁴⁰ Ekrem Ziyā el-’Omerī, *el-Buḥūs*, s. 52, 53. Rivāyet için bkz. İbn Sa’d, *eḍ-Ṭabakāt*, VII, 172; İbn Ebī Hātim, *el-Cerh*, I, 166.

rivāyetlerini reddetmiştir⁹⁴¹. Bu açıklamalar muttaşıl sened anlayışının II. yüzyılın başlarında ortaya çıktığına delâlet etmekle birlikte, muttaşıl sened kullanımının da ez-Zuhrî döneminde başladığı görüşünü teyit etmektedir. Bu dönem mursel rivāyetlerin terk edilmeye, dolayısıyla da musned ḥadîşlerin değer kazanmaya başladığı bir dönemdir. Musned türü eserlerin ortaya çıkmasında da musned rivāyetlere duyulan ilginin etkili olduğu kanaatindeyiz. ‘Abdullāh b. el-Mubārek’in (ö. 181/797), kendi döneminde muttaşıl senedin talep edilmesini dinî bir görev olarak görmüş olması, onun döneminde isnādın daha fazla önem kazandığına işaret etmektedir⁹⁴². Burada dikkat edilmesi gereken husus, isnād düşüncesinin oluşması ile muttaşıl isnād düşüncesinin oluşmasının birbiriyle karıştırılmamasıdır. Isnād düşüncesi, şaḥābe döneminde ortaya çıkmış ve tābi‘ün döneminde yaygınlaşmıştır. Ancak şaḥābe döneminde ihtiyaç duyulmaması nedeni ile sistemli bir isnād bilinci oluşmamıştır. Sistemli isnād bilinci h. II asrın başlarına doğru doğan ihtiyaç sonucunda ortaya çıkmıştır ki, bu dönem tābi‘ün döneminin sonuna rastlamaktadır. Tābi‘ün dönemi isnād düşüncesinin gelişerek muttaşıl ḥadîş düşüncesini oluşturduğu dönemdir. Ancak muttaşıl ḥadîş düşüncesi, tābi‘ün döneminde doğmuşsa da genel bir düşünce haline gelmesi etba‘u’t-tābi‘în döneminde olmuş olmalıdır. Zira isnād düşüncesinin olgunluk derecesine erişebilmesi için belli bir sürenin geçmesi gerekmiştir⁹⁴³.

Muttaşıl isnād bilincinin gelişmesi ve isnādların yazılması yeni bazı sorunların ortaya çıkmasına sebep olmuştur. Bu sorunlardan birisi rivāyet zincirlerinin ezberlenmesinden dolayı, çeşitli rivāyetlere ezberlenen bu isnādların eklenmesidir. Mesela el-Ḥasan el-‘Adevî Hemmām’ın şaḥîfesinin nakledildiği bir sened zincirini

---

⁹⁴¹ İbn Ebî Hâtim, *el-Merāsîl*, s. 3. Kātāde’nin mursel rivāyetlerde bulunması, isnada önem vermesinden önce gerçekleşmiş olması muhtemel olmakla beraber, bunu kanıtlamak mümkün gözükmemektedir.

⁹⁴² el-Ḥaṭîb, *el-Kifāye*, s. 431.

⁹⁴³ Bkz. Kırbāşođlu, M. Hayri, *Hadîs Metodolojisi*, s. 22, 23.

farklı bir rivâyete eklediği belirtilmiştir⁹⁴⁴. el-Ḥākim'in bilinen belli rivāyetlerin isnādları kullanılarak, bilinmeyen yüzlerce hatta binlerce rivāyetin nakledildiğini belirtmiş olması⁹⁴⁵ bu uygulamanın yüksek bir düzeye ulaştığına işaret etmektedir. Rāviler, bu dönemde telif edilen şāḥifelerden aldıkları rivāyetleri bazen karıştırmışlar⁹⁴⁶ bazen de içerisindeki mevķūf rivāyetleri ref' etmişlerdir. Meselâ 'Abdu'l-A'lā es-Sa'lebī (ö. 129/746) eline geçirdiği şāḥifelerdeki rivāyetleri bazen merfū' bazen de mevķūf olarak nakletmiş olduğunun belirtilmiş olması⁹⁴⁷ buna işaret etmektedir. İbn Ḥibbān bu kişinin rivāyetlerin isnādlarını değiştirdiğini de belirtmiştir⁹⁴⁸. Rāviler bazen de bu şāḥifelerdeki rivāyetleri alıp mursel olarak nakletmişlerdir. Meselâ 'Ata b. Dinār (ö. 126/743), 'Abdumelīk b. Mervān'ın Sa'īd b. Cubeyr'e (ö. 94/712) yazdırdığı tefsiri alıp mursel olarak nakletmiştir⁹⁴⁹. Bazen bu ḥadīş nüshalarındaki rivāyetler farklı rāvilerden nakledilmiştir⁹⁵⁰. Mesela Muḥammed b. 'Aclān (ö. 148/765), Sa'īd el-Maḳburī'nin (ö. 123/740) şāḥifesinde yer alan rivāyetleri karıştırınca tümünü Ebū Hureyre kanalıyla nakletmiştir⁹⁵¹. Sa'd b. Sa'īd'in de⁹⁵² bu şāḥifeden yine Ebū Hureyre kanalıyla güven vermeyen şüpheli rivāyetler naklettiği belirtilmiştir⁹⁵³. 'Umāra b. Cuveyn de (ö. 134/751) hem

⁹⁴⁴ İbn 'Adiyy, *el-Kāmil*, III, 199.

⁹⁴⁵ el-Ḥākim, *el-Ma'rife*, s. 59.

⁹⁴⁶ Sufyān b. Ḥuseyn el-Vāsītī bu rāvilerden birisidir. Bkz. İbn Ḥibbān, *el-Mecrūḥīn*, I, 358; ez-Zehabī, *el-Mizān*, II, 165-168. ez-Zehabī, burada ez-Zuhri'den mevķūf gelen ve bu rāvinin ref ettiği bir örnek de zikretmiştir.

⁹⁴⁷ Bkz. er-Rāzī, *el-Cerḥ*, VI, 25, 26.

⁹⁴⁸ Bkz. İbn Ḥibbān, *el-Mecrūḥīn*, II, 155, 156.

⁹⁴⁹ Bkz. er-Rāzī, *el-Cerḥ*, VI, 332; ez-Zehabī, *el-Mizān*, III, 69, 70.

⁹⁵⁰ İbn Ḥacer, *en-Nuket*, II, 876, 877.

⁹⁵¹ İbn Ḥibbān, *es-Sikāt*, VII, 386-388.

⁹⁵² Bu rāviden sadece İbn Māce, tek bir rivāyet nakletmiştir. Bkz. İbn Māce *es-Sunen*, rak: 2594.

⁹⁵³ İbnü'l-Cevzī, *eḍ-Ḍu'afā*, I, 311.

şahîfesinde olup olmadığı hem de merfû' olup olmadığı şüpheli bazı rivâyetler nakletmiştir⁹⁵⁴.

Bu yararlanılan nüshaların otoritesinin artması daha sonra bunların içerisine yabancı metinlerin sokuşturulmasına da sebep olmuş olmalıdır. Nitekim İbn Hacer, Mâlik'in, Nâfi'-İbn 'Omer nüshasına bazı kişilerin bir kısmı za'îf, bir kısmı ise kavî olan bazı rivâyetleri eklediklerini belirtmiştir⁹⁵⁵. Yine Ma'mer'in nüshasına da bazı eklemelerde bulunulmuştur⁹⁵⁶. Sa'îd b. Dâvud ez-Zenberî (ö. 220/ 835) ise iki farklı şahîfedeki rivâyetleri birbirine karıştırmış ve yüzden fazla rivâyetin senedini değiştirmiştir⁹⁵⁷. Huşeym ise ez-Zuhrî'den yazdığı hadîşleri kaybetmiş; ancak dokuz tanesini ezberleyebilmiştir. Huşeym'in (ö. 183/799), 20.000 hadîş ezberlediği ve “عن” şîğası ile tedlîs yapmayı caiz gördüğü nakledilmiştir⁹⁵⁸. Muhammed b. İshâk es-Siczî ise Hemmâm'ın şahîfesine batıl olan bir rivâyet eklemiştir⁹⁵⁹. Muhammed b. Eyyüb b. Suveyd babasının nüshasında yer alan şahîh hadîşlere kendi hattıyla yazdığı bazı uydurma hadîşleri ziyade kılmıştır⁹⁶⁰. Dolayısıyla daha sonraları kaynak olarak kullanılan bu şahîfelerle ilgili ref' sorunu dâhil çeşitli problemler yaşanmıştır. Aynı râvîlerin rivâyetlerini nakleden müelliflerin râvîlerin rivâyetlerinin sayı ve metinlerinde ittifak etmemiş olmaları, bu şahîfeleri oldukları gibi alıp nakletmediklerini, aksine seçici davrandıklarını göstermektedir.

---

⁹⁵⁴ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, II, 177; ez-Zehebî, *el-Mîzân*, III, 173, 174.

⁹⁵⁵ İbn Hacer, *en-Nuket*, II, 866.

⁹⁵⁶ İbn Hacer, *en-Nuket*, II, 865.

⁹⁵⁷ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, I, 325; ez-Zehebî, *el-Mîzân*, II, 133, 134; *el-Mîzân*'da bu râvî için “ع” sembolü kullanılmıştır.

⁹⁵⁸ Bkz. ez-Zehebî, *el-Mîzân*, IV, 306-308.

⁹⁵⁹ ez-Zehebî, *el-Mîzân*, III, 476.

⁹⁶⁰ Sa'dî, *Ebû Zur'a*, II, 390.

İsnād bilincinin gelişmesine paralel olarak taşnîf düşüncesi de gelişmiş ve tâbî'ün döneminin sonlarına doğru ilk düzenli hadîs kaynakları ortaya çıkmıştır⁹⁶¹. Bu dönemde ref' probleminin kaynaklar üzerindeki etkisinin anlaşılması için, taşnîf edilen eserlerin hangi ortamda ve hangi kıstaslarla vücuda getirildiklerinin tahlili zorunludur.

Bu dönemde kaynaklarda muttaşıl senedin kullanımı yaygınlaşmaya başlamış; ancak rivâyetin muttaşıl olması şartı üzerinde bir ittifak sağlanamamıştır⁹⁶². Bu konuda hadîs uşülü kitapları ortaya çıkana kadar da ittifak sağlanamamıştır. Taşnîf edilen tüm eserlerde, mursal ve munkaṭı' rivâyetlerin bulunması bunu göstermektedir⁹⁶³. Aslında bu konu, hadîs uşülü kitaplarının yaygınlaşmalarından sonra da üzerinde ittifak sağlanamamış bir konudur. Muttaşıl olduğu açık olmayan şîğalar ile şahâbe mursalalarının ve ḥukmen merfû' rivâyetlerin kabulü bunu kanıtlamaktadır.

el-Ḥaṭîb, Ebū Nu'aym'ın: “ قال ابو نعیم سلنی ولا تسألنی عن الطویل ولا المسند اما الطویل فکنا لا نخطفه = *Bana sor! Ancak uzun ya da musned olanı sorma. Çünkü uzun olanı ezberlemiyorduk ve bir kişi peş peşe musned olarak iki hadîsi zikredince buna karşı bir tepki olarak başımızı ona doğru kaldırırdık*” açıklamasına dayanarak, ilk dönem eserlerinde musned rivâyetlerin mursal ve mevkuṭ rivâyetlere nazaran daha az olduğunu belirtmiştir⁹⁶⁴. Bu rivâyeti Ebū Nu'aym'dan nakleden Muḥammed b. Yaḥyâ el-Ḥarrânî'dir ve kendisi h. 267'de vefat etmiştir⁹⁶⁵. Muḥammed'in nakilde bulunduğu râvî olan Ebū Nu'aym ise Faḍl b.

⁹⁶¹ Sezgin, M. Fuat, *Buhâri'nin Kaynakları*, s. S. 27.

⁹⁶² Bkz. Erul, Bünyamin, “*Hicri II. Asırda Rivâyet Uslûbû (I)*” A.Ü.İ.D, cilt: XLIII, sayı 1, yıl: 2002, s. 57.

⁹⁶³ Geniş bilgi için bkz. Kırbaçoğlu, M. Hayri, *Hadis Metodolojisi*, s. 23-26.

⁹⁶⁴ Ma'mer'in eserlerindeki rivâyetlerin çoğunun, mursal, munkaṭı', mevkuṭ ya da maktû' olması, bunu göstermektedir. Bkz. Erul, Bünyamin, “*Hicri II. Asırda Rivâyet Uslûbû (I)*”, A.Ü.İ.F.D., cilt: XLIII, sayı: 1, yıl: 2002, s. 36.

⁹⁶⁵ Bkz. İbn Hıbbân, *eṣ-Şikâat*, IX, 142, 143.

Dukeyn (ö. 218/833)'dir. Dolayısıyla rivâyette kastedilen dönem taşnîf dönemi ve öncesidir.

Bu dönemde râvilerin ve rivâyetlerinin değerlendirilmesi, daha çok bilinen bu rivâyetler kullanılarak yapılmıştır. Böylece bilinen rivâyetlere aykırı düştüğü düşünülen şıkların rivâyetleri şâz olarak değerlendirilerek za'îf kabul edilmiştir⁹⁶⁶. Bu, cerh ve ta'dîl bilgisinin yaygın olarak kullanımının muttasıl sened bilincinin oluşmasından daha sonra olması sebebiyledir. Cerh ve ta'dîl bilgisini ilk olarak ortaya çıkaranın Şu'be (ö. 160/776) olduğunun belirtilmiş olması⁹⁶⁷ bunu göstermektedir. Ancak Şu'be'den önce de cerh ve ta'dîl ile uğraşanlar olmuştur⁹⁶⁸. Bundan dolayı İbn Hacer Şu'be'nin Irak'ta bunu yapan ilk kişi olduğunu söylemiştir⁹⁶⁹. Kanaatimizce cerh ve ta'dîl ilmini sistemli olarak kullanan ilk kişi Şu'be'dir. Çünkü kendisinden önce râviler hakkında kendisi kadar kapsamlı değerlendirme yapan kimse zikredilmemiştir⁹⁷⁰. Şu'be'nin ciddi anlamda râvileri tenkit eden ilk kişi olması, yaşadığı dönemde senedin râvilerinin önem kazandığına işaret etmektedir. Tespit edebildiğimiz kadarıyla ref' nedeni ile râvileri cerh eden ilk kişi de Şu'be'dir⁹⁷¹.

Rivâyetlerin çoğunluğunun uydurma rivâyetler olması ve şahîh olan rivâyetlerin de genelinin mevķūf ya da mursel rivâyetler olması, tasnif edilen eserleri olumsuz olarak etkilemiştir. Şahābe ve tâbi'ün döneminde merfū' hale getirilmiş bazı rivâyetler bazı gayretlerle ayıklanmış olsa da, eserlere alınan rivâyetlerin tümünün ayıklanarak alındığını söylemek mümkün değildir. Bundan dolayı el-Buķārî dāhil

---

⁹⁶⁶ Bkz. el-'Irākî, *el-Elfiyye*, s. 40; es-Seķāvî, *el-Feth*, 188, 189. es-San'ānî, *et-Tavdîh*, I, 345. Bu tür bazı örnekler için bkz. el-Mavşilî, *el-Vuķūf*, s. 24, 26, 31, 37, 103, 109.

⁹⁶⁷ İbn Hacer, *et-Tehzîb*, II, 502; er-Rāfi'î, *et-Tāriķ*, s. 313.

⁹⁶⁸ Bkz. ez-Zehebî, *ez-Zikr*, 171-175.

⁹⁶⁹ İbn Hacer, *et-Taķrîb*, s. 266, rak: 2790.

⁹⁷⁰ Bkz. ez-Zehebî, *el-Mūķıza*, s. 171.

⁹⁷¹ Bu konu ile ilgili bilgi ve örnekler için "Ref' İthamları" bölümüne bkz.

şahîh rivâyetlerin derlendiği kitaplarda merfû' ve mevķûf⁹⁷² veya za'îf ve mevzû' olup olmadığı tartışmalı rivâyetler yer almıştır⁹⁷³.

el-Buĥârî'nin rivâyetlerini altı yüz bin ĥadîsin içerisinde seçtiğinin belirtilmiş olmasına rağmen her konuda şahîh muttaşıl rivâyet bulamamış olması musned şahîh rivâyetlerin azlığına işaret etmektedir. Bu rivâyetlerin büyük bir kısmının şahîfelerden alıntı olması⁹⁷⁴ ve buna rağmen birçok konuda muttaşıl ĥadîs bulunamamış olması, bu şahîfelerde yer alan rivâyetlerin büyük bir çoğunluğunun da mursal, munkatı', mevķûf ya da maķtû' olduğunu düşündürmektedir. el-Buĥârî ve Muslim'in rivâyette bulunduğu birçok râvînin meĥûl ya da mestûr olması⁹⁷⁵ rivâyetlerin seçilişinde tamamen senede dayalı bir sistem kullanmadıklarını, aksine metne ve muhtevaya daha fazla önem verdiklerini göstermektedir. Gerçi el-Buĥârî'nin bir râvîden rivâyette bulunmasının, onun cehaletini kaldıracağı iddia edilmiş⁹⁷⁶; ancak bu konu tartışmalıdır ve cumhur ulemanın görüşü bunun râvînin cehaletini kaldırmayacağı yönünde olduğu belirtilmiştir⁹⁷⁷. Bir musannifin aldığı rivâyeti başka bir musannifin almaması, rivâyetlerin seçilişinde metinlere de ağırlık verildiğini göstermektedir. Hatta bir râvînin bazı rivâyetlerini alırlarken bazı rivâyetlerini terk etmeleri tamamen senede dayalı bir sistemi kullanmadıklarını kanıtlamaktadır. Telif edilen Mustedrak türü eserler bunun bir başka açık kanıtıdır. Bu durum isnâd dışında farklı kıstasları da göz önünde bulundurduklarını göstermektedir.

---

⁹⁷² Örnekler için bkz. ed-Dāraķutnî, *el-İlzāmât*, s. 135, 136, 140, 141, 157, 158, 165, 166, 167, 183, 169, 170, 196, 197, 208, 209-211, 217, 221, 227, 239, 240, 261, 262, 268, 318, 329, 330, 370, 371.

⁹⁷³ es-Seĥâvî, *el-Feth*, I, 97.

⁹⁷⁴ Sezgin, M. Fuad, *Buĥârî'nin Kaynakları*, s. 94.

⁹⁷⁵ ez-Zehebî, *el-Mîzân*, I, 556.

⁹⁷⁶ Polat, Selahattin, *Ĥadîs Araştırmaları*, s. 96.

⁹⁷⁷ 'Abdul'azîz, *ed-Davâbi*, s. 80, 81.

el- Buḥārī, Aḥmed, Şu‘be ve Muslim’den yapılan nakle göre onlar ḥadīşlerin yarısının uydurma olduğunu söylemişlerdir⁹⁷⁸. Şu‘be’den, ḥadīşlerin dörtte üçünün yalan olduğunu söylediği de nakledilmiştir⁹⁷⁹. Muşannifler bu kadar çok uydurma ḥadīşin arasından uygun gördüklerini eserlerine almışlardır. Ḥadīşlerin bu kadar çok olması, mevḳūf ve maḳṭū‘ rivāyetlerin çokluğundan kaynaklandığı belirtilmiştir⁹⁸⁰. Bu açıklamayı doğru kabul etmemiz durumunda, bu rivāyetlerin büyük bir kısmının zamanla kaybolduğunu kabul etmemiz gerekir.

Belirttiğimiz gibi müellifler rivāyetleri seçerken tamamen rāvīlerin güvenilirliklerini esas almamışlardır. Bu yüzden el-Buḥārī, birçok cerḥ edilmiş⁹⁸¹ ve mechūl olan rāvīlerin rivāyetlerini almasına rağmen, Ebū Ḥanīfe ve diğer birçok Müslüman tarafından kabul görmüş büyük âlimlerin rivāyetlerini terk etmiştir⁹⁸². Musannifler rivāyetlerin seçiminde iki temel kaynaktan yararlanmışlardır. Bunlardan birisi rāvīnin beyanı, diğeri ise sahip olduğu şaḥīfe ya da nuşhasıdır. Bu nuşhaların bir kısmının uydurma olduğu tespit edilmiş⁹⁸³ olup bazı rāvīler bu uydurma nuşhalardan ḥadīş rivāyetinde bulunmuşlardır⁹⁸⁴.

Bu gün hâlâ merfū‘ ve mevḳūf olarak nakledilen rivāyetlerin gerçekten böyle olup olmadıkları sorunu tam olarak çözülmüş değildir. el-Buḥārī ve Muslim’in şıka olan bir rāvīnin merfū‘ olarak rivāyet ettiği bir ḥadīşi başka rāvīler mevḳūf olarak rivāyet etmeleri durumunda şıkanın bu merfū‘ rivāyetini eserlerine almadıkları ifade edilmiştir⁹⁸⁵. Ancak el-Buḥārī’nin “şıkanın ziyādesi makbūldür” dediği de

---

⁹⁷⁸ el-Munāwī, *Feyzu’l-Ḳadīr*, VI, 216.

⁹⁷⁹ Ebu’l-Ḥuseyn, *el-Mu‘temed*, s. 550.

⁹⁸⁰ el-Cezāirī, *et-Tevciḥ*, s. 3, 4.

⁹⁸¹ Bkz. İbn Hacer, *en-Nuket*, II, 534-650. İbn Hacer burada bu rāvīlerin geniş bir listesini sunmuştur.

⁹⁸² el-Mukbilī, *el-‘Alem*, s. 220, 203.

⁹⁸³ Bu konuda geniş bilgi ve örnekler için bkz. eş-Şevkānī, *el-Fevāid*, s. 423-425.

⁹⁸⁴ Bkz. ez-Zehebī, *et-Tertīb*, s. 29.

⁹⁸⁵ İbnu’l-Cevzī, *el-Mevzū‘āt*, I, 33.

nakledilmiştir⁹⁸⁶. Bu durum el-Buḥārī'ye atfedilen bu kurallar arasında bir çelişkinin var olduğunu göstermektedir.

Rivāyetlerin taṣnīfı ref' sorununa yeni bir boyut daha kazandırmıştır. Bu boyut daha önce telif edilen kaynaklarda yer alan mevḳūf ya da maḳṭū' rivāyetlerin daha sonraki kaynaklarda merfū' olarak yer almasıdır. Meselâ el-Muvaṭṭa'da mevḳūf ya da maḳṭū' olarak yer alan birçok rivāyetin daha geç dönem kaynaklarında merfū' olarak nakledildikleri görülmektedir⁹⁸⁷.

Taṣnīf dönemiyle ilgili diğer bir sorun ise erken dönem kaynaklarında yer alan munḳaṭı', mursal ya da mu'dal rivāyetlerin muttasıl olarak nakledilmesidir⁹⁸⁸. Ma'mer ve er-Râbi' b. Ḥabīb'in Cāmi'leri isnād bilincinin bu dönemde ulaştığı düzeyi göstermekle birlikte, bu kaynaklarda bulunan bazı mursal ve munḳaṭı' rivāyetlerin daha geç dönem kaynaklarında muttasıl merfū' olarak nakledilmiş olması⁹⁸⁹, rivāyetler üzerinde daha sonraları bazı tasarrufların yapıldığına delâlet etmektedir. Bunun başlıca sebebi ise musned ḥadīslere duyulan ilginin artması olmalıdır. Bundan dolayı rivāyetlerin isnādlarındaki boşluklar doldurulmaya çalışılmıştır. Meselâ Mâlik'in Muvaṭṭa'sında “بلغني” ya da “عن ثقة” şîğaları ile naklettiği rivāyetlerin 61 tane olduğu ve bunların dört tanesi dışındakilerin, farklı kaynaklarda yine Mâlik aracılığı ile musned olarak nakledildiği ifade edilmiştir⁹⁹⁰.

⁹⁸⁶ Bkz. es-Suyūṭî, *et-Tedrib*, I, 222.

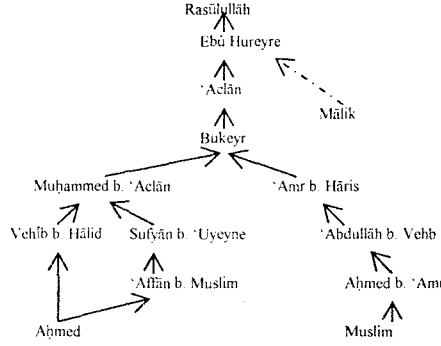
⁹⁸⁷ Bu tür bazı örnekler için bkz. Ek. I.

⁹⁸⁸ Bkz. İbn 'Abdiberr, *et-Temhîd*, I, 9.

⁹⁸⁹ Bkz. Erul, Bünyamin, “Hicri II. Asırda Rivāyet Uslübü (I)” A.Ü.İ.D, cilt: XLIII, sayı 1, yıl: 2002, s. 35-61; “Hicri II. Asırda Rivāyet Uslübü (II) II. Dirayet Açısından Ma'mer b. Râşid'in (ö. 153) el-Cāmi'i” A.Ü.İ.D, cilt: XLIV (2002) sayı 2, s. 55-57; “Hicri II. Asırda Rivāyet Uslübü (III) er-Râbi' b. Ḥabīb (ö. 175-180) ve Rivāyet-Dirayet Açısından el-Cāmi'i”, A.Ü.İ.D, cilt: XLIV, sayı 2, yıl: 2003, s. 66-68. Ayrıca bkz. Wilkinson, J. C., “İbâdi Hadīth: an Essay on Normalization”, *Der İslâm*, c. 62, s. 231-259.

⁹⁹⁰ es-Süyūṭî, *et-Tedrib*, I, 212, 213.

Bu tür örneklerden birisi: حَدَّثَنِي مَالِكٌ أَنَّهُ بَلَغَهُ أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ = *Kölenin, yiyecek ve içeceği uygun bir şekilde sağlansın ve gücünün yetmediği işle de mükellef tutulmasın*⁹⁹¹,” hadîsidir⁹⁹².

İsnâd ağacında da görüldüğü üzere bu rivâyet el-Muvaţta'da mu'dal olarak, daha geç dönem kaynaklarında ise muttaşıl olarak nakledilmiştir. Bu rivâyetin muttaşıl olan isnadlarından birisinin, İbrâhîm b. Tahmân→Mâlik→Muhammed b. 'Aclân→'Aclân→Ebû Hureyre şeklinde olduğu belirtilmiştir. İbn 'Abdilberr rivâyetin bu şekilde naklinin sadece İbrâhîm b. Tahmân'ın rivâyeti olarak bilindiğini; ancak kim olduğu açık olmayan “النعمان” diye birisinden de aynı şekilde nakledildiğini belirtmiştir⁹⁹³. Burada iki ihtimal söz konusudur. Bunlardan birincisi, Mâlik'in, 'Aclân'ı mestûr bir râvî olduğundan⁹⁹⁴ isnâddan düşürmüş olmasıdır. Ancak bu rivâyeti Malik'ten nakleden İbrahim b. Tahmân'ın rivâyetlerin de tutarsızlık

⁹⁹¹ Mâlik, *el-Muvaţta*, II, 980, el-İsti'zân 54/16, rak: 40; (Ebû Muş'ab), el-Câmi' (65), II, 160, rak: 2064; Ahmed, *el-Musned*, II, 488, III, 14; rak: 8305; Muslim, *eş-Şahîh*, el-Eymân 27/10, II, 1284, rak: 1662; el-Hâkim, *el-Ma'rife*, s. 37.

⁹⁹² el-Hâkim, *el-Ma'rife*, s. 37; es-Süyutî, *et-Tedrib*, I, 212.

⁹⁹³ İbn 'Abdilberr, *et-Temhîd*, XXIV, 283, 285. Ayrıca bkz. es-Suyûtî, *et-Tenvîr*, III, 145, 146. İbn 'Abdilberr burada zikredilen en-Nu'mân'ın, en-Nu'mân b. Râşid olabileceğini belirtmiş, es-Suyûtî ise bu kişi ile ilgili belirsizliğe değinmeden, kendisini en-Nu'mân b. Abduselâm olarak zikretmiştir. Bu iki râvinin dereceleri hakkında bilgi için bkz. İbn Hacer, *et-Takrîb*, s. 564. Bu ihtilâf, rivâyetin bu şekline de güvenilemeyeceğini göstermektedir.

⁹⁹⁴ Bkz. el-Buhârî, *et-Târihu'l-Kebîr*, VII, 61; İbn Hacer, *et-Tehzîb*, IV, 105.

olduğunun ifade edilmiş olması⁹⁹⁵, bu ihtimali zayıflatmaktadır. İkinci ihtimal ise rivāyetin senedinin daha geç dönemlerde doldurulmuş olmasıdır. Burada hangi ihtimalin daha doğru olduğunu ortaya çıkaracak olan kıstas, rivāyeti muttasıl olarak nakleden rāvilerin durumudur. İsnād ağacında görüldüğü gibi rivāyetin senedi Bukeyr (ö. 122/739) üzerinde birleşmektedir. Ancak Bukeyr'in rivāyetin isnādında bulunup bulunmadığı konusunda bir tereddüt bulunmaktadır; zira zikrettiğimiz isnadda da görüldüğü üzere Mālik'ten muttasıl olarak nakledilen rivāyetin isnadında Bukeyr zikredilmemiştir. Bu durum rivāyetin senedinde var olan bir belirsizliğe işaret etmektedir. Gerek bu belirsizlik, gerek rivāyetin muttasıl olan isnadında bulunan 'Aclān'ın, mestur bir rāvī olması⁹⁹⁶, gerekse rivāyetin daha erken bir kaynak olan el-Muvaṭṭa'da mu'dal olarak nakledilmiş olması rivāyetin isnādının sonradan tamamlandığı ihtimalini teyit etmektedir.

Daha geç dönemlerde isnādındaki boşlukların doldurulduğu bir başka rivāyet de “وحدثني يحيى عن مالك عن ابن شهاب انه قال بلغني ان رسول الله صلى الله عليه وسلم قال لرجل من ثقيف أسلم وعنده عشر” de “*Rasūlullāh Saḳīf kabilesinden İslām'a giren ve on eşi bulunan bir adama: “Dördünü tut, diğerlerini boşa” dedi*⁹⁹⁷” şeklindeki ḥadīstir. 'Abdurrazzāk tarafından da aynı isnādla mu'dal olarak nakledilmiş ve rivāyetin sonunda “ذكره عن سالم عن ابن عمر” şeklinde bir açıklamada bulunulmuştur⁹⁹⁸. 'Abdurrazzāk'ın bu açıklaması ile tasarrufu, rivāyetin senedinde Sālim ve İbn 'Omer'in zikrini doğru görmediğine delâlet etmektedir. Bu rivāyet eş-Şāfi'î tarafından Mālik kanalıyla Muvaṭṭa'daki mu'dal şekliyle de zikredilerek, “أخبرنا الثقة” şeklinde “أحسبه إسماعيل عن معمر عن الزهري عن سالم عن أبيه رضي الله عنهما أن غيلان بن سلمة الثقفي أسلم

⁹⁹⁵ Bkz. İbnu'l-Cevzī, *eḡ-Ḍu'afā*, I, 36. Burada kullanılan ifade “مضطرب الحديث” şeklindedir.

⁹⁹⁶ Bkz. el-Buḥārī, *et-Tāriḳu'l-Kebīr*, VII, 61; İbn Hacer, *et-Tehzib*, IV, 105.

⁹⁹⁷ Mālik, *el-Muvaṭṭa*, (eş-Şeybanī Nüshası) s. 178, rak: 530; (Ebū Muş'ab), eḡ-Ṭalaḳ (29), I, 650, 304, rak: 1693; es-Suyūṭī, *et-Tenvīr*, II, 102, 103.

⁹⁹⁸ Bkz. 'Abdurrazzāk, *el-Muṣannaf*, VII, 162, rak: 12621.

muttaşıl olarak nakledilmiştir⁹⁹⁹. Daha geç dönem kaynaklarında ise aynı senede Sâlim→İbn 'Omer eklenerek muttaşıl olarak kusursuz bir rivâyetmiş gibi nakledilmiştir¹⁰⁰⁰. el-Buḥārî ve Ebū Ḥâtîm rivâyetin merfû' muttaşıl olarak nakledilmesinin doğru olmadığını belirtmişlerdir¹⁰⁰¹. Bu rivâyetin senedinin sonradan doldurulduğu bizce açıktır. Nitekim Ahmed, Muslim ve el-Bezzâr bu rivâyetin senedini vehm sonucu tamamlayanın Ma'mer olduğunu beyan etmişlerdir¹⁰⁰². Üstelik el-Buḥārî'nin, bu rivâyetin maḥfûz olan şeklinin mevḳûf ve olayın Şaḳîf kabilesinden birisiyle Hz. 'Omer arasında geçen bir olay olduğunu ifade etmiş olması¹⁰⁰³, rivâyetin önce ref' edilmiş, daha sonra da isnâdının tamamlanmış olabileceğine işaret etmektedir.

Erken dönem kaynaklarında isnâdsız olarak nakledilen bazı merfû' rivâyetlerin daha geç dönem kaynaklarında, farklı muttaşıl isnâdlarla nakledilmesi de, bazı merfû' rivâyetlerin isnâdlarının tamamlandığına delâlet etmektedir. Meselâ Ma'mer'in senedsiz olarak naklettiği Cibril'in Hz. Peygambere okuduğu şifa duasının (rukÿe)¹⁰⁰⁴ daha geç dönem kaynaklarında, Hz. 'Âişe¹⁰⁰⁵, 'Ubâde b. es-

---

⁹⁹⁹ Bkz. eş-Şâfi'î, *el-Musned*, s. 434; *el-Um*, IV, 265.

¹⁰⁰⁰ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannaf*, IV, 3, rak: 17182; Ahmed, *el-Musned*, II, 80, rak: 4595, 4617, 5007, 5533; İbn Mâce, *es-Sünen*, en-Nikâh 9/40, I, 628, rak: 1953; et-Tirmizî, *es-Sünen*, en-Nikâh 9/32, III, 435, rak: 1128.

¹⁰⁰¹ Bkz. et-Tirmizî, *es-Sünen*, en-Nikâh 9/32, III, 435, rak: 1128; İbn Ebî Hâtîm, *el-İlel*, I, 400, 401; es-Suyûtî, *et-Tenvîr*, II, 102.

¹⁰⁰² Bkz. İbn Hacer, *et-Telḫîş*, III, 1191. İbn Hacer ayrıca rivâyetin isnâdını dolduran iki za'îf râviyi de burada zikretmiştir.

¹⁰⁰³ Bkz. İbnu'l-Cevzî, *et-Taḥkîk*, II, 276; el-Mubârekfûrî, *et-Tuḥfe*, IV, 213, 214. el-Buḥārî'nin mevḳûf olduğuna işaret ettiği rivâyet, Ahmed tarafından da Ma'mer'in isnâdıyla merfû' olarak zikredilmiştir. Bkz. *el-Musned*, II, 82, 83, rak: 4617.

¹⁰⁰⁴ Bkz. 'Abdurrazzâk, *el-Muşannaf*, XI, 18, rak: 19779.

¹⁰⁰⁵ Ahmed, *el-Musned*, VII, 467, rak: 26281. Bu rivâyeti senesinde meḥûl bir râvî olan 'Abdurrahmân b. Sâib bulunmaktadır. Bkz. ez-Zehabî, *el-Mizân*, II, 566. ez-Zehabî aynı yerde, rivâyetin bu şekliyle teferrüt edildiğini belirtmiştir. Ancak 'Abdurrazzâk'ın da buna benzer bir rivâyeti merfû' olarak naklettiğini görmekteyiz. Bkz. 'Abdurrazzâk, *el-Muşannaf*, XI, 19, rak: 19783.

Sâmit¹⁰⁰⁶, Ebū Hureyre¹⁰⁰⁷ ve Ebū Sa'îd¹⁰⁰⁸ ve Câbir'den¹⁰⁰⁹ farklı isnâdlarla nakledildiğini görmekteyiz. Burada var olan ihtimallerden birisi bu isnâdların rivâyete daha sonraları eklenmiş olmasıdır. Bu rivâyetlerin tümünün isnâdların illetli olması bu ihtimali güçlendirmektedir.

Aynı şekilde el-Muvaṭṭa'da mursel olarak yer alan birçok rivâyet daha sonraki bazı kaynaklarda muttasıl olarak nakledilmiştir¹⁰¹⁰. Bu tür rivâyetler için söz konusu olabilecek şu değişik ihtimaller vardır¹⁰¹¹:

1. İlk dönem âlimleri mursel ve muttasıl ḥadîs arasında fazla bir fark görmediklerinden senedin tümünü zikretmemekte sakınca görmemişlerdir.
2. Daha geç dönemlerde muttasıl isnâdların değeri arttığından bazı isnâdlardaki kopukluklar giderilmiştir.
3. Bazı rivâyetlerin isnâdlarına, daha geç dönem musannıfları ulaşabilmiştir.

---

¹⁰⁰⁶ İbn Mâce, *es-Sünen*, et-Ṭıb 31/27, II, 1165, 1166, rak: 3527. Bu rivâyetin senedinde rivâyetleri tartışmalı olan 'Abdurrahmân b. Şâbit (ö. 165/) bulunmaktadır. Bkz. a.e., a.y., ayrıca bkz, ez-Zehebî, *el-Mîzân*, II, 551, 552.

¹⁰⁰⁷ Aḥmed, *el-Musned*, III, 195, rak: 9465. Şu'be, bu rivâyetin senedinde bulunan 'Âşım b. 'Ubeydullâh hakkında, Basra meşidini kim inşa etti denilse, buna bile Hz. Peygambere ulaşan bir isnâd ekleyeceğini söylemiştir. Bkz. ez-Zehebî, *el-Mîzân*, II, 354. 'Âşım bu rivâyetin senedine meçhûl bir râvî olan Ziyâd b. Suveyb'i eklemiştir. ez-Zehebî rivâyeti bu kişiden sadece 'Âşım'ın naklettiğini belirtmiştir. Bkz. *el-Mîzân*, II, 87.

¹⁰⁰⁸ Muslim, *es-Şahîh*, es-Selâm 39/16, II, 1718, 1719, rak: 2186. Hem Câbir hem de Ebū Hureyre'nin rivâyetinin üzerinde birleştiği râvî Dâvud b. Ebî Hind (ö. 139/756)'dir ve bu kişi 'Abdurazzâk'ın râvilerindedir. Dolayısıyla 'Abdurazzâk'ın rivâyetin bu şekillerine vakıf olmamış olması zayıf bir ihtimaldir. Bu rivâyetle arasında isnâd açısından sorunsuz gibi görülen Muslim'in rivâyetidir. Ancak hem Câbir'in hem de Ebū Sa'îd'in rivâyeti el-Munzir b. Mâlik (ö. 108/726) üzerinde birleşmektedir. Bu durum rivâyetin senedi konusunda bir belirsizliğin olduğuna işaret etmektedir.

¹⁰⁰⁹ Bkz. Aḥmed, *el-Musned*, III, 489, 490, rak: 11313.

¹⁰¹⁰ İbn 'Abdilberr, *et-Temhîd*, I, 9.

¹⁰¹¹ Farklı özellikler barındıran örnekler için bkz. İbn 'Abdilberr, *et-Temhîd*, I, 191, II, 48, 233, III, 190, 191, 231, V, 61, 62, 154, 204.

Ref' sorunu ile alakalı bir başka sorun ise hadîs kaynaklarında mevķūf veya maķtū' olarak nakledilmiş bazı rivāyetlerin fıkıh ve taŗavvufla alakalı bazı eserlerde merfū' olarak zikredilmiş olmasıdır. Bu yüzden de bu kaynaklarda yer alan ve isnādları zikredilmeyen rivāyetlere itibar edilmeyeceđi belirtilmiŗtir¹⁰¹².

Bu tür örneklerden birisi: “ عن ابن مسعود قال كان الرجال والنساء في بني إسرائيل يصلون جميعا فكانت = المرأة لها الخليل تلبس القالبين تطول بما لخليلها فألقى عليهن الحيض فكان ابن مسعود يقول أخروهن حيث أخرهن الله = *İsrail ođullarının erkek ve kadınları birlikte namaz kılıyorlardı. Dostu olan kadın çift ķālīb¹⁰¹³ giyer ve dostu için bunu uzatırdı. Bu yüzden de Allah onlara hayza mübtela kıldı. İbn Mes'ūd ise: “Allah onları arkaya bıraktıđı gibi siz de onlara erkek saflarının gerisinde yer verin” derdi¹⁰¹⁴” rivāyetidir. Bu rivāyet, bazıları tarafından el-Buķārī ve Muslim'e isnād edilmiŗtir¹⁰¹⁵. Bu durum bir vehim sonucu olabileceđi gibi rivāyetin otoritesini arttırmak amacıyla da olabilir. İbn Hacer de el-Buķārī Őerhinde bu rivāyeti mevķūf olarak nakletmiŗ; ancak kaynađını belirtmemiŗtir¹⁰¹⁶. ez-Zeyla'ī (ö. 762/1360) bu rivāyetin merfū' Őeklinin garīb olduđunu belirterek, mevķūf Őekillerini zikretmiŗ; ancak el-Buķārī ve Muslim'e iŗaret etmemiŗtir¹⁰¹⁷. Yaptıđımız tüm araŗtırmalara rađmen bu rivāyetin merfū' Őeklini bulamadık. Buna rađmen bu rivāyet fıkıh kaynaklarında Rasūlullāh (s.a.v.)'in sōzūymūŗ gibi nakledilmiŗtir¹⁰¹⁸.*

Bu tür bir başka örnek ise 'Abdullāh b. Mes'ūd'dan rivāyet olunan “ ما رأى المسلمون = *Müslümanların güzel gördüđü Őey, Allah*

¹⁰¹² el-Ķāsimī, *el-Ķavā'id*, s. 151.

¹⁰¹³ İsrailoğulları'nın kadınlarının giydiği tahta ayakkabı olduğu ifade edilmiŗtir. Bkz. el-Cezerī, *en-Nihāye*, IV, 98.

¹⁰¹⁴ 'Abdurrazzāk, *el-MuŗannaĶ*, III, 149, rak: 5115; İbn Huzeyme, *eŗ-Şaķīh*, III, 99, rak: 1700; eŗ-Taŗberanī, *el-Kebīr*, IX, 295, 296, rak: 9884, 9485.

¹⁰¹⁵ Bkz. el-'Aclūnī, *Keŗfu'l-HaĶā*, I, 67. Ayrıca el-Beyhaķī'nin *Delāilu'n-Nubuvve* isimli eserine de isnād edilmiŗtir. bkz. a.y.

¹⁰¹⁶ İbn Hacer, *el-Feth*, II, 249.

¹⁰¹⁷ ez-Zeyla'ī, *en-Naŗb*, II, 36.

¹⁰¹⁸ Bkz. el-Merđinānī, *el-Hidāye*, I, 61; es-Seraŗsī, *el-Meŗsūt*, I, 180; İbn Ruŗd, *el-Bidāye*, I, 105.

katında da güzeldir¹⁰¹⁹,” hadîsidir. el-‘Alāi (ö. 761/1359), bütün araştırma ve soruşturmaları sonucunda rivāyetin merfū‘ olmadığını, İbn Mes‘ūd’un sözü, yani mevķūf olduğunu belirtmiştir¹⁰²⁰. ez-Zeyla‘î de bu rivāyetin taħrîcini yaptıktan sonra, rivāyeti sadece mevķūf olarak bulabildiğini belirtmiştir¹⁰²¹. Bu rivāyet Suleymān b. ‘Amr en-Neħa‘î tarafından merfū‘ olarak nakledilmişse de kendisi hadîş uydurmakla itham olunmuş bir rāvidir¹⁰²². Bu söz ‘Abdullāh b. Mes‘ūd’un Ebū Bekir’in hilafeti ile alakalı söylediği bir sözdür¹⁰²³. Bu rivāyet bazı uşūl-i fiķh kaynaklarında senedsiz olarak Rasūlullāh (s.a.v.)’ın sözüymüş gibi nakledilmiştir¹⁰²⁴.

Bu tür bir başka örnek de: “عند ذكر الصالحين تنزل الرحمة = *Salihler anıldığında rahmet iner*” rivāyetidir. Bu söz, Sufyān’ın sözüdür ve İhyā’da merfū‘ hadîş şeklinde nakledilmiştir¹⁰²⁵.

Ref ile ilgili diğerk bir mesele de bazı merfū‘ rivāyetlerin daha sonraları mevķūf olarak nakledilmiş olmasıdır. el-Ĥākım bir örnek verdikten sonra bu tür rivāyetlerin de pek çok olduğunu belirtmiştir¹⁰²⁶. Kanaatimizce bunun yapılmasında birtakım mevķūf ve maķtū‘ rivāyetlerin ref edilmesine karşı gösterilen tepki de etkili olmuştur. Nitekim ez-Zehebî, Mucāhid (ö. 102/720)’in: “أنقص من الحديث ولا تزد فيه = *Ĥadîşi eksilt ama ziyade kılma*¹⁰²⁷” sözüne dayanarak merfū‘ rivāyetlerin mevķūf

¹⁰¹⁹ Aħmed, *el-Musned*, I, 626, rak: 3589.

¹⁰²⁰ es-Suyūfî, *el-Eşbāh*, s. 89; Şener, Mehmet, *Örf*, s. 126. Ayrıca bkz. İbnu’l-Cevzî, *el-‘İlel*, I, 281; el-Mavşilî, *el-Vuķūf*, s. 91.

¹⁰²¹ ez-Zeyla‘î, *en-Naşb*, IV, 133.

¹⁰²² Bkz. İbnu’l-Cevzî, *el-‘İlel*, I, 281.

¹⁰²³ Bkz. el-Ĥākım, *el-Mustedrak*, III, 83, 84. Rivāyet hakkında geniş bilgi için bkz. ez-Zeyla‘î, *Naşb*, IV, 133, 134; el-‘Aclūnî, *Keşfü’l-Ĥafā*, II, 188.

¹⁰²⁴ Bkz. el-Āmidî, *el-İhkām*, IV, 393; eş-Şaṭıbî, *el-İ’tisām*, II-152; es-Seraħsî, *el-Mebsūṭ*, XII, 138-139.

¹⁰²⁵ el-Ġazzālî, *el-İhyā*, II, 213 (Dipnot, 1); el-‘İrāķî, *el-Mevzū‘āt*, s. 115. İhyā’da bu tür başka örneklere de rastlamak mümkündür bkz. el-‘İrāķî, *el-Mevzū‘āt*, s. 98-100.

¹⁰²⁶ el-Ĥākım, *el-Ma‘rife*, s. 21.

¹⁰²⁷ Bkz. el-Ĥaṭıb, *el-Kifāye*, s. 223.

olarak, muttaşıl hadîşlerin de mursel olarak nakledilebileceğini belirtmiştir¹⁰²⁸. İbrâhîm b. Yezîd (ö. 96/715)'in ise merfû' rivâyetleri mevķûf olarak nakletmeyi tercih ettiği nakledilmiştir¹⁰²⁹. eř-řa'bî (ö. 103/712) de rivâyetlerde eksiklik ve fazlalık oluşması endişesi ile hadîşlerin merfû' olarak değil, mevķûf olarak nakledilmesini tercih etmiştir¹⁰³⁰. řu'be de merfû' olan bir hadîşi mevķûf olarak nakletmiş, bunun nedeni kendisine sorulduğunda kasıtlı olarak bunu yaptığını söylemiştir¹⁰³¹. İbn Sîrîn ise: “*Ebū Hureyre 'den naklettiğim tüm hadîşler merfû' dur*” demesine rağmen, kendisi ondan mevķûf rivâyetlerde bulunmuřtur¹⁰³². Ref olgusunun aşırılığından dolayı Hammâd b. Zeyd b. Dirhem el-Ezdî'nin (ö. 179/795) aşırı ihtiyat göstererek merfû' olarak zikredilen birçok rivâyeti mevķûf olarak naklettiğinin ifade edilmiş olması¹⁰³³, Hammâd'ın yaşadığı dönemde ref sorununun azımsanamayacak boyutlara vardığına işaret etmektedir. Juynboll'un, özellikle mursel rivâyetlerin mevķûf hale dönüştürüldüğünü belirtmiş olması¹⁰³⁴, ref'in irsal suretiyle gerçekleştirildiğine işaret etmektedir. Kanaatimizce mursel hadîşlerin mevķûf olarak nakli, irsâl suretiyle rivâyetlerin ref edilmesine bir tepki olarak ortaya çıkmıştır. 'Abdullâh b. el-Mubârek'in de merfû' olarak nakledilen birçok rivâyeti mevķûf olarak naklettiği belirtilmiştir¹⁰³⁵. Meselâ merfû' olduğunu düşündüğünü belirttiği bir rivâyeti mevķûf olarak nakletmiştir¹⁰³⁶. Kanaatimizce bunun nedeni birçok rivâyetin irsâl suretiyle ref edilmiş olmasından dolayı bu âlimlerin

¹⁰²⁸ ez-Zehabi, *es-Siyer*, XIII, 513.

¹⁰²⁹ Bkz. ed-Dârimî, *es-Sunen*, I, 94, rak: 267.

¹⁰³⁰ Bkz. ed-Dârimî, *es-Sunen*, I, 94, rak: 266.

¹⁰³¹ Bkz. el-ĤaĤib, *el-Kifâye*, s. 457. Bu rivâyet ahirette iman ve amel ilişkisi ile ilgili bir rivâyettir.

¹⁰³² ez-Zeyla'î, *en-Naşb*, I, 135.

¹⁰³³ Bkz. İbn Hacer, *et-Tehzîb*, II, 10.

¹⁰³⁴ Juynboll, G.H.A., *Hadis Tarihi*, s. 203. Bu nedenle tartışma konusu olan bir örnek için bkz. İbn Hacer, *TelĤîs*, I, 294-297.

¹⁰³⁵ ez-Zeyla'î, *en-Naşb*, II, 444. Bu konu ile ilgili sayısal bir değer veremememize rağmen, başkalarının Merfû' naklettiği bazı rivâyetleri mevķûf olarak naklettiğini de tespit ettik. Bkz. İbnu'l-Mubârek, *ez-Zuhd*, I, 8, 150.

¹⁰³⁶ İbnu'l-Mubârek, *ez-Zuhd*, I, 384.

kanaatlerini rivāyetin aslının mevķūf olduđu yönünde kullanmış olmalarıdır. Bu yüzden farklı rāvilerin merfū‘ olarak naklettiđi bir rivāyeti başka bir rāvīnin mevķūf olarak naklettiđi olmuştur¹⁰³⁷. Bu durum ref‘ sorununun iki yönlü bir sorun olduğunu göstermektedir. Bundan dolayı rivāyetlerin her iki ihtimal de dikkate alınarak incelenmeleri zorunludur. Ancak dikkat edilmesi gereken husus, merfū‘ rivāyetlerin mevķūf hale dönüştürülmesinin, ref‘ edilen rivāyetlere oranla çok düşük sayıda olması ve rivāyetleri mevķūf hale dönüştürenlerin müçtehit sayılabilecek kişiler olmasıdır¹⁰³⁸.

---

¹⁰³⁷ Örnekler için bkz. Aħmed, *el-Musned*, II, 556, VI, 401, VII, 595, rak: 7782, 22024, 26944.

¹⁰³⁸ Bu tür özellikleri barındıran ve bu nedenle tartışma konusu olan örnek için bkz. İbn Hacer, *el-Telhīs*, I, 294-297.

ÜÇÜNCÜ BÖLÜM

REF' SEBEPLERİ, YÖNTEMLERİ, REF' İLE İTHAM EDİLEN RÂVİLER, PROBLEMİN BOYUTU VE ETKİLERİ

I. Ref' Sebepleri

Ref' sebepleri incelendiğinde bunların: Rivāyetin isnādında hata yapılması, siyasi ya da dinî mezhep mensuplarının kendi görüşlerini destekleme arzusu ve rivāyetin aslında merfū' olduğuna kanaat getirmiş olmak gibi başlıca üç temel sebep oldukları görülür.

A. Rivāyetin Senesinde Hata Edilmesi

Bazı rāvîlerin kasıtlı olmasa da bazı mevķūf ve maķtū' rivāyetleri hata ile ref' ettikleri belirtilmiştir¹⁰³⁹. Birçok cerħ edilmiş rāvî mevķūf ve maķtū' rivāyetleri kasten veya yanlışlıkla ref' ettiği gibi¹⁰⁴⁰, sunacağımız örneklerde de görüleceği gibi bazı Őıķa rāvîler de hata ile ya da bazı mülāhazalarla rivāyetleri ref' etmişlerdir. Binlerce hatta onbinlerce rivāyetin ortalıkta dolağtığı, bunların merfū', mevķūf ve maķtū' türlerinin bir kısmının isnādları ile ezberlenmeye çalışıldığını göz önüne almamız durumunda, Őıķa rāvîlerin bazı rivāyetlerinde de bu tür sorunların yaşanmış olması gayet doğaldır. Bu sebeplerdir ki, bazı ĥadıŐ âlimlerinin ve Őıķa olduğu belirtilmiş bazı rāvîlerin dahi rivāyetlerinde ref' olduğuna hükmedilmiştir¹⁰⁴¹. İbn Ĥibbān Őıķa, ĥāfız olan; ancak faķih olmayan muhaddislerin metinlere önem vermemesinden ve sadece isnādları ezberlemelerinden dolayı rivāyetlerine güvenilemeyeceğini belirtmiş, faķih olanların rivāyetlerine ise ezberden rivāyette

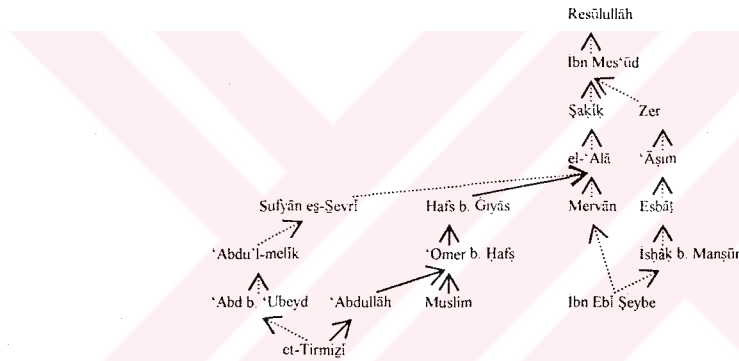
¹⁰³⁹ Bkz. İbn 'Arrāk, *et-Tenzih*, I, 15.

¹⁰⁴⁰ Bkz. el-Ĥākim, *el-Medħal*, s. 167, 168.

¹⁰⁴¹ Bazı örnekler için bkz. İbn Keşir, *et-Tefsir*, II, 162; İbn Ĥacer, *el-Feth*, II, 122, VIII, 47; ez-Zurķānī, *eş-Őerħ*, I, 225, 412, II, 500; el-Beyħakī, *es-Sunen*, V, 170; es-Sindī, *el-ĤaŐiye*, II, 142, 143; İbn 'Arrāk, *et-Tenzih*, I, 15.

bulduklarında güvenilemeyeceğini söyleyerek, bunların mevķūfları merfū, murselleri mevķūf hale dōnūştürerek isnādları karıştırdıklarını belirtmiştir¹⁰⁴². İbn ‘Arrāk, el-Ḥaḫīb’in şeyḫi ve meşhur muhaddislerden Aḫmed b. ‘Alī’nin vehm (hata) ile ref ettiğini belirttiği bir rivāyetini mevzū‘ ḫadīşlerle ilgili olarak telif ettiği eserinde zikretmiş; ancak kendisini ḫadīş uyduranlar listesine koymamıştır¹⁰⁴³. İbnu’l-Cevzī özellikle zūhd ehli ile kitapları kaybolan rāvilerin ezberden rivāyette buldukları için murselleri muttaşıl, mevķūfları musned olarak naklettiklerini ve bazen de isnādları karıştırap rivāyetleri birbirlerine kattıklarını belirtmiştir¹⁰⁴⁴.

Hata ile ref edildiği belirtilen örneklerden birisi: “عن عبدالله، قال: قال رسول الله صلى الله عليه وسلم "يؤتى بجهنم يومئذ لها سبعون ألف زمام. مع كل زمام سبعون ألف ملك يجرونها = O gün cehennem yetmiş bin yularla getirilir ve her bir yuları yetmiş bin melek çeker¹⁰⁴⁵” rivāyetidir¹⁰⁴⁶.

ed-Dārakuḫnī bu rivāyeti eserine aldığı için Muslim’i tenkit ederek aslının mevķūf olduğuna hükmetmiş, gerekçe olarak da Sufyān eş-Şevrī, Mervān b. Mu‘āviye (ö. 193/808)¹⁰⁴⁷ ve başka rāvilerin¹⁰⁴⁸ bu rivāyeti mevķūf olarak

¹⁰⁴² İbn Ḥibbān, *el-Mecrūḫīn*, I, 93.

¹⁰⁴³ İbn ‘Arrāk, *et-Tenzīh*, I, 277.

¹⁰⁴⁴ Bkz. İbnu’l-Cevzī, *el-Mevzū‘āt*, I, 36.

¹⁰⁴⁵ Muslim, *eş-Şaḫīḫ*, 51/12, III, 2184, rak: 2842; et-Tirmizī, *es-Sunen*, 40/1, IV, 604, rak: 2573; el-Ḥākim, *el-Mustedrak*, IV, 637, rak: 8758.

¹⁰⁴⁶ Bkz. Kırbaşoğlu, M. Hayri, *Hadis Metodolojisi*, s. 238.

¹⁰⁴⁷ Bu Rāviden gelen mevķūf şekli için bkz. İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannaf*, VII, 48, rak: 34117.

nakletmelerini göstermiştir. Ayıca rivāyeti vehim sonucu ref' edenin ise şıka bir rāvī olan 'Omer b. Hafs b. Ğiyās (ö. 222/836) olduğunu ifade etmiştir¹⁰⁴⁹.

İsnād ağacında da görüldüğü gibi bu rivāyetin ref' edilmesinden sorumlu olan 'Omer b. Hafs'tır. Bu rivāyetin meşhur olan şeklinin mevķūf hali olduğu belirtilerek, merfū' şekliyle teferrüt ettiği belirtilmiştir¹⁰⁵⁰. et-Tirmizī merfū' şeklini naklettikten sonra, Sufyān'ın bunu merfū' olarak nakletmediğini belirterek¹⁰⁵¹, başkalarınca ref' edilmiş olabileceğine işaret etmiştir. Sayıca ve hafıza bakımından üstünlüğü olan şıka rāvīlerin bunu mevķūf olarak nakletmiş olması ve rivāyetin daha erken dönem kaynağı sayılan İbn Ebī Şeybe'nin el-Muşannaf'ında mevķūf olarak nakledilmiş olması, ref' edildiği görüşünü doğrulamaktadır. Hem 'Omer'in¹⁰⁵² hem de babası Hafs'ın¹⁰⁵³ (ö. 194/809) bazı rivāyetlerde hata ettiğinin belirtilmiş olması da bu rivāyetin hata ile ref' edildiği görüşünü teyit etmektedir¹⁰⁵⁴.

Şıka rāvīnin hata ile ref' ettiği örneklerden biri: “إذا أجمروا الميت فاجمروا ثلاثاً” = *Eğer ölüye kokuladığınız takdirde, bunu üç kere yapın*¹⁰⁵⁵ rivāyetidir. Yaḥyā b. Ma'in, bu rivāyeti merfū' olarak sadece şıka bir rāvī olan Yaḥyā b. Adem'in (ö. 203/818) rivāyet ettiğini belirterek, onun bunda hata ettiğini söylemiştir¹⁰⁵⁶. Bu açıklama rivāyetin Yaḥyā dönemine kadar mevķūf olarak bilindiğine işaret etmektedir. Bu

¹⁰⁴⁸ Bu rivāyeti İshāk b. Mansūr da mevķūf olarak nakletmiştir. Bkz. İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannaf*, VII, 54, rak: 34166.

¹⁰⁴⁹ ed-Dāraḳuṣnī, *el-İlel*, V, 86; *el-İlzāmāt*, s. 226, 227. Şıka olmasına rağmen, bazı hataları olduğuna işaret edilmiş bir rāvīdir. Bkz. İbn Hacer, *et-Tehzīb*, IV, 273.

¹⁰⁵⁰ Bkz. İbn Hacer, *en-Nuketü'z-Zirāf*, VII, 51, 52.

¹⁰⁵¹ Bkz. et-Tirmizī, *es-Sunen*, Şifatu'l-Cehennem 40/1, IV, 604, rak: 2573.

¹⁰⁵² Bkz. İbn Hibbān, *es-Şikāt*, VIII, 445.

¹⁰⁵³ Bkz. ez-Zehebī, *el-Mizān*, I, 567, 568.

¹⁰⁵⁴ Bu rivāyeti nakleden 'Omer'in (ö. 194/809) ve babası Hafs'ın (Bkz. ez-Zehebī, *el-Mizān*, I, 567, 568) de bazı rivāyetlerde hata ettiği belirtilmiştir. Bkz. İbn Hibbān, *es-Şikāt*, VIII, 445.

¹⁰⁵⁵ Aḥmed, *el-Musned*, IV, 281, rak: 14131; İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannaf*, II, 467; el-Hākim, *el-Mustedrak*, I, 506.

¹⁰⁵⁶ el-Beyhākī, *es-Sunen*, III, 405; ez-Zeyla'ī, *en-Naşb*, II, 264. Yaḥyā b. Adem'in derecesi için bkz. İbn Hacer, *et-Taḳrīb*, s. 587, rak: 7496.

rivāyeti aynı isnādla Yahyā'nın dışında yine şika bir rāvī olan Muḥammed b. 'Abdullāh b. Numeyr (ö. 234/848) de merfū' olarak nakletmiştir¹⁰⁵⁷. Bu durum Yahyā b. Adem'in rivāyetin merfū' olarak nakledilmesinde yalnız kalmadığını göstermektedir. Bu rivāyeti merfū' olarak nakleden her iki rāvīnin de üzerinde birleştiği rāvī olan Kutbe'nin şika; ancak hāfız olmadığının belirtilmiş¹⁰⁵⁸ olması, rivāyetin ref'inde hata edenin Kutbe olması ihtimalini akla getirmektedir. Mamafih İbnu't-Turkmānī (ö. 750/1349), Yahyā b. Ma'in'in bu görüşünü, ḥadīşçilerin çoğunluğunun görüşü olan: “*Ḥadīş merfū' ve mevkuḥ rivāyet edilirse, mevḳūf tercih edilir*” anlayışına bina ettiğini belirterek doğru olan görüşün şikanın ziyādesinin makbul olduğu yönünde olduğunu iddia etmiştir¹⁰⁵⁹.

Bu tür birçok örnek bulunmakta olup kabulü ile reddi konusunda en çok tartışılan rivāyetler bunlardır. Zira rivāyeti ref' eden rāvīnin şika olması, rivāyetinin tenkit edilmesi noktasında sorun olarak görülmüştür. Bu tür rāvī ve rivāyetlerin korunması için bazen “*şikānın ziyādesi makbuldür*” kuralı öne sürülmüştür. Ancak daha önce de belirttiğimiz gibi rivāyetlerin bu kurala dayalı olarak değerlendirilmesi hatalıdır. Bu örnek ve değerlendirmeler, ref' sorununun şika rāvīlerin rivāyetlerini de kapsadığını göstermekte ve “*şikānın ziyādesi makbuldür*” kuralına dayalı yapılan değerlendirmelerin yetersizliğini teyit etmektedir. Beşeri zaafiyetleri dikkate almamız durumunda hiçbir rivāyetin imkân açısından hatadan uzak kalamayacağı açıktır. Ancak herhangi bir rivāyette hata ile ref' meydana geldiğini ileri sürebilmemiz için, isnād ile metinlerin karşılaştırılması ve rāvīlerin beyanına dayanmak zorunluluğu vardır. Aksi takdirde ileri sürülen görüşler ḥadīş ilminin kıstaslarından yoksun kalacağından, sadece kişisel görüş olarak kalacaktır. Bu konu ile ilgili bir başka sorun, rivāyetin ref' nedeninin hata veya kasıt olduğuna dair ayırımı nasıl yapacağımızdır. Bunun için kullanabileceğimiz kıstas rāvī ile ilgili

---

¹⁰⁵⁷ Bkz. el-Ḥākim, *el-Mustedrak*, I, 506.

¹⁰⁵⁸ Derecesi için bkz. İbn Hacer, *et-Tehzīb*, IV, 556.

¹⁰⁵⁹ İbnu't-Turkmānī, *et-Ta'lik*, III, 567. en-Nevevī'den de buna benzer bir değerlendirme nakledilmiştir. Bkz. ez-Zeyla'ī, *en-Naşb*, II, 264.

değerlendirmelere başvurmalıdır. Eğer rivāyetin isnādında rivāyetlerinde hata ettiği veya hafızasının güçlü olmadığı belirtilen bir rāvī varsa, bu durumda ref' nedeninin hata olduğuna hükmedebiliriz. Bu hükme, hata ettiği belirtilmemiş şıkların rivāyetleri de dâhildir. Zira hiçbir rāviyi hatadan beri düşünmek mümkün değildir. Bu tür bir hükme varırken kıstas olarak rāvilerin çokluğu, rivāyetlerin kronolojik sırası ve de rivāyetin metnin hadis ilminde ele alınan problemlerden uzak olması esas alınmalıdır. Ancak rivāyeti ref' eden rāvînin yalancılık ya da tedlîs ile itham edilmiş olması durumunda, ref'in kasıtlı olduğuna hükmedebiliriz.

B. Siyasal ya da Dini Gurupların Kendi Görüşlerine Destek Bulma Arzusu

Bazı rāvîlerin rivāyetleri daha etkili hâle getirmek amacıyla mevķūf ya da maķtū' rivāyetleri ref' ettikleri belirtilmiştir¹⁰⁶⁰. Bazı fikh kaynaklarında, aslı mevķūf veya maķtū' olan bazı rivāyetlerin merfū' şeklinde nakledilmiş olması bu durumu teyit etmektedir¹⁰⁶¹. Dinî ve siyasi fırkaların ortaya çıkması ve bunların birbirleriyle olan mücadelede hadîsin otoritesine sığındıkları¹⁰⁶² ve bu amaçla birçok hadis uydurdukları bilinmektedir. Hadis uydurma yollarından birinin rivāyetin ref' edilmesi ile gerçekleştirilmesi göz önüne alındığında, konunun siyasi dini fırkalar arası mücadelelerle ilgisi olduğu düşünülebilir. Nitekim el-Ĥasan el-Başrî, Hz. 'Alî'den işittiği rivāyetleri el-Ĥaccāc'tan korktuğu için doğrudan Rasūlullāh (s.a.v.)'tan naklettiği belirtilmiştir¹⁰⁶³. Ayrıca siyasi mezheplerin dışındaki itikadı ya da fikhî mezheplerin de etkisi ile bazı mevķūf rivāyetler merfū', merfū' rivāyetler de mevķūf olarak nakledilmiştir. Her mezhebin görüşünü destekleyen farklı rivāyetlerin bulunması buna işaret etmektedir. Şi'a mezhebi mensupları Ca'fer b. MuĤammed (ö. 148/765)'in kendisinden işitilen şeyleri Rasūlullāh (s.a.v.)'a isnat ederek rivāyet

¹⁰⁶⁰ 'Omer Fellāte, *el-Vaz'u*, I, 110; Juynboll, TH. W., "İslām Ansiklopedisi", "Ĥadîş" maddesi, V (I), 48; Kutlu, Sönmez, *İlk Gelenekçiler*, s. 165-167.

¹⁰⁶¹ Bilgi ve örnekler için bkz. Kırbaçoğlu, M. Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 75-78.

¹⁰⁶² Fazlur Rahman, *Metodoloji Sorunu*, s. 65, 66. Ayrıca bkz. Goldziher, *Muslim Studies*, II, 126, 127.

¹⁰⁶³ es-Suyūti, *et-Tedrib*; I, 204; el-Ĥāsimî, *el-Kavā'id*, s. 147, 148; Polat, Selahattin, *Mürsel Ĥadîşler*, s. 65.

etmelerinde bir sakınca olmadığını söylediği gerekçesiyle tüm sözlerini ref' ettikleri belirtilmiştir¹⁰⁶⁴. Bu durum, bu derecede olmasa da çeşitli örneklerin incelenmesinde görüleceği gibi diğer mezhepler için de geçerli bir durumdur. Mesela “*Murcie ve kaderiyenin İslâm'dan nasibi yoktur*¹⁰⁶⁵” rivâyeti böyledir¹⁰⁶⁶. Bu rivâyet ilk geçtiği kaynakta za'îf olduğu belirtilmiş bir isnâdla İbn Omer'in sözü olarak nakledilmiştir¹⁰⁶⁷. Daha geç kaynaklarda ise daha za'îf isnâdlarla merfû' olarak nakledilmiştir¹⁰⁶⁸. Mutaşavvıfların hırka giyme geleneğini Hz. Peygamber ile Hz. 'Alî'ye isnat etmelerinin batıl olduğunun belirtilmiş olması¹⁰⁶⁹ yine zühdün anlamına dair Hz. Peygamberden aktarılan bir sözün aslında daha önceki bir kaynakta Ebu Muslim el-Havlani'nin kendi sözü olarak nakledilmiş olması¹⁰⁷⁰ da böyle bir etkinin göstergesi kabul edilebilir. Yine bazı sözlerin aslının fıkıh mezhebi imamları¹⁰⁷¹ ile tasavvuf imamlarına ait sözler olduğuna hükmedilmiş olması¹⁰⁷² ve de mezhep âlimlerinin fetvalarına benzeyen birçok rivâyetin uydurulduğunu belirtmiş olması¹⁰⁷³ mezheplerin rivâyetlerin ref'indeki etkisine delâlet etmektedir. Juynboll'un ref sorununun daha çok ahkâm hadîşlerinde yaşandığını ifade etmiş olması¹⁰⁷⁴ da buna işaret etmektedir. Fuğahânın bir kısmı da kıyâs ile elde ettikleri sonuçları Rasûlullâh

---

¹⁰⁶⁴ er-Râzî, *el-Maḥşûl*, II, 153.

¹⁰⁶⁵ et-Tirmizî, *es-Sünen*, el-Ḳader 33/13, IV, 395, rak: 2149; İbn Mâce, *es-Sünen*, el-Muḳaddime (9), I, 28, rak: 73.

¹⁰⁶⁶ Sönmez Kutlu da Murcie ile ilgili eleştirilerin hadisleştirilerek bu rivâyetin oluşturulduğunu belirtmiş; ancak hadîs teknikleri açısından bu görüşünü kapsamlı bir tetkike dayandırmamıştır. Bkz. Kutlu, Sönmez, *İlk Gelenekçiler*, s. 156.

¹⁰⁶⁷ Bkz. Ebû 'Ubeyd, *el-İmân*, s. 81.

¹⁰⁶⁸ Rivâyetin isnadlarının illetleri hakkında bilgi için Bkz. ez-Zehebî, *el-Mēân*, II, 180; III, 159.

¹⁰⁶⁹ Bkz. eş-Şevkânî, *el-Fevâid*, s. 253.

¹⁰⁷⁰ Bkz. Yıldırım, Ahmet, *Din Dünyevileşme ve Zühd*, (Yayımlanmamış çalışma). s. 16, 76.

¹⁰⁷¹ eş-Şevkânî, *el-Fevâid*, s. 259, 260, 261, 289.

¹⁰⁷² Bkz. Yıldırım, Ahmet, *Tasavvufun Temel Öğretileri*, s. 55, 56.

¹⁰⁷³ Bkz. İbn 'Arrâq, *et-Tenzîh*, I, 11.

¹⁰⁷⁴ Juynboll, G. H. A., *Hadîs Tarihi*, s. 203.

(s.a.v.) nispet etmeyi meşru saymaları¹⁰⁷⁵ ve bu düşüncede olanların kendi görüşlerini hadîsleştirip “قال رسول الله” şîğası ile naklettiklerinin belirtilmiş olması¹⁰⁷⁶ da, kıyasın desteklediği Mevķūf ve maķtū’ rivāyetlerin ref’ edilmiş olabileceği ihtimalini akla getirmektedir.

Mevķūf ya da maķtū’ bir rivāyetin mezheplerin etkisi ile ref’ edildiğini ileri sürebilmek için şu kıstaslardan yararlanmak mümkündür:

1. Mevķūf veya maķtū’ şekli bulunan ve mezhepler arası tartışmalı bir konuyla ilgili birbiri ile çelişen merfū’ rivāyetlerin bulunması.
2. Rivāyetin metninde herhangi bir mezhebin görüşünü destekleyen akıl ve hisse aykırı ifadelerin yer alması;
3. Herkesi ilgilendiren bir konu ile ilgili bir rivāyetin belli bir mezhebin yaşadığı bir coğrafyada ortaya çıkması veya sadece belli bir mezhep veya gurubun rāvileri tarafından nakledilmesi.

Herhangi bir rivāyette zikrettiğimiz bu dört unsurdan birisinin veya birkaçının bulunması durumunda, rivāyetin ref’ edilmesinde mezheplerin etkisi olduğu ihtimali ortaya çıkacaktır; ancak bu kıstasların matematik kesinlik ifade etmeyeceği de açıktır. Aşağıda bu kıstasları dikkate alarak farklı rivāyetler üzerinde mezhep ve gurupların etkisini ortaya koymaya çalışacağız.

1. Kadının İdareci Olamayacağı Rivāyetleri

Siyasi çekişmelerin etkisi ile ref’ edilmiş olma ihtimali güçlü gözükten rivāyetlerden birisi: “لن يفلح قوم ولوا أمرهم امرأة” = *İdaresini kadına teslim eden bir kavim iflah olmayacaktır*¹⁰⁷⁷, hadîsidir¹⁰⁷⁸.

¹⁰⁷⁵ Bkz. İbn ‘Arrāk, *et-Tenzih*, I, 15.

¹⁰⁷⁶ el-Halebî, *el-Keşf*, s. 30.

¹⁰⁷⁷ et-Ṭayālisi, *el-Musned*, s. 118, rak: 878; İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannaf*, VII, 538, rak: 37787; el-Buhārî, *eş-Şahih*, el-Mağāzî 64/82, s. 363, rak: 4425; Ahmed, *el-Musned*, VI, 18, 25, 48, 51, rak:

Eğer bu rivāyet merfū‘ olarak mevcut olsaydı Hz. ‘Alī, Hz. ‘Āiše’ye yazdığı mektupta savaşmak ve insanların arasını bulmanın kadınların işi olmadığını kendi görüşü olarak değil, Rasūlullāh’ın görüşü olarak ileri sürmesi beklenirdi¹⁰⁷⁹. Bilindiği üzere Hz. ‘Āiše ve beraberindekiler Hz. Osmān’ın intikamını almak üzere Basra’ya yürümüşler; ancak Basra valisi Hz. ‘Alī taraftarlarından birisi olduğu için kendilerine cevap vermek için Hz. ‘Alī’nin görüşünü almak istemiş ve bu yüzden de Hz. ‘Āiše taraftarlarınca öldürülmüştür¹⁰⁸⁰. Hz. Āiše ve Hz. ‘Alī’nin ordularının buluştuğu yerin Basra¹⁰⁸¹ ve rivāyetin rāvīlerinin de Basralı olması, bu rivāyetin Cemel vakası ile bağlantısına işaret etmektedir. Rivāyetin Basra kaynaklı olması ve Basra’ya yerleşmiş tek bir şahābiden nakledilmesi de rivāyetin Basra’da yaşanan olaylarla bağlantılı olduğuna delālet etmektedir. Bu rivāyetin isnād açısından za‘īf olması da görüşümüzü bir başka açıdan teyit etmektedir; zira rivāyet el-Ḥasan el-Başrī tarafından Ebū Bekre’den nakledilmiştir ve el-Ḥasan’ın, Ebū Bekre’den ḥadīş işitmediği ileri sürülerek¹⁰⁸² kendisi mudellisler arasında zikredilmiştir¹⁰⁸³. el-Ḥasan’ın Ebū Bekre’den ḥadīş işittiğini kabul etsek dahi, bu rivāyet ḥadīş tekniği açısından za‘īf kalacaktır; zira mudellislerin “عن” şīğası ile naklettikleri rivāyetler za‘īf kabul edilmiştir¹⁰⁸⁴. Nitekim ed-Dāraḳuṭnī bu rivāyetin senedinin munḳaṭı‘

19889, 19925, 19961, 19965; en-Nesāī, *es-Sunen*, 49/8, VIII, 227, rak: 5385; et-Tirmizī, *es-Sunen*, 34/75, IV, 457, rak: 2262; İbn Hıbbān, *es-Şahīh*, VII, 25, rak: 4499.

¹⁰⁷⁸ Bu rivāyetin kaynakları ve isnadları konusunda Kadir Gürler’in, “Kadının Yöneticiliği Meselesi”, (*Dini Araştırmalar*, c: 4, sayı: 11) çalışmasından yararlanılmıştır.

¹⁰⁷⁹ Bkz. İbn Kuteybe, *el-İmāme*, I, 66, 67.

¹⁰⁸⁰ Bkz. İbn Kuteybe, *el-İmāme*, I, 65, 66; Brockelmann, *İslam Ulusları*, s. 54.

¹⁰⁸¹ Bkz. İbn Ḥayyāt, *et-Tārīh*, s. 108.

¹⁰⁸² Bkz. Muḳbil’in ed-Dāraḳuṭnī’nin, *el-İlzāmāt* isimli eserine yaptığı ta‘līk, s. 224. Mamafih el-Ḥasan’ın bir rivāyette “سمعت” ifadesini kullanmış olması ise Ebū Bekre’den ḥadīş işittiğine delil olarak kullanılmıştır. Bkz. İbn Ḥacer, *el-Feth*, V, 361.

¹⁰⁸³ İbn Ḥacer, *et-Ta’rīf*, 56.

¹⁰⁸⁴ Bkz. el-‘İrākī, *et-Takyyīd*, s. 98.

olduğunu belirterek rivāyetin şahīḥ olmadığına işaret etmiştir¹⁰⁸⁵. el-Bācī (ö. 494/1100) ise buradaki el- Ḥasan'ın, el- Ḥasan b. 'Alī b. Ebī Ṭālib (ö. 50/670) olduğunu iddia etmiştir. Ancak bu onun yalnız kaldığı bir iddiadır. Bu iddiayı kabul etmemiz durumunda da el- Ḥasan b. 'Alī'den rivāyette bulunan rāvīler kendisinden ḥadīṣ işitmediği için rivāyetin senedi yine kopuk kalacaktır¹⁰⁸⁶. Zira rivāyeti kendisinden nakleden 'Avf (ö. 146/763), Ḥumeyd (ö. 142/759) ve Mubārek (ö. 166/782)'in ölüm tarihleri buna fazla imkân tanımamaktadır.

Bu rivāyet, eṭ-Ṭayālisī (ö. 204/819)¹⁰⁸⁷ ve Aḥmed'in Musned'inde¹⁰⁸⁸ farklı bir yoldan daha nakledilmiştir. Ancak bu rivāyetin senedinde cerḥ edilmiş bir rāvī olan 'Uyeyne b. 'Abdirrahmān b. Cevšen bulunmaktadır ve rivāyeti babasından nakletmiştir¹⁰⁸⁹. el-Buḥārī, Uyeyne'yi et-Tāriḥ'inde zikretmiş olmasına rağmen rivāyetlerini almamıştır¹⁰⁹⁰. İbn Sa'd onun hakkında “inşallah şikadır” şeklinde tereddütlü bir ifade kullanmıştır¹⁰⁹¹. Aḥmed'in belirttiğine göre babası meşhūr birisi değildir¹⁰⁹². Tespit edebildiğimiz kadarıyla kendisinden sadece oğlu rivāyette bulunmuştur¹⁰⁹³. Bu durum rivāyetin bu isnādının şöhret bulmadığını, dolayısıyla güvenilirmez olduğunu göstermektedir. Rivāyeti merfū' olarak nakleden bir diğer rāvī

---

¹⁰⁸⁵ ed-Dāraḩuṇī'nin, *el-İlzāmāt*, s. 222, 223. Bu açıklama rivāyetin İslam alimlerinin rivāyetin şahīḥ kabul ettiği genellemesinin hatalı olduğunu göstermektedir. Bkz. Gürler, Kadir, “Kadının Yöneticiliği Meselesi”, *Dini Araştırmalar*, c: 4, sayı: 11, 2001, s. 92.

¹⁰⁸⁶ Bkz. Muḩbil'in ed-Dāraḩuṇī'nin, *el-İlzāmāt* isimli eserine yaptığı ta'lik, s. 224.

¹⁰⁸⁷ eṭ-Ṭayālisī, *el-Musned*, s. 118, rak: 878.

¹⁰⁸⁸ Bkz. Aḩmed, *el-Musned*, VI, 31, rak. 19961, 19964, 19965.

¹⁰⁸⁹ en-Nesāī'nin bir rivāyetinde bu kişinin “‘Uyeyne b. 'Abdirrahmān b. Yūnus” olduğu belirtilmektedir. Bkz. en-Nesāī, *es-Sunen*, 40/44, IV, 42, 43, rak: 1910.

¹⁰⁹⁰ Bkz. el-Buḩārī, *et-Tāriḩu'l-Kebīr*, VII, 73. Geniş bilgi için bkz. İbn ḩacer, *et-Tehzīb*, IV, 468.

¹⁰⁹¹ Bkz. İbn Sa'd, *eṭ-Ṭabakāt*, VII, 201.

¹⁰⁹² Bkz. Aḩmed, *el-İlḩ*, II, 251; er-Rāzī, *el-Cerḩ*, V, 220.

¹⁰⁹³ Bkz. er-Rāzī, *el-Cerḩ*, V, 220.

‘Alī b. Zeyd b. Cud‘ān’dır (ö. 129, 131/ 746, 748) ve hadīs ref ettiği belirtilerek¹⁰⁹⁴ bazı rivāyetleri mevzū olarak değerlendirilmiş bir rāvidir¹⁰⁹⁵.

Bu rivāyet Ebū Bekre’den “حدثنا الفضل بن دكين عن عبد الجبار عن عطاء بن السائب عن عمرو بن
المجنع عن أبي بكر قال قيل له ما منعك أن تكون قاتلت على بصيرتك يوم الجمل قال سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول
يخرج قوم هلكي لا يفلحون قائدهم امرأة قال هم في الجنة” = *Ebū Bekre’ye: “Seni cemel günü basiretin
üzere savaşmaktan ne alı koydu?” denildi. Ebū Bekre: “Rasūlullāh’ın : “Helāk olan
bir kavim çıkacak ve bunlar felah olmazlar. Bunların komutanları kadındır. (onlar
cennettedir¹⁰⁹⁶)” dediğini işittim” dedi¹⁰⁹⁷” şeklinde de nakledilmiştir. Bu rivāyete
göre Rasūlullāh önceden Cemel vakasını haber vermiştir. Eğer Rasūlullāh bu olayı
gerçekten haber vermiş olsaydı, İslām tarihini bu kadar derinden etkilemiş böyle bir
olay hakkında varit olmuş bir rivāyetin birçok şahābe tarafından nakledilmiş olması
gerekirdi. Hālbuki bu rivāyetin nakleden tek şahābe olan Ebū Bekre (ö. 52/672)’nin
Mu‘āviye ile akrabalık bağının bulunduğunu ve çocuklarının daha sonraları siyasilere
tarafından onurlandırılarak desteklenmiş olduğunu görmekteyiz¹⁰⁹⁸. Bu durum,
rivāyetin siyasi amaçlı olabileceği ihtimalini güçlendirmektedir. Bir başka rivāyette
Ebū Bekre’nin bu sözü Cemel vakasına katılmak istememesinin, gerekçesi olarak
göstermesi¹⁰⁹⁹ de mevzubahis rivāyetin Cemel vakası ile bağlantılı olduğuna delālet
etmektedir. Kanaatimizce Hz. ‘Alī’nin görüşü ve Hz. ‘Āişe’nin bu savaşa katılmasına*

¹⁰⁹⁴ İbn ‘Adiyy, *el-Kāmil*, VI, 334, 335; et-Tirmizī, *es-Sunen*, V, 45; ez-Zehabī, *el-Mizān*, I, 127; İbn Hacer, *et-Tehzīb*, IV, 204. Bilgisayar programında yer alan Ahmed’in Musned’inde bu rivāyet mevcut olmasına rağmen, elimdeki nüshada bu rivāyeti bulamadım. Rivāyetin bilgisayar programında yer alan rakamı ise 27535’dir.

¹⁰⁹⁵ Bkz. İbnü’l-Cevzī, *el-Mevzū‘āt (e)*, II, 267,

¹⁰⁹⁶ Zikrettiğimiz bu metinde, bu ibarenin kime ait olduğu açık değildir. el-Buhārī’nin rivāyetinde ise “قائدهم في الجنة” denilmiş ve bu açıklama Hz. Peygambere atfedilmiştir.

¹⁰⁹⁷ İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannaḥ*, VII, 538, rak: 37786; el-Buhārī, *et-Tāriḥ*, VI, 205.

¹⁰⁹⁸ Bkz. İbn Sa’d, *et-Tabakāt*, VII, 11.

¹⁰⁹⁹ Bkz. el-Buhārī, *eş-Şaḥīḥ*, el-Mağāzī 64/82, s. 363, rak: 4425; et-Tirmizī, *es-Sunen*, el-Fiten 34/75, IV, 457, rak: 2262; İbn Hacer, *el-Fetḥ*, VII, 734. el-Ḥākım bu rivāyeti zikrettikten sonra el-Buhārī ve Muslim tarafından eserlerine alınmadığını söylemiştir. Bkz. *el-Mustedrak*, IV, 570, rak: 8599. Hālbuki bu rivāyet el-Buhārī tarafından zikrettiğimiz yerde aynı isnādla nakledilmiştir.

karşı olan şahâbilerin görüşleri hadîşleştirilerek ref' edilmiştir. Hz. 'Aîşe'nin bu rivâyetten haberdar olmaması ve bu rivâyetin nakledildiği şahâbî Ebû Bekre ile ondan nakilde bulunan râvîlerin Basralı olması¹¹⁰⁰, rivâyetin Basra'da yaşanan siyasi hadiselerin etkisi ile ref' edildiğine delâlet etmektedir. Nitekim bu rivâyetin siyasi amaçlar doğrultusunda ortaya atıldığı belirtilmiştir¹¹⁰¹.

2. İmanın Artıp Eksilmesi Rivâyetleri

Akait ile ilgili mezhepler arasındaki ihtilâfların da bazı mevķûf ve maķtû rivâyetlerin ref' edilmesine sebep olduğu görülmektedir. Sufyân eş-Şevrî kendileri ile Murcie arasındaki ihtilâflı konulardan bir tanesinin imanın artıp eksilmesi meselesi olduğunu belirtmiş; ancak bu konu ile ilgili herhangi bir rivâyete atıfta bulunmamıştır¹¹⁰². Daha geç dönemlerde ise bu konu ile alakalı birbirine tamamen zıt merfû rivâyetlerin ortaya çıktığı görülmektedir. İbnu'l-Kayyim "الإيمان لا يزيد ولا ينقص" ve "الإيمان يزيد وينقص" şeklindeki rivâyetlerle ilgili yaptığı değerlendirmede bu konu ile ilgili rivâyetlerin şahih olmadığını, bunların bazılarının o dönemdeki karşıt gurupların etkisi ile uydurulduğunu ve Hz. Peygambere nispet edilmelerinin yanlış olduğunu; ancak imanın artıp eksildiği görüşünün selefe ait bir görüş olduğunu söylemiştir¹¹⁰³. İbnu'l-Cevzî'nin, imanın artıp eksildiği görüşünün selefe ait bir görüş olduğunu belirtmiş olması, bu rivâyetlerin selefe ait görüşlerin hadîşleştirilerek ref' edildiğine delâlet etmektedir. Zaten bu rivâyetler incelendiğinde bir kısmının selefe ait sözler olduğu ortaya çıkmaktadır¹¹⁰⁴.

¹¹⁰⁰ Bkz. İbn Hacer, *el-Feth*, VII, 734.

¹¹⁰¹ Bkz. Hatiboğlu, Mehmet, *Siyasi-İctimai Hadîşler*, s. 31; Kırbaşoğlu, M. Hayri, *Alternatif*, s. 223.

¹¹⁰² Bkz. el-Beyhaķi, *el-İ'tikâd*, s. 120, 121; el-Cuzeķânî, *el-Ebâ'ıl*, I, 34.

¹¹⁰³ Bkz. İbnu'l-Kayyim, *el-Menâr*, s. 112, 113.

¹¹⁰⁴ Bkz. 'Abdullâh b. Aĥmed, *es-Sunne*, I, 307, 310-319; el-Buĥârî, *et-Târiĥu'l-Kebîr*, VI, 105; İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannaf*, VI, 160, rak: 30327; İbn Mâce, *es-Sunen*, el-Mukaddime (9), I, 27, rak: 74, 75; el-Lâlekâî, *el-İ'tikâd*, V, 962, 963. Bu konu etrafındaki tartişmalar için bkz. Kutlu, Sönmez, *İlk Gelenekçiler*, s. 119-129.

Tespit edebildiğimiz kadarıyla “الإيمان يزيد وينقص” rivāyetinin geçtiği en erken kaynaklar İbn Sad ve İbn Ebî Şeybe'nin eserleridir ve onlar bu rivāyeti mevķūf olarak nakletmiştir¹¹⁰⁵. Aħmed b. Ħanbel ise bu rivāyeti Sufyān b. ‘Uyeyne ve Vekī'in kendi şahsi görüşleri olarak nakletmiştir¹¹⁰⁶. el-Buħārī ise bu rivāyeti Mūcāhid'in şahsī görüşü olarak nakletmiş¹¹⁰⁷ ve kendisinin de bu görüşte olduğunu açıkça ifade etmiştir. İbnu't-Tin¹¹⁰⁸ ise, el-Buħārī'nin bu görüşünü merfū rivāyetin bir parçası zannetmiştir¹¹⁰⁹. Aynı rivāyet İbn ‘Abbās, Ebū Hureyre ve Ebū Derdā'dan da mevķūf olarak nakledilmiştir¹¹¹⁰. İmanın artıp eksilmesi ile ilgili değişik merfū rivāyetler mevzū‘ ĥadīş kaynaklarında yer almıştır¹¹¹¹. Rivāyetin mevķūf ve maķtū‘ şekillerinin var olması burada uydurma değil, ref‘ sorununun var olduğuna delālet etmektedir. Hz. Peygamber döneminde bu konunun tartışıldığına dair elimizde hiçbir güvenilir veri bulunmaması ve Kur‘ān'da böyle bir tartışmanın izine rastlanmaması bu rivāyetlerin merfū‘ şekillerinin sonradan ortaya çıktığına delalet etmektedir. el-Cuzekānī (ö. 543/1148) imanın artıp eksilmediği rivāyetlerini şahīħ görmezken, artıp eksilmediğine dair rivāyeti şahīħ kabul etmiştir¹¹¹². İbnu'l-Cevzī ise her iki gurup rivāyetin de merfū‘ şekillerini isnādları ile nakledip illetlerini zikretmiştir¹¹¹³. İbnu'l-Cevzī'nin bu tasarrufu, her iki gurup rivāyetin de merfū‘ şekillerinin şahīħ olmadığına ve rivāyetlerle ilgili ref‘ sorununun mevcutiyetine işaret etmektedir.

¹¹⁰⁵ İbn Sa‘d, *et-Tabakāt*, IV, 281; İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannaf*, VI, 160, rak: 30327.

¹¹⁰⁶ ‘Abdullāh b. Aħmed, *es-Sunne*, I, 310, 336.

¹¹⁰⁷ el-Buħārī, *et-Tāriħ*, VI, 105.

¹¹⁰⁸ el-Buħārī'nin şarihlerindedir. Bkz. İbn Ħacer, *et-Tehzīb*, III, 149.

¹¹⁰⁹ İbn Ħacer, *el-Fetħ*, I, 7.

¹¹¹⁰ Bkz. İbn Māce, *es-Sunen*, el-Muķaddime (9), I, 28, rak: 74, 75; Farklı isimler için ayrıca bkz. Aħmed b. Ħahbel, *el-İman*, I, 310, 314, 315; Kutlu, Sönmez, *İlk Gelenekçiler*, s. 120.

¹¹¹¹ Bkz. İbnu'l-Cevzī, *el-Mevzū‘āt*, I, 129-133; İbn ‘Arrāk, *et-Tenzih*, I, 149-153.

¹¹¹² Bkz. el-Cuzekānī, *el-Ebā‘il*, I, 16-34.

¹¹¹³ Bkz. İbnu'l-Cevzī, *el-Mevzū‘āt*, I, 129-133.

Bu rivāyetler etrafındaki tartışmalara baktığımızda, Murcie ve karşıtları arasında geçen tartışmalarla bağlantılı olarak ele alındıkları görülmektedir¹¹¹⁴. İmanın azalış çoğalması ile ilgili rivāyetler akait ile bağlantılı olduğu kadar, siyasi olaylarla da bağlantılıdır. Zira bu inançların itikadî boyutu ile birlikte siyasi neticeleri de bulunmaktadır¹¹¹⁵. İmanla ilgili rivāyetler bağlamında el-Ḥaccāc'ın (ö. 95/713) isminin zikredilmiş olması¹¹¹⁶ bu etkiye işaret etmektedir. Bu durum, iman artıp eksilmesi ile ilgili rivāyetlerin uydurulmasında ve ref edilmesinde itikadî mezhep taassubu yanında siyasi görüşlerinde etkili olmuş olabileceğine işaret etmektedir.

3. Allah'ın Ahirette Görüleceği Rivāyetleri

Kelâmî tartışma konularından birisi de Allah'ın ahirette görülüp görülemeyeceği meselesidir ve zikredeceğimiz örneklerde görüleceği üzere bu tartışmalar da, rivāyetlerin ref edilmesinde etkili olmuştur. Nitekim et-Tirmizî: “حَدَّثَنَا مُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ مَهْدِيٍّ حَدَّثَنَا حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ عَنْ ثَابِتِ بْنِ أَبِي لَيْلَى عَنْ صُهَيْبٍ عَنْ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ فِي قَوْلِهِ لِلَّذِينَ أَحْسَنُوا الْحُسْنَى وَزِيَادَةٌ قَالَ إِذَا دَخَلَ أَهْلُ الْجَنَّةِ الْجَنَّةَ نَادَى مُنَادٌ إِنَّ لَكُمْ عِنْدَ اللَّهِ مَوْعِدًا قَالُوا أَلَمْ يُبَيِّضْ وَجُوهَنَا وَيُنَجِّنَا مِنَ النَّارِ وَيُدْخِلْنَا الْجَنَّةَ قَالُوا بَلَى قَالَ فَيُنْكَشِفُ الْحِجَابَ قَالَ فَوَاللَّهِ مَا أَعْظَاهُمْ شَيْئًا أَحَبَّ إِلَيْهِمْ مِنَ النَّظَرِ إِلَيْهِ قَالَ أَبُو عِيْسَى هَذَا حَدِيثٌ إِنَّمَا أَسْنَدُهُ حَمَّادُ بْنُ سَلَمَةَ وَرَفَعَهُ وَرَوَى سُلَيْمَانُ بْنُ الْمُعْبِرَةِ وَحَمَّادُ بْنُ زَيْدٍ هَذَا الْحَدِيثَ عَنِ *Rasūlullāh (s.a.v.) (İhsan sahipleri için güzellik ve ziyade vardır)* ayetiyle ilgili olarak: “Cennet ehli cennete girdiğinde bir münadi:

- “Allah katında sizin için bir söz vardır” der.

- (Cennet ehli) “Bizim yüzümüzü açartıp, bizi cehennemden kurtarıp cennete koymadı mı?” derler.

¹¹¹⁴ ‘Abdullāh b. Aḥmed, *es-Sunne*, I, 307-384; el-Beyhaḳî, *el-İ'tikād*, s. 120, 121.

¹¹¹⁵ Bkz. Goldziher, Ignaz, *Muslim Studies*, s. 88-93; Arkoun, Muhammed, *Rethinking Islam*, s. 46, 47. Ayrıca geniş bilgi için bkz. Akbulut, Ahmet, *Siyasi Hadisler*, s. 279-304.

¹¹¹⁶ Bkz. ‘Abdullāh b. Aḥmed, *es-Sunne*, I, 327.

- Münadi: "Elbette!" der ve örtü açılır. Vallahi onlara kendisine bakmaktan daha hoş bir şey vermemiştir¹¹¹⁷" rivāyetinin Ḥammād b. Seleme (ö. 167/783) tarafından ref' edildiğini, zira rivāyetin aslının tabi'undan olan 'Abdurrahmān b. Ebī Leylā'nın (ö. 83/702) sözü olduğunu belirtmiş, delil olarak da Suleymān b. Muğire ve Ḥammād b. Zeyd'in bu rivāyeti maḳṫū' olarak 'Abdurrahmān'dan nakletmelerini göstermiştir¹¹¹⁸. ed-Dāraḳuṭnī'de, Muslim'i bu rivāyeti merfū' olarak nakletmesinden dolayı tenkit etmiş ve rivāyetin aslının 'Abdurrahmān b. Ebī Leylā'nın sözü olduğunu belirtmiştir¹¹¹⁹.

Bu ayet ile ilgili olarak şaḥābeden farklı tefsirlerin de nakledilmiş olması¹¹²⁰ ve mezhepler arasında tartışmalı bir konu olan Allah'ın görülmesi meselesinde delil olarak kullanılmış olması¹¹²¹ rivāyetin ref' edilmesinde itikadî mezheplerin etkisi olduğu düşüncesini akla getirmektedir. Ayrıca rivāyetin merfū' şeklinin bütün isnādlarının üzerinde birleştiği rāvī olan Ḥammād b. Seleme'nin bidat ehline karşı mücadelesiyle söhret bulmuş olması ve bazı rivāyetleri ref' ettiğinin de belirtmiş¹¹²² olması, et-Tirmizī'nin ref' iddiasını doğrulamaktadır. Bu rivāyetin merfū' olarak geçtiği eṭ-Ṭayālisi'nin (ö. 204/819) Musned'inde ayetin tefsiri ile ilgili bölümün,

¹¹¹⁷ Muslim, *es-Sahih*, el-İmān 1/80, I, 163, rak: 181; et-Tirmizī, *es-Sunen*, Şifatu'l-Cenne 39/16, IV, 593, rak: 2552; İbn Māce, *es-Sunen*, el-Muḳaddime 13; I, 67, rak: 187; eṭ-Ṭaberī, *et-Tefsīr*, XI, 74, 75.

¹¹¹⁸ Bkz. et-Tirmizī, *es-Sunen*, Şifatu'l-Cenne 39/16, IV, 593.

¹¹¹⁹ Bkz. ed-Dāraḳuṭnī, *el-İlzāmāt*, s. 210, 211. Buna benzer bir tefsirin mevḳūf olarak Huzeife'den (ö. 37/657) ve maḳṫū' olarak 'Abdurrahmān b. Sabit'ten (ö. 117/735) de nakledilmiş olması, rivāyetin çıkış kaynağının bu rivāyetlerin olması ihtimalini de akla getirmektedir. Bkz. İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannaḳ*, VII, 140, 159, rak: 34806, 34965.

¹¹²⁰ Bkz. eṭ-Ṭaberī, *et-Tefsīr*, XI, 75, 76.

¹¹²¹ Bkz. İbn Ebī 'Aşım, *es-Sunne*, s; 205, 206; 'Abdullāh b. Aḥmed, *es-Sunne*, I, 244; el-Lālekāī, *el-İtikād*, III, 461.

¹¹²² İbn 'Adiyy, *el-Kāmil*, III, 37. Aḥmed de bazı rivāyetleri ref' etmiş olabiceğine işaret etmiştir. Bkz. İbn Ḥacer, *et-Tehzīb*, II, 11.

aynı isnâdla Şuheyb'den (ö. 38/658) mevķûf olarak nakledilmiş olması da¹¹²³ bunu teyit etmektedir.

Buna benzer bir başka rivāyet, İbn 'Omer'den hem mevķûf hem de merfū' olarak nakledilmiştir¹¹²⁴. Rivāyeti İsrāil'in (ö. 160/776) merfū' olarak, Sufyān b. Sa'īd (ö. 161/777) ve 'Abdumelik'in ise mevķûf olarak nakletmiş olması rivāyetin ref'i konusunda izafî bir delil olarak kabul edilebilir. Ayrıca bu rivāyetin hem merfū' hem de mevķûf şeklinin üzerinde birleştiği rāvî olan Şuveyr yalancılık ile itham edilmiş za'īf bir rāvî olması¹¹²⁵, rivāyetin uydurulmuş olabileceği ihtimalini de gündeme getirmektedir.

4. Buđā'a Kuyusu ve Kulleteyn Rivāyetleri

Fıkhî mezhepler arasındaki ihtilâflar neticesinde ref edilmiş olması muhtemel rivāyetlerden birisi: “أبي سعيد الخدري قال قيل يا رسول الله أنتوضأ من بئر بضاعة وهي بئر يلتقى فيها الحيطان والحوم = الكلاب والنتن فقال رسول الله صلى الله عليه وسلم إن الماء طهور لا ينجسه شيء = Ey Allah'ın Rasulü! Buđā'a kuyusundan abdest alalım mı? Onun içine modezler, köpek leşleri ve kokuşmuş şeyler atılır” denildi ve bunun üzerine Rasūlullāh (s.a.v.): “Su temizdir ve onu hiçbir şey kirletmez” dedi¹¹²⁶” hadîsidir.

¹¹²³ eṭ-Ṭayālisî, *el-Musned*, s. 186, 187, rak: 1315. Bu eser, eṭ-Ṭayālisî'nin rivāyetleri daha sonraları derlenerek vucuda getirilmiştir. Bkz. es-Suyūtî, *et-Tedrib*, I, 174, 175.

¹¹²⁴ Bkz. et-Tirmizî, *es-Sunen*, Şıfatu'l-Cenne 39/16, IV, 593, 594.

¹¹²⁵ Bkz. ez-Zehabî, *el-Mizān*, I, 375, 376.

¹¹²⁶ eṣ-Şāfi'î, *el-İhtilâf*, s. 71; İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannaḥ*, I, 131, VII, 281, rak: 1505, 36091; Aḥmed *Musned*, III, 390, 391, 415, 416, 508, 509, rak: 10735, 10864, 11406, 11409; Ebū Dāvud, *es-Sunen*, eṭ-Ṭahāre 1/34, I, 53-55; rak: 66, 67; et-Tirmizî, *es-Sunen*, eṭ-Ṭahāre 1/9, I, 95, 96, rak: 66; en-Nesāî, *es-Sunen*, el-Miyāh 2/1, I, 174, rak: 325, 326; eṭ-Ṭahāvi, *el-Ma'ānî*, I, 11, 12; ed-Dāraḳutnî, *es-Sunen*, I, 29-32; el-Beyhakî, *es-Sunen*, I, 8, 389, rak: 6, 1214-1217.

bu rāvīnin isminin kesin olarak belli olmadığı gibi yaşayıp yaşamadığının da belli olmadığını söylemiştir¹¹³⁴. Rivāyetin şihhati konusunda belirleyici olan ikinci rāvī ise yine mechül bir rāvī olan Selīṭ'tir¹¹³⁵. Bu rivāyetin senedinde ayrıca tedlīs yapmakla bilinen Muḥammed b. İshāk¹¹³⁶, başka bir yolunda da mechül bir rāvī olan Ḥālīd b. Ebī Nevf vardır¹¹³⁷. Şaḥīḥ bir isnādla bu rivāyetin nakledildiği iddia edilmişse de¹¹³⁸ rivāyetin senedinde mechül bir rāvī olan 'Abduşşamed b. Ebī Sekīne bulunmaktadır¹¹³⁹.

İbn Ḥacer, ed-Dāraḳuṭnī'den rivāyetin sabit olmadığı görüşünün nakledildiğini; ancak kendisinin buna rastlamadığını söylemiştir¹¹⁴⁰. Ancak işaret ettiğimiz gibi bu rivāyet 'İlel'inde bulunmaktadır. el-Ḳurtūbī, bu konuda el-Buḥārī ve Muslim'in esas alınacak ḥadīş bulamadıklarını belirterek, bu konuda Kur'ān'ın esas alınması gerektiğini söylemiştir¹¹⁴¹. Bu açıklamalar rivāyetin şaḥīḥ görülmediğini göstermektedir. Mamafih bu rivāyetin isnādlarının hepsinin illetli ve de metninin munker olmasına rağmen bazı âlimler tarafından şaḥīḥ kabul edilebilmiştir.

Suyun ne zaman ve hangi durumda kirleneceğinin mezhepler arasında ihtilâflı bir konu olmuş olması, mezheplerin de rivāyetin ref' edilmesinde etkili olduğu

---

¹¹³³ es-Zeyla'ī, *en-Naşb*, I, 113. farklı rivāyet şekilleri için bkz. ed-Dāraḳuṭnī, *es-Sunen*, I, 29-32; el-Beyhaḳī, *es-Sunen*, I, 389-390, rak: 1214-1218.

¹¹³⁴ es-Zeyla'ī, *en-Naşb*, I, 113.

¹¹³⁵ İbn Ḥacer, derecesinin makbul olduğunu belirtmiştir. Bkz. İbn Ḥacer, *et-Taḳrīb*, s. 249, rak: 2520.

¹¹³⁶ İbn Ḥacer, *et-Ta'rīf*, s. 132.

¹¹³⁷ Bkz. İbn Ḥacer, *et-Taḳrīb*, s. 191, rak: 1683. İbn Ḥacer, bu rāvīnin derecesini "maḳbūl" olarak belirler. Hâlbuki kendisinin de değindiği gibi, bu kişinin kimliği konusunda kesin bir şey yoktur. Ancak İbn Ḥacer, genellikle, tābi'ün tabakasından olan mechül rāvīlerin derecesini "maḳbūl" olarak görür.

¹¹³⁸ Bkz. ez-Zeyla'ī, *en-Naşb*, I, 113, 114.

¹¹³⁹ Bu rāvī hakkında bilgiye ulaşamadık.

¹¹⁴⁰ Bkz. İbn Ḥacer, *et-Telḥīs*, I, 18.

¹¹⁴¹ el-Ḳurtūbī, *et-Tefsīr*, XIII, 43. İbnu'l-Kaṭṭān da bu rivāyetin za'if olduğunu belirtmiştir. Bkz. İbn Ḥacer, *et-Telḥīs*, I, 18.

izlenimini yaratmaktadır¹¹⁴². Bu rivāyetin mezheplerin görüşüne göre şekillendirildiğini gösteren bir başka delil, Hānefilerin bu kuyunun suyunun aktığını, Şāfi'ilerin ise akmadığını ileri sürmüş olmalarıdır¹¹⁴³.

Bu rivāyete benzer bir hādīsin Ka' b. 'Abdillāh ile Hūzeyfe (ö. 36/656) arasında geçen bir kıssa şeklinde mevķūf olarak da nakledilmiş olması¹¹⁴⁴, rivāyetin rāvī tasarrufları ile şekillendirilerek ref' edildiği izlenimini vermektir. Ayrıca akmayan suyun kirletilmemesi gerektiğini ifade eden rivāyetlerle¹¹⁴⁵, insanların gelip geçtiği yerlerde def-i hacet yapılmaması ile ilgili rivāyetlerin¹¹⁴⁶ bu rivāyetle çeliştiği açıktır. Bu rivāyetin ref' edilmesinde geçmiş inançların da etkisi olmuş olabilir. Çünkü Tevrat'ta suyu bol olan kuyu ve pınarlara düşen hayvan leşlerinin suyu kirletmeyeceği ifade edilmiştir¹¹⁴⁷.

Kuyunun suyunun ne kadar olması durumunda kirlenip kirlenmeyeceği belli olmadığından, bunu belirleyen farklı bir rivāyetin nakledildiğini görmekteyiz. Nitekim eş-Şāfi'î bu iki rivāyeti birlikte değerlendirerek aralarını telif etmeye çalışmıştır¹¹⁴⁸. Bu rivāyet: “عن عبد الله بن عمر عن أبيه قال سئل رسول الله صلى الله عليه وسلم عن الماء وما” = *Rasūlullāh (s.a.v.)'a kuyulara uğrayan*

¹¹⁴² Bkz. İbn Ruşd, *el-Bidāye*, I, 24.

¹¹⁴³ Bkz. ez-Zeyla'î, *en-Naşb*, I, 113, 114.

¹¹⁴⁴ Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannaf*, I, 132, rak: 1512; İbnu'l-Munzir, *el-Evsaf*, I, 267.

¹¹⁴⁵ Bkz. 'Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, I, 89, 90, rak: 299-302; İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannaf*, I, 130, 131, rak: 1497-1504; el-Buḫārî, *eş-Şāḫiḫ*, el-Vuḫū' 4/64, s. 21, rak: 238; Muslim, *eş-Şāḫiḫ*, eṭ-Ṭahāra 2/235, I, 235, rak: 282; Ebū Dāvud, *es-Sunen*, eṭ-Ṭahāre 1/36, I, 56, 57, rak: 70; et-Tirmizî, *es-Sunen*, eṭ-Ṭahāre 1/51, I, 100, rak: 68; en-Nesāî, *es-Sunen*, eṭ-Ṭahāra 1/46, I, 49, rak: 57.

¹¹⁴⁶ Muslim, *eş-Şāḫiḫ*, eṭ-Ṭahāre 2/20, I, 226, rak: 269; Ebū Dāvud, *es-Sunen*, eṭ-Ṭahāre 1/14, I, 28, rak: 25; Aḫmed, *el-Musned*, III, 66, rak: 8636.

¹¹⁴⁷ Bkz. İvāvililer, 11/36.

¹¹⁴⁸ Bkz. eş-Şāfi'î, *el-İḫtilāf*, s. 73-75.

rivāyet, hem mursal hem de mevķūf¹¹⁵⁴ olarak nakledilmiş olması sebebiyle bazı ālimler tarafından za‘īf kabul etmiştir¹¹⁵⁵. Rivāyetin za‘īf olduğunu güçlendiren bir unsur da suyun kaç ķulle olduğu konusundaki ihtilāftır. Bazı rivāyetlerde “iki ya da üç¹¹⁵⁶” denilirken, İbn ‘Omer ile ‘Abdullāh b. ‘Amr ve Ebū Hureyre’den gelen mevķūf bir rivāyette “kırk ķulle¹¹⁵⁷” denilmiştir. Kırk ķulle rivāyeti merfū’ olarak Cābir’den de nakledilmiş; ancak merfū’ şeklinin hata olduğu belirtilmiştir¹¹⁵⁸. İbn ‘Abbās’tan gelen mevķūf bir rivāyette ise “ذنوبين = zenūbeyn”¹¹⁵⁹, Sa‘īd b. Cubeyr’den ise yine mevķūf olarak “ثلاث قلال = selāsu ķilālın”¹¹⁶⁰ dediği nakledilmiştir. Senedi munķaṭı’ farklı bir rivāyette Yemen ölçeği olan “كرا = kurra” denilmiştir¹¹⁶¹. Tüm bu farklı görüşler, bu rivāyetin erken dönemlerde yaygın olarak bilinmediğini ve ihtilāf konusu olduğunu göstermektedir. İbnu’l- Ķayyim dinde suyun kirlenmemesi için gerekli olan miktarın bilinmesinin önemli bir konu olduğunu belirterek, ķulleteyn rivāyetinin şaḥīḥ olmasının mümkün olmadığını söylemiştir¹¹⁶². İbn ‘Abdilberr, ķullenin miktarı açık olmadığından, Allah’ın insanları belirsiz bir şeyle mükellef kılamayacağını ve aklın az bir su eklenmesi ile suyun kirliliğinin kaybolacağını kabul etmeyeceğini ifade etmiştir¹¹⁶³.

¹¹⁵⁴ Ebū Dāvud, *es-Sunen*, I, 53. el-Ḥaṭṭābī, *el-Me‘ālim*, I, 53.

¹¹⁵⁵ Bkz. İbn ‘Abdilberr, *et-Temhīd*, I, 329; İbnu’l-‘Arabī, *‘Arizatu’l-Aḥvezī*, I, 84; el-Alāī, *el-Cūz*, s. 40-48.

¹¹⁵⁶ İbn Māce, *es-Sunen*, 1/75, I, 172, rak: 518; Aḥmed, *el-Musned*, II, 247, 248, rak: 5821.

¹¹⁵⁷ İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannaf*, I, 133, rak: 1527, 1533; ed-Dāraķuṭnī, *es-Sunen*, I, 27.

¹¹⁵⁸ ed-Dāraķuṭnī, *es-Sunen*, I, 26, 27. Ābādī, *et-Ta’līķ*, I, 27, 28.

¹¹⁵⁹ İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannaf*, I, 133, rak: 1528.

¹¹⁶⁰ İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannaf*, I, 133, rak: 1530.

¹¹⁶¹ ‘Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, I, 81, rak: 268.

¹¹⁶² İbnu’l-Ķayyim, *eş-Şerḥ*, I, 77, 78. burada İbnu’l-Ķayyim’in rivayetlerde geçen “ķulle”nin sayısı ve miktarı ile ilgili ihtilāfın ravilerden kaynaklanmış olabileceğini gözardı etmiş görülmektedir.

¹¹⁶³ İbn ‘Abdilberr, *et-Temhīd*, I, 335.

Bu rivāyetlerin asıl kaynağının Hz. ‘Omer ile bazı ‘Amr b. el-‘Āş arasında geçen bir olayın yorumu tarzında ortaya çıkmış olması muhtemeldir. Rivāyet edildiğine göre, Hz. ‘Omer ile ‘Amr b. el-‘Āş bir havuzun başına gelmiş ve ‘Amr b. el-‘Āş, bu havuza vahşi hayvanların uğrayıp uğramadığını sorunca Hz. ‘Omer: “*Biz onlara, onlar bize uğrarlar*” diyerek havuz sahibinden ona cevap vermemesini istemiştir¹¹⁶⁴. Bu kuyunun suyunun iki kulle kadar olduğunun ifade edilmiş olması¹¹⁶⁵ ve İbn ‘Omer’in bu rivāyeti babasından naklettikten sonra bir açıklama olarak kulleteyn rivāyetini de babasından merfū‘ olarak nakletmiş olması¹¹⁶⁶, buna işaret etmektedir. Eğer Hz. ‘Omer bu rivāyeti Rasūlullāh (s.a.v.)’tan işitmiş olsaydı, kendisi ile ‘Amr b. ‘Āş arasında geçen olayda itirazını kendi görüşüne değil, bu rivāyete dayandırırdu. Nitekim Ebū Dāvud, İbn Omer’den gelen kulleteyn rivāyetini zikrettikten sonra ref‘ edilmiş olabileceğine işaret etmiştir¹¹⁶⁷.

el-‘Aclūnī’nin kulleteyn rivāyetlerinin hiç birinin şahih olmadığını söylemiş olması¹¹⁶⁸ bu rivāyetlerin rāvī tasarrufları ile şekillendirilerek ref‘ edildiği görüşümüzü desteklemektedir. Bu rivāyetlerin isnād ve metinlerinin sorunlu olması ve mezhepler arası ihtilafli bir konuyu içermeleri, rivāyetlerin ref‘inde mezheplerin etkili olmuş olabileceği ihtimalini akla getirmekle birlikte, bunu kesin bir şekilde ortaya koymak mümkün gözükmemektedir.

---

¹¹⁶⁴ ‘Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, I, 77, rak: 250; İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannaf*, I, 131, rak: 1508, 1509.

¹¹⁶⁵ el-Azīmābādī, *Avnu’l-Ma’būd*, I, 90. Burada bu görüşü destekleyecek herhangi bir delil sunulmamıştır.

¹¹⁶⁶ Aḥmed, *el-Musned*, II, 247, 248, rak: 5821.

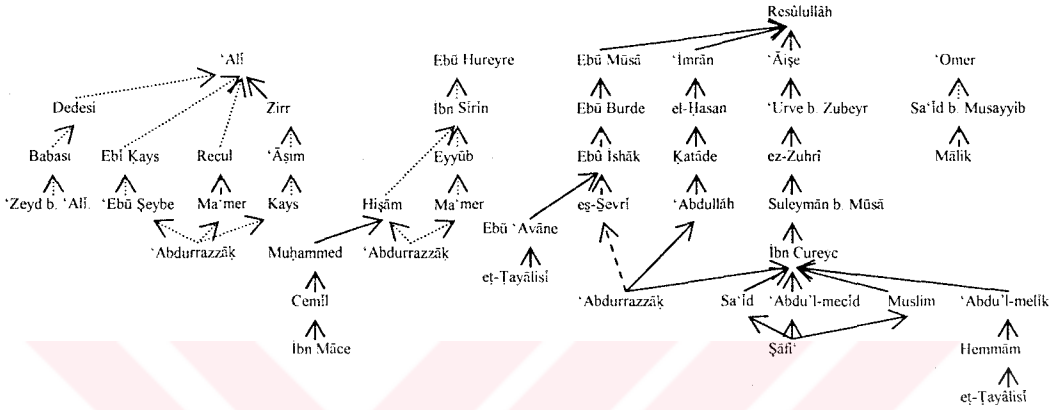
¹¹⁶⁷ Bkz. Ebū Dāvud, *es-Sunen*, eṭ-Ṭahāra 1/33, I, 53.

¹¹⁶⁸ el-‘Aclūnī, *Keşfu’l-Ḥafā*, II, 420.

5. Velinin İzni Olmadan Evlenilmesi İle İlgili Rivāyetler

Fıkhî tartışmalara konu olan bir başka örnek ise, “لا نِكَاحَ إِلَّا بِسُؤْبِي” = *Velisiz nikah olmaz*¹¹⁶⁹, merfū‘ hadîsidir¹¹⁷⁰. Bu rivāyet değişik şahābilerden nakledilmiş ve bu rivāyetlerin şihhâti tartışma konusu olmuştur. eş-Şāfi‘î’nin, rivāyetin mevķūf şeklinin şahih olmasından dolayı mursal şeklini kabul ettiği belirtilmiş olması¹¹⁷¹, eş-Şāfi‘î’nin rivāyetin muttaşıl senedine vakıf olmadığına delālet etmektedir.

Bu rivāyetin geçtiği ilk kaynaklar Zeyd b. ‘Alī’nin (ö. 122/739) *Musned*’i ile Mālik’in *Muvatta*’ıdır ve bu rivāyet, Zeyd’in *Musned*’inde Hz. ‘Alī’nin¹¹⁷², el-*Muvatta*’da ise ‘Omer’in şahsî görüşü¹¹⁷³ olarak geçmektedir. Bu rivāyetin merfū‘ olarak geçtiği ilk kaynak eş-Şāfi‘î¹¹⁷⁴ ile et-Ṭayālisi’nin¹¹⁷⁵ eserleridir.

¹¹⁶⁹ eş-Şāfi‘î, *el-Umm*, V, 13, 22; ‘Abdurrazzāk, *el-Muşannaḥ*, VI, 195, rak: 10472; Aḥmed, *el-Musned*, I, 415, rak: 2260; et-Tirmizî, *es-Sunen*, en-Nikāḥ 9/14, III, 407, rak: 1101, 1102; Ebū Dāvud, *es-Sunen*, en-Nikāḥ 6/20, II, 568, rak: 2085; İbn Māce, *es-Sunen*, en-Nikāḥ 9/15, I, 605, 606, rak: 1879-1882; et-Ṭahāvî, *el-Ma‘ānî*, III, 7-13; İbn Hibbān, *eş-Şāhiḥ*, VI, 151-156, rak: 4062-4066, 4070; ed-Dāraḳutnî, *es-Sunen*, III, 218-229; el-Ḥākim, *el-Mustedrak*, II, 183-188, rak:2709-2717; el-Beyhaḳî, *es-Sunen*, VII, 167-182, rak: 13598-13651.

¹¹⁷⁰ Juynboll bu rivāyeti fıkhî bir prensibin el-Ḥasan el-Baṣrî’ye atfedilerek hadîşleştirilmesi olarak değerlendirir. Bkz. *Hadis Tarihi*, s. 78, 79.

¹¹⁷¹ el-‘Alāî, *el-Cāmi*, s. 92, 93.

¹¹⁷² Zeyd b. ‘Alī, *el-Musned*, s. 271.

¹¹⁷³ Bkz. Mālik, *el-Muvatta*, en-Nikāḥ 28/2, II, 525.

¹¹⁷⁴ Bkz. eş-Şāfi‘î, *el-Umm*, V, 13. Schacht, Joseph, *The Origins*, s. 183. Schacht burada rivāyetin ilk olarak sadece eş-Şāfi‘ tarafından Merfū‘ olarak nakledildiğini belirtmiştir.

Rivāyetin merfū‘ olarak nakledildiği şahābilerden biri Ebū Mūsā el-Eş‘arī’dir (ö. 50/670) ve isnād ağacında görüldüğü gibi eṭ-Ṭayālisī bu rivāyeti muttaşıl olarak, ‘Abdurrazzāk ise mursel olarak nakletmiştir¹¹⁷⁶. Ebū ‘Avāne (ö. 176/792) bu rivāyetin senedinde Ebū Mūsā’yı zikrederek rivāyeti muttaşıl olarak, eṣ-Şevrī ise Ebū Mūsā’yı zikretmeden aynı rivāyeti aynı isnādla mursel olarak nakletmiştir. eṭ-Ṭahāvī (ö. 321/993) bu rivāyetin illeti olarak Ebū ‘Avāne’yi göstermiş ve Ebū ‘Avāne’nin, ezberinin za‘if olmasından dolayı birçok rivāyeti karıştırdığını ifade ederek bu rivāyetin senedinde Ebū Mūsā’nin zikrinin hata olduğunu belirtmiştir. Ayrıca Ebū ‘Avāne’nin muhalefet ettiği rāvī olan eṣ-Şevrī’nin meşhur ḥadīṣ ḥāfızlarından birisi olmasını görüşünü desteklemek için bir delil olarak kullanmıştır¹¹⁷⁷. Ebū ‘Avāne’nin bu rivāyeti Ebū İshāk’tan işitmediğini itiraf ettiği nakledilmiştir¹¹⁷⁸. Mezkūr ḥadīṣ ayrıca Şu‘be (ö. 160/776)¹¹⁷⁹ tarafından mursel olarak, Ḳays b. Rābi‘ (ö. 167/783), Yūnus b. İshāk (ö. 152/769), İsrāil (ö. 160/776), Şerīk (ö. 177/793) ve Zuheyr (ö. 173/789) tarafından muttaşıl olarak rivāyet edilmiştir¹¹⁸⁰. et-Tirmizī, eṣ-Şevrī ve Şu‘be’nin rivāyeti muttaşıl olarak nakledenlerden daha güçlü ve güvenilir olmalarını kabul etmesine rağmen, rivāyeti aynı mecliste beraber işittikleri gerekçesi ile rivāyetlerini tercih etmemiştir¹¹⁸¹. İbn Hibbān rivāyetin her iki şeklini de şahīḥ kabul

---

¹¹⁷⁵ eṭ-Ṭayālisī, *el-Musned*, s. 71, 206.

¹¹⁷⁶ Bkz. ‘Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, VI, 196, rak: 10475; İbn Ebī Şeybe de bu rivāyeti; Ebū’l-Aḥvaş→İshāk→Ebū Burde senediyle mursel olarak nakletmiştir. Bkz. *el-Muşannaf*, III, 456, rak: 15939.

¹¹⁷⁷ eṭ-Ṭahāvī, *el-Ma‘ānī*, III, 9.

¹¹⁷⁸ ed-Dāraḳuṭnī, *el-İlel*, VII, 209; el-Beyhakī, *es-Sunen*, VII, 173. eṭ-Ṭahāvī’nin bu rivāyeti Ebū ‘Avāne→İsrāil→Ebū İshāk senediyle nakletmiş olması bunu doğrulamaktadır. Bkz. *el-Ma‘ānī*, III, 9.

¹¹⁷⁹ Rivāyeti için bkz. et-Tirmizī, *es-Sunen*, III, 409. Bu rivāyet Şu‘be’den muttaşıl olarak da nakledilmiştir; ancak ed-Dāraḳuṭnī, Ebū Mūsā’dan gelen rivāyetin mahfūz olan şeklinin mursel şekli olduğunu belirtmiş olması bu durumun daha sonraki rāvīlerin tasarrufu olduğunu göstermektedir. Bkz. ed-Dāraḳuṭnī, *el-İlel*, VII, 207.

¹¹⁸⁰ et-Tirmizī, *es-Sunen*, III, 408; eṭ-Ṭahāvī, *el-Ma‘ānī*, III, 8-10; el-Ḥaṭīb, *el-Kifāye*, s. 450; İbn Receb, *Şerḫu’l-İlel*, I, 213, 214.

¹¹⁸¹ Bkz. et-Tirmizī, *es-Sunen*, III, 409.

etmiştir¹¹⁸². Rivāyetin her iki şeklini şaḥīḥ kabul etmemiz durumunda, Ebū İshāq'ın bu rivāyeti bazen merfū' bazen de mursel olarak nakletmiş olacağından rivāyetin kaynağından emin olmadığı ihtimali ortaya çıkar. Bu durumda ise rivāyetin merfū' muttaşıl olarak naklinin sorumlusu kendisi olmuş olur. Ayrıca Yūnus b. İshāq (ö. 152/769) da Ebū İshāq'ı zikretmeden bu rivāyeti aynı isnādla nakletmiştir¹¹⁸³. Dolayısıyla rivāyetin merfū' muttaşıl naklinden sorumlu olan ikinci rāwī Yūnus'tur. el-Buḥārī'nin (ö. 256/870), Ebū Mūsā'dan gelen isnādı şaḥīḥ gördüğü nakledilmiş, ayrıca bu rivāyetin merfū' şeklini şikanın ziyadesi olarak değerlendirdiği zikredilmiştir¹¹⁸⁴. Buna rağmen, bu rivāyeti başlık olarak kullandığı halde şartlarına uygun bulmadığı için eserine almadığı da ifade edilmiştir ki,¹¹⁸⁵ bu durum en azından rivāyetin senedini şaḥīḥ görmediğini kanıtlamaktadır.

Rivāyetin kendisinden merfū' olarak nakledildiği ikinci rāwī ise Hz. 'Aīşe'dir ve bu rivāyetin de isnādında, rivāyetlerinde tutarsızlık ile nekâret olduğu belirtilen Suleymān b. Mūsā (ö. 115/733) bulunmaktadır ve rivāyet kendisinin cerḥ sebebi olarak zikredilerek güçlü bir rāwī olmadığı belirtilmiştir¹¹⁸⁶. Bu rivāyeti Suleymān'dan nakleden İbn Cureyc (ö. 150/767), ez-Zuhrī ile karşılaştığında bu rivāyeti kendisine sorduğunda, rivāyeti kendisinin nakletmediğini belirtmiş olması rivāyetin kendisine ait olmadığına delâlet etmektedir. Ancak İbn Cureyc'ten, ez-Zuhrī ile ilgili bu kıssayı nakleden İbn 'Uleyye'nin (ö. 193/808), İbn Cureyc'ten ḥadīş işitmediği iddia edilmiş ve bu rivāyeti mursel olarak değerlendirilmiştir¹¹⁸⁷. Hâlbuki el-Buḥārī, Muslim ve diğer ḥadīş imamları İbn 'Uleyye→İbn Cureyc senediyle birçok rivāyet nakletmiş ve kendisine bu rivāyetlerde mutāba'a

---

¹¹⁸² İbn Hibbān, *es-Şaḥīḥ*, VI, 154.

¹¹⁸³ Rivāyeti için bkz. et-Tirmizī, *es-Sunen*, III, 408.

¹¹⁸⁴ Bkz. el-Beyhaḳī, *es-Sunen*, VII, 175; es-Suyūṭī, *et-Tedrib*, I, 222.

¹¹⁸⁵ İbn Hacer, *el-Feth*, IX, 89.

¹¹⁸⁶ İbnu'l-Cevzī, *ed-Du'afā*, II, 25. Hakkında bilgi için bkz. ez-Zehebī, *el-Mizān*, II, 225; İbn Hacer, *et-Tehzib*, II, 425, 426.

¹¹⁸⁷ Bkz. et-Tirmizī, *es-Sunen*, III, 410; İbn Hacer, *et-Telḥīs*, III, 1174.

edilmiştir¹¹⁸⁸. Bu durum rivāyetin mezhep taassubu nedeni ile za'îf kabul edildiğini göstermektedir. Zira İbn 'Uleyye'nin doğum ve ölüm tarihi ile İbn Cureyc'in ölüm tarihleri birbirleri ile görüşmelerine imkân tanımaktadır. Çünkü İbn 'Uleyye'nin doğum tarihinin (d. 110/728) olduğu ifade edilmiş ve kendisi döneminin en ileri gelen hadîs hâfızlarından birisi olduğu belirtilmiştir¹¹⁸⁹. Ma'mer'e de bu rivāyet sorulduğunda, kendisinin de ez-Zuhrî'ye nikâhta velayet konusunu sorduğunu, eşlerin denk olması durumunda bunda bir sakınca görmediğini nakletmiş olması, İbn 'Uleyye'nin rivāyetinin şihhatini güçlendirmektedir¹¹⁹⁰. Ayrıca 'Âişe'den bu rivāyetin aksi bir görüş nakledilmiş olması¹¹⁹¹, rivāyetin merfû' olarak naklinin şahîh olmadığı görüşünü desteklemektedir. Bu rivāyet za'îf râvilerce munkatı' olarak iki farklı yoldan daha nakledilmiştir¹¹⁹².

Rivāyetin merfû' olarak nakledildiği diğer bir râvî, 'İmrân'dır (ö. 52/672) ve rivāyetin bu senedinde metrûk râvilerden 'Abdullâh b. Muhriz vardır¹¹⁹³. Bu rivāyetin de isnâdında ihtilâf edilmiş ve ed-Dârakuṭnî aynı hadîsi 'İmrân→İbn Mes'ûd senediyle merfû' olarak nakletmiştir¹¹⁹⁴. Bu durum rivāyetin senedinden emin olunmadığını da göstermektedir.

---

¹¹⁸⁸ Bazı örnekler için bkz. İbn Hacer, *el-Feth*, II, 294, 295; IV, 518, 519; VII, 643; Muslim, *eş-Sahîh*, el-Hacc 15/1, I, 837, rak: 1180.

¹¹⁸⁹ Bkz. ez-Zehebî, *el-Mizân*, I, 217; İbn Hacer, *et-Tehzîb*, I, 177.

¹¹⁹⁰ Bkz. 'Abdurrazzâk, *el-Muşannaf*, 195, 196; İbnu't-Turkmânî, *el-Cevher*, VII, 172.

¹¹⁹¹ Bkz. Mâlik, *el-Muvatta*, et-Talâk 29/5, II, 555, rak: 14, 15; et-Taḥâvî, *el-Ma'ânî*, III, 8; ez-Zeyla'î, *en-Naşb*, III, 186.

¹¹⁹² Bkz. İbnu't-Turkmânî, *el-Cevher*, VII, 171. Rivāyetler için bkz. el-Beyhaķî, *es-Sunen*, VII, 171, 172, rak: 13607, 13608.

¹¹⁹³ İbnu'l-Cevzî, *et-Taḥkîk*, II, 258; Âbâdî, *et-Ta'lik*, III, 225.

¹¹⁹⁴ Bkz. ed-Dârakuṭnî, *es-Sunen*, III, 225.

Bu rivāyetin erken dönem kaynaklarında ‘Alī¹¹⁹⁵, İbn ‘Abbās¹¹⁹⁶ ve Ebū Hureyre’den¹¹⁹⁷ mevķūf olarak nakledilmiş şekilleri de daha sonraları ref’ edilmiş görölmektedir. Nitekim İsnād ağacında göröldüğü gibi Ebū Hureyre’nin rivāyeti mevķūf olarak gelmiş; ancak daha sonraki kaynaklarda aynı isnādla merfū‘ olarak nakledilmiştir¹¹⁹⁸. İsnād ağacında göröldüğü üzere, rivāyetin merfū‘ şeklinden sorumlu olabilecek iki rāvī bulunmaktadır. Bunlardan birisi, Cemīl b. Ḥasan el-‘Atekī, diğeri ise Muḥammed b. Mervān el-‘Uķaylī’dır. Bu durumda, rāvīlerin güvenilirlik dereceleri ve rivāyetlerin ortak rāvīsi ref’in kimden kaynaklandığını göstermede önemli ipuçlarıdır. Rivāyet zincirinin başında yer alan Cemīl, fazla tanınmış bir rāvī olmadığı gibi konuşmalarında yalancılıkla itham edilmiş bir rāvīdir¹¹⁹⁹. Rivāyetin senedinde yer alan Muḥammed b. Mervān da aynı şekilde fazla tanınmamış ve za‘īf olduğu belirtilmiş bir rāvīdir¹²⁰⁰. Dolayısıyla rivāyetin ref’ edilmesinin her ikisinden de kaynaklanmış olması muhtemeledir. Ancak derecelerinin yakın olmasına rağmen, Cemīl’in ortak rāvī olması sebebiyle bu rivāyeti kendisinin ref’ etmiş olması ihtimali daha güçlü gözükmektedir. Nitekim İbnu’l-Cevzī, Cemīl’in tanınmamış bir rāvī olduğunu belirterek, rivāyetin illeti olarak onu zikretmiştir¹²⁰¹. İbn Ḥibbān ise bu rivāyeti: ‘Abdullāh b. Aḥmed b. Mūsā→Hilāl b. Bişr→Ebū ‘Attāb→Ebū ‘Āmir→İbn Sīrīn→Ebū Hureyre senedi ile merfū‘ olarak nakletmiştir¹²⁰². Rivāyetin bu şeklinden sorumlu olarak dört rāvī gözükmektedir. Bunlardan ‘Abdullāh ricāl kitaplarında bulunmayan mechūl bir rāvīdir. Dolayısıyla

¹¹⁹⁵ ‘Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, VI, 196, rak: 10476.

¹¹⁹⁶ ‘Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, VI, 197, 198, rak: 10481-10483; İbn Ebi Şeybe, *el-Muşannaf*, III, 454, rak: 15923.

¹¹⁹⁷ ‘Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, VI, 200, rak: 10493, 10494.

¹¹⁹⁸ Bkz. İbn Māce, *es-Sunen*, Nikāh 9/15, I, 606, rak: 1882; İbn Ḥibbān, *Şahīh*, VI, 152, rak: 4064.

¹¹⁹⁹ Bkz. ez-Zehabī, *el-MĒān*, I, 423.

¹²⁰⁰ Bkz. ez-Zehabī, *el-MĒān*, IV, 33.

¹²⁰¹ Bkz. İbnu’l-Cevzī, *et-Taḥkīk*, II, 259.

¹²⁰² Bkz. İbn Ḥibbān, *eş-Şahīh*, VI, 152, rak: 4064.

rivāyetin bu şeklinin kendisinden veya kendisi aracılığı ile rivāyette bulunan rāviden kaynaklanmış olması lazımdır. Nitekim ed-Dāraḳuṭnī, Ebū Hureyre'den gelen bu rivāyetin şahih olmadığını belirterek¹²⁰³, rivayetin sorunlu olduğuna işaret etmiştir.

Rivāyetin kendinden merfū' olarak nakledildiği bir diğer rāvī, Hz. 'Alī'dir (ö. 40/660). er-Rāzī, bu ḥadīsin merfū' olarak rivāyet edilmesinde, Ebū Nu'aym'ın (ö. 218/833)¹²⁰⁴ hata ettiğini, rivāyetin aslının 'Alī'den mevḳūf olarak geldiğini söylemiştir¹²⁰⁵. İsnād ağacında görüldüğü gibi bu rivāyet üç rāvī tarafından mevḳūf olarak nakledilmiştir¹²⁰⁶. ed-Dāraḳuṭnī de Hz. 'Alī'den nakledilen şeklinin, hata olduğunu, doğrusunun Ebū Mūsā kanalıyla gelen şekli olduğunu söylemiştir¹²⁰⁷. Bu açıklama rivāyetin senedinin değiştirildiğine delâlet etmektedir. Bizce rivāyetin daha erken olan bir kaynakta Hz. 'Alī'den, daha geç kaynaklarda ise Ebū Mūsā'dan nakledilmiş olması, hatalı rivāyetin Ebū Mūsā'nın rivāyeti olduğuna delâlet etmektedir.

Rivāyetin merfū' olarak nakledildiği bir diğer rāvī de İbn 'Abbās (ö. 68/687)'tir. Ebū Ḥatim bu rivāyetin batıl olduğunu söylemiştir¹²⁰⁸. Bu rivāyetin senedinde cerḥ edilerek mudellis olduğu belirtilmiş bir rāvī olan Haccāc b. Erṭat (ö. 145/762) bulunmaktadır¹²⁰⁹. Bu rivāyet yine za'if isnādlarla İbn 'Omer ve Cābir'den

¹²⁰³ ed-Dāraḳuṭnī, *el-İlel*, IX, 198.

¹²⁰⁴ Burada zikredilen Ebū Nu'aym'ın kim olduğu çok net değildir. Ancak araştırmamız neticesinde el-Faḍl b. Dukeyn olması ihtimalini en güçlü ihtimal olarak gördük.

¹²⁰⁵ İbn Ebī Ḥatim, *el-İlel*, I, 396; Fāruḳ Ḥamāde, *el-Menhec*, s. 350, 351.

¹²⁰⁶ Bkz. 'Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, VI, 196, 197, rak: 10476-10478.

¹²⁰⁷ ed-Dāraḳuṭnī, *el-İlel*, III, 173.

¹²⁰⁸ İbn Ebī Ḥatim, *el-İlel*, I, 416.

¹²⁰⁹ Bkz. ez-Zehebī, *el-Mizān*, I, 458-460.

merfū‘ olarak nakledilmiştir¹²¹⁰. ‘Abdullāh b. ‘Amr’dan da teferrüt edilmiş bir isnādla merfū‘ olarak nakledilmiştir¹²¹¹.

Bu rivāyetin bazı isnādlarında yer alan “و شاهدي عدل = ve iki adil şahit” ziyādesi, bazı rāvilerce mursel olarak nakledilerek rivāyete eklenmiştir¹²¹². Böyle geneli ilgilendiren bir konuyla ilgili rivāyetlerin erken dönem kaynaklarında mevķūf olarak nakledilmiş olması, rivāyetin merfū‘ şekillerinin daha geç dönemlerde ortaya çıktığını göstermektedir. Kanaatimizce nikāhın şartları ile ilgili tartışmalar neticesinde ortaya çıkan şahābe içtihat ve yorumları daha sonraları metinleri esas alınarak, mezhepler arası ihtilafların da etkisi ile ref‘ edilmişlerdir. Nikāh gibi geneli ilgilendiren konularda bu tür rivāyetlerin kabul edilemeyeceği bizce açıktır¹²¹³. Tüm bu olumsuzluklardan dolayı Ebū Zur‘ā (ö. 264/877)¹²¹⁴ el-‘Aclūnī (ö. 1162/1748) bu konu ile alakalı hiçbir rivāyetin şahīh olmadığını belirtmişlerdir¹²¹⁵. Görüldüğü üzere rivāyetin merfū‘ şekilleri daha sonra otaya çıkmış ve hepsinin isnādları illetlidir. Bu durum, mezkūr rivāyetlerin rāvī tasarrufları ile ref‘ edildiğine delalet etmektedir. Rivāyetin Hz. ‘Omer¹²¹⁶ dāhil farklı şahābilerden de mevķūf olarak nakledilmiş olması da¹²¹⁷ bunu desteklemektedir.

¹²¹⁰ Bkz. ez-Zeyla‘ī, *en-Naşb*, III, 189. Burada yine za‘īf bir isnādla Enes’ten de merfū‘ olarak nakledilmiştir.

¹²¹¹ Bkz. ez-Zeyla‘ī, *en-Naşb*, III, 190.

¹²¹² İbn Hacer, *et-Telhīs*, III, 156. Bu açıklamayı ‘Abdurrazzāk İbn Cureyc ve ‘Aṭā’nın kendi görüşü olarak nakletmiştir. Bkz. *el-Muşannaf*, VI, 135, 136, 204, rak: 10254, 10514.

¹²¹³ “Umumī Belvā” anlayışı etrafındaki tartışmalar için bkz. Ünal, İ. Hakkı, *İmam Ebu Hanife’nin Hadis Anlayışı*, s. 154-157.

¹²¹⁴ es-Sa’dī, *Ebū Zur‘ā*, II, 688.

¹²¹⁵ el-‘Aclūnī, *Keşfu’l-Ḥafā*, II, 421.

¹²¹⁶ ‘Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, VI, 197, 198, 10485; İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannaf*, III, 454, rak: 15921.

¹²¹⁷ ‘Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, VI, 197, rak: 10480.

Hem mevķūf hem de merfū' Őekilleri olan rivāyetlere baktığımızda, çoğunun mezhepler arası ihtilāf konusu olmuş konuları içeren hādīşler olduğunu görürüz¹²¹⁸. Bu, mezhep ihtilāflarının ref' sorununun yaşanmasında etkisi olabileceğine delālet etmektedir. Bundan dolayı rivāyetlerin değerlendirilmesinde mezhep görüşleri öne çıkarılmadan, sonuç bölümünde belirlediğimiz kıstaslar esas alınarak rivāyetlerin yeniden gözden geçirilmesi gerekmektedir.

C. Rivāyetin Merfū' Olması İhtimalini Taşması

Ref' probleminin otaya çıkışına zemin hazırlayan sebeplerden birisi de mevķūf ve maķtū' rivāyetlerde bazılarına göre merfū' olma ihtimalinin söz konusu olmasıdır. Hükmen merfū' rivāyetlerin ve bazı rivāyet Őīğalarının Őariħ merfū' olarak kabulü, rivāyetlerin metninin ref' sorunundaki etkisine ışık tutan bir husustur. Bizce bu anlayışın oluşmasında içtihat sahasına girmedeği düşünölen sahabe söz ve fiillerinin merfū' olarak değerlendirilmiş olması¹²¹⁹ da etkili olmuştur. Mesela İbn 'Abdilberr el-Muvaţta'da merfū' olarak nakledilen rivāyetlerle ilgili telif ettiđi et-Taķaşşı isimli eserine, el-Muvaţta'da mevķūf olarak yer alan bazı rivāyetleri de bu anlayış nedeni ile dāhil etmiştir¹²²⁰. Yine bu yüzden ref'i konusunda ihtilāf edilmiş rivāyetlerin merfū' Őekillerinin kabulünde rivāyetin içeriğinin etkili olduđu görölmektedir¹²²¹. Bazı rāvilerce rivāyetin Őihħatine duyulan güvenin, onun Rasūlullāh (s.a.v.)'a ref' edilmesinin meşru gerekçesi olarak göröldüğünün belirtilmiş olması¹²²² da buna işaret etmektedir. Meselā el-Ħasan el-Başrī'nin Őöyle dediđi rivāyet edilmektedir: "Ben dört Őahābe (rivāyeti) yanımda toplandıđında, onları terk eder ve rivāyeti

¹²¹⁸ Bazı örnekler için bkz. ez-Zeyla'ı, *en-Naşb*, I, 18-20, 53, 54, 99, 131, 135, 136, 195, 210, 232, 233, 295, 296, 299, 300, 343, 352, 391.

¹²¹⁹ Bkz. 'Aliyyu'l-Kāri, *eş-Şerħ*, s. 548-554.

¹²²⁰ el-Leknevı, *ez-Zafer*, s. 322.

¹²²¹ Bkz. el-Ħākim, *el-Ma'rife*, s. 38, 39; İbnu'ş-Şalāħ, *el-Muķaddime*, s. 83; es-Suyūţı, *et-Tedrib*, I, 213.

¹²²² Polat, Selahattin, *Mürsel Hadisler*, s. 65.

”عن نافع عن ابن عمر أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال“¹²²⁸ يطلع قرن الشيطان
şeklinde de nakledilmiştir¹²²⁹. Rivāyetlerin isnādları ortak olmasına rağmen,
rivāyetin farklı rāviler tarafından merfū‘ ve mevķūf olarak nakledilmiş olması, el-
Kābisi’nin Rasūlullāh’ın nüshadan düştüğü iddiasını zayıflatmaktadır. Bu iddiayı
kabul etmemiz durumunda, aynı isnādla nakledilen ve rāvilerin merfū‘ ya da mevķūf
olduğu konusunda ihtilāfa düştükleri ḥadīşlerin isnādlarının tamamlanması
gerektiğini savunmamız gerekecektir ki, bu kabul edilemez bir iddiadır. Özellikle
Bağdatlıların mursal rivāyetleri mevşūl, mevķūfları merfū‘ hale dönüştürerek
rivāyetlerin isnādlarına eklemeler yaptıkları ifade edilmiş, ez-Zehebī buna açıklık
kazandırmak amacıyla rivāyetin merfū‘ ve mevşūl şeklinin sabit olduğu kanaatine
varmaları hâlinde bunu yapmış olabileceklerini belirtmiştir¹²³⁰. Bu açıklama, kişisel
kanaatlerin rivāyetlerin ref‘inde etkili olduğuna işaret etmektedir.

Bunun açık olarak yapıldığı örneklerden birisi: “ثنا محمد بن إدريس ثنا سعيد بن كثير بن عفير
ثنا ابن وهب عن يونس بن يزيد عن ابن أبي عبيدة عن عدي بن عدي قال سمعت الفرس وكان من أصحاب النبي عليه السلام يقول إن
= المرء ليعمل بعمل أهل الجنة البرهة من دهره ثم تعرض له الجادة من جواد النار فيعمل بعملها حتى يموت عليها وذلك ما كتب له
*Kişi ömrünün bir döneminde cennet ehlinin amelini yapar; ancak sonra ona
cehennem yollarından biri açılır ve bu yolda ölene kadar yürür. Bu onun
yazgısıdır...¹²³¹” rivāyetidir.*

Bu rivāyetin geçtiği en erken kaynak, İbn Ebī ‘Āsım’ın (ö. 287-900) eseridir ve
orada bu rivāyet mevķūf olarak nakledilerek sonunda “أحسبه عن رسول الله صلى الله عليه وسلم”
şeklinde bir ifade kullanmıştır. el- Bezzār ise bu rivāyeti farklı bir rivāyetin içine

¹²²⁸ el-Buḥārī, *eş-Şaḥīḥ*, el-Fiten 92/16, s. 592, rak: 7094; İbn Hacer, *el-Feth*, XIII, 49.

¹²²⁹ Bkz. Aḥmed, *el-Musned*, II, 266, rak: 5951; et-Tirmizī, *es-Sunen*, el-Menāḳib, 50/75, V, 789, rak: 3953.

¹²³⁰ ez-Zehebī, *et-Tezkire*, II, 667.

¹²³¹ İbn Ebī ‘Āsım, *es-Sunne*, I, 55.

katıp Rasūlullāh (s.a.v.)'a isnād ederek nakletmiştir¹²³². el-Elbānī, el-Bezzār'ın bu tasarrufunu tasvip ederek, rivāyetin içtihat sahasına girmemesi ve şahitleri olmasını¹²³³ bu tasarrufu meşrulaştırıcı gerekçeleri olarak göstermiştir¹²³⁴. Bizce bu yaklaşım hatalı ve sakıncalı bir yaklaşımdır. Zira daha önce değindiğimiz gibi, içtihat sahasına girip girmeyecek rivāyetlerle ilgili net kriterler belirlenememiştir. Ayrıca rivāyetin şāhidlerinin bulunması, rivāyete müdahale hakkını vermez. Bunu kabul etmemiz durumunda, rivāyetler üzerindeki birtakım tasarrufları meşrulaştırmış oluruz ki, şāhid olarak kullanılan bir rivāyetin, karşıt bir delil olarak kullanılması da mümkündür. Aynı rivāyet et-Ṭaberānī (ö. 360/970) tarafından aynı isnādla hem mevķūf¹²³⁵ hem de merfū'olarak nakledilerek rivāyetin başka bir isnādının bulunmadığı da belirtmiştir¹²³⁶. Rivāyetin merfū' şekli şöyledir: “حدثنا عمر بن عبد العزيز بن
مقلاص المصري ثنا سعيد بن عفير ثنا عبد الله بن وهب عن يونس بن يزيد عن إبراهيم بن أبي عبلة عن عدي بن عدي سنان قال
سمعت العرس بن عميرة وكان من أصحاب النبي صلى الله عليه وسلم قال سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول ان المرء
ليعمل¹²³⁷... Rivāyetin hem mevķūf hem de merfū' şeklinin isnādında bulunan tek farklı ravi 'Omer b. 'Abdulazīz b. Miķlāş (ö. 285/898) olduğundan, rivāyetin ref'inin kendisinden kaynaklanmış olması kuvvetle muhtemeldir.

Kanaatimizce rivāyetin içeriği, onun daha sonraları merfū' olarak nakledilmesine neden olmuştur. Bu kanaate varmamızda iki önemli etken rol oynamıştır. Bunlardan bir tanesi rivāyetin mevķūf ve merfū' şeklinin aynı rāviden

¹²³² Bkz. el-Bezzār, *el-Musned*, IV, 352.

¹²³³ Şāhidleri için bkz. el-Buḥārī, *eş-Şaḥīḥ*, Bed'u'l-Ḥalk 59/6, s. 260, rak: 3208; Muslim, *eş-Şaḥīḥ*, 46/1, III, 2036, rak: 2643; Ebū Dāvud, *es-Sunen*, es-Sunne 34/17, V, 82, 83, rak: 4708; et-Tirmizī, *es-Sunen*, el-Ḳader 33/4, IV, 388, 389, rak: 2137; İbn Māce, *es-Sunen*, el-Muḳaddime 10, I, 29, rak: 76; Aḫmed, *el-Musned*, I, 632, rak: 3617.

¹²³⁴ el-Elbānī, *ez-Zilāl*, I, 55.

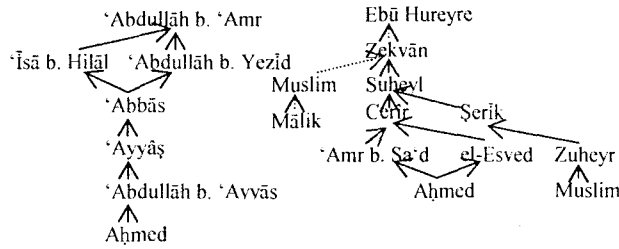
¹²³⁵ Mevķūf şekli için bkz. et-Ṭaberānī, *eş-Şaḡīr*, I, 185, 186.

¹²³⁶ Bkz. et-Ṭaberānī, *eş-Şaḡīr*, I, 186.

¹²³⁷ Bkz. et-Ṭaberānī, *el-Kebīr*, XVII, 137, rak: 340.

nakledilmiş olması; diğeri ise içeriği biraz daha farklı bir başka merfû‘rivâyette insanların düşüncesinde bu anlayışın böyle olduğunun belirtilmiş olmasıdır¹²³⁸.

Buna benzer bir başka örnek de: “عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صِنْفَانِ مِنْ أَهْلِ النَّارِ لَمْ أَرَهُمَا قَوْمٌ مَعَهُمْ سَبَاطٌ كَأَذْنَابِ الْبَقَرِ يَضْرِبُونَ بِهَا النَّاسَ وَنِسَاءٌ كَأَسِيَاتِ عَارِيَاتِ مُمَيَّلَاتٍ مَائِلَاتٍ...
Cehennemlik iki sınıf insan vardır ki, onları (henüz) görmedim. Bunlardan birincisi: Elinde inek kuyruğu gibi kırbaçlar olan ve onlarla halka vuranlardır. Diğerleri ise giyinmiş çıplak, (fuhşa) meylettiren ve meyleden kadınlardır...¹²³⁹” rivâyetidir¹²⁴⁰.

Ebū 'Amr ed-Dānī (ö. 444/153) şahābenin mevķūf olarak naklettiđi bir rivāyeti ḥadīş ālimlerinin, şahābenin bunu kendi şahsī görüşü olarak söyleyemeyeceđi görüşünden hareket ederek, musned olarak deđerlendirdiklerini zikretmiş ve bu rivāyeti örnek olarak sunmuştur¹²⁴¹. Hālbuki bu rivāyet yukarıda zikrettiđimiz kaynaklarda zaten merfū‘ olarak nakledilmiştir. İmam Mālik'in el-Muvaṭṭa'ında ise mevķūf olarak gelmiştir¹²⁴².

İsnād ağacında görüldüğü üzere, bu rivāyetin merfū‘ olarak naklinden sorumlu olan, Suheyl'dir (ö. 137/754). Suheyl'in güvenilirliği ihtilāf konusu olmuş, bu

¹²³⁸ Bkz. et-Ṭaberānī, *el-Kebīr*, VI, 149, rak: 5806.

¹²³⁹ Muslim, *eş-Şahīh*, el-Libās 37/34, III, 1680, rak: 2128; Aḥmed, *Musned*, III, 37, rak:8451.

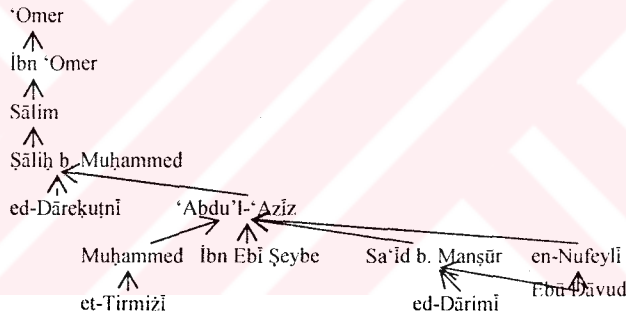
¹²⁴⁰ el-Leknevī, *ez-Zafer*, s. 324.

¹²⁴¹ İbn Ḥacer, *en-Nuket*, II, 531; es-Seḥāvī, *el-Feth*, I, 123; el-Leknevī, *ez-Zafer*, s. 324.

¹²⁴² Bkz. Mālik, *el-Muvaṭṭa*, el-Libās 48/4, II, 913, rak: 7.

yüzden rivāyetlerine güvenilemeyeceği belirtilmiş bir rāvidir¹²⁴³. Rivāyetin mevķūf şeklinin senedinin daha güçlü olması, rivāyetin ref' edildiği görüşünü güçlendirmektedir. Benzer bir rivāyet ise 'Abdullāh b. 'Amr b. el-'Āş'tan nakledilmiş¹²⁴⁴; ancak bu rivāyetin de senedinde za'if bir rāvi olan 'Abdullāh b. 'Ayyāş (ö. 170/786)¹²⁴⁵ bulunmaktadır. Rivāyetin merfū' şekillerinin za'if olması ve daha erken kaynaklarda şaḥiḥ bir isnādla mevķūf olarak gelmiş olması, rivāyetin ref' edildiği görüşünü desteklemektedir. Kanaatimizce rivāyetin gelecekte haber vermesi ve metnin ahiretle bağlantılı olması, bu rivāyetin ref' edilmesinde etkili olmuştur.

İçeriği helal ve haramla ilgili olduğundan dolayı içtihat sahasına giremeyeceği düşünülüp ref' edilmiş olma ihtimali güçlü gözükten rivāyetlerden birisi de: “عن عمر عن النبي صلى الله عليه وسلم قال من وجدتموه قد غل فاضربوا عنقه *Herkimi ganimet malını çalarken bulursanız boynunu vurun*” ḥadīsidir.

ed-Dāraḳuṭnī bu rivāyetin maḥfūz olan şeklinin Sālim'in şahsī emri olduğunu, ve za'if bir rāvi olan Ebū Vāḳid (Şāliḥ b. Muḥammed) tarafından Sālim→ İbn 'Omer→'Omer isnādı ile merfū' olarak nakledildiğini belirtmiştir¹²⁴⁶. Araştırmamız neticesinde rivāyetin bu şekildeki metnine ed-Dāraḳuṭnī'nin 'İlel'i dışında hiçbir

¹²⁴³ Bkz. Ebū Hātim, *el-Cerḥ*, IV, 246, 247; İbnu'l-Cevzī, *eḍ-Ḍu'afā*, II, 30; ez- Zehabi, *el-Mizān*, II, 243, 244.

¹²⁴⁴ Aḥmed, *el-Musned*, II, 447, rak: 7043.

¹²⁴⁵ Bkz. el-Buḥārī, *et-Tāriḫü'l-Kebīr*, V, 149, 150; ez- Zehabi, *el-Mizān*, II, 469, 470.

¹²⁴⁶ ed-Dāraḳuṭnī, *el-'İlel*, II, 52.

kaynakta ulaşamadık. Bu rivāyetin aynı isnādla kaynaklarda yer alan şekli: “عن عمر أن رسول الله صلى الله عليه وسلم قال من وجدتموه غل في سبيل الله فاحرقوا متاعه¹²⁴⁷” şeklindedir. Her iki metnin de aynı senedle nakledilmiş olması, rivāyetin metninde de hata olduğunu göstermektedir.

et-Tirmizī bu rivāyetin senedinde yer alan Ebū Vākid’in munker bir rāvī olduğunu ifade ederek el-Buḥārī’nin Rasūlullāh (s.a.v.)’tan bu konu ile ilgili değişik rivāyetlerin nakledildiğini; ancak hiçbirinde yakmakla ilgili herhangi bir emrin olmadığını söylediğini belirtmiştir¹²⁴⁸. Ebū Dāvud ise bu kıssanın doğru olan şeklinin mevḳūf hali olduğunu belirtmiş ve rivāyetin kaynağı olarak yine Ebū Vākid kanalıyla gelen: “عن صالح بن محمد قال غزونا مع الوليد بن هشام ومعنا سالم بن عبد الله بن عمر وعمر بن عبد العزيز فغل رجل متاعا¹²⁴⁹” *Bir adam ganimetten bir şeyler çaldı ve el-Velīd eşyasının yakılıp teşhir edilmesini emretti. Bu adama ganimet payı da verilmedi¹²⁴⁹* rivāyetini göstermiştir. Ayrıca Rasūlullāh (s.a.v.) ile Ebū Bekr ve ‘Omer’in de böyle bir ceza uygulamasına gittiklerini naklederek bu rivāyetin de aslının mevḳūf olduğunu belirtmiştir¹²⁵⁰.

Bu rivāyetin aynı isnādla daha erken bir kaynakta maḳṭū‘ olarak yer almış olması ref‘ edildiğini doğrulamaktadır. Ancak ref‘in Ebū Vākid’den kaynaklanması zayıf bir ihtimaldir; zira bu rivāyet erken dönem kaynaklarından ‘Abdurrazzāk’ın eserinde maḳṭū‘ olarak, daha sonraki kaynaklarda ise kendisi aracılığı ile merfū‘ olarak nakledilmiştir. Bu durumda rivāyetin kendisinden sonra gelen rāvīlerce ref‘ edilmiş olması ihtimali güç kazanmıştır. Bu rivāyetin merfū‘ olarak yer aldığı ilk kaynak, İbn Ebī Şeybe’nin el-Muşannaf’ıdır ve orada: Ebū Bekr→Dāvud b.

¹²⁴⁷ Bkz. İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannaf*, V, 530, rak: 28690; ed-Dārimī, *es-Sunen*, II, 303, rak: 2490; Ebū Dāvud, *es-Sunen*, el-Cihād 9/145, III, 156, rak: 2713..

¹²⁴⁸ Bkz. et-Tirmizī, *es-Sunen*, el-Ḥudūd 15/28, IV, 50, rak: 1461.

¹²⁴⁹ Bkz. ‘Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, V, 247; Ebū Dāvud, *es-Sunen*, el-Cihād 9/147, III, 158, rak: 2714.

¹²⁵⁰ Ebū Dāvud, *es-Sunen*, el-Cihād 9/147, III, 158, rak: 2715.

‘Abdillāh→‘Abdu’l-‘Azīz→Şālih b. Muḥammed→Sālim→İbn ‘Omer→‘Omer senediyle merfū‘ olarak nakledilmiştir¹²⁵¹. İsnād ağacında görüldüğü üzere rivāyeti merfū‘ olarak nakledenlerin tümünün üzerinde birleştikleri rāvī ‘Abdu’l-‘Azīz’dir (ö. 187/802). Dolayısıyla rivāyetin merfū‘ olarak naklinden de sorumlu olan kendisidir. ‘Abdu’l-‘Azīz’in hafızasının iyi olmadığı belirtilmiş olması ve ḥadīş ref‘ ettiğine işaret edilmiş olması¹²⁵² bu görüşümüzü desteklemektedir.

Kanaatimizce rāvī olayın helāl ve haramla ilgili yönünü dikkate alarak, rivāyeti sonraları ref‘ etmiştir. Bu rivāyet bazı fetva ve uygulamaların Rasūlullāh (s.a.v.)’a isnād edildiğini göstermektedir ki, bunda metnin içeriğinin etkili olduğu kanaatindeyiz.

D. Rivāyetin Tergīb veya Terhīb İçerikli Olması

Rivāyetlerin ref‘ edilmesinde etkin rol oynamış hususlardan biri de tergīb ve terhīb anlayışı olmuştur. Bazı âlimlerin bu tür rivāyetleri fazla tenkit etmeden kabul ettikleri belirtilmiştir¹²⁵³. Hatta bir kısım rāviler helal ve haramla ilgili olmayan konularda bu tür rivāyetlerin uydurulmasını meşrū saymışlardır¹²⁵⁴. Bazı âlimlerin, illetlerini bilmelerine rağmen, bu tür rivāyetler konusunda müsamahakâr davrandıklarının belirtilmiş olması¹²⁵⁵, bu tür rivāyetlerle ilgili verilmiş olan hükümlerin ihtiyatla karşılanması gerektiğini göstermektedir. Aḥmed b. Ḥanbel, ‘Abdurrahmān b. Mehdī, ‘Abdullah b. el-Mubārek¹²⁵⁶, Sufyān eş-Şevrī ve Yahyā b. ‘Uyeyne¹²⁵⁷ ve el-Buḥārī¹²⁵⁸ gibi meşhur ḥadīş âlimlerinin de bu tür rivāyetler

¹²⁵¹ Bkz. İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannaḥ*, V, 530, rak: 28690.

¹²⁵² Bkz. ez-Zehebī, *el-Mizān*, II, 633, 634.

¹²⁵³ Bkz. el-Ḥaṭīb, *el-Kifāye*, s. 162, 163. Ayrıca bkz. Kırbasoğlu M. Hayri, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, s. 242-246.

¹²⁵⁴ İbn ‘Arrāk, *et-Tenzih*, I, 12, 13.

¹²⁵⁵ Bkz. İbnu’l-Cevzī, *el-‘İlel*, I, 129.

¹²⁵⁶ Bkz. es-Suyūṭī, *et-Tedrib*, I, 298.

¹²⁵⁷ el-Ḥaṭīb, *el-Kifāye*, s. 162, 163.

konusunda mütesahil davrandıkları belirtilmiştir. Helâl ve haramla ilgisi olmayan ve mevzû¹²⁵⁸ olduğu kesin olmayan zâ‘îf rivāyetlerin isnādlarında tesahülün caiz olduğu açık olarak ifade edilmiş¹²⁵⁹ ve bazı âlimlerce zâ‘îf râvîlerin bu tür rivāyetlerinin alınmasına izin verilmiştir¹²⁶⁰. Hatta bu tür mevzû¹²⁶¹ hadîşler konusunda dahi mütesahil davranılmıştır¹²⁶². Hâlbuki bu tür rivāyetlerde daha itinalı davranılması gerekirdi; zira zühd ehli olarak bilinen bazı insanlar bu tür rivāyetlerin uydurulmasını meşru saymanın ötesinde bunu hayırlı bir iş olarak algılamışlardır. Toplumun bu kişilere olan bağlılığından dolayı da rivāyetleri kabul görmüştür. Bu yüzden bazı âlimlerce en sakıncalı rivāyetler olarak bu gibilerin rivāyetleri görülmüştür¹²⁶³. Bunlar bazen kendilerince uygun gördükleri maqṭû‘ ya da mevḳûf rivāyetleri de ref etmişlerdir¹²⁶⁴. Bu yüzden rivāyetleri irsāl edip isnādlarında ekleme yapmakta en etkin rol oynamış olan kişilerin zâhid ve ‘âbid olduğu ifade edilmiştir¹²⁶⁵. Bazı âlimler ise dikkatsiz davranarak bu tür rivāyetleri delil olarak eserlerine almışlardır¹²⁶⁶. İbn Ḳuteybe de bu tür akıl dışı rivāyetlerin halk arasında büyük rağbet gördüğünü belirtmiştir¹²⁶⁶.

---

¹²⁵⁸ et-Tehānevî, *el-Kavā‘id*, s. 191.

¹²⁵⁹ Bkz. es-Suyūṭî, *et-Tedrib*, I, 298, 299.

¹²⁶⁰ Bkz. el-Ḥaṭîb, *el-Kifāye*, s. 162, 163.

¹²⁶¹ el-Munzirî, *et-Tergîb*, I, 36.

¹²⁶² Bkz. es-Suyūṭî, *et-Tedrib*, I, 281; İbn ‘Arrāk, *et-Tenzih*, I, 15, 16.

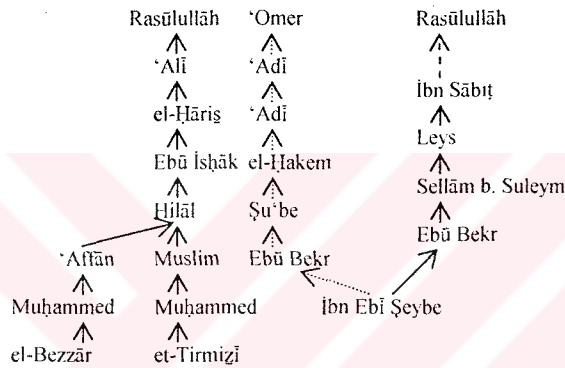
¹²⁶³ Bkz. el-Ḥâkim, *el-Medḥal*, s. 168; es-Suyūṭî, *et-Tedrib*, I, 287.

¹²⁶⁴ İbn Ḥibbân, *el-Mecrūḥîn*, I, 67; el-Ḥâkim, *el-Medḥal*, s. 168.

¹²⁶⁵ Bkz. es-Suyūṭî, *et-Tedrib*, I, 289.

¹²⁶⁶ İbn Ḥacer, *el-Lisân*, I, 13.

Birçok cerh edilmiş râvînin rivâyetlerinin değişik kaynaklarda yer almasının önemli sebeplerinden birisi bu anlayış olmuştur. Meselâ et-Tirmizî senedinin za‘îf olduğunu belirttiği: “حدثنا محمد بن يحيى القطعي البصري حدثنا مسلم بن إبراهيم حدثنا هلال بن عبد الله مولى ربيعة بن عمرو بن مسلم الباهلي حدثنا أبو إسحق الحمداني عن الحارث عن علي قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم من ملك زادا وراحلة تبلغه إلى بيت الله ولم يحج فلا عليه أن يموت يهوديا أو نصرانيا وذلك أن الله يقول في كتابه والله على الناس حج البيت من استطاع إليه سبيلا = Her kim azık ve onu Kabe 'ye götürcek binek bulur da hacca gitmezse, ister Yahudi isterse Hıristiyan olarak ölsün. Çünkü Allah kitabında (İnsanlardan hacca gitmek imkânı bulanlara Allah için hac yapmak düşer¹²⁶⁷) demiştir¹²⁶⁸” hadîşini eserine almasının nedeni bu anlayış olmalıdır.

İsnâd ağacında da görüldüğü gibi bu rivâyetin geçtiği ilk kaynak olan İbn Ebî Şeybe'nin el-Muşannaf'ında, Ebû Bekir tarafından Mevķûf ve mursal olarak nakledilmiştir. Rivâyetin merfû' muttaşıl olarak yer aldığı ilk kaynak ise et-Tirmizî'nin Sunen'idir ve et-Tirmizî rivâyetin bu şekilde naklinin ğarîb olduğunu belirttikten sonra, rivâyetin senedinde yer alan Hîlâl'in mechûl, el-Hâriş'in ise za‘îf bir râvî olduğunu söylemiştir¹²⁶⁹.

İsnâd ağacında görüldüğü gibi rivâyetin merfû' muttaşıl şeklinden sorumlu gözüken Hîlâl'dir. el-'Uķaylî rivâyetlerinde yalnız kaldığını belirtip, bu rivâyeti onun

¹²⁶⁷ Āl-i 'İmrân, 3/97.

¹²⁶⁸ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannaf*, III, 305, 306, rak: 14450, 14455; et-Tirmizî, *es-Sunen*, el-Hacc 7/3, III, 176, 177; rak: 812; el-Beyhaķî, *es-Sunen*, IV, 546, rak: 8660.

¹²⁶⁹ Bkz. et-Tirmizî, *es-Sunen*, III, 177.

tercüme-i halinde zikretmiştir¹²⁷⁰. Bu rivāyetin mursel şekli ise daha sonra isnādına Ebū Umāme eklenerek muttaşıl hale getirilmiş olmalıdır. Nitekim el-Beyhakī rivāyetin bu şeklinin za‘īf olduğunu belirtip, rivāyetin mevķūf şeklini, rivāyetin şihhatinin şahidi olarak göstermiştir¹²⁷¹. İbn Hacer de rivāyetin mursel ve mevķūf şeklini gerekçe gösterip rivāyetin aslı olduğuna hükmetmiştir¹²⁷². Bizce rivāyetin mevķūf ve mursel şeklinin bulunması, rivāyetin şihhatini zayıflatmaktadır. Zira rivāyetin mevķūf olan şeklinin senedi şahih olmasına rağmen, merfū‘ şekillerinin hepsinin isnādları zayıftır¹²⁷³. Bundan dolayı İbnu’l-Cevzī bu rivāyetin merfū‘ şekillerini zikredip rivāyeti uydurma olarak değerlendirmiştir¹²⁷⁴. ed-Dāraķutnī¹²⁷⁵ ve el-‘Aclūnī de bu konu ile ilgili rivāyetlerin hiç birinin şahih olmadığını belirtmişlerdir¹²⁷⁶.

Buna benzer bir başka örnek de: “حدثنا وكيع ثنا سليمان بن المغيرة عن حميد بن هلال عن أبي الأحوص = Kadın avrettir ve rabbine en yakın olduğu mekan, evinin arka odasıdır. Dışarı çıktığında ise onu şeytan karşılar” rivāyetidir. Bu mevķūf¹²⁷⁷ rivāyet, merfū‘ olarak¹²⁷⁸ da nakledilmiştir. Rivāyetin yer aldığı ilk kaynak İbn Ebī Şeybe’nin el-Muşannaf’ıdır ve

¹²⁷⁰ el-‘Uķaylī, *ed-Du‘afā*, IV, 348.

¹²⁷¹ el-Beyhakī, *es-Sunen*, IV, 546, rak: 8660, 8661. Rivāyetin mevķūf şekli için ayrıca bkz. İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannaf*, III, 306, rak: 14455.

¹²⁷² İbn Hacer, *et-Telhīs*, III, 836.

¹²⁷³ Farklı rivāyetler ve senetlerindeki illetler için bkz. İbnu’l-Cevzī, *et-Tahķik*, II, 117, 118; ez-Zeyla‘ī, *en-Naşb*, IV, 411, 412; İbn Hacer, *et-Telhīs*, III, 835, 836.

¹²⁷⁴ İbnu’l-Cevzī, *el-Mevzū‘ât*, II, 209-211.

¹²⁷⁵ İbn Hacer, *et-Telhīs*, III, 835.

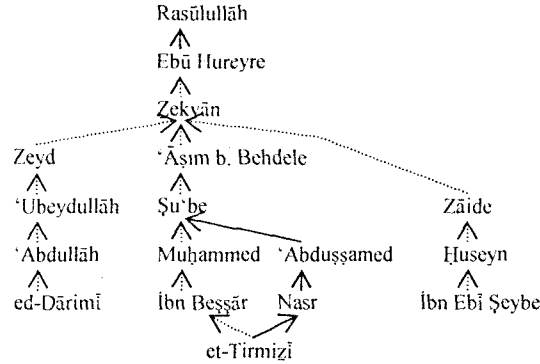
¹²⁷⁶ el-‘Aclūnī, *Kesfu’l-Ĥafā*, II, 421.

¹²⁷⁷ İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannaf*, II, 157, IV, 53, rak: 7616, 17710; et-Taķerānī, *el-Kebīr*, IX, 295, rak: 9481.

¹²⁷⁸ et-Tirmizī, *es-Sunen*, 10/18, III, 476, rak: 1173; İbn Huzeyme, *eş-Şahih*, III, 93, rak: 1685, 1686; et-Taķerānī, *el-Kebīr*, X, 108, rak: 10115.

Bu şekilde kabul gören bir başka örnek ise: “عن أبي هريرة عن النبي صلى الله عليه وسلم قال يجيء = القرآن يوم القيامة فيقول يا رب حله فيلبس تاج الكرامة...
 Kur’ân gelir ve “Ya Rabbi! Onu süsle” der ve keramet tacını giyer ...¹²⁸³” rivâyetidir.

İsnâd ağacında görüldüğü üzere bu rivâyeti merfû‘ olarak nakleden ‘Abduşşamed’dir (ö. 207/822). et-Tirmizî bu rivâyeti Şu‘be kanalıyla hem merfû‘ hem de mevķûf olarak nakletmiş ve merfû‘ halinin ḥasen şâḥih, mevķûf şeklinin ise eşaḥ olduğunu belirtmiştir¹²⁸⁴. Bu rivâyeti merfû‘ olarak nakleden diğeri bir râvî Aḥmed b. Sâlim’dir ve bu rivâyeti mevzû‘ olarak değerlendirilerek cerḥ edilmesinde delil olarak kullanılmıştır¹²⁸⁵.

Rivâyetin mevķûf şekli ise şika olan Muḥammed b. Ca‘fer (ö. 193/808)¹²⁸⁶, ‘Ubeydullâh b. ‘Amr (ö. 180/796)¹²⁸⁷ ve Zâide (ö. 161/777)’den¹²⁸⁸ nakledilmiştir. Dolayısıyla rivâyet za‘îf iki râvî tarafından merfû‘ olarak, üç şika râvî tarafından ise mevķûf olarak nakledilmiştir. Ayrıca bu rivâyetin mevķûf ve merfû‘ isnâdlarının ferd ḥadîse dönüştüğü noktada teferrüdü kabul edilemeyecek bir râvî olan ‘Asım b.

¹²⁸³ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannaf*, VI, 130, rak: 30047; ed-Dârimî, *es-Sunen*, II, 522, rak: 3311; et-Tirmizî, *es-Sunen*, Feğâilu’l-Ḳur’ân 46/18, V, 163, rak: 2915; el-Beyhaķî, *eş-Şu‘ab*, II, 347, rak: 1996.

¹²⁸⁴ Bkz. et-Tirmizî, *es-Sunen*, 46/18, V, 163, rak: 2915.

¹²⁸⁵ Bkz. ez-Zehabi, *el-Mizân*, I, 100; İbn Hacer, *el-Lisân*, I, 176.

¹²⁸⁶ Bkz. İbn Hacer, *et-Tehzîb*, V, 64, 65.

¹²⁸⁷ Bkz. İbn Hacer, *et-Tehzîb*, IV, 29, 30.

¹²⁸⁸ Bkz. İbn Hacer, *et-Tehzîb*, II, 181, 182.

Behdele (ö. 128/745) vardır¹²⁸⁹. Rivāyetin daha erken dönem kaynaklarında mevķūf olarak nakledilmiş olması rivāyetin ref' edildiği görüşünü desteklemektedir. Zaten rivāyetin ref' edildiğine işaret olarak "رفع" ifadesi kullanılmış; ancak İbn Hacer bu rivāyetin mevķūf şeklinin daha şahih olduğunu belirterek rivāyeti hukmen merfū' olarak kabul etmiştir¹²⁹⁰. Kanaatimizce bunu yapmasının nedeni rivāyetin metnin terđib içerikli olmasıdır.

Bu anlayışın etkisini muteber hadis kaynaklarında da görmekteyiz. Ancak bu tür rivāyetlerde mütesahil davranmak tüm muhaddislerin görüşü değildir. Bu yüzden bu tür birçok rivāyet bazı âlimlerce tenkit edilmiş ve ref' edildikleri belirtilmiştir. Ancak daha sonraki nesiller tarafından bu tenkitler fazla dikkate alınmamış ve rivāyetlerin bu kusurlarına göz yumulmuştur. Bu yüzden araştırma yapmadan sadece rivāyetlerle ilgili verilmiş olan hükümlere dayalı hareket etmek eksik ve hatalı sonuçlara sürükleyecektir.

II. Ref' Mekanizmaları

Mevķūf ya da maķtū' rivāyetler ref' edilirken, rivāyetin Hz. Peygamber'e aitmiş gibi gösterilmesini sağlayacak çeşitli mekanizmalar kullanılmıştır. Biz burada metnin muhtevası sebebiyle merfū' hadis kapsamına alınan rivāyetleri incelemeyecek¹²⁹¹, rivāyetlerin metin ve isnadlarına müdahale edilmek suretiyle merfū' hadis şekline dönüştürülen rivāyetleri inceleyeceğiz.

A. Rivāyetin Senedine Bazı İfadelerin Eklenmesi

Rivāyetleri ref' edenlerin yaygın olarak başvurdukları uygulama, mevķūf ya da maķtū' rivāyetlerin isnadlarına rivāyeti merfū' gibi gösterecek bazı ifadelerin

---

¹²⁸⁹ ez-Zehabi, *el-Mizān*, II, 357, 358. Derecesi için bkz. İbn Hacer, *et-Taķrīb*, s. 285.

¹²⁹⁰ Bkz. İbn Hacer, *el-Lisān*, I, 176.

¹²⁹¹ Çünkü bu tür rivāyetler birinci bölümde kapsamlı olarak incelenmiştir.

eklenmesidir. Eklenen bu ifadeler genellikle şarih merfû' olup olmadığı tartışmalı rivāyet şîğalarıdır.

Rivāyetlerin ref'inde başvurulan uygulamalardan biri "رفعه" ve buna benzer ifadelerle nakledilen bir rivāyetin, daha sonra doğrudan Hz. Peygamberden nakledilmesidir. Bunun yapıldığı örneklerden birisi: "حدثنا مروان بن معاوية عن أبي حنيفة عن محمد بن عبيد سنان قال قال علي لابن الكواء تدري ما قال الأول أحب حبيك هونا ما عسى أن يكون بغضك يوما ما وأبغض بغضك عبيد سنان قال قال علي لابن الكواء تدري ما قال الأول أحب حبيك هونا ما عسى أن يكون بغضك يوما ما ... Birisini sevdiğinde ölçülü sev, zira sonra ondan buğzedebilirsin. Nefret ettiğinde de ölçülü ol, sonra o kişiyi sevebilirsin" rivāyetidir. Bu rivāyetin geçtiği en erken kaynak olan Ma'mer'in Cami'idir ve orada el-Hasan'ın sözü olarak geçmektedir¹²⁹². İbn Ebî Şeybe'nin el-Muşannağ'ında ise mevkuf olarak Hz. 'Alî'nin sözü olarak nakledilmiştir¹²⁹³. Daha geç bir kaynakta "عن" şeklinde tereddütlü bir ifade ile¹²⁹⁴, çok geç bir kaynakta ise merfû' olarak "عن أبي هريرة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم" şeklinde nakledildiğini görmekteyiz¹²⁹⁵. Nitekim İbn Hıbbān ve et-Tirmizî rivāyetin doğru olan şeklinin Hz. 'Alî'den gelen mevkûf şekli olduğunu belirtmişler¹²⁹⁶; ancak kaynak kronolojisini dikkate almamız durumunda bu sözün el-Hasan'a ait olması ihtimali daha güçlü bir ihtimal olarak ortaya çıkar.

Bu tür ifadelerden birisi de "عن رسول الله" ifadesidir. Bu ifadenin muttasıl mevkûf bir rivāyetin senedine eklenmesi durumunda, rivāyet muttasıl merfû' hadîs görüntüsüne dönüşmektedir. Maqtû' bir rivāyete eklenmesi durumunda ise rivāyet

¹²⁹² 'Abdurrazzāk, *el-Muşannağ*, XI, 181, rak: 20270. Burada Hz. 'Omer'den de bu anlamda bir söz nakledilmiştir.

¹²⁹³ İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannağ*, VII, 260, rak: 35876.

¹²⁹⁴ Bkz. et-Tirmizî, *es-Sunen*, el-Birru ve's-Sıla 28/60, IV, 316, 317, rak: 1997.

¹²⁹⁵ Bkz. et-Taberānî, *el-Evsat*, VI, 200, 201, rak: 6185.

¹²⁹⁶ İbn Hıbban, *el-Mecruhîn*, I, 351, 352. et-Tirmizî, *es-Sunen*, IV, 317.

mursel rivāyet şekline dönüşmektedir. Bu bazen kasıtlı olarak yapıldığı gibi bazen de hata ile yapılmıştır¹²⁹⁷. İbn Hacer, rivāyetlerin çoğunun bu şîğa ile nakledilmesinin mevķūf rivāyetlerin ref' edilmesinde etkili olduğuna işaret etmiştir¹²⁹⁸. Dolayısıyla bu ifadenin bulunduğu rivāyetlerin şihhati tartışma konusu olmuş ve bir kısım âlimler bunları munkatı' kabul etmiştir¹²⁹⁹. Bir kısım hadis âlimleri ise bunların munkatı kabul edilmesini eleştirmişlerdir¹³⁰⁰. Bizce bu tür rivāyetlerin böyle bir ön kabule dayalı olarak değerlendirilmesi eksik ve hatalı sonuçlara götürebilir. Meselâ Ahmed b. Hanbel, İbn Cureyc'in (ö. 150/767) "قال عطاء" veya "عن عطاء" şeklinde naklettiği rivāyetlerin işitmediği rivāyetler olduğunu belirtmiştir¹³⁰¹. el-Muvaţta hariç Hadis kaynaklarının tümünde bir çok rivāyeti yer alan Huseym b. Beşir'in (ö. 183/799) 20.000 hadis ezberlediği ve "عن" şîgası ile tedlis yapmayı caiz gördüğü nakledilmiştir. Kendisine tedlis yapmasının gerekçesi sorulunca, el-A'meş ve Sufyan'ın da tedlis yaptıklarını söylemiştir¹³⁰². Tüm bu örnekler ve açıklamalar bu tür rivāyetlerin ihtiyatla karşılanması gerektiğini göstermektedir.

Rivāyetlerin ref'inde yaygın olarak kullanılan bir başka ifade şekli ise "قال رسول الله" ifadesinin rivāyetin başına eklenmesidir. Bu ifadenin rivāyete eklenmesi durumunda, mevķūf rivāyet muttasıl merfū', maķtū' bir rivāyete eklenmesi durumunda ise mursel, mu'dal ya da mu'allak rivāyete dönüşmektedir. Bu tür örneklerden birisi: "أخبرنا عبد الرزاق قال أخبرنا معمر عن أبي إسحاق عن صلة بن زفر عن عمار بن ياسر قال ثلاث = Üç şey kimde من كن فيه وجد بهن حلاوة الإيمان الإنفاق من الإقتار وإنصاف الناس من نفسك وبذل السلام للعالم"

¹²⁹⁷ Meselâ Ebū Hätim, cünüp ve hayızlı olanın Kur'an okuyamayacağı rivāyetinin hata ile ref' edildiğini belirtmiştir. Bkz. İbn Ebī Hätim, *el-İlel*, I, 49.

¹²⁹⁸ İbn Hacer, *en-Nuket*, II, 714.

¹²⁹⁹ el-'Irākī, *et-Taķyīd*, s. 83; es-Seħāvī, *el-Feth*, I, 158.

¹³⁰⁰ Muslim, *eş-Sahih*, el-Muķaddime 6, I, 29, 30, rak: 7; en-Nevevī, *eş-Şerh*, I, 128-131.

¹³⁰¹ İbn Receb, *eş-Şerh*, II, 600.

¹³⁰² Bkz. ez-Zehebi, *el-Mizān*, IV, 306-308. Bu rāvinin el-Buħārī ve Muslim dahil olmak üzere birçok hadis kaynağında rivāyeti bulunmaktadır.

*bulunursa imanın tadına erer: Darda iken infakta bulunmak, insanlara karşı kendi nefsin gibi insaflı olmak ve selâmu tüm âleme yaymak*¹³⁰³ rivâyetidir. Bu rivâyet daha geç döneme ait bir kaynakta “قال رسول الله” ifadesi eklenerek merfû olarak nakledilmiştir. el-Bezzâr bu rivâyeti bir çok râvînin ‘Abdurrazzâk’tan mevķûf olarak naklettiğini, za‘îf bir râvî olan el- Ḥasan b. ‘Abdillâh el-Kûfî’nin ise ref’inde yalnız kaldığını belirtmiştir¹³⁰⁴. ‘Abdurrazzâk’ın bu rivâyeti eserinde yukarıda zikrettiğimiz şekliyle mevķûf olarak nakletmiş olması bu rivâyetin daha sonra zikrettiğimiz ifade eklenerek ref’ edildiğine delâlet etmektedir.

Bu tür örneklerden birisi de: “أخبرنا عبد الرزاق عن معمر عن رجل عن عبيد بن عمير قال في السواك = مطيبة للفم مرضاة للرب¹³⁰⁵” rivâyetidir.

Bu rivâyet çok geç bir kaynakta: “أخبرنا أبو طاهر نا أبو بكر نا الحسن بن قزعة بن عبيد الهاشمي نا سفيان بن حبيب عن بن جريج عن عثمان بن أبي سليمان عن عبيد بن عمير عن عائشة قالت قال رسول الله صلى الله عليه وسلم السواك مطهرة للفم مرضاة للرب¹³⁰⁶” şeklinde gelmiştir¹³⁰⁷. el-Buḥârî’nin bu rivâyeti eserinde isnâdsız olarak Hz. ‘Âişe’den merfû olarak nakletmiş olması¹³⁰⁸, rivâyetin senedi konusunda bir endişe taşıdığına işaret olabilir. Bu rivâyet Ebû Bekir’den de merfû olarak nakledilmiş; ancak Ebû Zur’a, Ebû Ḥâtîm ve ed-Dâraḳuṭnî rivâyetin bu şeklinin hata olduğunu belirtmişlerdir¹³⁰⁹. Rivâyetin önceki kaynakta Aişe’den mevķûf olarak gelmesi ve de Ebû Hureyre’den nakledilen şeklinin de senedinin şaḥîḥ

¹³⁰³ ‘Abdurrazzâk, *el-Muşannaḥ*, X, 386, rak: 19439.

¹³⁰⁴ İbn Ḥacer, *Zevâidu'l-Bezzâr*, I, 74, 75.

¹³⁰⁵ ‘Abdurrazzâk, *el-Muşannaḥ*, X, 430, rak: 19603. Bu rivâyeti eş-Şâfi’î’nin de za‘îf bir isnâdla merfû olarak naklettiğini görmekteyiz. Bkz. *el-Musned*, s. 338.

¹³⁰⁶ Bkz. İbn Huzeyme, *eş-Şaḥîḥ*, I, 70, rak: 135.

¹³⁰⁷ Bkz. İbn Ḥacer, *el-Fetḥ*, IV, 188.

¹³⁰⁸ Bkz. el-Buḥârî, *eş-Şaḥîḥ*, eş-Şavm 30/27, s. 151; İbn Ḥacer, *el-Fetḥ*, IV, 187.

¹³⁰⁹ Bkz. İbn Ebî Ḥâtîm, *el-İlel*, I, 12. Bu rivâyet için bkz. Ahmed, *el-Musned*, I, 7, rak: 7. Bu rivâyetin senedi kopuktur; zira senedinde bulunan ‘Abdullâh b. Muḥammed, Ebû Bekr’e kavuşmamıştır. Bkz. İbn Hacer, *el-Tenzîḥ*, III, 255.

olmadığının belirtilmiş olması, rivāyetin aslolan şeklinin mevķūf olduğunu gösteren hususlardır¹³¹⁰. Bunlara istinaden rivāyetin “قال رسول الله صلى” ifadesi eklenerek ref edildiğini söyleyebiliriz.

Buna benzer ifadelerden olduğu ileri sürülen bir başka ifade de “ان رسول الله قال” ifadesidir¹³¹¹. Ahmed b. Hanbel “ان” ifadesinin munķatı¹³¹² rivāyetler için kullanıldığını söylemiştir¹³¹². Ya’kūb b. Şeybe ve el-Berdieī’nin (ö. 301/913) de bu görüşte oldukları ifade edilmiştir¹³¹³. el-Bāķillānī de zikrettiğimiz bu üç şīğanın da şarih olmadığını ifade etmiştir¹³¹⁴. Bu açıklama bu tür rivāyetlerde ref’ probleminin söz konusu olabileceğini göstermektedir. eṭ-Ṭayālīsī merfū’ olup olmadığından emin olmadığı bir rivāyeti naklederken bu şīğayı kullanmıştır¹³¹⁵. el-Beyhaķī ise bu şīğayı bir rivāyetin illeti olarak zikretmiş ve rivāyeti bu nedenle za’īf saymıştır¹³¹⁶.

Farklı ifadeler kullanılarak merfū’ olarak nakledilmiş rivāyetlerden birisi de: أخبرنا معمر قال في صحيفة جابر بن عبد الله قال موحبتان ومضعفتان ومثلا بمثل فأما الموحبتان فمن لقي الله لا يشرك به دخل الجنة ومن لقي الله يشرك به دخل النار قال وأما المضعفتان فمن عمل حسنة كتبت له بعشر أمثالها إلى سبع مئة ضعف وأما مثلا بمثل فمن عمل سيئة كتبت عليه مثلها = *Zorunlu kılıcı ve kat kat arttırıcı iki şey vardır. Zorunlu olan Allah’a şirk koşmadan kavuşanın cennete, şirk koşanın ise cehenneme gitmesidir. ve kat kat arttırıcı ise her kim iyi amel işler on misli ile yetmiş misli kadar arttırılarak*

¹³¹⁰ Bkz. İbn Hacer, *et-Telhīs*, I, 87-89. Burada Hz. Āişe’den gelen şeklinin şarih olduğu belirtilmiş; ancak zikrettiğimiz gibi bu rivayet Ma’mer’in Cāmi’inde maķtū’ ve kusurlu bir isnādla nakledilmiştir.

¹³¹¹ İbn ‘Abdilberr, *et-Temhīd*, I, 26.

¹³¹² İbn Receb, *eş-Şerh*, II, 601, 602; es-Suyūṭī, *et-Tedrib*, I, 218. Ahmed’in Musned’inde bu ifade ile nakledilmiş 1392 rivāyet bulunmaktadır. Bu rivāyetler üzerinde yaptığımız inceleme neticesinde, bu ifadelerin yer aldığı rivāyetlerin bir kısmının isnādlarının munķatı¹³¹² olduğunu gördük. Bazı örnekler için bkz. I, 7, 11, 12, 13, 15, 17, 19, 21, 24, 30, 31, 33, 34, Rak: 4, 7, 19, 25, 28, 38, 39, 50, 61, 69, 79, 99, 102, 107, 114, 119.

¹³¹³ İbn ‘Abdilberr, *et-Temhīd*, I, 206; en-Nevevī, *eş-Şerh*, I, 128.

¹³¹⁴ es-Seḫāvī, *el-Feth*, I, 156, 157.

¹³¹⁵ Bkz. eṭ-Ṭayālīsī, *el-Musned*, s. 264.

¹³¹⁶ es-Seḫāvī, *el-Feth*, I, 161.

yazılır; ancak kötü amel işleyen için ise kötülüğünün misli karşılık olarak yazılır¹³¹⁷ rivāyetidir. Ma‘mer’in, Cābir’in şahīfesinden yaptığı bu nakilde görüldüğü gibi rivāyet mevķūftur. Kātāde¹³¹⁸ (ö. 117/735) ve ‘Omer b. Zer (ö. 153/770) ise bu rivāyeti yine Cābir’den Resūlullāh (s.a.v.)’a sorulan bir soruya verdiği cevap şeklinde merfū‘ olarak nakletmişlerdir¹³¹⁹. Bu rivāyet daha geç dönem kaynaklarında ise metninde bazı eksiklik ve fazlalıklarla birlikte “أن رسول الله قال”، “عن النبي”، “قال رسول الله” şīğaları ile de merfū‘ olarak nakledilmiştir¹³²⁰. Bu rivāyet şahīfelerden alınan bazı mevķūf rivāyetlerin ref‘ edilerek nakledildiğine delālet etmekle birlikte, ref‘ edilen rivāyetlerde farklı şīğaların da kullanıldığını göstermektedir. Burada dikkat edilmesi gereken bir husus da örnekleri nadir olmakla beraber “سمعت رسول الله” ifadesinin de rivāyetlere eklendiğidir¹³²¹.

B. Mevķūf veya Maķtū‘ Bir Rivāyetin İsnādının Kısmen ya da Tamamen Değıştirilmesi

Rivāyetlerin isnadlarına müdahalede de iki yol izlenmiştir. Bunlardan birincisi rivāyetin isnādına rāvī eklenerek yine aynı isnādla merfū‘ olarak nakledilmesidir. Diğer bir yol ise rivāyetin mevcut isnādı yerine farklı bir isnād kullanılarak merfū‘ olarak nakledilmesidir ki, bu tür rivāyetler tespiti en zor olanlardır. Zira rivāyetin farklı bir isnādla gelmesi, farklı bir isnādın söz konusu olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir. Nitekim İbn Hacer, şīka rāvilerin rivāyetleri için dahi bu ihtimalin söz konusu olduğunu ilke olarak kabul edip, hadīş âlimlerinin birtakım karinelere yola çıkarak ref‘ probleminin söz konusu olup olmadığını tespit etmeye

¹³¹⁷ Abdurrazzāk, *el-Muşanna‘*, XI, 183, rak: 20277.

¹³¹⁸ Kātāde’nin mudellis olması ve Cābir’in şahīfesini okumuş olması, bu görüşümüzü desteklemektedir. Bkz. İbn Hacer, *et-Tehzīb*, IV, 541.

¹³¹⁹ Bkz. ‘Abdurrazzāk, *el-Muşanna‘*, X, 461, rak: 19708; Aḥmed, *el-Musned*, IV, 383, rak: 14778.

¹³²⁰ Bkz. Aḥmed, *el-Musned*, IV, 273, 307, 355, rak: 14079, 14301, 14598.

¹³²¹ Örnek için bkz. el-Mavşilī, *el-Vuķūf*, s. 151.

çalıştıklarını belirtmiştir¹³²². Meselâ Ma‘mer’in mevķûf bir rivāyetin senedini merfū‘ bir rivāyetin senediyle değiştirdiği belirtilmiřtir¹³²³. Aslı mevķûf olduğu belirtilen ve bazı za‘îf râvîler tarafından farklı isnâdlarla merfū‘ muttaşıl olarak nakledilen birçok rivāyetin bulunması¹³²⁴ da, bazı rivāyetlerin ref edilirken isnadlarının değiştirilmiş olabileceğine işaret etmektedir. Rivāyete onu merfū‘ olarak gösterecek bir ifade yerine farklı bir senedin eklenmesi, rivāyetin ref edildiğini gizlemeye yönelik bir eylem olabileceği gibi senedin hatırlanmamasından dolayı hata ile farklı bir isnâdın kullanılması da olabilir.

İbnu‘l-Cevzî bazı kişilerin güzel olan her söze isnâd eklemeyi caiz gördüklerini belirtmiřtir¹³²⁵. Nitekim bazı râvîlerin metinlere isnâd eklemekten dolayı cerh edildiğini görmekteyiz¹³²⁶. řu‘be, ‘Aşım b. ‘Ubeydullāh hakkında: “كان شعبة يقول عاصم بن = *Fęger sen ona* “Basra mescidini kim inřa etti?” diye sorarsan, o sana “Bize falancının falancadan rivāyet ettiğine göre onu Hz. Peygamber inřa etti” diyecektir” demiřtir¹³²⁷. el-Ferac b. Fuđāle‘nin za‘îf rivāyetleri, şaşîh isnâdlar kullanarak naklettiği belirtmiřtir¹³²⁸. Bazı râvîler rivāyetlere ilgi kazandırmak için za‘îf rivāyetlerin isnâdlarını şaşîh isnâdlarla deęiřtirmiřlerdir¹³²⁹. Özellikle kıssacıların bazılarının belli bir rivāyet zincirini ezberleyerek, mevzū‘, merfū‘ ve mevķûf ayırımı yapmaksızın kendilerine ulaşan tüm hadişleri ezberledikleri isnâdlarla naklettikleri belirtilmiřtir¹³³⁰. Muslim,

¹³²² İbn Hacer, *en-Nuket*, II, 875, 876.

¹³²³ Bkz. ez-Zurķānî, *eş-şerh*, III, 278.

¹³²⁴ Bu tür farklı örnekler için bkz. İbnu‘l-Cevzî, *el-‘İlel*, I, 355-358, 374-377, II, 630, 631, 735, 736, 842.

¹³²⁵ İbnu‘l-Cevzî, *el-Mevzū‘ât*, I, 41, 42.

¹³²⁶ Bkz. İbnu‘l-Cevzî, *eğ-Du‘āfa*, I, 197, 132, ez- Zehebî, *el-Mizān*, I, 49, III, 122, 530.

¹³²⁷ Bkz. ez- Zehebî, *el-Mizān*, II, 354.

¹³²⁸ Bkz. İbnu‘l-Cevzî, *el-‘İlel*, II, 850.

¹³²⁹ İbn ‘Arrāk, *et-Tenzîh*, I, 15. Burada bunu yapan bazı râvîlerin isimleri de verilmiştir.

¹³³⁰ İbn Hibbān, *el-Mecrūhîn*, I, 85-88.

ise bazı rāvīlerin sadece metinleri ezberlemelerinden dolayı gelişi güzel rivāyette bulunarak rivāyetleri farklı kişilere isnād ettiklerini belirtmiştir¹³³¹. Meselâ Muslim, Ebū Hureyre'nin mestler üzerine meshedilmesi ile ilgili rivāyetin senedinin mahfūz olmadığını, hata ile ya da kasıtlı olarak Ebū Hureyre'ye isnād edildiğini belirtmiştir. Bu görüşüne delil olarak da Ebū Hureyre'nin meshe karşı çıktığına dair bir rivāyeti kullanmıştır¹³³². Schacht ise bir rivāyetin nakledildiği rāvī tarafından delil olarak kullanılmamış olmasını, bu rivāyetin o kişiye daha sonra nispet edilerek senedinin oluşturulduğuna dair zorunlu delil olarak kullanmıştır¹³³³. Bizce bu kriter hüküm vermek için her zaman tek başına yeterli değildir. Zira bir rivāyeti nakletmekle onu delil olarak kabul etmek arasında, her zaman böyle zorunlu bir ilişki kurulması mümkün değildir. Bilindiği üzere şāḥābe dāhil birçok İslām âlimi naklettikleri rivāyetleri delil olarak kabul etmemişlerdir. Nitekim Schacht'ın bu görüşüne delil olarak kullandığı rivāyet¹³³⁴, İbn 'Abbās'tan da merfū' olarak nakledilmiş ve bu rivāyetin içeriğinin zorunlu bir hüküm ifade etmediği açıkça belirtilmiştir¹³³⁵.

el- Hākīm, bilinen belli rivāyetlerin isnādları kullanılarak, bilinmeyen yüzlerce hatta binlerce rivāyetin nakledildiğini, dolayısıyla ḥadīşlerin şīḥḥatinin sadece rāvīler aracılığı ile değil, anlayış gücü, ezber ve müzakere ile de tespit edilebileceğini ifade ederek¹³³⁶, bu olgunun azımsanmayacak kadar yaygın olduğuna işaret etmiştir. İbn Receb (ö. 795/1392) “ ذكر الأسانيد التي لا يثبت منها شيء أو لا يثبت منها إلا شيء يسير مع أنه قد روى بها أكثر من ”

¹³³¹ Bkz. Muslim, *et-TemyĒ*, s. 170.

¹³³² Bkz. Muslim, *et-TemyĒ*, s. 208, 209.

¹³³³ Schacht bu konu ile ilgili farklı örnekler de sunmuştur. Bkz. *The Origins*, s. 140-151.

¹³³⁴ Schacht bu görüşünü desteklemek amacıyla delil olarak kullandığı ilk rivāyet “ 206 عن ابيه عن ابي حنيفة عن حماد عن ابن مسعود رضى الله عنه أنه كان لا يسجد في ص ولا يسجد في سورة الحج الا في الأولى 207 عن ابيه عن ابي حنيفة عن حماد عن عبدالكريم رفع الحديث الى النبي صلى الله عليه وسلم انه سجد في ص ” şeklindedir. Görüldüğü üzere bu rivāyet mevķūf olarak nakledilmiş, merfū' şeklinde ise ref' edilmiş, olabileceğine işaret edilmiştir. Dolayısıyla İbrāhīm'in bu rivāyeti delil olarak kullanmaması, onu merfū' olarak kabul etmemiş olmasından da kaynaklanıyor olabilir.

¹³³⁵ Bkz. et-Tirmizī, *es-Sunen*, eş-Şalā 1/53, I, 469, rak: 577.

¹³³⁶ el-Hākīm, *el-Ma'rife*, s. 59.

”ذالك” başlığı altında kullanılan bu tür sened zincirlerinin bir listesini yapmıştır. Bazı rāvîler ise bu zincirlerden birini kullanarak bir kitaptaki tüm rivāyetleri aynı senedle nakletmişler ve bu yüzden yalancılıkla itham edilmişlerdir¹³³⁷. Meselâ Aḥmed b. ‘İsmā‘îl’in rivāyetleri, söylediği her şeyi Mālik→Nāfī→İbn ‘Omer isnadıyla nakletmesinden dolayı terk edilmiştir¹³³⁸.

Meselâ maḳtū‘ bir rivāyete isnād eklenerek merfū‘ ḥadîş şeklinde nakledilmiş örneklerden birisi ise: “عن ابي هريرة قال قال رسول الله المعدة حوض البدن والعروق اليها واردا فاذا صحت المعدة صحت العروق بالسقم = *Mide bedenin havuzudur ve damarlar oraya bağlıdır. Mide sıhhatli olduğunda damarlar sıhhatli olur. Mide rahatsız olduğunda da damarlar rahatsız olur*¹³³⁹” rivāyetidir. ed-Dāraḳuṭnī, bu rivāyetin aslının ‘Abdumelîk b. Sa‘îd’in¹³⁴⁰ sözü olduğunu, İbrāhîm b. Cüreyc’in buna isnād ekleyerek ref‘ ettiğini belirtmiştir¹³⁴¹.

Buna benzer bir başka rivāyet ise “حدثنا إسماعيل بن محمد الطلحي حدثنا ثابت بن موسى أبو يزيد عن = شريك عن الأعمش عن أبي سفيان عن جابر قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم من كثرت صلواته بالليل حسن وجهه بالنهار = *Herkim gece çok nafile namazı kılar, yüzü gündüzleyin güzelleşir*¹³⁴²” ḥadîşidir. Bu rivāyetin aslının Şerîk (ö. 177/)'in sözü olduğu, Sābit b. Mūsā (ö. 229/)'nın Şerîk'in zikrettiği merfū‘ bir rivāyetin isnādını, bu sözün isnadı zannederek ref‘ ettiği

¹³³⁷ İbn Receb, *eş-Şerh*, II, 845-857.

¹³³⁸ Bkz. İbn Hacer, *et-Tehzîb*, I, 14.

¹³³⁹ et-Taberānî, *el-Evsaf*, IV, 329, rak: 4343. Rivāyetin maḳtū‘ şekli için bkz. el-Beyhaḳî, *eş-Şu‘ab*, V, 66.

¹³⁴⁰ ‘Abdumelîk tābî‘ünün meşhurlarındandır. Bkz. İbn Hacer, *et-Tehzîb*, III, 496, 497.

¹³⁴¹ ed-Dāraḳuṭnī, *el-‘İlel*, VIII, 42; el-Halebî, *el-Keşf*, s. 34; el-Mavṣilî, *el-Vuḳūl*, s. 41. el-Mavṣilî, bu rivāyetin İbn Cüreyc’in sözü olduğunu ifade etmiştir; ancak ‘Abdumelîk’in doktor olduğunun belirtilmiş olması sebebiyle ed-Dāraḳuṭnī’nin açıklaması daha makul gözükmektedir. İbrāhîm’in rivāyeti için bkz. el-Beyhaḳî, *eş-Şu‘ab*, V, 66.

¹³⁴² İbn Māce, *es-Sunen*, İḳāmetu’s-şala 5/174, I, 422, rak: 1333.

belirtmiştir¹³⁴³. İbn Hıbbān, Sābit'in ref ettiği bu sözü daha sonra za'if rāvilerin alıp naklettiklerini ifade etmiştir¹³⁴⁴.

Yine isnād edilerek ref edildiği belirtilen bir başka rivāyet ise “عن إبراهيم بن بشار”¹³⁴⁵ عن بن عيينة عن الزهري عن سعيد بن المسيب قال قال عبد الله بن مسعود سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول لا يقبل الله قولاً ولا يعمل ولا يقبل قولاً وعملاً الا بنية ولا يقبل قولاً وعملاً ونية الا بما وافق الكتاب والسنة = *Allah sözü amelsiz, söz ve ameli niyetsiz, söz, amel ve niyeti ise kitap ve sünnete uymadan kabul etmez*¹³⁴⁵, hadisidir. İbn Hıbbān ve İbn Hacer bu sözün Sufyān eş-Şevrī'ye ait olduğunu, Aḥmed b. el-Ḥasan b. Ebān el-Mıṣrī'nin bu söze yukarıda zikrettiğimiz isnādı ekleyerek naklettiğini belirtmiştir¹³⁴⁶.

İsnād ekleyen rāviler bazen aile isnādlarını kullanmışlardır. İbrāhīm b. İsmā'īl b. Yaḥyā b. Seleme b. Kuheyl el-Ḥaḍramī'nin (ö. 258/871) babası aracılığı ile naklettiği rivāyetleri, amcasının insanlar katındaki daha muteber kişiliği nedeniyle onun aracılığı ile nakletmeye başladığı belirtilmiştir¹³⁴⁷.

Aile isnādı kullanılarak ref edilmiş olma ihtimali yüksek örneklerden birisi: “عد الرزاق عن معمر عن عامر بن عبد الواحد عن عمرو بن شعيب عن أبيه عن جده عن النبي صلى الله عليه وسلم قال لا طلاق فيما لا ملك ولا عتقة فيما لا ملك = *Nikâhında olmayanı boşamak ve mülkünde olmayan köleyi azat etmek yoktur*¹³⁴⁸” rivāyetidir.

¹³⁴³ Bkz. İbn Hacer, *el-Lisān*, V, 258.

¹³⁴⁴ İbn Hıbbān, *el-Mecruhin*, I, 207.

¹³⁴⁵ Aḥmed, *es-Sunne*, I, 337. Burada bu rivāyet Sufyān'ın sözü olarak geçmektedir. Tam metni için bkz. el-Lalekâi, *el-İ'tikād*, I-II, 170, 171.

¹³⁴⁶ İbn Hıbbān, *el-Mecruhin*, I, 150; İbn Hacer, *el-Lisan*, I, 150.

¹³⁴⁷ Sa'dî, *Ebū Zur'a*, III, 794. Bu rāvî aracılığı ile Aḥmed ve et-Tirmizî metinleri munkur olan birer hadîs nakletmişlerdir. Bkz. Aḥmed, *el-Musned*, I, 145, 146, rak: 20641; et-Tirmizî, *es-Sunen*, el-Menâkıb 50/38, V, 630, rak: 3805.

¹³⁴⁸ Abdurazzāk, *el-Muşannaf*, VI, 417, rak: 11456; Ebū Dāvud, *es-Sunen*, et-Talāk 7/7, II, 640-642, rak: 2190-2192; İbn Mâce, *es-Sunen*, et-Talāk 10/17, rak: 2047-2409; et-Tirmizî, *es-Sunen*, et-Talāk 11/6, III, 486, rak: 1181.

İbn Hacer, ‘Āmir el-Aḥval, el-Verrāk, ‘Abdurrahmān b. el- Hāriş ve el- Huseyn el-Mu‘allim tarafından bu rivāyetin ‘Amr b. Şu‘ayb aile isnādıyla merfū‘ muttaşıl olarak nakledildiğini¹³⁴⁹ zikredip, bu rāviler hakkında “سلك الجماعة” ifadesini kullanarak hata ettiklerini belirtmiş, gerekçe olarak da babasının kendisini bir kadınla evlendirmek istemesi üzerine, onu ebediyen boşadığını; ancak daha sonra pişman olduğundan Medine’ye giderek bu konuyu Sa‘īd b. el-Museyyeb ile ‘Urve b. Zubeyr’e sorduğu rivāyetini göstermiştir¹³⁵⁰. Bu rivāyet ‘Amr’ın bu konuyla ilgili babasından herhangi bir rivāyet işitmediğini göstermektedir. Zira herhangi bir rivāyet işitmiş olsaydı bu yolculuğa çıkmak zorunda kalmaz ve babasının rivāyetine dayanırdı¹³⁵¹. ‘Amr b. Şu‘ayb’ın bu rivāyeti babasından değil Medineli şeyhlerden duyduğunun nakledilmiş olması¹³⁵² bu görüşü desteklemektedir.

Rivāyetin merfū‘ olarak nakledildiği bir diğer aile zinciri ise Huseyn b. ‘Abdillāh b. Zāmire aile isnādıdır. Bu rāvînin meirūk olduğu belirtilmiş ve rivāyet ref‘ ettiğine de işaret edilmiş olması¹³⁵³, bu aile isnādının da rivāyete sonradan eklenmiş olma ihtimalini kuvvetlendirmektedir.

Rivāyetin merfū‘ olarak nakledildiği bir diğer rāvî ise ez-Zuhrî’dir¹³⁵⁴. Hâlbuki Mamer, ez-Zuhrî’ye bu rivāyeti başkalarının görüşü olarak sormuş ve ez-Zuhrî bu görüşe katılmamıştır¹³⁵⁵. Eğer bu rivāyet ez-Zuhrî’den gerçekten merfū‘ olarak gelmiş olsaydı, rivāyete aykırı görüş bildirmeyecek ve rivāyet kendisine başkasının görüşü olarak sorulmayacaktı. Bu rivāyetin ref‘ edilmesinden sorumlu olan rivāyeti

¹³⁴⁹ Rivāyetin bu şekli için bkz. ‘Abdurrazzāk, *el-Muşanna‘*, VI, 417, rak: 11456; Sa‘īd b. Mansūr, *es-Sünen*, I, 251, rak: 1020; Ebū Dāvud, *es-Sünen*, et-‘alāk 7/7, II, 640-641, rak: 2190-2192; İbn Mâce, *es-Sünen*, et-‘alāk 10/17, I, 660, rak: 2047-2049; et-Tirmizî, *es-Sünen*, et-‘alāk 11/6, III, 486, rak: 1181.

¹³⁵⁰ Bkz. Sa‘īd b. Mansūr, *es-Sünen*, I, 251, rak: 1021.

¹³⁵¹ İbn Hacer, *el-Feth*, IX, 297.

¹³⁵² Bkz. ‘Abdurrazzāk, *el-Muşanna‘*, VI, 418; rak: 11462.

¹³⁵³ Bkz. er-Rāzî, *el-Cerh*, III, 57, 58; ez-Zehabî, *el-Mizān*, I, 538, 539.

¹³⁵⁴ Bkz. İbn Mâce, *es-Sünen*, et-‘alāk 10/17, I, 660, rak: 2048.

¹³⁵⁵ Bkz. ‘Abdurrazzāk, *el-Muşanna‘*, VI, 421, rak: 11475.

ez-Zuhri'den nakleden Hişām b. Sa'd (ö. 160/776) olmalıdır. Hişām'ın za'if olduğuna ve rivāyet ref' ettiğine işaret edilmiş olması¹³⁵⁶ bu ihtimali teyit etmektedir. Nitekim el-Buḥārī'nin bu rivāyeti birçok şaḥābe ve tābi'ünün görüşü olarak nakletmiş olmasına rağmen merfū' şeklini zikretmemiş olması¹³⁵⁷, merfū' şekillerini şaḥīḥ olarak görmediğine işaret etmektedir.

Aslı mevkuf olduğu belirtilen ve farklı isnādlarla merfu olarak nakledilen rivāyetlerden birisi de: "قال رسول الله صلى الله عليه وسلم ان الله ذبح ما في البحر لىني آدم" = *Allah deniz ürünlerini âdemoğlu için boğazlamıştır*¹³⁵⁸ hadîsidir.

el-Buḥārī bu rivāyeti Şurayḥ'tan ta'lik şîğası ile: "وقال شريح صاحب النبي صلى الله عليه" وقال شريح صاحب النبي صلى الله عليه وسلم كل شيء في البحر مذبوح = *Denizdeki her şey boğazlanmıştır*" şeklinde nakletmiştir¹³⁵⁹.

'Abdurrazzāk ise bu rivāyeti "Rasūlullāh (s.a.v.) dönemini idrak eden bir şeyh" şeklinde müphem bir rāvi¹³⁶⁰ ve Ebū Bekr'den¹³⁶¹ mevkūf olarak rivāyet etmiştir. Karaya birçok balığın vurması üzerine bunların yenilip yenilemeyeceği Ebū Hureyre'ye sorulmuş ve bunun üzerine yenilebileceğini söylemiştir. Ancak halk bu fetvadan mutmain olmayınca, Mervān'ın (ö. 65/684) yenilmesi emri verdiği nakledilmiştir. Mervān'ın bunu merfū' bir rivāyete değil de Zeyd b. Şābit'in fetvasına dayanarak yaptığının nakledilmiş olması¹³⁶², o dönemde bu konu ile ilgili yaygınlaşmış herhangi merfū' bir rivāyetin bilinmediğini göstermektedir. Ebū

¹³⁵⁶ ez- Zchebī, *el-MĒān*, IV, 298, 299.

¹³⁵⁷ Bkz. İbn Hacer, *el-Feth*, IX, 294, 295.

¹³⁵⁸ Bkz. ed-Dāraḳuṭnī, *es-Sunen*, IV; 269; İbn Hacer, *el-Feth*, IX, 529.

¹³⁵⁹ Bkz. el-Buḥārī, *eş-Şaḥīḥ*, 72/12, s. 473; İbn Hacer, *el-Feth*, IX, 529.

¹³⁶⁰ 'Abdurrazzāk, *el-Muşannaʿ*, IV, 504, rak: 8658. el-Buḥārī de bu rivāyeti aynı şekilde zikretmiştir. Bkz. *et-Tāriḫü'l-Kebīr*, IV, 228.

¹³⁶¹ Bkz. 'Abdurrazzāk, *el-Muşannaʿ*, IV, 503, rak: 8655 (burada عن مولى أبي بكر şeklinde bir ifade kullanılmıştır); el-Beyhaḳī, *es-Sunen*, IX; 424, rak: 18968.

¹³⁶² 'Abdurrazzāk, *el-Muşannaʿ*, IV, 506, rak: 8664.

Hureyre¹³⁶³ ve Hz. ‘Omer’in İbn ‘Omer’in¹³⁶⁴ bu konuda Kur‘ân’a başvurmuş olmaları bu görüşümüze ilham kaynağı olmuştur¹³⁶⁵. Hz. ‘Omer, Mervân, Zeyd b. Şābit, Ebū Hureyre ve İbn ‘Omer’in haberdar olmadığı böyle bir rivāyetin, birçok farklı isnādla merfū olarak nakledilmiş olması, bu isnādların en azından bir kısmının daha sonraları şāhābilerin bu görüşleri esas alınarak farklı isnādlarla nakledilmiş olması ihtimalini akla getirmektedir.

İbn Hacer, Hālid b. Suleymān es-Sadefī’nin merfū rivāyetini munker olarak niteleyip tercüme-i halinde bu rivāyetini de zikretmiştir. ed-Dāraḳuṭnī ise bu rivāyetin Ebū Sa‘īd’’den gelen doğru şeklinin de mevḳūf olduğunu belirtmiştir¹³⁶⁶. Rivāyetin bu şeklini ref’ eden ise Yaḥyā b. Suleym olmalıdır¹³⁶⁷. Bu rivāyet ayrıca Ebū Huzeyfe’den de merfū olarak nakledilmiştir; ancak el-Beyhaḳī bu rivāyetin de senedinin güçlü olmadığını belirtmiştir¹³⁶⁸. Nitekim İbn Hacer merfū şeklinin taḥrīcini zikrettikten sonra rivāyetin aslının mevḳūf olduğunu belirtmiştir¹³⁶⁹.

---

¹³⁶³ Abdurrazzāḳ, *el-Muṣannaʿ*, IV, 508, 509, rak: 8669.

¹³⁶⁴ Bkz. Mālik, *el-Muvattaʿ*, eṣ-Şayd 25/3, II, 494, rak: 9. İbn Omer önce bu konuyu Ebu Hureyre’ye soruyur, aldığı cevaptan memnun olmayınca da Kur‘ân’a başvuruyor. Buna rağmen, bir geç dönem kaynağında bu konu ile ilgili kendisinden merfū bir rivayet nakledilmiştir. Bkz. Bkz. İbn Hacer, *el-Feth*, IX, 531.

¹³⁶⁵ Bkz. İbn Hacer, *el-Feth*, IX, 531.

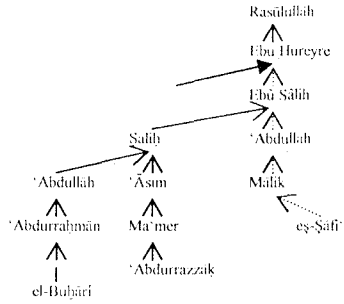
¹³⁶⁶ Bkz. İbn Hacer, *el-Lisān*, II, 377. Rivāyeti için bkz. ed-Dāraḳuṭnī, *es-Sunen*, IV, 269.

¹³⁶⁷ Bkz. ed-Dāraḳuṭnī, *es-Sunen*, IV, 268. Bu isimde iki rāwī bulunmaktadır ve her ikisi de za‘iftirlar. Bkz. ez- Zehabī, *el-Mizān*, IV, 384-385.

¹³⁶⁸ Bkz. el-Beyhaḳī, *es-Sunen*, IX; 424, rak: 18968.

¹³⁶⁹ Bkz. İbn Hacer, *el-Feth*, IX, 531.

Mevkûf ve merfû' şekli ihtilâflı olduğundan farklı bir senedle nakledilmiş olduğu gözükten örneklerden birisi de: “عن أبي هريرة رضي الله عنه قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم: *Allah her kime mal verir de o kişi zekâtını vermezse kıyamet günü malı iki çatallı dili olan zehirli bir yılan suretinde gelip ona sarılır...*¹³⁷⁰” rivâyetidir ki, bu rivâyetin Ebû Hureyre kanalıyla gelen şeklinin mevķûf olup olmadığı konusunda ihtilâf edilmiştir¹³⁷¹.

Bu rivâyetin geçtiği ilk kaynak Hemmâm'ın şaħîfesidir müstakil olan nüshada bütünü merfû' olarak¹³⁷², Ahmed'in Musned'inde ise rivâyetin sadece ilk bölümü merfû' olarak gelmiştir¹³⁷³. Bu rivâyet Mâlik'in el-Muvaţţâ'ı¹³⁷⁴ ile eş-Şâfi'i'nin el-Musned'inde¹³⁷⁵ ise Ebû Hureyre'den mevķûf olarak nakledilmiştir. Bu durum rivâyetin merfû' şeklini şaħîh göremediklerine delâlet etmektedir. Rivâyetin Ebû Hureyre'den merfû' olarak nakledildiği bir diğer kaynak 'Abdurrazzâk'ın el-Muşannaf'ıdır¹³⁷⁶ ve rivâyetin bu şekilde naklinden sorumlu olan 'Aşım b Behdele

¹³⁷⁰ el-Buhârî, *eş-Şaħîh*, ez-Zekât 24/3, s. 110, rak: 1403. İbn Hacer, *el-Fetħ*, III, 315.

¹³⁷¹ İbn Hacer, *el-Fetħ*, III, 318.

¹³⁷² Hemmâm, *eş-Şaħîfê*, s. 33, rak: 73.

¹³⁷³ Bkz. Ahmed, *el-Musned*, II, 607. Bu metin “وقال رسول الله صلى الله عليه وسلم يكون كثر أحدكم يوم القيامة شجاع أقرع قال والله لا يزال يطلبه حتى ييسط يده فيلقمها فاد” şeklinde olup, görüldüğü gibi rivâyetin bir bölümü “قال” denilerek ayrılmıştır.

¹³⁷⁴ Mâlik, *el-Muvaţţâ*, ez-Zekât 17/10, I, 256, rak: 22.

¹³⁷⁵ eş-Şâfi'i, *el-Musned*, s. 366.

¹³⁷⁶ 'Abdurrazzâk, *el-Muşannaf*, IV, 28, rak: 6863.

(ö. 127/744) olmalıdır. Zira hadîş rivâyetinde güçlü olmadığı ve rivâyetlerde hata ettiği belirtilmiştir¹³⁷⁷.

‘Abdu‘azîz b. Ebî Seleme (ö. 164/780) aynı rivâyeti İbn ‘Omer’den nakletmiştir¹³⁷⁸. İbn Hacer “سلك الجادة” ibaresini kullanıp sanki ‘Abdul‘azîz’in rivâyetin genel akışına binaen senedini değiştirdiğine işaret etmiştir¹³⁷⁹. İbn ‘Abdîberr ise rivâyetin bu şeklini açık bir hata olarak değerlendirmiş, bu görüşünün gerekçesi olarak, rivâyetin bu şekilde bir senedinin bulunması durumunda ‘Abdullâh b. Dinâr’ın bu senedi terk ederek rivâyeti Ebû Şâlih’ten nakletmeyeceğini göstermiştir. Bu yüzden İbn Hacer bu rivâyeti şâz olarak değerlendirmiştir¹³⁸⁰. Bizce bu rivâyetin senedinin sonradan kasıtlı ya da hata ile rivâyete eklendiği görüşü doğru bir görüştür. Zira bu rivâyetin çıkış yeri Medine’dir. ‘Abdul‘azîz ise Medineli olmasına rağmen Bağdat’a yerleşmiş ve orada vefat etmiş bir râvîdir¹³⁸¹. Dolayısıyla Medinelilerin haberdar olmadığı böyle bir senedin kendisine ulaşmış olması zayıf bir ihtimal olarak gözükmemektedir. Eğer bu rivâyet İbn ‘Omer isnâdıyla bilinmiş olsaydı, Mâlik ve diğer Medineli râvîlerin bundan haberdar olmaları gerekirdi.

Bu rivâyetin merfû‘ olarak nakledildiği bir diğer aile isnâdı Behz b. Hâkîm aile isnâdıdır¹³⁸². Bu aile isnâdının şîhhati tartışma konusu olmuş ve el-Hâkîm’in, bu sened zincirini şâz olarak nitelediği ifade edilmiştir¹³⁸³.

¹³⁷⁷ Bkz. ez-Zehebî, *el-Mîzân*, II, 357, 358.

¹³⁷⁸ Rivâyetin bu şekli için bkz. Ahmed, *el-Musned*, II, 231, 299, rak: 5696, 6174; en-Nesâî, *es-Sünen*, ez-Zekât 23/20, V, 38, 39, rak: 2479; İbn İjuzayme, *es-Şâhîh*, IV, 12, rak: 2257.

¹³⁷⁹ İbn Hacer, *el-Fetâ*, III, 317.

¹³⁸⁰ İbn ‘Abdîberr, *et-Temhîd*, XVII, 145; İbn Hacer, *el-Fetâ*, III, 318.

¹³⁸¹ Bkz. İbn Hacer, *et-Tehzîb*, III, 464, 465.

¹³⁸² ‘Abdurrazzâk, *el-Muşanna*, IV, 29, rak: 6864.

¹³⁸³ Geniş bilgi için bkz. ez-Zehebî, *el-Mîzân*, I, 353, 354. Biz bu ifadeye ulaşamadık; ancak el-Hâkîm bu aile isnadıyla gelen bazı rivâyetleri eserine almış ve şâhîh olduklarına hükmetmiştir. Bkz. *el-Mustedrak*, I, 108, 214.

Bu rivāyet Cābir'den uzun bir metnin içerisinde de merfū' olarak nakledilmiştir¹³⁸⁴. Bu rivāyetin çeşitli isnādlarının ortak rāvisi Ebū'z-Zubeyr'dir (ö. 128/745) ve bazı âlimler Cābir'den yaptığı rivāyetlere ihtiyatla yaklaşılması gerektiğini ifade etmişlerdir. ez-Zehebî, Cābir'den naklettiği bazı rivāyetleri zikredip bu rivāyetlerin sıhhatinden kuşku duyduğunu belirtmiştir¹³⁸⁵. Ayrıca bu bölüm ed-Dārimî'nin (ö. 255/868) rivāyetinde zikredilmemiştir¹³⁸⁶. Bu durum rivāyet üzerindeki rāvî tasarrufuna delâlet etmektedir.

Rivāyetin merfū' olarak nakledildiği bir diğer rāvî 'Abdullāh b. Mes'ūd'tur. Rivāyetin bu senedle geçtiği ilk kaynak eş-Şāfi'î'nin Musned'idir¹³⁸⁷. Daha sonraki kaynaklarda ise bu rivāyet aynı senedle 'Abdullāh b. Mes'ūd'un kendi tefsiri olarak nakledilmiştir¹³⁸⁸. Bu rivāyeti Ebū Vāil'in ref' etmiş olması muhtemeldir. Zira Ebū Vāil'in bu rivāyeti Mesrūḳ'tan (ö. 63/862) işittiği nakledilmiştir. Mesrūḳ ise bu rivāyeti İbn Mes'ūd'tan mevḳūf olarak işitmiştir¹³⁸⁹. Ebū Vāil'in Mesrūḳ aracılığı ile yaptığı bazı rivāyetlerin sorunlu olduğuna işaret edilmiştir¹³⁹⁰. Bu rivāyetin sıhhatini za'iflatan bir diğer unsur Ebū Vāil'in (ö. 82/701) Kūfeli olmasıdır. Bu durum Medine menşeli bir rivāyetin daha sonra farklı bölge rāvilerine ulaştığında merfū' hale dönüştüğüne delâlet etmektedir.

Tüm bu örnekler bilerek ya da bilmeyerek bazı rivāyetlerin isnādlarının kısmen veya tamamen değiştirildiğini, dolayısıyla mutāba'ât ve şevāhidinin bulunması durumunda rivāyetin sıhhatinin her zaman güçlenmeyeceğini kanıtlamaktadır.

---

¹³⁸⁴ Rivāyetin bu şekildeki nakli için bkz. 'Abdurrazzāk, *el-Muşannaḳ*, IV, 29, rak: 6866; Ahmed, *el-Musned*, IV, 266, rak: 14033; ed-Dārimî, *el-Musned*, I, 462, 463, rak:1616, 1617; Muslim, *eş-Şāhiḳ*, ez-Zekât 12/6, I, 684, rak: 988; en-Nesāî, *es-Sünen*, ez-Zekât 23/9, V, 37, rak: 2452.

¹³⁸⁵ Bkz. ez-Zehebî, *el-Mizān*, IV, 37-40.

¹³⁸⁶ Bkz. ed-Dārimî, *es-Sünen*, I, 462, rak: 1616.

¹³⁸⁷ eş-Şāfi'î, *el-Musned*, s. 366; el-İḥumeydî, *el-Musned*, I, 52, rak: 94.

¹³⁸⁸ Bkz. İbn Ebî Şeybe, *el-Muşannaḳ*, II, 428, rak: 10698; eṭ-Ṭaberānî, *el-Kebîr*, IX, 230, rak: 9125.

¹³⁸⁹ Bkz. eṭ-Ṭaberānî, *el-Kebîr*, IX, 230, rak: 9126.

¹³⁹⁰ Bkz. İbn Hacer, *et-Tehzîb*, II, 512, 513.

Özellikle rivāyetleri şöhet bulmuş bir rāvīnin, önemli konularla ilgili herhangi bir rivāyetini meşhur öğrencileri nakletmez, meşhur olmayan veya bir başka bölge rāvīsī olanlar naklederse, bu durumda, rivāyetin senedinin hata ya da kasıtlı olarak değıştirildiği ihtimali güç kazanır.

C. Mevķūf veya Maķtū‘ Bir Rivāyetin Merfū‘ Olduđunun Telķīn Edilmesi

Rivāyetlerin ref‘ edilmesinde başvuruolan bir başka yol ise mevķūf bir rivāyetin telķīn yoluyla merfū‘ olarak rivāyet edilmesinin sağlanmasıdır. Meselâ Sufyān b. Vekī‘e telķīn yoluyla, mevķūflar merfū‘, murseller muttasıl olarak (ö. 247/861) naklettirilmiş ve kendisine mevķūfları merfū‘ olarak nakletmesi konusunda telkinde bulunanlardan birisinin kendi verrāķı olduđu belirtilmiştir¹³⁹¹. Bir rivāyetin ref‘inde telķīnin etkili olduđuna hükmedebilmek için, rivāyetin merfū‘ şeklinde yer alan ve rivāyetin üzerinde birleştđi rāvīnin telķīnin etkisinde kalan birisi olduđunun belirtilmiş olması lazımdır.

Bu tür örneklerden biri: “حدثنا محمد بن السماك عن يزيد بن أبي زياد عن المسيب بن رافع عن عبد الله بن مسعود قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم لا تشتروا السمك في الماء فإنه غرر = *Sudaki balığı satın almayın; zira aldatma olur*¹³⁹²” rivāyetidir. Bu rivāyetin geçtiği ilk kaynak eř-Şāfī‘ī’nin el-Umm‘udur ve orada isnād zikredilmeden İbn Mes‘ūd ile Hz. ‘Omer’in şahsī görüşleri olarak nakledilmiştir¹³⁹³. Keza bu rivāyet Şāfī‘ī’nin bir yorumu olarak da nakledilmiştir¹³⁹⁴. Rivāyetin merfū‘ olarak geçtiği ilk kaynak Aħmed’in Musned‘idir ve bu rivāyetin senedi munkāfı‘dır. Zira senedinde yer alan el-Museyyeb b. Rāfī‘ (ö. 105/723), İbn Mes‘ūd’tan ĥadīř işitmemiştir¹³⁹⁵. Rivāyeti kendisinden nakleden

¹³⁹¹ Bkz. ez-Zehbī, *el-Mēān*, II, 173.

¹³⁹² Aħmed, *el-Musned*, I, 641, rak. 3667.

¹³⁹³ eş-Şāfī‘ī, *el-Umm*, VII, 103, 104.

¹³⁹⁴ Bkz. et-Tirmizī, *es-Sunen*, el-Buyū‘ 12/18, III, 532.

¹³⁹⁵ Aħmed, *el-İlel*, I, 368.

Yezîd (ö. 136/753) ise za'îf bir râvîdir¹³⁹⁶. İbnu'l-Cevzî, telkîni kabul eden bir râvî olması nedeni ile Yezîd'in bu rivâyeti telkîn sonucu ref' etmiş olabileceğini belirtmiştir¹³⁹⁷. el-Beyhaķî de rivâyetin doğru olan şeklinin mevķûf hali olduğunu söylemiş olması¹³⁹⁸ bu ihtimali desteklemektedir. Rivâyetin daha erken bir kaynakta mevķûf olarak nakledilmiş olması ve merfû' şeklinin isnâdının za'îf olması bu görüşü doğrulamaktadır.

Yine telkîn yoluyla ref edildiği belirtilen bir başka örnek ise “عن أبي هريرة عن النبي = *Rasûlullah (övuilmüş makam) 'in şefaat olduğunu söyledi*” rivâyetidir. Sufyan eş-Şevrî, Ğiyaş b İbrâhîm'in telkîni yoluyla bu rivâyeti Dâvud el-Evdî'ye (ö. 151/768)¹³⁹⁹ ref ettirdiğini belirtmiştir¹⁴⁰⁰.

D. Şahâbe Fiillerinin Hz. Peygamberin Sözü Ya da Fiili Haline

Dönüştürülmesi

Ref' konusunda başvurulmuş bir başka yöntem ise şahâbe ya da tâbî'ün fiillerinin Rasûlullâh (s.a.v.)'a ait fiillermiş gibi gösterilmesidir¹⁴⁰¹. Bazı rivâyetlerin aslının şahâbe fiili olduğunun belirtilmiş olması da bu duruma delâlet etmektedir¹⁴⁰².

Şahâbe söz ve fiillerini içeren rivâyetler mevķûf kapsamı içerisinde değerlendirilmesine rağmen, içtihadî konular içerisine girmediği düşünölen şahâbe söz ve fiilleri genel olarak merfû' kabul edilmiştir¹⁴⁰³. Şahâbenin bu tür fiilleri

¹³⁹⁶ ez-Zehebî, *el-MĒân*, IV, 425.

¹³⁹⁷ İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, II, 595; el-Mavşilî, *el-Vuķûl*, s. 132.

¹³⁹⁸ Bkz. el-Beyhaķî, *es-Sunen*, V, 340, rak: 10641.

¹³⁹⁹ Hakkında bilgi için bkz. ez-Zehebî, *el-MĒân*, II, 21, 22.

¹⁴⁰⁰ ed-Dâraķutnî, *el-İlel*, VIII, 320, 321.

¹⁴⁰¹ İbn Hıbbân, *el-Mecrûhîn*, I, 144; Görmez, Mehmet, *Metodoloji Sorunu*, s. 179.

¹⁴⁰² Bkz. İbn Hacer, *et-Telhîs*, II, 782; ez-Zeyla'î, *en-Naşb*, I, 151, 152.

¹⁴⁰³ Bkz. es-Suyûfî, *et-Tedrib*, I, 190, 191; 'Aliyyu'l-Kârî, *eş-Şerh*, s. 551-554; el-Leknevî, *ez-Zafer*, s. 327.

Rasūlullāh (s.a.v.)’in sözlerinden çıkarmış olabileceği düşüncesi¹⁴⁰⁴ bunların merfū’ olarak kabulünde ve ref’inde etkili olmuş olmalıdır.

İbn Hıbbān, Ahmed b. ‘Abdullāh b. Meysere’nin İbn ‘Omer’in fiilini ref’ ederek yine İbn ‘Omer aracılığıyla “ نافع عن ابن عمر قال كان رسول الله صلى الله عليه وسلم يستاك آخر ” = النيار وهو صائم = *Rasūlullāh (s.a.v.) oruçluyken gün sonuna doğru misvak kullanırdı*” şeklinde naklettiğini belirtmiştir. Yine İbn ‘Omer’in başka bir fiilini “ عن ابن عمر عن النبي صلى الله عليه وسلم انه كان يستأذن الواحد على الاثنين إذا تاحيا ” = *Rasūlullāh (s.a.v.) iki kişiyle fısıldaşarak konuşurken birinden izin isterdi*” şeklinde ref’ ederek nakletmiştir¹⁴⁰⁵.

Şahābe fiilinin Rasūlullāh (s.a.v.)’a isnād edildiği örneklerden bir tanesi de, abdestte havlu kullanılması rivāyetidir. Bu rivāyetin, Enes’in uygulaması olarak ortaya çıktığı ve daha sonra ref’ edildiği belirtilmiştir¹⁴⁰⁶.

Bazen şahābe, Rasūlullāh (s.a.v.)’in fiilinden çıkarmış olduğu neticeyi sözlü rivāyete dönüştürmüştür. Fiili rivāyetin sözlü rivāyete dönüştürülmesi, açık bir ref’ olayı olmasa da, kişisel içtihadın ref’i gibi değerlendirilmesi mümkündür. el-Beyhakī, Ebū Hureyre’nin “ عن أبي هريرة قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا صلى أحدكم الركعتين قبل = الصبح فليضطجع على يمينه = *Sizden herkim sabah namazından önce iki rekat kılar sa sağ tarafının üzerine yatsın*¹⁴⁰⁷” şeklindeki rivāyetin doğru olan şeklinin, Rasūlullāh’ın fiili olarak nakli olduğunu belirtmiştir¹⁴⁰⁸. İbn ‘Omer’in rivāyetin bu şekline yaptığı itiraz, naklinden sorumlu olanın Ebū Hureyre olduğunu göstermektedir¹⁴⁰⁹. Ebū

¹⁴⁰⁴ ‘Aliyyu’l-Ḳārī, *eş-Şerh*, s. 554.

¹⁴⁰⁵ İbn Hıbbān, *el-Mecrūhīn*, I, 144.

¹⁴⁰⁶ Geniş bilgi için bkz. İbn Hacer, *et-Telhīs*, I, 142, 143; el-Cezāirī, *et-Tevehīh*, s. 271.

¹⁴⁰⁷ Ebū Dāvud, *es-Sunen*, eş-Şalā 2/293, II, 47, 48, rak: 1261; et-Tirmizī, *es-Sunen*, eş-Şalā 2/194, II, 281, rak: 420.

¹⁴⁰⁸ Bkz. el-Beyhakī, *es-Sunen*, II, 64. Rivāyetin Rasūlullāh (s. a. v.)’in fiili olarak nakli için bkz. a.e., III, 63-65.

¹⁴⁰⁹ Bkz. Ebū Dāvud, *es-Sunen*, eş-Şalā 2/293, II, 47, 48, rak: 1261.

Hureyre'nın bu rivāyeti Rasūlullāh'ın fiili olarak da nakletmiş olması¹⁴¹⁰ bu görüşü desteklemektedir. Eğer Hz. Peygamberin gerçekten böyle bir emri olmuş olsaydı, bu uygulamanın yaygın olarak bilinerek değişik şahābilerden de nakledilmiş olması gerekirdi.

el-Ḥaṭīb'in zikrettiği örneklerden birisi: “عبد الرزاق عن هشام بن حسان عن حفصة بنت سيرين عن الرباب عن سلمان بن عامر قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم إذا افطر أحدكم فليفطر بتمر فإن لم يجد فليفطر بماء فإن الماء = Sizden birisi iftar ettiğinde hurma ile etsin. Eğer hurma bulamazsa su ile etsin; zira su temizdir¹⁴¹¹” rivāyetidir. Bu rivāyetin geçtiği ilk kaynak olan ‘Abdurrazzāk’ın el-Muşannaf’ında yukarıda zikredildiği şekliyle merfū’ olarak nakledilmiştir. el-Ḥaṭīb rivāyetin “حدثنا محمد بن جعفر قال حدثنا هشام عن حفصة عن رباب الضبية عن سلمان بن عامر الضبي أنه قال إذا أفطر أحدكم فليفطر على تمر فإن لم يجد فليفطر على الماء فإن الماء طهور = Sizden birisi iftar ettiğinde hurma ile etsin. Eğer hurma bulamazsa su ile etsin; zira su temizdir¹⁴¹²” şeklindeki naklini zikrettikten sonra, Ḥammād b. Zeyd’in (ö. 179/795) bu rivāyeti hem ‘Āşım el-Aḥvel (ö. 142/759) hem de Hişām (ö. 148/765)’dan işittiğini; ancak Hişām’ın bu rivāyeti merfū’ olarak nakletmediğini belirterek rivāyetin bu isnadla ‘Abdurrazzāk tarafından sonradan ref edildiğine hükmetmiştir. et-Timizi ve en-Nesāi’nin nakillerinde “يلع به النبي صلى الله عليه وسلم” şeklinde bir ifade kullanılmış olması da rivāyetin ref edilmiş olabileceğine işaret etmektedir. Bu rivāyetin daha erken sayılabilecek bir kaynakta merfū’ olarak nakledilmiş olmasına rağmen, ‘Abdurrazzāk’tan önce yaşamış olan Ḥammād’ın bu rivāyeti

¹⁴¹⁰ İbn Māce, *es-Sunen*, İḳāmetu’s-Şalā 5/126, I, 378, rak: 1199.

¹⁴¹¹ ‘Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, IV, 224, rak: 7586, 7587; Aḥmed, *el-Musned*, V, 246, rak: 17414, 17417, 17430; ed-Dārimī, *es-Sunen*, II, 13, rak: 1701; Ebū Dāvud, *es-Sunen*, eṣ-Şavm 8/21, II, 764, rak: 2355; İbn Māce, *es-Sunen*, eṣ-Şiyām 7/25, I, 542, rak: 1699; et-Tirmizī, *es-Sunen*, eṣ-Şavm 6/10, III, 78, rak: 695; İbn Huzayme, *eṣ-Şaḥīḥ*, III, 278, rak: 278, 279; et-Ṭaberānī, *el-Kebīr*, VI, 272, 273, rak: 6192-6196.

¹⁴¹² Bkz. Aḥmed, *el-Musned*, V, 246, rak: 17414. Bu açıklamaya göre rivāyetin Hişām’dan gelen merfū şekli de hata ya da rāvi tasarrufu olmalıdır. Bu rivāyet için bkz. en-Nesāi, *es-Sunenu'l-Kubrā*, IV, 164, rak: 6711. *el-Faṣl* kitabının muhakkiki Ḥammād’ın mevḳūf rivāyetini bulamadığını belirtmiştir. Rivāyet için bkz. *es-Sunenu'l-Kubrā*, IV, 164, rak:6709.

Hişâm'ın merfû' olarak nakletmediğini belirtmiş olması, kaynak kronolojisini gözardı etmemize imkân tanımıştır. 'Âşım'ın bu rivāyetin senedinde tutarlı davranmayarak rivāyeti bazen Hafşa→er-Rebāb→Suleymân b. 'Âmir senediyle¹⁴¹³ bazen ise aynı isnādla er-Rebāb'ı zikretmeden nakletmiş olması¹⁴¹⁴ rivāyetin senedinin iyi ezberlenmediğine delâlet etmektedir. Aḥmed'in rivāyetinde yer alan "حدثني عاصم الأحول أن حفصة رفعتہ إلى النبي" şeklindeki açıklama, rivāyetin ref'inin Hafşa'dan kaynaklandığı izlenimi vermekle beraber, Hişâm'ın bu rivāyeti mevķūf olarak nakletmesi ve rivāyetin ref' edilmesinde 'Âşım'ı sorumlu tutması, rivāyetin ref'inin 'Âşım'dan kaynaklandığı ihtimalini güçlendirmektedir. 'Âşım'ın rivāyetin isnādında kararsız davranmış olması da bu ihtimali teyit etmektedir.

Aynı rivāyetin Enes'ten yine 'Abdurrazzāk aracılığı ile Rasūlullāh (s.a.v.)'ın uygulaması olarak nakledilmiş olması¹⁴¹⁵ ise fīli rivāyetin sözlü rivāyete dönüştürüldüğüne delâlet etmektedir. en-Nesāi'nin, bu rivāyetin "عن أنس قال قال رسول الله" şeklindeki naklinin hata olduğunu belirtmiş olması¹⁴¹⁶ da buna delâlet etmektedir.

E. İdrāc Suretiyle Ref'

Rivāyetlerin ref' edilmesinde başvurulan bir diğer yöntem ise mevķūf veya maķtū' bir rivāyetin merfū' bir rivāyetin içerisine katılarak merfū'muş gibi gösterilmesidir. Bu bazen maķtū' veya mursel bir rivāyetin muttaşıl merfū' bir rivāyetin içerisine katılması suretiyle de yapılmıştır. Burada dikkat edilmesi gereken husus, mursel rivāyetin muttaşıl merfū' rivāyetin içine katılmasının, isnādla ref'

¹⁴¹³ Bkz. 'Abdurrazzāk, *el-Muşannaʿ*, IV, 224, rak: 7587.

¹⁴¹⁴ Bkz. Aḥmed, *el-Musned*, V, 248, rak: 17430.

¹⁴¹⁵ Bkz. Ebū Dāvud, *es-Sunen*, eş-Şavm 8/21, II, 764, 765, rak: 2356.

¹⁴¹⁶ Bkz. en-Nesāi, *es-Sunenu'l-Kubrā*, IV, 164, rak:6709.

kısmına da gireceğidir. Nitekim el-Ḥaṭīb bunlarla ilgili örnekler sunmuş¹⁴¹⁷ ve hem merfū‘ hem de mevķūf şekli bulunan rivāyetlerin, mevķūf şekillerinin isnādlarında Hz. Peygamberin zikrini de idrāc olarak değerlendirmiştir¹⁴¹⁸.

Aslı mevķūf olup idrāc suretiyle ref‘ edilmiş rivāyetlerden birisi Hz. Peygamber’in kurban bayramı münasebeti ile kadınlara yaptığı vaazın içeriği ile ilgili rivāyettir¹⁴¹⁹. Bu rivāyet el-Ḥumeydī (ö. 219/834)¹⁴²⁰, el-Ḥārīş (ö. 282/895)¹⁴²¹ ve İbn Ḥibbān¹⁴²² tarafından: “حدثنا الحميدي ثنا سفيان ثنا منصور نا ذر الهمداني عن وائل بن مهانة عن عبد الله “ بن مسعود قال قال رسول الله صلى الله عليه وسلم تصدقن يا معشر النساء ولو من حليكن فإنكن أكثر أهل النار فقامت امرأة ليست من علية النساء فقالت لم يا رسول الله قال لأنكن تكثرن اللعن وتكفرن العشير ثم قال عبد الله ما وجد من ناقص أغلب للرجال ذوي الرأي على أمورهم من النساء قال فقيل يا أبا عبد الرحمن وما نقصان عقلها ودينها قال أما نقصان عقلها فجعل الله شهادة امرأتين الرأي على أمورهم من النساء قال فقيل يا أبا عبد الرحمن وما نقصان دينها فإنما تمكث كذا يوماً لا تصلي لله سجدة” şeklinde rivāyetin bir bölümü mevķūf olarak nakledilmiştir.

İbn Ebī Şeybe bu rivāyetin merfū‘ bölümünü zikretmeden, rivāyeti: “حدثنا أبو معاوية عن الأعمش عن ذر الهمداني عن وائل بن مهانة قال: قال عبد الله ما رأيت من ناقص الدين و الرأي أغلب للرجال ذوي الأمر على أمرهم من النساء أغلب للرجال ذوي الرأي على أمورهم من النساء قالوا: يا أبا عبد الرحمن وما نقصان دينها؟ قال تركها الصلاة أيام حيضها, قالوا: فما نقصان عقلها؟ قال لا تجوز شهادة امرأتين إلا بشهادة رجل واحد” şeklinde mevķūf olarak nakletmiştir¹⁴²³. Bu rivāyet daha geç dönem kaynaklarında ‘Abdullāh b. ‘Omer¹⁴²⁴, Ebū Hureyre¹⁴²⁵ ve Ebū Sa‘īd’den¹⁴²⁶ nakledilen merfū‘ rivāyetlerin

¹⁴¹⁷ Bkz. el-Ḥaṭīb, *el-Faṣl*, II, 621-689.

¹⁴¹⁸ Bkz. el-Ḥaṭīb, *el-Faṣl*, I, 587-592.

¹⁴¹⁹ Kırbasoğlu, M. Hayri, *Hadis Metodolojisi*, s. 240; Tuksal, Ş. Hidayet, *Kadın Karşıtı Söylem*, s. 191, 192.

¹⁴²⁰ el-Ḥumeydī, *el-Musned*, I, 51, rak: 92.

¹⁴²¹ Bkz. el-Ḥeysemī, *Buğyetu’l-Bāḥiṣ*, I, 393, (Musnedu’l-Ḥārīş).

¹⁴²² İbn Ḥibbān, *eş-Şaḥīḥ*, V, 136, rak: 3313.

¹⁴²³ İbn Ebī Şeybe, *el-İmān*, s. 18.

¹⁴²⁴ Bkz. Ahmed, *el-Musned*, II, 177, rak: 5321; Muslim, *eş-Şaḥīḥ*, el-İmān 1/34, I, 86, 87, rak: 79, 80.

içerisinde Rasulullāh'a ait bir sözmüş gibi sunulmuştur. Mevķūf rivāyetle birlikte zikredilen merfū' rivāyetin daha erken dönem kaynaklarında yer almasına rağmen, kadının akıl ve din noksanlığı ile ilgili mevķūf olarak zikrettiğimiz metnin bu rivāyetlerde bulunmaması, zikrettiğimiz mevķūf rivāyetin daha sonraları bu merfū' rivāyete idrāc edilmek suretiyle ref' edildiğine delālet etmektedir.

Bu rivāyetin daha geç dönem kaynaklarında yer alan metni “حدثنا سعيد بن أبي مرثمة قال “ أخبرنا محمد بن جعفر قال أخبرني زيد بن أسلم عن عياض بن عبد الله عن أبي سعيد الخدري قال خرج رسول الله صلى الله عليه وسلم في أضحى أو فطر إلى المصلى فمر على النساء فقال يا معشر النساء تصدقن فإني أريتكن أكثر أهل النار فقلن وبم يا رسول الله قال تكثرن اللعن وتكفرن العشير ما رأيت من ناقصات عقل ودين أذهب للب الرجل الحازم من إحدائكن قلن وما نقصان ديننا وعقلنا يا رسول الله قال أليس شهادة المرأة مثل نصف شهادة الرجل قلن بلى قال فذلك من نقصان عقلها أليس إذا حاضت لم تصل ولم ينكح المرأة قلن بلى قال فذلك من نقصان دينها”¹⁴²⁷ şeklindedir. Bu rivāyetin aynı isnādla daha erken dönem kaynaklarında, içerisinde bu bölüm zikredilmeden nakledilmiş olması¹⁴²⁸, bu rivāyetin içerisinde bu bölümün sonradan eklendiğine delālet etmektedir. Bu rivāyet eṭ-Ṭayālisī'nin Musned'inde 'Abdullāh'ın eşi Zeyneb'ten nakledilmiş; ancak içerisinde 'Abdullāh'a ait olan bölüm zikredilmemiştir¹⁴²⁹. Bu rivāyetin yer aldığı ikinci kaynak olan 'Abdurrazzāk'ın el-Muşannaf'ında ise İbn 'Abbās, Cābir, Ebū Sa'īd'den nakledilmiş¹⁴³⁰ ve yine hiçbirinde de kadının akıl ya da din noksanlığı bölümü zikredilmemiştir. Rivāyetin yer aldığı üçüncü kaynak İbn Ebī Şeybe'nin eseridir ve orada da yer alan rivāyetlerin de hiç birinde bu bölüm yer almamıştır¹⁴³¹. İbn Ebī Şeybe'nin bu bölümü ayrı bir rivāyet olarak 'Abdullāh'ın kendi yorumu

¹⁴²⁵ Bkz. Muslim, *eş-Şahīh*, el-İmān 1/34, I, 86, rak: 80; İbn Huzayme, *eş-Şahīh*, II, 101, rak: 1000.

¹⁴²⁶ el-Buḥārī, *eş-Şahīh*, el-Ḥayz, 2/6, s. 26, rak. 304; Muslim, *eş-Şahīh*, el-İmān 1/34, I, 87, rak: 80.

¹⁴²⁷ el-Buḥārī, *eş-Şahīh*, el-Ḥayz, 2/6, s. 26, rak. 304.

¹⁴²⁸ Bkz. 'Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, III, 280, rak: 5634; Aḥmed, *el-Musned*, III, 435, rak: 10988.

¹⁴²⁹ eṭ-Ṭayālisī, *el-Musned*, s. 230, rak: 1653.

¹⁴³⁰ Bk. 'Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, III, 278-280, rak: 5631-5634.

¹⁴³¹ İbn Ebī Şeybe, *el-Muşannaf*, II, 350, 351, rak: 9804, 9808, 9809.

olarak nakletmiş olması¹⁴³², bu mevķūf rivāyetin daha sonra merfū` rivāyetlerin içine katılarak ref` edildiğine delālet etmektedir.¹⁴³³

Merfū` ve mevķūf rivāyetlerin bileştirildiği örneklerden birisi de: “ وحدثني عن مالك = عن أيوب بن أبي تميمة عن ابن سيرين قال قال عمر بن الخطاب إذا أوسع الله عليكم فأوسعوا على أنفسكم جمع رجل عليه ثيابه و “ Allah size bolluk verirse kendinize bolluk sağlayın...¹⁴³⁴” şeklindeki rivāyet ile “ وحدثني عن مالك عن ابن شهاب عن سعيد بن المسيب عن أبي هريرة أن سائلا سأل رسول الله صلى الله عليه وسلم عن الصلاة في = Birisi Hz. Peygambere tek parça elbise içerisinde namaz kılmayı sordu ve Hz. Peygamber “Sizin her birinizin iki parça elbisesi var mı iki?” dedi¹⁴³⁵” şeklindeki rivāyetlerin birleştirilmesi ile oluşturulan “ أخبرنا أبو يعلى حدثنا أبو خيثمة حدثنا إسماعيل بن علية حدثنا أيوب عن محمد عن أبي هريرة قال ثم سأل رجل رسول الله صلى الله عليه وسلم أيضا أحدا في الثوب الواحد قال إذا وسع الله عليكم فأوسعوا على أنفسكم جمع رجل عليه ثيابه...¹⁴³⁶” şeklindeki rivāyettir. İbn Hacer, İbn Hıbbān`ın bu rivāyetin senedinden Hz. ‘Omer`i çıkarıp mevķūf rivāyeti merfū` rivāyetin içine kattığını, Muslim`in ise aynı rivāyetin merfū` olup olmadığı tartışmalı olan bölümünü hazfederek, sadece üzerinde ittifak edilen şeklini zikrettiğini ifade etmiş ve Muslim`in bu tasarrufunu tasvip etmiştir¹⁴³⁷.

Aşağıdaki örneklerde görüleceği üzere bazen de bir ayete dair yapılan yorum, sözün akışından ve öznelerin açıkça belirtilmemesinden dolayı Rasūlullāh (s.a.v.)`a isnād edilerek rivāyet edilebilmiştir. Bu gibi durumların ortaya çıkmasında bazen şahābenin kendisi, bazen de sonraki rāvilerin rolü olmuştur.

¹⁴³² İbn Ebî Şeybe, *el-İmān*, s. 18.

¹⁴³³ Bu rivāyetle ilgili geniş bir tahlil ve tenkit için bkz. Tuksal, Ş. Hidayet, *Kadın Karşıtı Söylem*, s. 83-192.

¹⁴³⁴ Bkz. Mālik, *el-Muvaṭṭa*, el-Libās 48/1, II, 911, rak: 3. el-Buḥārī de bu rivāyeti Merfū` bir rivāyetle birlikte mevķūf olarak nakletmiştir. Bkz. *eş-Şahīh*, eş-Şalā 8/9, s. 32, rak: 365.

¹⁴³⁵ Mālik, *el-Muvaṭṭa*, Şalātu`l-Cemā`a 8/9, I, 140, rak: 30; (Ebū Muş`ab), en-Nidā (31), I, 140, rak: 354; ‘Abdurrazzāk, *el-Muşannaḥ*, I, 349, rak: 1364.

¹⁴³⁶ Bkz. İbn Hıbbān, *eş-Şahīh*, I, 107, rak: 1711. İbn Hıbbān bu rivāyeti farklı rāvilerden bu bölüm ayrılmış olarak da nakletmiştir. Bkz. *eş-Şahīh*, IV, 27, rak: 2295.

¹⁴³⁷ Bkz. İbn Hacer, *el-Feth*, I, 567. Muslim`in rivāyeti için bkz. *Şahīh*, eş-Şalā 4/52, I, 367, rak: 515.

Bu tür bir karışıklığın görüldüğü örneklerde birisi “ عن أبي هريرة عن النبي صلى اللهم عليه ” وسلم قال إن الله خلق الخلق حتى إذا فرغ من خلقه قالت الرحم هذا مقام العائذ بك من القطيعة قال نعم أما ترضين أن أصل من وصلك وأقطع من قطعك قالت بلى يا رب قال فهو لك قال رسول الله صلى اللهم عليه وسلم فافزعوا إن شئتم (فهل عسيتم إن (= Allah mahlûkatı yaratmayı bitirince rahim: “Bu, sila-i rahimin terk edilmesinden sana sığınan rahmin bulunduğu sığınma makamıdır” dedi. Allah ona: “Evet. Seninle bağımlı devam ettirenle benim de bağımlı devam ettirmemden ve yine seninle bağımlı koparandan bağımlı koparmamdan razı olmaz mısın” diye sordu. Bunun üzerine rahim: “Elbette Ya Rabbi!” dedi. Allah bunun üzerine dilediğin olsun” dedi. Rasûlullâh dilerseniz, (Demek siz iş başına gelecek olursanız yeryüzünde fesat çıkarıp akrabalık bağlarınızı koparacaksınız öyle mi?¹⁴³⁸) ayetini okuyun” dedi¹⁴³⁹, rivâyetidir.

Bu rivâyette ayeti delil olarak gösterenin kim olduğu konusunda ihtilâfa düşülmüştür. Râvîlerden Sulaymân b. Bilâl (ö. 172/788) bu bölümü mevķûf olarak¹⁴⁴⁰, Hâtim b. İsmâ'îl (ö. 187/802)¹⁴⁴¹ ve Bişr b. Muhammed (ö. 224/838)¹⁴⁴² ise merfû' olarak rivâyet etmişlerdir¹⁴⁴³. Burada dikkat çeken husus ölümü daha erken olan bir râvinin bu rivâyeti mevķûf olarak nakletmiş olmasıdır.

Rivâyetin ortak râvîlerinden olan Mu'âviye b. Ebî Muzerrid ve Hâlid b. Maħled çok güçlü râvîler değildirlir¹⁴⁴⁴. Rivâyetin en güçlü gözükten isnâdı Şu'be'den gelendir ve rivâyetin bu isnâdında söz konusu ayet delil olarak

¹⁴³⁸ Muhammed, 47/22.

¹⁴³⁹ Ahmed, *el-Musned*, II, 532, rak: 8167; el-Buħârî, *eş-Şahîh*, et-Tefsîr 65/1, s. 412, 413 rak: 480-4832; et-Tevhîd 97/35, rak: 7502; Muslim, *eş-Şahîh*, el-Birr 45/6, III, 1980, 1981, rak: 2554.

¹⁴⁴⁰ el-Buħârî, *eş-Şahîh*, et-Tefsîr, 65/1, s. 412, rak: 4830; et-Tevhîd 97/35, s. 625, rak: 7502.

¹⁴⁴¹ Muslim, *eş-Şahîh*, el-Birr 45/6, III, 1980, 1981, rak: 2554.

¹⁴⁴² Bkz. el-Buħârî, *eş-Şahîh*, el-Edeb 78/13, s. 507, rak: 5987.

¹⁴⁴³ İbn Hacer, *el-Feth*, VIII, 445.

¹⁴⁴⁴ İbn Hacer, *et-Takrîb*, s. 190, 538, rak: 1677, 6770.

zikredilmemiştir¹⁴⁴⁵. Dolayısıyla bu bölümün rivāyete daha sonraları bir şāhid niteliğinde eklenmiş olması güçlü bir ihtimal olarak ortaya çıkmaktadır. Nitekim rivayetin geçtiği ilk kaynaklarda ayetin delil olarak gösterilmemiş olması, bu bölümün rivayete sonradan idrac edildiğini teyit etmektedir¹⁴⁴⁶.

Böyle bir karışıklığın yaşandığı bir diğer örnek de: “ ليس المسكين بهذا الطواف الذي يطوف على الناس فترده اللقمة واللقمتان والتمرنة والتمرتان قالوا فما المسكين يا رسول الله قال الذي لا يجد غنى يغنيه ولا يفطن له فيتصدق عليه ولا يسأل الناس شيئا = Rasūlullāh (s.a.v.) dedi ki: “Miskin bu şekilde insanları dolaşarak bir iki lokma ya da hurmanın çevirdiği bir kişi değildir.” Oradakiler öyleyse miskin kimdir? diye sorduklarında Rasūlullāh (s.a.v.): “Miskin ihtiyacını görece kadarını bulamayan ve bir şey talep etmediği için fark edilmeyen ve dolayısıyla kendisine tasaddukta bulunulmayan ve insanlardan bir şey istemeyendir¹⁴⁴⁷” rivāyetidir.

Bu rivāyetin bazı tārıklarında Kurʼān ayeti¹⁴⁴⁸ delil olarak gösterilmiş; ancak ayeti delil olarak gösterenin kim olduğu zikredilmemiştir¹⁴⁴⁹. Aynı rivāyetin Ebū Hureyreʼden mevķūf olarak nakledildiği de belirtilmiştir¹⁴⁵⁰. ez-Zuhrī ise bu rivāyeti bazen mursel olarak rivāyet etmiştir¹⁴⁵¹. Ebū Yaʼlā bu rivāyeti “ أحسنه عن ابن مسعود عن النبي = Bu rivāyetin İbn Mesʼūd kanalıyla Rasūlullāh (s.a.v.)ʼtan geldiğini

¹⁴⁴⁵ Aḥmed, *el-Musned*, III, 125, 211, rak: 9020, 9561.

¹⁴⁴⁶ Maʼmer, *el-Camiʼ*, X, 438, rak: 19629 (19629 ve 20232 nolu rivāyetler Hz. ʿOmerʼden mevķūf olarak gelmiştir); XI, 170, 171, 173, rak: 20230, 20234, 20239; et-Ṭayālīsī, *el-Musned*, s. 331, rak: 2543; İbn Ebī, Şeybe, *el-Muşannaf*, V, 218, rak: 25395.

¹⁴⁴⁷ el-Buḥārī, *eş-Şāḫīḥ*, ez-Zekāt 24/53, s. 117, rak: 1479; Muslim, *eş-Şāḫīḥ*, ez-Zekāt 12/34, I, 719, 720, rak: 1039.

¹⁴⁴⁸ Bu rivāyete delil olarak gösterilen ayet şudur: Bakara, 2/273.

¹⁴⁴⁹ el-Buḥārī, *eş-Şāḫīḥ*, et-Tefsīr 65/48, s. 372, rak: 4539; Muslim, *eş-Şāḫīḥ*, ez-Zekāt 12/34, I, 719, 720, rak: 1039.

¹⁴⁵⁰ Bkz. İbn Keşir, *et-Tefsīr*, I, 307. Yaptığımız araştırmada, rivāyetin mevķūf şekline ulaşamadık. Bundan dolayı, rivāyetin bu şeklinin sıhhati şüphelidir.

¹⁴⁵¹ Bkz. Abdurrazzāk, *el-Muşannaf*, XI, 96, rak: 20027.

zannediyorum” şeklinde naklederek¹⁴⁵² rivāyetin kaynağından emin olunmadığına işaret etmiştir.

Bu rivāyet daha sonraları Ebū Hureyre'nin açıklaması esas alınarak: “ليس المسكين = *Miskin, bir* بالذي ترده التمرة والتمران ولا اللقمة واللقمتان إنما المسكين المتعنف اقروا إن شئتم لا يسألون الناس إلفا *iki hurma ya da lokmanın çevirdiği kişi değildir. Miskin iffetli davranandır. Dilerseniz (Yüzsüzlük yapıp dilenmezler) ayetini okuyun*¹⁴⁵³” şeklinde nakledilmiştir.

Rivāyette görüldüğü gibi Rasūlullāh (s.a.v.)'in hitap ettiği kişileri ikna etmek için sözkonusu ayeti okuduğu ima edilmektedir. Bazı rivāyetlerde bu bölüm zikredilirken, bazılarında ise zikredilmemiştir¹⁴⁵⁴ ve aslında rivāyetin bu bölümünün kime ait olduğu da açık değildir. Bu bölüm bir rivāyette el-Buḥārī'nin şeyhi Sa'īd b. Ebī Meryem'in yorumu olarak, başka bir rivāyette ise Ebū Hureyre'nin sözü olarak geçmektedir¹⁴⁵⁵. Kanaatimizce Ebū Hureyre'nin rivāyeti ile yorumu birleştirilerek bu rivāyet oluşturulmuş olmalıdır. Çünkü rivāyetin içeriği ile ayetin içeriği arasında tam bir uyum bulunmamaktadır. ez-Zuhrī bu rivāyeti duyduğunda, “وذلك هو المحروم” = *bu mahrum olandır*” diyerek bu uyumsuzluğa işaret etmiştir¹⁴⁵⁶. Daha sonraları Musedded (ö. 227/841), ez-Zuhrī'nin bu sözünü rivāyetin içerisine katarak farklı bir metin oluşturmuştur¹⁴⁵⁷. Ebū Dāvud bu sözün rivāyetin içerisine katılmasının hata olduğunu belirtmiş ve bu sözün ez-Zuhrī'ye ait olduğunu söylemiştir¹⁴⁵⁸. Ayrıca bu

¹⁴⁵² Ebū Ya'lā, *el-Musned*, V, 5096.

¹⁴⁵³ Muslim, *es-Sahih*, ez-Zekāt 12/34, I, 719, 720, rak: 1039.

¹⁴⁵⁴ İbn Hacer, *el-Feth*, III, 401.

¹⁴⁵⁵ İbn Hacer, *el-Feth*, VIII, 50, 51.

¹⁴⁵⁶ Abdurrazzāk, *el-Muşannaḥ*, XI, 96, rak: 20027; Ahmed, *el-Musned*, II, 512, rak: 7486.

¹⁴⁵⁷ Bkz. Ebū Dāvud, *es-Sunen*, 3/22, II, 284, 285, rak: 1632.

¹⁴⁵⁸ Ebū Dāvud, *es-Sunen*, II, 285.

rivāyet za‘īf bir rāvī olan İbrāhīm b. Muslim¹⁴⁵⁹ tarafından ‘Abdullāh b. Mes‘ūd’a isnād edilmiştir¹⁴⁶⁰.

III. Ref‘ ile İtham Edilen Rāvīler

İlk dönemden beri hadīs ref‘ eden rāvīleri belirlemek için üzerinde ittifak sağlanmış özel bir kavram geliştirilmemiştir. Bundan dolayı cerh ve ta‘dīl âlimleri bu tür rāvīleri belirlemek için farklı ifadeler kullanmışlardır. Bunlardan ref‘e delâleti en açık olanlar: “كان رفاعاً” ve “رفاعاً”, “من الرفاعين”, “كان يرسل المقطوعات” ibareleridir¹⁴⁶¹. Bu ifadeler, bunu yapan rāvīlerin, ref‘ etmeyi adet haline getirdiklerine işaret etmektedir. Aynı şekilde “كان يرفع”, “الموقوفات”, “يسند الموقوف” ve “كان يرسل المقطوعات” ibareleri de kasıtlı olarak bunu yapan ve adet edinen rāvīleri ifade ederler. Birçok hadīs âlimi ise bu tür rāvīler için özel bir istilâh geliştirmemiş sadece za‘īf rāvīler kapsamında değerlendirerek za‘īf rāvīler için kullanılan kavramları onlar için de kullanmışlardır. Bu tür rāvīlerin en barizi el-Ḥasan el-Baṣrī’dir. Zira hadīsleri ref‘ ettiği bizzat belirtilmiş olmasına rağmen, ref‘ ile değil tedlīs ile itham edilmiştir¹⁴⁶². Ebū Ḥātım ise hadīs ref‘ eden el-Aḥvaş b. Ḥākım için munkeru’r-rivāye tabirini kullanmıştır¹⁴⁶³. Bazı âlimler ise hadīs ref‘ etmeyi hadīs uydurmak olarak değerlendirdiği için, bu tür rāvīleri hadīs uydurmakla itham etmişlerdir¹⁴⁶⁴. Dolayısıyla ref‘ ile itham edilen rāvīlerin sadece açıkca rivāyetleri ref‘ ettiği belirtilenlerden ibaret olmadığı rahatlıkla ifade edilebilir. Bu yüzden sadece bazı tabirlerden hareketle ref‘ ile itham edilen tüm rāvīleri tespit edebilmemiz mümkün gözükmemektedir. Ancak mevķūf, maķķū’ ve merķū’ şekilleri

¹⁴⁵⁹ ez- Zehebī, *el-Mizzān*, I, 65, rak: 216.

¹⁴⁶⁰ Bu rivāyet için bkz. Aḥmed, *el-Musned*, I, 634, rak: 3629.

¹⁴⁶¹ Bu ifadelerin kullanıldığı bazı rāvīler için bkz. ek 2.

¹⁴⁶² Bkz. İbn Ḥacer, *et-Tehzīb*, I, 481-484. Aḥmed, el-Ḥasan’ın hadīsleri ref‘ ettiğini ifade eden bir rivāyet nakletmiştir. Bkz. *el-‘İlel*, I, 52, 121. Ayrıca bkz. el-Fesevī, *et-Tāriḫ*, II, 44.

¹⁴⁶³ Bkz. er-Rāzī, *el-Cerḫ*, II, 328.

¹⁴⁶⁴ Bkz. İbn ‘Arrāķ, *et-Tenzīh*, I, 15, 16.

olan rivāyetleri birbirleri ile karşılaştırıp bunlardan bazı sonuçlara ulaşabilmemiz mümkündür. Böyle bir sonuca ulaşabilmek için ise cerh edilmiş rāvilerin tüm rivāyetlerini ele alıp ref sorunu açısından tek tek incelememiz gerekmektedir. Eğer bu inceleme neticesinde ele aldığımız za'if rāvînin rivāyetleri ile diğer rāvilerin rivāyetleri arasında ref sorunu açısından göze çarpan bir farklılık varsa, bu rāvînin cerh nedeninin ref olgusu olduğunu söyleyebiliriz. Bizim şu anda tüm rāvî ve rivāyetlerini karşılaştırmalı olarak incelememiz zaman açısından mümkün değildir.

Birçok rāvî mevķūf ve maķtū rivāyetleri ref etmelerinden dolayı cerh edilmiştir¹⁴⁶⁵. Ancak ideolojik karışıklıkların içerisinde gelişen cerh ve ta'dil ile ilgili yargılar mezhep ve siyasetin etkisinden kendini koruyamamıştır. Birçok İslam âliminin makul olmayan gerekçeler ile cerh edilmiş olması bunu kanıtlar niteliktedir. Bunun yanında ilim adamlarının birbirlerini çekememeleri de sağlıklı olmayan değerlendirmelerin ortaya çıkmasında etkili olmuş ve birbirlerine karşı makul olmayan suçlamalarda bulunmuşlardır. Bundan dolayı çağdaş olan âlimlerin birbirlerine yönelttiği tenkitlerin dikkate alınmayacağı ifade edilmiştir¹⁴⁶⁶. Tüm tenkitlerin dikkate alınması durumunda, hiçbir İslam âliminin kendisini tenkitten kurtaramayacağı açıktır. Bu yüzden ez-Zehbî, Mizānu'l-İtidāl isimli eserinde, çeşitli sebeplerden dolayı haksız olarak cerh edildiğine inandığı şahābe ve büyük İslam âlimlerini zikretmeyeceğini ifade etmiştir¹⁴⁶⁷. Ebū Hâtim er-Rāzî ve Ebū Zur'a er-Rāzî'nin el-Buķārî'den hadîs işitmelerine rağmen, itikadî düşüncesi sebebiyle rivāyetlerini terk etmiş olmaları bunun en bariz örneklerinden birisidir¹⁴⁶⁸. Yine aynı gerekçe ile Muslim, hocası el-Buķārî'nin rivāyetlerini işittiği halde ondan rivāyette

---

¹⁴⁶⁵ Bkz. ek 2.

¹⁴⁶⁶ es-Subkî, *el-Kā'ide*, s. 20, 29.

¹⁴⁶⁷ ez-Zehbî, *el-Mēān*, I, 2, 3. Bu açıklamaya rağmen Seyfeddin el-Āmidî, Fahreddin er-Rāzî gibi meşhur İslam alimlerini eserinde zikretmiştir. Bkz. a.e., II, 259; III, 340.

¹⁴⁶⁸ Bkz. İbn Ebî Hâtim, *el-Cerh*, VII, 191; Sa'dî el-Hāşimî, *Ebū Zur'a*, s. 994. el-Buķārî'nin rivāyetlerinin terk edilme sebebi için ayrıca bkz. İbn Hacer, *el-Hedy*, s. 514, 516.

bulunmamıştır¹⁴⁶⁹. Bu çerçevede ref' ithamlarına baktığımızda, bu tür tespit ve ithamların doğruluk derecesi üzerinde de şüpheler arız olabildiği anlaşılmaktadır.

Ref' sebebiyle cerh edilen rāvîlerin rivāyetlerinin Kutub-i-sitte dāhil olmak üzere birçok hadîs kaynağında yer almış olması¹⁴⁷⁰ bu sorunun ciddiyetini daha da artırmaktadır. Bu durumun nedenlerinden biri cerh ve ta'dîl ilminde kullanılan kriter farklılığıdır. Bir diğer neden ise metne olan güvendir. Bazı âlimlerin yalancılık ve hadîs uydurmakla itham ettikleri rāvîlerin dahi bazı rivāyetlerini nakletmiş olmaları bunu göstermektedir¹⁴⁷¹.

Hadîs imamları musned ve merfû' rivāyetlerin sayısının sınırlı olmasından dolayı bunların çoğunu biliyorlardı. Bundan dolayı, bildiklerinin dışındaki musned rivāyetleri ihtiyatla karşılamışlardır¹⁴⁷². Zira dönemin şartlarının getirdiği bir takım ihtiyaçlar, bazı yeni görüş ve uygulamaların ortaya çıkmasına ve bunların dindenmiş gibi gösterilmesine neden olmuştur¹⁴⁷³. Âlimler ortalıkta dolaşan maqtû' ve mevķûf rivāyetlerin bir bölümünü de biliyorlardı. Dolayısıyla, ref' edilen mevķûf ve maqtû' rivāyetlerin bir kısmının tespiti, zor da olsa mümkündür. Bundan dolayı maħfûz rivāyetleri bilen ve bilmeyen rāvîler tespit edilebilmiştir¹⁴⁷⁴. Bu yolla hadîs hāfızları mevķûf olarak bilinen rivāyetleri ref' edenlerin bir kısmını tespit edebilmişlerdir. Tespit edilen bu rāvîler çoğunlukla cerh edilmişlerdir. Cerh ve ta'dîl kitaplarında bunlarla ilgili birçok örnek mevcuttur¹⁴⁷⁵.

Ref' ithamlarının gerçeği yansıtıp yansıtmadığı konusunda bir kanaate varabilmek için de zikrettiğimiz rivāyetlerin karşılaştırılması cihetine gidilmelidir.

---

¹⁴⁶⁹ Bkz. İbn Hacer, *el-Hedy*, s. 515; Sa'dî el-Hāşimî, *Ebū Zur'a*, s. 997.

¹⁴⁷⁰ Bkz. Ek 2

¹⁴⁷¹ Bunların bazılarının isimleri için bkz. İbn Hacer, *el-Lisān*, I, 15.

¹⁴⁷² Bkz. el-Hāşib, *el-Cāmi'*, II, 284.

¹⁴⁷³ Arkoun, Muhammed, *Rethinking Islam*, s. 50.

¹⁴⁷⁴ Bazı örnekler için bkz. İbn Hacer, *et-Tehzib*, I, 142, 143, 164, 210.

¹⁴⁷⁵ Bunların bazılarının isimleri için bkz. ek: 2.

Bu suretle ref' ile itham edilmiş bir rāvīnin rivāyetleriyle diğ̄er rāvīlerin rivāyetleri arasında ref' açısından göze çarpan bir farkın olup olmadığı tespit edilerek, ref' ithamının doğru veya yanlışlığı hakkında bir sonuca ulaşabiliriz. Aksi takdirde cerh ve ta'dīl kitaplarında yer alan tespitlerle yetinmek zorunda kalırız ki, bu tespitlerin tümünün sağlıklı olmadığı var olan ihtilaflardan da anlaşılmaktadır.

Rivāyetleri ref' etmekle itham edilen rāvīler üç sınıftırlar. Bunların birincisi ḥadīş uyduran yalancılar. Bunlar ḥadīş uydurmakla beraber kendi düşüncelerine uygun olan rivāyetleri de ref' etmişlerdir. Çeşitli kaynaklarda bunlarla ilgili birçok rivāyete rastlamak mümkündür. İkinci gurup ise yalancılıkla itham edilmeyen; ancak çeşitli nedenlerden dolayı za'īf olduğu belirtilen rāvīlerdir. Üçüncü gurup ise şika olduğu belirtilen; ancak belli rivāyetleri de ref' ettiği ifade edilen rāvīlerdir. Bu gurubun içerisinde büyük ḥadīş imamlarının bazılarının da isimleri yer almaktadır¹⁴⁷⁶. Meselâ Ebū Dāvud et-Ṭayālīsī'nin (204/819) binlerce ḥadīşi ezberinden okuduğundan dolayı hata edip bunların bir kısmını ref' ettiği belirtilmiştir¹⁴⁷⁷. Meselâ ed-Dāraḳuṭnī, et-Ṭayālīsī ile birlikte başka şika rāvīlerin de merfū' olarak naklettiği bir rivāyetin mevḳūf şeklini tercih etmiştir¹⁴⁷⁸.

ed-Dāraḳuṭnī'nin kendisinin de hata ederek ḥadīş ref' ettiği belirtilmiştir¹⁴⁷⁹. İbn Teymiyye (ö. 728/1327) ise el-Ḥākīm'i eserinde mevḳūf olan rivāyetleri merfū' olarak nakletmesinden dolayı tenkit etmiştir¹⁴⁸⁰. Kanaatimizce el-Ḥākīm bu rivāyetleri kendisi ref' etmemiştir. Ancak el-Buḥārī ve Muslim'in merfū' şeklini kabul etmedikleri bu rivāyetleri el-Ḥākīm araştırıp eserine almıştır¹⁴⁸¹. Kendisinin ḥadīşlerin taşhīhinde fazla gevşek davranarak za'īf, hatta mevzū' rivāyetleri de

¹⁴⁷⁶ Bkz ek: 2.

¹⁴⁷⁷ ez-Zchebī, *el-MĒān*, II, 204.

¹⁴⁷⁸ Bkz. ed-Dāraḳuṭnī, *el-İlel*, V, 85, 86. Rivāyet için bkz. et-Ṭayālīsī, *el-Musned*, s. 264, rak. 1959.

¹⁴⁷⁹ Bkz. İbn Hacer, *et-Telḥīs*, I, 172.

¹⁴⁸⁰ Bkz. İbn Teymiyye, *el-Mecmū'*, I, 254, 255; Kırbasoğlu, Hayri, *Hadis Metodolojisi*, s. 236.

¹⁴⁸¹ Örnekleri için bkz. el-Ḥākīm, *el-Mustedrak*, I, 46 (Dipnot, 8), 57 (Dipnot, 29), 73 (Dipnot 58), 100 (Dipnot 122), 110 (Dipnot 146), 156 (Dipnot 278).

eserine aldığıın belirtilmiş olması¹⁴⁸² buna işaret etmektedir. İbnu'l-Cevzî'nin, el-Buhārî ve Muslim'in şika olan bir rāvînin merfū' olarak rivāyet ettiği bir hadîsi başka rāvîlerin mevķūf olarak rivāyet etmeleri durumunda şikanın bu merfū' rivāyetini eserlerine almadıkları ifadesi de buna işaret etmektedir¹⁴⁸³. Ancak onlar her zaman böyle davranmamışlardır. Zira her ikisi de şika rāvîlerin merfū' ve mevķūf olarak naklettikleri bazı rivāyetleri eserlerine almışlar ve rāvîlerin bu konudaki ihtilāflarına işaret etmişlerdir¹⁴⁸⁴.

'Abdullāh b. Aħmed b. Hānbel, babasının da bir hadîsi ref' ettiğini belirtmiştir¹⁴⁸⁵. Bunun nedeni hata olabileceği gibi, farklı kıstaslardan hareket ederek rivāyetin merfū' olduğuna kanaat getirmiş olması da olabilir. Zira rivāyetin aslı, Ebū'd-Derdā ile hayvanlara eziyet eden bir gurup arasında geçen bir olaya dayanmaktadır¹⁴⁸⁶. el-Munzirî (ö. 656/1258) bu rivāyetin mevķūf şeklinin daha şahîh olduğunu belirtmiştir¹⁴⁸⁷. Bu anlama yakın farklı bir rivāyetin bulunması¹⁴⁸⁸, Aħmed'in bu rivāyeti de merfū' olarak zikretmesine vesile olmuş olabilir.

Ayrıca Şu'be (ö. 160/776), Ebū Hureyre'yi Ka'b'tan işittiği mevķūf rivāyetleri merfū', merfū' rivāyetleri ise mevķūf olarak nakletmesinden dolayı tedlîs yapmakla itham etmiştir¹⁴⁸⁹. Şahābeden hadîs ref' etmiş olabileceğine işaret edilen birisi de Enes'dir¹⁴⁹⁰. İbn 'Omer'in de kendi fiilini ref' ettiği ifade edilmiştir¹⁴⁹¹. Bu

¹⁴⁸² es-Suyūfî, *et-Tedrib*, I, 106.

¹⁴⁸³ İbnu'l-Cevzî, *el-Mevzū'at*, I, 33.

¹⁴⁸⁴ Örnekler için bkz. el-Buhārî, *eş-Şahîh*, (56/69, 60/9, 77/5, 78/15, 80/66, 92/10), (s. 232, 272, 494, 507, 538, 539, 591), (rak: 2886, 3363, 5790, 5991, 6408, 7083); Muslim, *eş-Şahîh*, (5/31, I, 427, rak: 612), (6/9, I, 493, rak: 710), (52/13, III, 2227, rak: 2901).

¹⁴⁸⁵ Bkz. Aħmed, *el-Musned*, VII, 595, rak: 26944.

¹⁴⁸⁶ Bkz. el-İlāriş, *el-Musned*, II, 838.

¹⁴⁸⁷ el-Munzirî, *et-Terğîb*, III, 313, 314.

¹⁴⁸⁸ Bkz. Aħmed, *el-Musned*, V, 195, rak: 17173.

¹⁴⁸⁹ Bkz. İbn Keşîr, *el-Bidāye*, VIII, 97.

¹⁴⁹⁰ Bkz. Muslim, *eş-Şahîh*, er-Ridā' 17/12, II, 1084, rak: 1461. Biz bu rivayet hakkında bilgi için ikinci bölüme bakınız.

rivāyetlerin aslının merfū' olduğunu kabul etsek bile, sonuçta şahābe rivāyetlerindeki ref' sorununa dair bir endişenin varlığını ifade ettikleri açıktır.

Bu konu ile ilgili bir diğer mesele de şikanın kendisinden hafıza ya da sayı yönünden daha güçlü olanlara muhalif kalarak bir rivāyeti merfū' ya da muttaşıl nakletmesinin kendisi için cerh kabul edilip edilmeyeceğidir. Genel kanaatin bu durumun cerh sebebi kabul edilmeyeceği yönünde olduğu ifade edilmiştir¹⁴⁹². Çünkü şika rāvilerin rivāyetlerinde bu durum nadirdir ve rivāyetin merfū' olma ihtimali zayıf da olsa vardır. Ancak bu durum bazı rivāyetleri ref' etmiş olmaları gerçeğini ortadan kaldırmaz. Bu tür rāvilerden birisi de Muḥammed b. İsmā'īl b. Ebī Semīne'dir (ö. 230/844). ez-Zehebī, şika olduğunu ve hakkında herhangi bir cerh zikredilmediğini ifade etmesine rağmen, mevķūf bir rivāyeti ref' ettiğine işaret edildiği için onu eserinde zikretmiştir¹⁴⁹³. Ancak Şu'be için de belli bir ḥadīsi ref' ettiği belirtilmiş olmasına rağmen aynı uygulamaya gidilmemiştir. Juynboll ise farklı bir delilden hareket ederek, ḥadīs ref' edenlerle ilgili olarak zikrettiği bazı rāvilerin listesine Şu'be'yi de eklemiştir¹⁴⁹⁴. Juynboll'un delil olarak kullandığı rivāyeti şöyle dir: " حدثني أبي قال: قيل لغندر: كان شعبة يرفعه قال: كان يرى أنه مرفوع كان يهابه-يعنى حديث شعبة عن الحكم عن ¹⁴⁹⁵ القاسم بن مخيمرة عن شريح بن هانء عن علي في المسح". Bu rivāyetin devamında Şu'be'nin bu ḥadīsi merfū' olarak gördüğünün belirtilmiş olması, burada rivāyetin merfū' olduğu yönünde bir içtihadın var olduğuna delâlet etmektedir. Mest üzerine mesḥetmekle alakalı olan bu rivāyet farklı rāvilerden merfū' olarak nakledilmiş; ancak şihḥati konusunda ihtilâfa düşülmüştür¹⁴⁹⁶. Bu rivāyetin aynı isnādla geçtiği ilk kaynak Ebū Yūsuf'un (ö. 182/798) el-Āṣār'ıdır ve orada biraz farklı bir metinle mevķūf olarak

¹⁴⁹¹ Bkz. el-Buḥārī, *es-Şahīḥ*, el-Ezān 10/86, s. 59, rak: 739.

¹⁴⁹² Bkz. es-Suyūṭī, *et-Tedrib*, I, 223.

¹⁴⁹³ Bkz. ez-Zehebī, *el-Mēān*, III, 492.

¹⁴⁹⁴ Juynboll, G. H. A., *Hadis Tarihi*, s. 54.

¹⁴⁹⁵ Aḥmed, *el-İlel*, I, 298; el-Buḥārī, *et-Tarihü'l-Kebīr*, IV, 228.

¹⁴⁹⁶ Bkz. geniş bilgi için bkz. İbn Ḥacer, *et-Telḥīs*, I, 249..

nakledilmiştir¹⁴⁹⁷. Bu rivāyeti Şu'be'nin ref' etmiş olabilmesi ihtimali ise çok zayıf bir ihtimaldir. Zira Şu'be dışında başka rāviler de bu rivāyeti merfū' olarak nakletmişlerdir¹⁴⁹⁸. Belirtildiği gibi Şu'be görüşünü rivāyetin merfū' olduğu yönünde kullanmış; ancak rivāyeti kendisi ref' etmemiştir. Zira bu rivāyet eş-Şeybānī tarafından da 'Omer'den merfū' olarak nakledilmiştir¹⁴⁹⁹. Ayrıca Şu'be bu rivāyeti başka bir şahābiden de merfū' olarak nakletmiştir¹⁵⁰⁰. Ayrıca bu konu şahābe arasında ihtilāf edilmiş bir konu olduğundan farklı görüşler belirtilmiştir¹⁵⁰¹. Meshī kabul etmediği belirtilen birkaç şahābe bulunduğu dair rivāyetlerin de şahīh olmadığının belirtilmiş¹⁵⁰² olması Şu'be'nin rivāyetin merfū' olduğu yönündeki görüşünü desteklemekte, Juynboll'un görüşünü ise zayıflatmaktadır. Şu'be bir başka rivāyetin kendi hafızasında merfū' olarak kaldığını; ancak başkalarının bunu mevķūf olarak naklettiklerini belirtmiş olması¹⁵⁰³, rivāyetlerin ezberlenmesinde hafızadan doğan bazı farklılıkların ref' probleminin ortaya çıkmasında etkili olduğunu göstermektedir. el-'Uķaylī'nin mest ile alakalı bu rivāyetin Enes'in fiili olarak nakletmesini gerekçe gösterip, İsmā'il b. Şābit'i hadīsi ref' etmekle itham etmiş olması¹⁵⁰⁴; ancak Şu'be'yi bu rivāyeti ref' edenler arasında zikretmemiş olması, hadīş alimlerinin uygulamalarını nadirattan saymaları veya içtihadattan kaynaklanıyor kabul etmeleri olsa gerektir. Bir diğer ihtimal de, rivāyetlerin isnādlarının farklı olmuş olması olabilir.

¹⁴⁹⁷ Bkz. Ebū Yūsuf, *el-Āşār*, s. 14, 15.

¹⁴⁹⁸ Bkz. Ahmed, *el-Musned*, I, 155, rak: 750, 751; Muslim, *eş-Şahīh*, eṭ-Ṭahāre 2/25, I, 32, rak: 276. Şu'be'nin bu rivāyeti merfū' olarak nakli için bkz. İbn Māce, *es-Sunen*, I/86, I, 183, rak: 552.

¹⁴⁹⁹ Bkz. eş-Şeybānī, *el-Āşār*, I, 13-16.

¹⁵⁰⁰ Bkz. Ebū Dāvud, *es-Sunen*, I/60, I, 109, rak: 157.

¹⁵⁰¹ Bkz. Mālik, *el-Muvatta*, eṭ-Ṭahāre 2/8, I, 36.

¹⁵⁰² Geniş bilgi için bkz. İbn Hacer, *et-Telhīs*, I, 245-255.

¹⁵⁰³ Bkz. ed-Dārimī, *es-Sunen*, I, 270, rak: 1107.

¹⁵⁰⁴ el-'Uķaylī, *eḏ-Ḍu'afā*, I, 79; İbn Hacer, *el-Lisān*, I, 397. Farklı bir örnek için bkz. a.e., III, 488.

Yahyā b. Sa'īd (ö. 198/813) ise: “عن قتادة قال قلت لجابر بن زيد ما يقطع الصلاة قال كان ابن عباس عن قتادة قال قلت لجابر بن زيد ما يقطع الصلاة قال كان ابن عباس = atāde: Cābir b. Zeyd'e namazı ne bozar diye sordum. Bana, İbn 'Abbās'ın hayızlı kadın ve köpek dediğini söyledi¹⁵⁰⁵” rivāyetini Şu'be'nin ref ettiğini belirtmişlerdir¹⁵⁰⁶. atāde'nin bu rivāyeti Abdullah b. Muğaffel'e de isnād etmiş olması¹⁵⁰⁷, şāhābe tabakasından emin olmadığını göstermektedir. atāde mudellis olarak nitelenen ve bazı hādīsleri ref etmiş olabileceğine işaret edilen birisidir¹⁵⁰⁸. Dolayısıyla bu rivāyetin senedindeki sorunun kendisinden de kaynaklanmış olması muhtemeldir. Ancak Ebū Dāvud rivāyeti Şu'be aracılığıyla da mevķūf olarak naklettikten sonra üç şıa rāvī olan Sa'īd (ö. 156/772), Hişām ed-Destevāī (ö. 154/770), ve Hemmām b. Yaḥā (ö. 165/781)'ın da bu rivāyeti atāde'den mevķūf olarak naklettiklerini belirterek, rivāyeti Şu'be'nin ref ettiğine işaret etmiştir¹⁵⁰⁹. Bu rivāyet Şu'be zikredilmeden, İbn 'Abbās'tan içerisinde “أحسبه عن رسول الله” şeklinde bir ifadeyle de nakledilmiştir. Ebū Dāvud'un belirttiğine göre, rivāyetin bu şekilde merfū olarak naklinden sorumlu olan İbn Ebī Semīne (ö. 230/844)'dir¹⁵¹⁰.

Hz. 'Āiše'nin bu rivāyete itiraz etmiş olması ve kendisinden bu rivāyete aykırı farklı rivāyetlerin nakledilmiş olması, rivāyetin merfū şeklinin şāḥiḥ olmadığını

¹⁵⁰⁵ en-Nesāī, *es-Sunen*, el-ıble 9/7, II, 64, rak: 749; Ebū Dāvud, *Sunen*, eş-Şalā 2/110, I, 453, rak: 703.

¹⁵⁰⁶ Bkz. en-Nesāī, *es-Sunen*, el-ıble 9/7, II, 64, rak: 749; Ebū Dāvud, *es-Sunen*, eş-Şalā 2/110, I, 453, rak: 703. Rivāyetin merfū şekli için ise bkz. İbn Māce, *es-Sunen*, İāmetu'ş-Şalā 5/38, I, 305, rak: 949.

¹⁵⁰⁷ Bkz. İbnu'l-Cevzī, *et-Taḥkīk*, I, 425.

¹⁵⁰⁸ Bkz. İbn Hacer, *et-Tehzīb*, IV, 543; en-Nevevī, *eş-Şerḥ*, XIV, 48.

¹⁵⁰⁹ Bkz. Ebū Dāvud, *es-Sunen*, 2/110, I, 452, 453, rak: 703.

¹⁵¹⁰ Bkz. Ebū Dāvud, *es-Sunen*, 2/110, I, 453, 454, rak: 704. Ebū Dāvud bu görüşünün gerekçesi olarak, bu rāvīnin ezberinden rivāyette bulunmasını göstermiştir. ez-Zehabī de hakkında cerḥin varit olmadığını belirtip, tenkit sebebi olarak sadece konumuz olan rivāyeti zikretmiştir. Bkz. *el-Mīzān*, III, 482.

göstermektedir¹⁵¹¹. Buna rağmen hiç kimse Şû'be'yi hadîs ref' etmekten dolayı cerh etmemiştir¹⁵¹². Zira belirttiğimiz gibi bu durum şîkaların rivâyetlerinde nadir olarak yer almıştır. Dolayısıyla râvînin şîka olması onun hatasız olduğu anlamına gelmemektedir. İbn 'Adî, Bağdatlıların mursel hadîsleri muttasıl hale mevķûf rivâyetleri merfû' hale dönüştürdüklerini ifade etmiş¹⁵¹³, Bağdatlılarla olan ilişkisi neticesinde el-Ma'merî'nin (ö. 295/907) de bunu yapmaya başladığını belirtmiştir¹⁵¹⁴.

Bu durum ref' olgusunun sadece hadîs ref' etmekle itham edilen ya da za'îf olduğu belirtilen râvîler için söz konusu olmadığını, şîka râvîlerin de rivâyetlerini kapsadığını göstermektedir. Za'îf bir râvînin belli bir rivâyeti ref' ettiğinin belirtilmesi durumunda ise bu râvînin bu yönden de cerh edildiğine işaret edilmiş olur¹⁵¹⁵.

Âlimler bir râvîyi ref' ile itham ederken iki temel kıstas kullanmışlardır. Bunlardan birincisi, mevķûf hali maħfûz olan bir rivâyeti merfû' olarak nakletmek; diğeri ise bir rivâyeti ref' etmekte mutâba'asız kalmaktır¹⁵¹⁶. Zikrettiğimiz bu durumun cerh sebebi sayılabilmesi için, bunun belirgin bir orana ulaşması şartı koşulmuş olmasına rağmen¹⁵¹⁷ bu oranın ne olduğu net olarak otaya konmamıştır. Râvîler hakkındaki ihtilâfın kaynaklarından birisi de bu belirsizlik olmalıdır.

---

¹⁵¹¹ Bkz. Ebû Yûsuf, *el-Âşâr*, s. 47; Ebû Dâvud, *es-Sunen*, eş-Şalât 2/112, I, 456, 457, rak: 710-714; ez-Zerkeşî, *el-İcâbe*, s. 113, 114.

¹⁵¹² Bkz. İbn Hacer, *et-Tehzîb*, 498-503.

¹⁵¹³ İbn 'Adiyy, *el-Kâmil*, II, 337, VI, 61; ez-Zehebî, *es-Siyer*, XIII, 513.

¹⁵¹⁴ İbn 'Adiyy, *el-Kâmil*, III, 195.

¹⁵¹⁵ Örnekler için bkz. ez-Zehebî, *el-Mizân*, I, 108; İbn Hacer, *el-Lisân*, I, 327, III, 222.

¹⁵¹⁶ Bkz. el-'Ukaylî, *ed-Du'afâ*, III, 228.

¹⁵¹⁷ Bkz. İbn Hacer, *el-Lisân*, I, 12, 13.

Ref ile itham edilmiş râvilerden biri Muslim'in ve Sunen sahiplerinin kendisinden hadîs nakletmiş oldukları¹⁵¹⁸ 'Alî b. Zeyd b. Cud'ân'dır (ö. 129-131/746-748). İbn Hacer Tehzîb'inde el-Buhârî'nin de kendisinden hadîs naklettiğine işaret eden (±) rumuzu kullanmış¹⁵¹⁹; ancak gerek el-Buhârî'nin ricâli ile ilgili kaynaklarda gerekse bilgisayarda yaptığımız taramada bu eserde onun herhangi bir rivâyetine rastlayamadık. Ayrıca ez-Zehebi'nin Mizân'ında el-Buhârî'ye işaret edilmemiş olması bunun hata olduğunu göstermektedir¹⁵²⁰. 'Alî b. Zeyd, mevzû hadîs kaynaklarında da zikredilmiş bir râvidir¹⁵²¹. Şu'be tarafından "raffâ" olmakla itham edilmiş¹⁵²² olmasına rağmen Kutub-i hamse dâhil birçok hadîs kaynağında rivâyetleri nakledilmiştir. et-Tirmizî, Şu'be'nin bu görüşünü naklettiği halde 'Alî b. Zeyd b. Cud'ân'ın rivâyetlerini eserine almıştır. Keza şadûk olmasına rağmen, başkalarının mevku'f olarak naklettiği bazı rivâyetleri merfû haliyle naklettiğini belirtmiştir¹⁵²³. İbnu'l-Cevzî, onu bazı rivâyetlerin illeti olarak da zikretmiştir¹⁵²⁴. Aḥmed b. Ḥanbel de za'îf olduğunu belirtmesine rağmen rivâyetlerini eserine almıştır¹⁵²⁵.

Yine Şu'be tarafından "raffâ" olmakla itham edilen bir başka râvî ise Yezîd b. Ebî Ziyâd (ö. 136/753)'dir ve çeşitli gerekçelerle cerḥ edildiği gibi bazı âlimlerce tevşîk de edilmiştir¹⁵²⁶. Şu'be bu râvînin raffâ olduğunu belirttiği halde kendisinden

¹⁵¹⁸ Bilgisayar programından elde ettiğimiz verilere göre bu râvînin kaynaklara göre rivâyet sayısı şöyledir: Muslim:1, et-Tirmizî: 32, en-Nesâi: 2, Ebû Dâvud: 19, Aḥmed: 314.

¹⁵¹⁹ İbn Hacer, *et-Tehzîb*, IV, 204.

¹⁵²⁰ ez-Zehebi, *el-Mizân*, III, 127.

¹⁵²¹ Bkz. İbnu'l-Cevzî, *el-Mevzû'ât (e)*, II, 267.

¹⁵²² İbn 'Adiyy, *el-Kâmil*, VI, 334, 335; et-Tirmizî, *es-Sunen*, V, 45; ez-Zehebi, *el-Mizân*, I, 127; İbn Hacer, *et-Tehzîb*, IV, 204.

¹⁵²³ Bkz. et-Tirmizî, *es-Sunen*, V, 45; İbn Hacer, *et-Tehzîb*, IV, 204.

¹⁵²⁴ Bkz. İbnu'l-Cevzî, *el-İlel*, I, 106, 332.

¹⁵²⁵ ez-Zehebi, *el-Mizân*, III, 127-129.

¹⁵²⁶ İbn Hibbân, *el-Mecrûhîn*, III, 99-101; ez-Zehebi, *el-Mizân*, IV, 423-425; İbn Hacer, *et-Tehzîb*, VI, 207-209, 230.

rivāyette bulunmuştur¹⁵²⁷. Bu durum ref ile itham edilen rāvīlerin rivāyetlerinin tümünün terk edilmediğini göstermektedir. İbnu'l-Cevzī bu rāvīnin de bazı rivāyetlerini mevzū⁴ olarak değerlendirmiştir¹⁵²⁸. Bu rāvīnin rivāyetleri üzerinde yaptığımız inceleme neticesinde rivāyetlerinin çoğunda kendisine mutāba'a edildiğini; ancak bazı rivāyetlerinde yalnız kaldığını tespit ettik.

Tābi'undan olan İbrāhīm b. Muslim el-Hece'ri de Sufyān¹⁵²⁹, Aḥmed b. Ḥanbel, el-Fesevī (ö. 277/890), el-Ezdī (ö. 374/984) tarafından açıkça raffā' olmakla itham edilmiştir ve el-Bezzār başkalarının mevķūf olarak naklettiği rivāyetleri onun merfū' olarak naklettiğini belirtmiştir¹⁵³⁰. İbn 'Adī ise rivāyetlerinin düzgün olduğunu; ancak Ebū'l-Aḥvaş¹⁵³¹ aracılığı ile 'Abdullāh b. Mes'ūd'tan fazla rivāyette bulunmasından dolayı tenkide uğradığını belirtmiş; fakat dikkate değer mufesser sayılabilecek başka bir cerḥ sebebi zikretilmemiştir. Sufyān b. 'Uyeyne'nin, İbrāhīm'in kitabında bulunan rivāyetlerden merfū' ve mevķūf olanları birbirinden ayırarak rivāyetlerini tashih ettiği de nakledilmiştir¹⁵³². Ebū'l-Aḥvaş ise şika olmasına rağmen meşhur kuşşāşlardan ve 'Alī taraftarlarından birisi olduğunun belirtilmiş olması¹⁵³³, cerḥ edilmesinde siyasi bir amaç olabileceği ihtimalini gündeme getirmektedir. es-Saḥr'ın bilgisayar programına göre İbrāhīm b. Muslim el-Hece'ri'den sadece İbn Māce, ed-Dārimī ve Aḥmed rivāyette bulunmuştur¹⁵³⁴. İbn Māce'de yer alan rivāyetlerinin birisi Şu'be kanalıyla nakledilmiştir¹⁵³⁵. Ancak

---

¹⁵²⁷ el-'Uḳaylī, *eḏ-Du'afā*, III, 229.

¹⁵²⁸ Bkz. İbnu'l-Cevzī, *el-Mevzū'ūt* (c), II, 130, 389, 605, III, 206.

¹⁵²⁹ el-'Uḳaylī, *et-Du'afā*, I, 66. Burada Sufyān b. 'Uyeyne'nin kendisine ḥadīşleri ref etmemesi konusunda nasihatte bulunduğu da belirtilmiştir.

¹⁵³⁰ Bkz. İbn Ḥacer, *et-Tehzīb*, I, 107, 108.

¹⁵³¹ Ebū'l-Aḥvaş'ın ismi 'Avf b. Mālik'dir ve tābi'ün tabakasındandır.

¹⁵³² Bkz. İbn Ḥacer, *et-Tehzīb*, I, 108.

¹⁵³³ Bkz. İbn Ḥacer, *et-Tehzīb*, IV, 424.

¹⁵³⁴ Rivāyet sayıları şöyledir: a: 25, k: 4, dr: 4.

¹⁵³⁵ Bkz. İbn Māce, *es-Sunen*, rak: 777.

Şu‘be’den gelen bu rivāyet mevķūftur. Aħmed’in Musned’inde yer alan rivāyetlerinin bir kaçı dışında hepsi Ebū’l-Aħvaş aracılığı ile İbn Mes‘ūd’tan nakledilmiştir¹⁵³⁶. Bu durum rāvī ve rivāyetlerine bakış açısının kişilerin kanaatine göre değişiklik arz ettiğini göstermektedir.

Bazen za‘if olduğu belirtilen rāvīlerin rivāyetlerine örnek gösterilirken, başkalarının mevķūf olarak naklettiği bir rivāyeti merfū‘ olarak nakletmeleri gösterilmiştir¹⁵³⁷. Bu durum za‘if rāvīlerin ref‘ ile de itham edildiklerini gösterir. Rāvīler ya ‘adālet ya da zabt yönünden cerħ edilirler. Bir rāvī ‘adālet yönünden cerħ edilmişse bu durumda rāvīnin rivāyetleri kasıtlı olarak ref‘ etmiş olabileceği ihtimali güç kazanır. Eęer zabt yönünden cerħ edilmişse, bu durumda rivāyetlerinde ref‘ sorununun hata ile ortaya çıkmış olması ihtimali güç kazanır. Bu her iki rāvī türünü içeren rivāyetlerden biri: “قال علي رضي الله عنه لا صلاة لجار المسجد إلا في المسجد = *Mescide komşu olanın namazı; ancak mescitte olur*¹⁵³⁸” rivāyetidir. Bu rivāyetin merfū‘ isnādlarında za‘if rāvīlerden Suleymān b. Dāvud el-Yemāmī¹⁵³⁹ ve Muhammed b. Miskīn (ö. 279/892)¹⁵⁴⁰ vardır. Ayrıca merfū‘ gelen başka bir varyantında hadīş uydurmakla bilinen ‘Omer b. Rāşid vardır¹⁵⁴¹. Üstelik İbn Hacer ve el-Beyhaķī şaħilħ olan şeklinin mevķūf hali olduğunu söylemişlerdir¹⁵⁴².

Ref‘ nedeni ile birçok rāvīnin cerħ edilmiş olması ref‘in azımsanmayacak bir boyuta ulaştığını göstermektedir. Ālimlerimiz bu soruna karşı tamamen duyarsız kalmamış olmaları, sorunun olumsuz etkilerini kısmen azaltmıştır. Ancak bu

¹⁵³⁶ Bkz. rak: Aħmed, *el-Musned*, I, 631, 634, 641, II, 23-25, 51, rak: 3616, 3629, 3668, 3670, 3671, 4244, 4245, 4246, 4248, 4249, 4250, 4251, 4252, 4243, 4254, 4256, 4257, 4401.

¹⁵³⁷ Bkz. İbn Hacer, *el-Kāfī*, s. 11.

¹⁵³⁸ Rivāyeti için bkz. el-Beyhaķī, *es-Sunen*, III, 57.

¹⁵³⁹ el-Beyhaķī, *es-Sunen*, III, 175; ez-Zehebī, *el-Mizān*, II, 202.

¹⁵⁴⁰ ez-Zehebī, *el-Mizān*, IV, 36. ez-Zehebī tercümesinde bu rivāyetini de zikretmiştir. Bu durum ref‘ nedeni ile de Cerħ edildiğine işaret etmektedir.

¹⁵⁴¹ Bkz. İbn Hacer, *el-Kāfī*, s. 11.

¹⁵⁴² el-Beyhaķī, *es-Sunen*, III, 57; İbn Hacer, *el-Kāfī*, s. 11.

gayretler yaşanan tartışmalarda görüldüğü gibi ref ile ilgili yaşanan sorunları çözmeye yeterli olmamıştır. Biz bu araştırmamıza ref sebebiyle cerh edilmiş râvîlere dair bir ek ilave ettik. Bu ekte 128 râvînin ismi bulunmaktadır ve bu ekte yer alan râvîler ışığında şunları söyleyebiliriz:

1. Ref ile itham edilen râvîler sahabe dâhil tüm tabakalardaki râvîleri içermektedir.
2. Bu râvîlerin rivâyetleri meşhur hadis kaynaklarının hepsinde bulunmaktadır.
3. Bu râvîler değişik bölgelere dağılmışlardır. Dolayısıyla ref sorunu belli bir bölgenin râvîleriyle de sınırlı değil, İslam coğrafyasının geneli ile ilgili bir sorundur.

IV. Probleminin Boyutu ve Muhtemel Etkileri

Birçok rivâyetlerde ref probleminin yaşandığı gerek âlimlerin açıklamaları gerekse bazı rivâyetlerle ilgili yaptıkları değerlendirmelerde açık olarak görülmektedir. Ancak bu değerlendirmeler bazı rivâyetlerle sınırlı bırakılmış ve problemin boyutunu net olarak ortaya koyacak herhangi bir değerlendirme yapılmamıştır¹⁵⁴³. Yalnız el-Hâkim birkaç örnek sunduktan sonra bu tür örneklerin pekçok olduğunu söylemiştir¹⁵⁴⁴. Ayrıca mevķūf rivâyetleri bir araya getirmek için yapılmış olan iki çalışmanın varlığı, bu sorunun farkında olduğunu göstermektedir. Bu çalışmalardan birincisi Ebū Hıfş ‘Omer b. Bedr el-Mavşilî’nin (ö. 622/1225) “*el-Vuķūf ‘ale’l-Mevķūf*” isimli eseridir¹⁵⁴⁵. Ancak bu çalışma, merfū olarak nakledildikleri için mevzū olarak değerlendirilmiş mevķūf ve maķtū rivâyetleri içerdiğinden, bunların boyutu hakkında yeterli bilgi vermemektedir. Zira ref edilmiş

¹⁵⁴³ Kırbaşoğlu, M. Hayri, *Hadis Metodolojisi*, s. 256.

¹⁵⁴⁴ el-Hâkim, *el-Medħal*, s. 167, 168.

¹⁵⁴⁵ el-Mavşilî bu tür rivâyetleri “*el-Vuķūf ‘ale’l-Mevķūf*” isimli bir eserde toplamıştır. Bkz. es-Suyūti, *et-Tedrib*, I, 195.

tüm mevķūf rivāyetleri mevzū‘ olarak deęerlendirmek, tüm ālimlerin gōrüşü deęildir. Bu eser toplam 152 ĥadīsi ihtiva etmektedir. Bu konu ile alakalı ikinci bir çalıřma ise İbn Ĥacer’e ait olan “*Ma’rifetu’l-Vuķūf mā fi Şaĥīḥ-i Muslim mine ’l-Mevķūf*” isimli eser olup bu eserde 192 ĥadīş ele alınmıřtır¹⁵⁴⁶. Ancak bunların çoęu merfū‘ rivāyetler içerisinde yer almıř řaĥābe yorumları tarzındadır ve bu eseri telif etmesinin sebebi ise İbnu’ş-Şalāḥ’ın, Muslim’in eserinde mevķūf rivāyetin olmadığı iddiasına cevap vermektir¹⁵⁴⁷. Bu her iki eser de özde ref‘ probleminin boyutu ile ilgili olmadığından, bu konuda bir fikir yürütmemize yardımcı olacak mahiyette deęildirler.

Ref‘ probleminin boyutunu tam olarak tespit edilebilmesi için merfū‘ ĥadīş kapsamına giren rivāyetlerin sayısı ile ref‘ edilen mevķūf ve maķtū‘ rivāyetlerin sayısının tespit edilerek merfū‘ ĥadīş kapsamına giren rivāyetlerden, ref‘ edilen rivāyetlerin sayısından çıkarılarak oranlarının tespit edilmesi gerekir. Bu ise řu anda bizim başarılabilieceęimiz bir řey deęildir.

İbn Ĥazm, aslı mevķūf olmasına raęmen merfū‘ olarak kabul edilen rivāyetlerin toplanması durumunda, bunların ciltler dolusu olduęunun gōrüleceęini ifade etmiřtir¹⁵⁴⁸. Bu açıklama sadece ĥukmen merfū‘ rivāyetleri içermektedir. Bunların içerisine isnādlarına müdahale edilerek merfū‘ hale getirilen rivāyetleri de kattıęımızda bu sayı daha büyük rakamlara ulařacaktır.

Ref‘ sorununun boyutu, rivāyetlere bakıř açısına da baęlı bir sorundur. Ĥadīş ālimlerinin gōrüşü olarak nakledilen “*Rivāyetin mevķūf ve merfū‘ varyantının bulunması durumunda, mevķūf hali tercih edilir*” gōrüşünü kabul etmemiz durumunda elimizdeki kaynaklarda bulunan rivāyetlerin çoęunun sonradan ref‘ edildięini kabul etmek zorunda kalırız. Zira sadece ‘Abdurrazzāk ve İbn Ebī

---

¹⁵⁴⁶ Bu kitap Muessesetu’l-Kutubi’ş-Şeķāfiyye tarafından, ‘Abdullāḥ el-Leyşi’nin tahkiki ile h. 1406 da Beyrut’ta basılmıştır.

¹⁵⁴⁷ İbn Ĥacer, *el-Vuķūf*, s. 25, 27.

¹⁵⁴⁸ İbn Ĥazm, *el-İĥkām*, I, 205.

Şeybe'nin Muşannaf'larını ve eṭ-Ṭahāvī'nin Ma'ānī'l-Aṣār'ını ve el-Beyhaḳī'nin "es-Sunenu'l-Kubrā" isimli eserini taramamız durumunda bile her bābta zikredilen merfū' rivāyetlerle beraber aynı konu ile ilgili mevḳūf veya maḳtū' rivāyetlerin de zikredildiğini görmek mümkündür. Dolayısıyla bir rivāyetin hem mevḳūf hem de merfū' olarak rivāyet edilmesi durumunda, mevḳūf hali tercih edilir görüşünde olanlara göre bize ulaşan merfū' rivāyetlerin çoğunun mevḳūf sayılması gerekir ki, bu görüşü savunanlar dahi bu görüşlerinin gereği doğrultusunda hareket etmemişlerdir.

Bir rivāyetin merfū' ve mevḳūf olarak nakledilmesi durumunda, merfū' rivāyetin kabul edileceği görüşünde olanlara göre ise elimizdeki rivāyetlerin çok azının mevḳūf sayılması gerekir. Zira mevḳūf rivāyetlerin çoğunun merfū' şekilleri de vardır. Rivāyetlerin tarihi arka planını ve ḥadīş âlimlerinin uygulamalarını dikkate aldığımızda, bu görüşün de şihḥatli olmadığı açıkça görülecektir. Bu tür rivāyetlerin kabulü ya da reddi için ileri sürülen farklı şartları dikkate almamız durumunda ise ileri sürülen şartlara göre kapsam genişleyip daralacaktır.

Rāvī tasarrufları ile ref' edilen rivāyetler, ḥukmen merfū' olarak kabul edilen rivāyetler, şīḡaları nedeni ile merfū' kabul edilen rivāyetler ve de içerisinde rivāyetin ref' edildiğini ima eden ifadelerin bulunduğu rivāyetleri hep birlikte düşündüğümüzde, ref' sorununun küçümsenemeyecek sayıdaki rivāyetleri ilgilendirdiğini söyleyebiliriz. Bu sorunun şīḡa rāvīlerin de rivāyetlerinde yaşanmış olması, sorunun boyutunu ve ehemmiyetini daha da büyötmektedir. Sonuç olarak ref' probleminin boyutu ile ilgili bir takım tahminler ileri sürebilmemiz mümkün ise de kesin bir rakam belirleyemeyeceğimizi itiraf etmek zorundayız. Ancak ref' nedeni ile cerḥ edilmiş rāvīlerin kaynaklarda yer alan rivāyetlerinin sayısı ve de içerisinde rivāyetlerin ref' probleminin varlığına dair ifadelerin bulunduğu rivāyetlerin sayısı bize bu konu da bir fikir vermesi mümkün ise de, bunlardan elde edilecek sonuçların da nihayi sonuçlar olamayacağı açıktır. Hadis kaynaklarının ve rivāyetlerin çokluğu, aynı rivāyetlerin hem aynı hem de farklı kaynaklarda mükerrer olarak bulunması ve de rāvīlerin rivāyetlerinin kaynaklardaki dağılımı, bu çalışmanın imkânları açısından bu konuyu sonuçlandırabilmezi imkânsız kılmaktadır. Bu belirsizlikten dolayı, bir ihtiyat olarak her rivāyetin sonuç bölümünde belirlediğimiz kıstaslara dayalı olarak

ref problemi açısından incelenmesi gerektiğini söyleyebiliriz ve bunun gerekçelerini de şöylece özetleyebiliriz:

1. Terimler oluşturulurken, Rasûlullâh (s.a.v.)'a ait olmayan rivâyetler merfû' hadîs kapsam içine alınmış ve Rasûlullâh (s.a.v.)'a ait rivâyetlermiş gibi değerlendirilmiştir.
2. Birçok rivâyet çeşitli nedenlerle ref' edilmiş; ancak terğîb ve terhîb anlayışı ve mezhep kaygısı ile metinlerin içeriği dikkate alınarak merfû' olma ihtimali zayıf olan bazı rivâyetlerin merfû' olduklarına hükmedilmiştir.
3. Rivâyetler değerlendirilirken birtakım genel kurallardan hareket edilerek rivâyetlerin farklı özellikleri gözardı edilmiştir.
4. Ref' bağlamında rivâyetler ele alınırken râvî tasarruflarının arka planı ihmal edilerek, rivâyetlerin tarihi olaylarla olan bağlantısı yeteri kadar dikkate alınmamıştır.
5. Bazı âlimler hadîs kaynaklarına ve hadîs âlimlerinin gayretlerine takdirin ötesinde aşırı muhafazakâr bir anlayışla yaklaşarak, şıka râvîlerin rivâyetlerinde beşeri zaafiyetlerden doğabilecek olumsuzlukları göz ardı etmişlerdir.
6. Hadîs kaynaklarında mevķûf ve maķtû' olarak bulunan bazı rivâyetler, fıkhî ve fıkhî uşûlüne dair kaynaklarda merfû' olarak nakledilmiştir.

Ref' sorunu ile ilgili tüm bu olumsuzlukları dikkate aldığımızda, neredeyse hiçbir rivâyetin yeniden tetkik edilmeden kabul edilemeyeceği görüşünün haklılığı ortaya çıkmaktadır¹⁵⁴⁹.

Bu tezimizde ele aldığımız rivâyetler açısından bir değerlendirme yapacak olursak, şu sonuçlara ulaştığımızı söylemek mümkündür:

---

¹⁵⁴⁹ Bkz. Kırbaşoğlu, M. Hayri, *Metodoloji Sorunu*, s. 286.

1. Ref' sorunu hadîs kaynaklarının genelinde ve bu kaynaklarda yer alan konuların hemen hemen tümünde söz konusu olmaktadır.
2. Ref' sorunu ile ilgili hadisler içerik itibari ile tefsir, fıkıh, akâid, zühd ve ahlak dâhil olmak üzere değişik konularla ilgili rivâyetleri için söz konusudur. Dolayısıyla bu konularla ilgili telif edilen eserlerdeki rivâyetler ihtiyatla karşılanmalı ve bu tür eserlerin tahkik veya tahrici yapılırken mutlaka ref' sorunu açısından da incelenmeleri gerekmektedir.
3. Aslının mevķūf olduğu tespit edilmiş birçok rivâyet farklı kaynaklarda Hz. Peygambere ait söz veya fiillermiş gibi nakledilmiş ve de bunlara bazı hükümler bina edilmiştir. Dolayısıyla gerek bu tezimizde tespit ettiğimiz rivâyetlere bina edilmiş hükümler, gerekse yeni çalışmalarda ortaya çıkacak sonuçlara göre, bazı düşünce ve algılamalarda tashihe gidilmesi gerekecektir.

Bu tezde incelediğimiz ve aslının mevķūf olduğu sonucuna vardığımız, aşağıda zikredeceğimiz konulardaki rivâyetlere bina edilmiş hükümlerle yorumların yeniden gözden geçirilerek tashihe gidilmesi gerektiği kanaatindeyiz:

1. “*Güneşle ısıtılan suyla temizlik yapılamayacağı*” rivâyeti.
2. “*Hz. İsa'nın yeryüzüne ineyeceği*” rivâyeti.
3. “*Velisiz nikâhın sahih olamayacağı*” rivâyetleri.
4. “*Miktarı iki kulle olan suyun içine ne atılırsa atılsın kirlenmeyeceği*” rivâyetleri.
5. “*Ey Allah'ın Rasulü! Buđa'ā kuyusundan abdest alalım mı? Onun içine modezler (petler), köpek cesetleri ve kokuşmuş şeyler atılır*” denildi ve bunun üzerine Rasūlullāh (s.a.v.): “*Su temizdir ve onu hiçbir şey kirlletmez*” dedi” rivâyeti.
6. “*İdarecisi kadın olan kavmin iflah olmayacağı*” rivâyeti.
7. “*Kadının aklının ve de dininin noksan olduğu*” rivâyeti.

8. *“Hayızın kadına bir ceza olarak verildiği ve Allah'ın kadını geriye ittiği gibi geriye itilmesi gerektiği” rivāyeti.*
9. *“Namaz kılmayan ve de zekât vermeyenlerle savaşılabileceği” rivāyeti.*
10. *“Ganimetten çalanın boynunun vurulacağı” rivāyeti.*
11. *“İmanın artıp eksildiği veya artmayıp eksilmediği” rivāyetleri.*
12. *“Ehlik kitabın yolun dar tarafına itilmesi gerektiği” rivāyeti.*
13. *“Musa'nın ölüm meleğinin gözünü çıkardığı” rivāyeti.*
14. *“Başını imamdan önce kaldıranın başının ya da suretinin eşek başına veya suretine tahvil edilebileceği” rivāyeti.*
15. *“Allah'ın toprağı Cumartesi yarattığı” rivāyeti.*
16. *“Ölüyü taşıyanın yıkanması gerektiği” rivāyeti.*
17. *“Sabah olmadan önce oruca niyet edilmemişse orucun geçerli olmayacağı” rivāyeti.*
18. *“Hadislerin yazılması gerektiği veya yazılmaması gerektiği” rivāyetleri.*
19. *“Müslümanların güzel gördüğü Allah katında güzel olduğu, çirkin gördüğünün de çirkin olduğu” rivāyeti.*
20. *“Cehennem bin zincirle çekilerek getirileceği” rivāyeti.*
21. *“Ölünün üç kere tüsüleneceği” rivāyeti.*
22. *“Allah'ın ahirette görüleceği” rivāyetleri.*
23. *“Zina eden, hırsızlık yapan ve içki içenin bu eylemleri gerçekleştirdiği esnada mümin olmadığı” rivāyeti.*
24. *“Salihlerin zikri esnasından rahmetin indiği” rivāyeti.*
25. *“Zekâtı verilmeyen malın kıyamet günü yılan suretinde gelip sahibini sokacağı” rivāyeti.*
26. *“Allah tarafından denizdeki canlıların insanlar için boğazlandığı” rivāyeti.*

27. “Kişinin kendi Nikâh altında bulunmayan kadının boşayamayacağı ve mülkiyeti altında olmayan köleyi azat edelemeyeceği” rivâyeti.
28. “Allah sözü amelsiz, söz ve ameli niyetsiz, söz, amel ve niyeti ise kitap ve sünnete uymadan kabul etmeyeceği” rivâyeti.
29. “Sevilen kişinin sevgisinde ve nefret edilen kişinin nefretinde boşluk bırakılması gerektiği” rivâyeti.
30. “Rasûlullâh (s.a.v.) misvakını kâtiplerin kalemi koydukları gibi kulağının arasına koyardı” rivâyeti.
31. “Rasûlullâh (s.a.v.) kıldığı her farz namazda kunût duası okurdu” rivâyeti
32. “Her kim iman ederek ve Allah’tan sevabını bekleyerek cenazenin dört köşesinde tutup taşırsa Allah kırk büyük günahını siler” rivâyeti.
33. “Selamı uzatmamak sünnettir” rivâyeti.
34. “Müslüman, Allah’tan güzel bir edeb almıştır: Allah kendisine bolluk verdiğiinde harcar, darlık verdiğiinde ise harcamayı kısar” rivâyeti.
35. “Bize iki ölü iki de kan helal kılınmıştır. Ölüler: Balık ve çekirge, kanlar ise ciğer ve dalaktır” rivâyeti.
36. “İmam namaz kıldığı yerde nafîle kılmasın” rivâyeti.
37. “Kişi ömrünün bir döneminde cennet ehlinin amelini yapar; ancak sonra ona cehennem yollarından biri açılır ve bu yolda ölene kadar yürür. Bu onun yazgısıdır” rivâyeti.
38. “Cehennemlik iki sınıf insan vardır ki, onları (henüz) görmedim. Bunlardan birincisi: Elinde inek kuyruğu gibi kırbaçlar olan ve onlarla halka vuranlardır. Diğerleri ise giyinmiş çıplak, (fuhşa) meylettiren ve meyleden kadınlardır” rivâyeti.
39. “Kurân dört harf üzere inmiştir” rivâyeti.
40. “Rasûlullâh (s.a.v.): (Dinlerini parçalayıp guruplar halinde olanlar) ayetiyle ilgili olarak: “Onlar bu ümmetin bidat ve ehvâ sahibi olanlarıdır” rivâyeti.

41. “Seferde oruç tutan, mukim iken oruç bozan gibidir” rivāyeti.
42. “Tek başına veya iki kişi olarak yola çıkanlar şeytandır. Üç kişi olunca bir kafile oluşturmuş olurlar” rivāyeti.
43. “Rasūlullāh (s.a.v.) oruçluken gün sonuna doğru misvak kullanırdı” rivāyeti.
44. “Rasūlullāh (s.a.v.) iki kişi fısıldaşarak konuşurken birinden izin isterdi” rivāyeti.
45. Rasūlullah (övlümüş makam) ’in şefaati olduğunu söyledi” rivāyeti.

Zikrettiğimiz bu örneklerin hepsi de önemli olmakla birlikte, günümüz açısından doğuracağı sonuçları itibari ile Hz. İsa’nın incecği, velisiz nikāhın olmayacağı, miktarı iki kulle olan suyun kirlenmeyeceği, kadının idareci olamayacağı ve akli ile dinin noksan olduğu ve de kendisine hayzın bir ceza olarak verildiği, namaz kılmayan ve zekāt vermeyenlerle savaşılabacağı, imanın artıp eksildiği veya artmayıp eksilmediği, Ehl-i Kitāb’ın yolun dar tarafına sıkıştırılacağı, başının imamdan önce kaldırmanın başının eşek suretine dönüştürüleceği, ölüyü taşıyanın yıkanması gerektiği, sabah olmadan önce oruca niyet edilmemişse orucun geçersiz olacağı, -özellikle imanın temel dayanakları arasında zikredilen-Müslümanların güzel gördüğü her şeyin güzel, çirkin gördüklerinin ise Allah katında çirkin olduğu rivayetlerinin aslında Hz. Peygambere ait olmadığına ortaya çıkması, neticede, bu alanda asırlarca İslami bir düşünce olarak algılanan birçok hususun köklü bir biçimde yeniden gözden geçirilmesini gerek kılacak nitelikte sonuçlardır.

Burada dikkat edilmesi gereken bir husus da, ref ile mu’allel olan rivāyetlerin tezde zikredilenlerle sınırlı olmadığı ve daha yüzlerce rivayet açısından bu sorunun söz konusu olduğunun gözden uzak tutulmamasıdır. Meselâ toplumumuzda vaizlerin yaygın olarak kullandıkları, faiz yetmiş şubedir ve bunun en küçüğünü yiyen annesi ile Ka’be’de zina eden gibidir¹⁵⁵⁰, sürekli içki içenlerin puta tapanlar gibi olduğu¹⁵⁵¹

---

¹⁵⁵⁰ Bkz. el-Mevsılî, *el-Vukûf*, s. 141. Merfû’ şekli için bkz. el-Beyhakî, *Su’ab*, IV, 394, 395.

ve bunlar gibi daha birçok rivayetin aslında Hz. Peygambere ait olmadığı âlimlerimizce beyan edilmiş olmasına rağmen, toplumumuz arasında Hz. Peygambere ait sözlermiş gibi nakledilmekte olması ref meselesinin ne kadar ciddi boyutlara ulaştığını gösteren –bu tezde ele alamadığımız- sayısız örnekten sadece bir kaçıdır.

Ref meselesinin hadis rivayet malzemesinin neredeyse bütün alanları için söz konusu olması, bu meselenin sadece hadisçileri ilgilendiren bir mesele olmakla sınırlı kalmayıp, İslami ilimlerin bütün alanlarını yakından ilgilendiren son derece ciddi bir problem olduğunu da göstermektedir. Böyle olunca da günümüzdeki gerek İslam dünyasındaki, gerek batıdaki modern hadis tetkiklerinin ref problemini gözardı ederek yola devam edemeyecekleri de ortaya çıkmaktadır. Böyle olunca da günümüzde İslami ilimlerin hiçbir alanında hiçbir hadis rivayetinin ref açısından da incelenmeksizin delil olarak kullanılmaması gerektiğini ileri sürmek bir abartı olmasa gerektir. Çünkü herhangi bir rivāyetin araştırma neticesinde Hz. Peygambere aidiyeti konusunda bir kanaat oluşmadan, bu rivāyetin sıhhati konusunda hüküm vermek bilimsel zihniyetle bağdaşmayan keyfî bir tutum olarak nitelendirilmek durumundadır ki, bu keyfilikten kaçınması gerekenlerin başında sadece hadis alanında çalışanların değil, İslami ilimlerin bütün alanlarına mensup ilim ve fikir adamlarının bulunduğu şüphesizdir.

---

¹⁵⁵¹ el-Mevsilî, *el-Vukûf*, s. 50. Merfû' şekli için bkz. İbn Mâce, *Sunen*, rak. 3375.

SONUÇ

İlk dönemlerde kavramlar yerleşmediğinden, Rasûlullâh'a ait rivâyetlerin ifadesinde ortak bir terim geliştirilememiş; ancak daha sonraları yaygın olarak merfû' terimi kullanılmıştır. Merfû' teriminin içeriği konusunda ise ihtilâfa düşülmüş ve bakış açısına göre çeşitli rivâyetler kapsam içerisine alınmış veya çıkarılmıştır.

Bazı rivâyetlerin merfû' veya muttaşıl olup olmadığı konusunda yaşanan ihtilâflar neticesinde, bu ihtilâfa işaret etmek için rivâyetlerin içerisinde “رفعہ” ve “يرفعہ” gibi ibareler kullanılmıştır. Bu ibarelerin rivâyetler üzerindeki etkisi ise daha sonraları yeni bir tartışmaya yol açmış ve bazı âlimler, bu ibarelerin rivâyetler üzerindeki etkisini reddedip bu ifadelerin geçtiği rivâyetleri şarih merfû' olarak kabul etmişlerdir. Araştırmamız bu ibarelerin rivâyet üzerindeki etkisini reddedip bunları şarih merfû' olarak kabul edenlerin görüşünün yanlışlığını ortaya çıkarmıştır.

Âlimlerimizin çoğu içeriğinin içtihat sahasına girmediğini düşündükleri mevķûf rivâyetleri hukmen merfû' olarak değerlendirerek bunları Rasûlullâh'a nispet etmişlerdir. Hatta bazı âlimler hukmen merfû' kapsamına maķtû' rivâyetleri de katmıştır. Bu araştırmamız hukmen merfû' anlayışının sağlıklı temeller üzerine kurulmadığını ve bu anlayışın bazı mevķûf ve maķtû' rivâyetlerin ref edilmesinde etkili olduğunu ortaya çıkarmıştır. Bazı rivâyetler ise rivâyet şîğaları dikkate alınarak Rasûlullâh'a nispet edilmişlerdir. Bu anlayış da mevķûf ve maķtû' rivâyetlerin ref edilmesinde etkili olmuştur. Araştırmamız bu rivâyet şîğalarının bir kısmının da mutlak merfû' olarak kabulünün hatalı olduğunu ortaya çıkarmıştır.

Ref' sorununun tabii bir neticesi olarak, bu tür rivâyetlerin tespit ve değerlendirilmesi ile ilgili metod sorunu da olduğu ortaya çıkmıştır. Buna bağlı olarak “*Merfû rivayetin tercihi kaidesi*” ile “*mevkuf rivayetin tercihi kaidesi*” ve “*rivayetlerin farklı özelliklerini dikkate alarak değerlendirme*” anlayışı şeklinde üç farklı yaklaşımın ortaya çıktığı görülmüştür. Araştırmamız genel kaidelerden yola çıkarak yapılan tespit ve değerlendirmelerin sağlıklı sonuçlar vermediğini ortaya çıkarmıştır.

Araştırmamız ref' sorununun şahābe rivāyetleri dāhil, bütün nesillerin rivāyetlerini kapsadığını da göstermiştir. Rivāyetlerin ref'inde hata, taassup ve rivāyetin merfū' olduğu konusundaki kanaatler etkili olmuştur. Bu araştırmamız bazı mevķūf ve maķtū' rivāyetlerin Rasūlullāh'a ref' edildiğini kanıtlaması yanında, örnekleri nadir de olsa bazı merfū' rivāyetlerin de deęişik nedenlerden dolayı mevķūf hale dönüştürüldüğünü ortaya çıkarmıştır.

Ref' sorunu isnād kullanımı ile de ilgili bir sorun olduğundan, araştırmamız sened tarihi ve kullanımı ile ilgili geniş bir bilgi de sunmuştur. Bu bağlamda isnādın h. 60 yıllarında rivāyetin tevşīki için bir araç olarak kullanılmaya başlandığını; ancak sistemli bir şekilde kullanımının tābi'ün döneminin sonuna doğru başladığı sonucuna ulaştık. Isnād bilincinin gelişmesine bağlı olarak bazı rivāyetlerin senedleri tahminlere dayalı olarak tespit edilmiş ve bu tespitler esnasında bazen hata ile bazen de kasıtlı olarak birkısım rivāyetlerin isnādlarındaki boşluklar giderilmiştir.

Erken dönem kaynaklarında mevķūf olarak zikredilen bazı rivāyetlerin daha geç kaynaklarda merfū' olarak nakledilmesi yanında, rivāyet kaynaklarında mevķūf veya maķtū' olarak yer alan bazı rivāyetler, bazı fıkıh ve taşavvulla ilgili eserlerde merfū' olarak nakledilmiştir. Ayrıca erken dönem kaynaklarında mursel veya munķaṭı' olarak yer alan bazı rivāyetler de daha geç dönem kaynaklarında muttaşıl olarak nakledilmiştir.

Ref' sorununun ortaya çıkışında beşeri zaafarla birlikte dinî ve siyasi düşünceler de etkili olmuştur. Rivāyetleri kasıtlı olarak ref' edenler bunu yaparken çeşitli mekanizmalar kullanmışlardır. İlk dönemlerden beri ref' sorununun farkında olan İslam ālimleri gerek hata ile gerekse kasıtlı olarak bunu yapan rāvilerin tespiti için gayret göstermişler ve bazı şahābiler dāhil birçok rāviyi bu sebeble cerh etmişlerdir. Ancak bu gayretler ref' probleminin rivāyetler üzerindeki olumsuz etkilerini tamamıyla engellemede yeterli olamamıştır.

Ref' sorunu bağlamında tartışma konusu olan rivāyetler tüm ḥadīş kaynaklarında yer almıştır. Bu yüzden ref' sorunu tüm ḥadīş kaynaklarını etkilemiş bir sorundur. Ref' sorununun kapsamı ile ilgili kesin bir sayı veremememize rağmen yaşanan tüm olumsuzlukları dikkate alarak, her rivāyetin ref' sorunu bağlamında

incelenmesi gerektiğini söyleyebiliriz. Bundan dolayı hadîşlerle ilgili sağlıklı bir yargıya varılabilmesi için yapılan araştırmalarda ref' sorununun da mutlaka dikkate alınması gerekir.

Rivāyetler ref' bağlamında ele alınırken göz önünde bulundurulması gereken husus: Verilecek olan hükümlerin matematik kesinlik ifade edemeyeceğidir. Tezimizde değinilen tüm sorunlar dikkate alındığında, ref' edilen rivāyetlerin tespiti için matematik kesinlikte hüküm ifade edecek bir metot ve kıstas belirlenemeyeceği açıktır. Ancak belli kıstasların ref' olgusunun tespitini kolaylaştırarak verilecek olan hükümleri inandırıcı kılacağını söylemek mümkündür. Ref' olgusuna dair verilecek hükümleri güçlü veya zayıf kılacak durumlar şunlardır:

Ref' olgusunu güçlü kılan durumlar:

1. Rivāyetin merfū' şeklinin sened açısından za'if olması;
2. Merfū' olarak nakledilen bir rivāyetin daha erken bir kaynakta aynı isnādla mevķūf olarak nakledilmiş olması;
3. Hafıza ve sayı üstünlüğü olan rāvîlerin rivāyeti aynı şahābiden mevķūf olarak nakletmiş olması;
4. Merfū' ve mevķūf şekli bulunan bir rivāyetin daha şahîh merfū' rivāyetlere ya da Kur'ān'a muhalif düşmesi;
5. Merfū' ve mevķūf şekli bulunan bir rivāyetin akla ve tarihi gerçeklere muhalif düşmesi;
6. Rivāyet dönemi hadîş âlimlerinden herhangi birisinin rivāyetin aslının mevķūf olduğunu belirtmiş olması;
7. Belli bir bölgede mevķūf olarak şöhret bulmuş olan bir rivāyetin, rivāyetin şöhret bulmadığı bir bölgede merfū' olarak nakledilmesi;
8. Meşhur olan hadîş âlimlerinin, bilinen öğrencilerinin mevķūf olarak naklettikleri bir rivāyeti şöhret bulmamış rāvîlerin merfū' olarak nakletmesi.

Ref' olgusunu zayıf kılan durumlar:

1. Rivāyetin mevķūf şeklinin şaħīh, merfū‘ şeklinin ise za‘īf olması;
2. Rivāyetlerin merfū‘ ile mevķūf şekillerinin farklı isnādlarla nakledilmiş olması ve mevķūf rivāyetin daha geç bir kaynakta yer alması;
3. Rivāyeti merfū‘ olarak nakleden rāvīlerin hafıza ve sayı üstünlüğü bulunması;
4. Meşhur hadīs âlimlerinin bilinen, şöhret bulmuş öğrencileri tarafından merfū‘ olarak nakledilen bir rivāyetin bilinmeyen veya şöhret bulmamış rāvīlerce mevķūf olarak nakledilmesi;
5. Belli bir bölgede ortaya çıkmış ve merfū‘ olarak şöhret bulmuş bir rivāyetin farklı bir bölgede mevķūf olarak nakledilmesi;
6. Rivāyet dönemi hadīs âlimlerinden herhangi birisinin rivāyetin aslının merfū‘ olduğunu ifade etmiş olmasıdır.

Bu çalışmamız ref‘ ile mu‘allel birçok rivāyetin varlığını ortaya çıkarmış ve Hz. Peygambere aitmiş gibi kabul edilen veya ona aitmiş gibi gösterilen bazı rivāyetlerin aslında Hz. Peygambere değil de başkalarına ait olduğunu göstermiş bulunmaktadır. Ancak bu tür rivayetler zikrettiğimiz örneklerle sınırlı olmadığından, hadīslerle ilgili yapılacak araştırma ve incelemelerde, zikrettiğimiz bu kıstaslar ışığında rivayetlerin incelenmesi durumunda ulaşılabilecek sonuçların daha güvenilir ve inandırıcı olacağı aşikârdır.

CONCLUSION

This thesis related with the problem of *ref'*, which means tracing back some ones sayings or actions to the Prophet Moḥammed. Also some scholars accepted completing the interrupted *seneds* as a part of *ref'* problem. At the beginning Islamic scholars did not use common expressions to define reports which belonged to the Prophet Moḥammed. Therefore, different expressions were used to define such reports. In time the word of *merfū'* was used widely among Islamic scholars to define reports which belong to the Prophet. But they didn't agree on which reports must be accepted as *merfū'*. Therefore, different definitions were made and some special expressions were used to refer to the problem of *ref'*, like *رفعه* and *يرفعه*. But some scholars refused the effect of these expressions on reports. Our investigations have proved that refusal of these expressions' effect on reports is wrong.

Different viewpoints caused a methodology problem and two different approaches occurred. While one of them is based on general rules without any exception, the other is based on characteristics of reports. We show that the first one is wrong and does not represent all of our early time scholars' viewpoints.

Our scholars divided the *merfū' rivāyets* in to two as *ṣarīḥ merfū'* and *ḥukman merfū'*. The acceptance of *mevḳūf rivāyets* as *ḥukman merfū'* indicates that they have taken the text as the core. Besides, their viewpoints towards *rivāyets* were not completely based on *sened*, also point out that this thinking was effective in making *rivāyets* in to a *merfū'* situation.

In early times certain *rivāyets* were preserved and through these it was possible to detect some fabricated and changed *rivāyets*. These were accepted as *maḥfūz rivāyets* in the methodology of *ḥadīṣ*.

The *ref'* problem affected the reports of Prophet's companions and reports of all other narrators. Mistake, fanaticism, and viewpoint of these people are the main reasons of *ref'* problem. As a result of these effects, many *mevḳūf rivāyets* were narrated as *merfū'* and vice versa. Besides, some *maḥfūz rivāyets* were referred to the Prophet. Being aware of this fact, our scholars used some expressions in expressing such *rivāyets*. This situation also brings about the fact that, the thinking concerning

that the *seneds* were added to *rivāyets* in late is not true. But it is a reality that this situation is valid for some *rivāyets*. The *sened* was used as a control mechanism about in h. 60's. But the systematic use of *sened* in analyzing the reliability of *rivāyets* started at the time of *tābi'ūn*.

When the use of *sened* gained importance, the reports without *seneds*, tried to be narrated with *seneds*. But some of these reports' *seneds* were forgotten and some narrators tried to find their *seneds* by guessing, which ended in many mistakes. However, some narrators deliberately referred to the names of narrators who didn't actually narrate the report.

While some reports were narrated as *mevķūf* in earlier hadith books, they were narrated as *merfū'* reports in later hadith books. While some reports were narrated as *mevķūf* reports in hadith books, they were narrated as *merfū'* reports in some *tasavvuf* and *figih* books. Also some *seneds* of reports which are narrated as *munkati' ḥadīṣ* in earlier *ḥadīṣ* books, were narrated as *muttaṣıl* in later *ḥadīṣ* books.

Weakness of human being nature, his religious thoughts and political viewpoints also have impacts on *ref'* problem. Those who converted *mevķūf* reports into *merfū'* reports followed different ways. Being aware of this problem, our scholars tried to resist such movements since the beginning. As a result of these studies many narrators who mistakenly or on purpose involved in *ref'* problem were discovered and their reports were discredited and they weren't given recognition in their narrations.

All *ḥadīṣ* books include many reports which were argued within the context of *ref'* problem. It is not possible to find out the exact number of reports which have been affected due to *ref'* problem. Therefore, considering all negative effects of *ref'* problem, all reports must be investigated before making any decision.

We have to know that our decisions about reports will not be certain ones. There are some criteria which make our decision reliable or unreliable.

We can assert that a narration is referred to The Prophet if:

1. The *sened* of *merfū'* report is weaker than *mevķūf* report;
2. a report narrated as *merfū'* with the same *sened* in a later hadith book;

3. a narrator's memory is stronger or the number of the narrator's merfu report is higher;
4. a merfū' report with mevķūf variant conflicts with a stronger report, logic or the Quran;
5. an early era scholar mentioned that the original of report is mevķūf,
6. a report known in an specific area as mevķūf, but in an different area narrated as merfū';
7. a report narrated by famous scholar's followers as mevķūf, is narrated by unknown narrators as merfū'.

We can not asset that a narration is refered to The Prophet if:

1. The sened of merfū' report is stronger than mevķūf report;
2. a merfū' report narrated as mevķūf with the same sened in a later hadīṡ book;
3. a narrator's memory is stronger or the number of the narrator's mevķūf report is higher;
4. a merfū' report with mevķūf variant dose not conflicts with a stronger report, logic or the Quran;
5. an early era scholar mentioned that the original of report is merfū';
6. a report known in an specific area as merfū', but in an different area narrated as mevķūf;
7. a report narrated by famous scholar's followers as merfū', is narrated by unknown narrators as mevķūf.

According to these criteria we found out that some rivāyets which are accepted as sayings and actions of Prophet Mohammad in reality they are not belong to the Prophet. So all commentaries made and decisions based on these rivāyets must be chanced and corrected also and these criteria must be carrying on in all our works on hadīth.

1. el-Muvaṭṭa'da Mevḳūf, Sonraki Kaynaklarda ise Merfū' Gelen rivāyetler:

1. "1552 عن أبي هريرة قال خمس من الفطرة تَقْلِيمُ الْأَطْفَارِ وَقَصُّ الشَّارِبِ وَتَنْفُ الْبَيْطِ وَحَلْقُ الْعَانَةِ وَالْأَحْتَانِ".

Rivāyetin Muslim'deki merfū' şekli: " حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ وَعَمْرُو النَّافِدُ وَزُهَيْرُ بْنُ حَرْبٍ جَمِيعًا عَنْ سُفْيَانَ قَالَ أَبُو بَكْرٍ حَدَّثَنَا ابْنُ عُيَيْنَةَ عَنِ الرَّهْرِيِّ عَنْ سَعِيدِ بْنِ الْمُسَيْبِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ "الْفِطْرَةُ خَمْسٌ أَوْ خَمْسٌ مِنَ الْفِطْرَةِ الْخِنَانُ وَالِاسْتِحْدَادُ وَتَقْلِيمُ الْأَطْفَارِ وَتَنْفُ الْبَيْطِ وَقَصُّ الشَّارِبِ

عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّهُ قَالَ نِسَاءٌ كَاسِيَاتٌ عَارِيَاتٌ مَائِلَاتٌ مُمِيلَاتٌ لَا يَدْخُلْنَ الْجَنَّةَ وَلَا يَجِدْنَ رِيحَهَا وَرِيحُهَا يُوجَدُ مِنْ" 1553 مَسِيرَةَ خَمْسٍ مِائَةِ عَامٍ

Bu rivāyetin Muslim'deki merfū' şekli " حَدَّثَنِي زُهَيْرُ بْنُ حَرْبٍ حَدَّثَنَا جَرِيرٌ عَنْ سُهَيْلٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ" أَبِي هُرَيْرَةَ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ صِنْفَانِ مِنْ أَهْلِ النَّارِ لَمْ أَرَهُمَا قَوْمٌ مَعَهُمْ سِيَاطٌ كَأَذْنَابِ الْبَقَرِ يَضْرِبُونَ بِهَا النَّاسَ وَنِسَاءٌ كَاسِيَاتٌ عَارِيَاتٌ مُمِيلَاتٌ مَائِلَاتٌ رُؤُوسُهُنَّ كَأَسْنِمَةِ الْبُخْتِ الْمَائِلَةِ لَا يَدْخُلْنَ الْجَنَّةَ وَلَا يَجِدْنَ رِيحَهَا وَإِنَّ رِيحَهَا لَيُوجَدُ " مِنْ مَسِيرَةِ كَذَا وَكَذَا

3. " عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ مَنْ كَانَ عِنْدَهُ مَالٌ لَمْ يُؤَدِّ زَكَاتَهُ مِثْلَ لَهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ شُجَاعًا أَفْرَعٌ لَهُ زَيْبَتَانِ يَطْلُبُهُ حَتَّى " 1554 يُمَكِّنَهُ يَقُولُ أَنَا كُنْتُكَ

¹⁵⁵² Krş. Mālik, *el-Muvaṭṭa*, Şifātu'n-Nebiy 49/3, II, 921, rak: 3;- el-Buḫārī, *eş-Şaḫīḥ*, el-Libās 77/63, s. 501, rak: 5889, 5891; Muslim, *eş-Şaḫīḥ*, eṭ-Ṭahāre 2/16, I, 221, 222, rak: 257. el- Buḫārī aynı rivāyeti, aynı yerde mevḳūf olarak da nakletmiştir.

¹⁵⁵³ Krş. Mālik, *el-Muvaṭṭa*, el-Libās 48/4, II, 913, rak: 7 - Muslim, *eş-Şaḫīḥ*, el-Libās 37/34, rak: 2128; Aḫmed, *el-Musned*, III, 37, rak:8451.

¹⁵⁵⁴ Krş. Mālik, *el-Muvaṭṭa*, Zekāt 17/10, I, 257, rak: 22- el-Buḫārī, *eş-Şaḫīḥ*, ez-Zekāt 24/3, s. 110, rak: 1403.

Bu rivāyetin el-Buḥārī'deki merfū' şekli ise “ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ حَدَّثَنَا هَاشِمُ بْنُ الْقَاسِمِ حَدَّثَنَا “
عَبْدُ الرَّحْمَنِ بْنُ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ دِينَارٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي صَالِحِ السَّمَّانِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ قَالَ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ
وَسَلَّمَ مَنْ آتَاهُ اللَّهُ مَالًا فَلَمْ يُوَدِّ زَكَاتَهُ مِثْلَ لَهُ مَالُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ شُجَاعًا أَفْرَعُ لَهُ زَبَيَّتَانِ يُطَوِّفُهُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ ثُمَّ يَأْخُذُ بِلَهْرِمَتَيْهِ يَعْنِي بِشِدْقَيْهِ
”ثُمَّ يَقُولُ أَنَا مَالِكٌ أَنَا كَثْرُكَ ثُمَّ تَلَا (لَا يَحْسِبَنَّ الَّذِينَ يَبْخُلُونَ) الْآيَةَ

4. أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ يَقُولُ مَنْ تَوَضَّأَ فَأَحْسَنَ وَضُوءَهُ ثُمَّ خَرَجَ عَامِدًا إِلَى الصَّلَاةِ فَإِنَّهُ فِي صَلَاةٍ مَا دَامَ يَعْمِدُ إِلَى الصَّلَاةِ “
وَأَنَّهُ يُكْتُبُ لَهُ بِإِحْدَى خَطْوَتَيْهِ حَسَنَةً وَيُمَحِّيَ عَنْهُ بِالْأُخْرَى سَيِّئَةً فَإِذَا سَمِعَ أَحَدَكُمْ الْإِقَامَةَ فَلَا يَسْعَ فَإِنْ أَغْضَمَكُمُ أَجْرًا أَنْعَدَكُمُ دَارًا
”1555” قَالُوا لِمَ يَا أَبَا هُرَيْرَةَ قَالَ مِنْ أَجْلِ كَثْرَةِ الْخُطَا

Bu rivāyetin el-Buḥārī'deki merfū' şekli “ حَدَّثَنَا مُسَدَّدٌ قَالَ حَدَّثَنَا أَبُو مُعَاوِيَةَ عَنِ الْأَعْمَشِ عَنْ أَبِي
صَالِحٍ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ عَنِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ صَلَاةُ الْجَمِيعِ تَزِيدُ عَلَى صَلَاتِهِ فِي بَيْتِهِ وَصَلَاتِهِ فِي سُوقِهِ خَمْسًا وَعِشْرِينَ
دَرَجَةً فَإِنْ أَحَدُكُمْ إِذَا تَوَضَّأَ فَأَحْسَنَ وَأَتَى الْمَسْجِدَ لَا يُرِيدُ إِلَّا الصَّلَاةَ لَمْ يَخْطُ خَطْوَةً إِلَّا رَفَعَهُ اللَّهُ بِهَا دَرَجَةً وَحَطَّ عَنْهُ خَطِيئَةٌ حَتَّى
يَدْخُلَ الْمَسْجِدَ وَإِذَا دَخَلَ الْمَسْجِدَ كَانَ فِي صَلَاةٍ مَا كَانَتْ تَحْسِبُهُ وَتُصَلِّيَ يَعْنِي عَلَيْهِ الْمَلَائِكَةُ مَا دَامَ فِي مَجْلِسِهِ الَّذِي يُصَلِّي فِيهِ
”اللَّهُمَّ اغْفِرْ لَهُ اللَّهُمَّ ارْحَمْهُ مَا لَمْ يُخْذِ فِيهِ

و حَدَّثَنِي عَنْ مَالِكٍ عَنْ هِشَامِ بْنِ عُرْوَةَ عَنْ أَبِيهِ عَنْ عَائِشَةَ زَوْجِ النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ أَنَّهَا كَانَتْ تَقُولُ إِذَا “
”1556” أَصَابَ أَحَدُكُمْ الْمَرْأَةُ ثُمَّ أَرَادَ أَنْ يَنَامَ قَبْلَ أَنْ يَغْتَسِلَ فَلَا يَنْمُ حَتَّى يَتَوَضَّأَ وَضُوءَهُ لِلصَّلَاةِ

Bu rivāyetin el-Buḥārī'deki merfū' şekli “ حَدَّثَنَا يَحْيَى بْنُ بُكَيْرٍ قَالَ حَدَّثَنَا اللَّيْثُ عَنْ عُيَيْدِ اللَّهِ بْنِ
أَبِي جَعْفَرٍ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ عَبْدِ الرَّحْمَنِ عَنْ عُرْوَةَ عَنْ عَائِشَةَ قَالَتْ كَانَ النَّبِيُّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا أَرَادَ أَنْ يَنَامَ وَهُوَ حُتْبٌ عَسَلٌ
”فَرَجَعَهُ وَتَوَضَّأَ لِلصَّلَاةِ

و حَدَّثَنِي عَنْ مَالِكٍ عَنْ سَمِيِّ مَوْلَى أَبِي بَكْرٍ أَنَّ أَبَا بَكْرٍ بْنَ عَبْدِ الرَّحْمَنِ كَانَ يَقُولُ ثُمَّ مِنْ غَدَا أَوْ رَاحَ إِلَى الْمَسْجِدِ لَا يَرِيدُ “
”1557” غَيْرَهُ لِيَتَعَلَّمَ خَيْرًا أَوْ لِيَعْلَمَهُ ثُمَّ رَجَعَ إِلَى بَيْتِهِ كَانَ كَالْمُجَاهِدِ فِي سَبِيلِ اللَّهِ رَجَعَ غَانِمًا

¹⁵⁵⁵ Krş. Mālik, *el-Muvaṭṭa*, eṭ-Ṭahāra 2/6, I, 33, rak: 33; ‘Abdurrazzāk, *el-Muṣannaʿ*, I, 517, rak: 1981- el-Buḥārī, *eş-Şaḥīḥ*, eş-Şalat 8/87, s. 40, rak: 477; Muslim, *eş-Şaḥīḥ*, el-Mesācid 5/49, I, 449, 450, rak: 649.

¹⁵⁵⁶ Krş. Mālik, *el-Muvaṭṭa*, eṭ-Ṭahāra 2/19, I, 47, 48, rak: 77- el-Buḥārī, *eş-Şaḥīḥ*, el-Ğusl 5/27, s. 25, rak: 288.

أَنْ تَلْقَوْا عَدُوَّكُمْ فَتَضْرِبُوا أَعْنَاقَهُمْ وَيَضْرِبُوا أَعْنَاقَكُمْ قَالُوا بَلَى قَالَ ذَكَرُ اللَّهِ تَعَالَى قَالَ مُعَاذُ بْنُ جَبَلٍ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ مَا شَيْءٌ أَنْجَى
” مِنْ عَذَابِ اللَّهِ مِنْ ذِكْرِ اللَّهِ وَقَدْ رَوَى بَعْضُهُمْ هَذَا الْحَدِيثَ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ سَعِيدٍ مِثْلَ هَذَا بِهَذَا الْإِسْنَادِ وَرَوَى بَعْضُهُمْ عَنْهُ فَأَرْسَلَهُ
şeklindedir.

9. حَدَّثَنِي يَحْيَى عَنْ مَالِكٍ عَنْ نَافِعٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ لَا يَصُومُ إِلَّا مَنْ أَحْمَعَ الصَّيَامَ قَبْلَ الْفَجْرِ وَ
1560... حَدَّثَنِي عَنْ مَالِكٍ عَنِ ابْنِ شِهَابٍ عَنِ عَائِشَةَ وَحَفْصَةَ زَوْجَي النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ بِمِثْلِ ذَلِكَ

Bu rivāyetin en-Nesāi'deki merfū' şekli : “ أَخْبَرَنَا أَحْمَدُ بْنُ الْأَزْهَرِ قَالَ حَدَّثَنَا عَبْدُ الرَّزَّاقِ عَنْ بَنِي
جَرِيحٍ عَنْ بَنِي شِهَابٍ عَنْ سَالِمٍ عَنْ بَنِي عُمَرَ عَنْ حَفْصَةَ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ تَمَّ مِنْ لَمْ يَبَيْتَ الصَّيَامَ مِنَ اللَّيْلِ فَلَا صِيَامَ
له” şeklindedir.

10. وَحَدَّثَنِي عَنْ مَالِكٍ عَنْ نَافِعٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ مَنِ اسْتَقَاءَ وَهُوَ صَائِمٌ فَعَلَيْهِ الْقَضَاءُ وَمَنْ ذَرَعَهُ
1561... الْقِيءُ فَلَيْسَ عَلَيْهِ الْقَضَاءُ

Bur rivāyetin et-Tirmizî'deki merfū' şekli: “ حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ حَجْرٍ حَدَّثَنَا عَيْسَى بْنُ يُونُسَ عَنْ هِشَامِ
بْنِ حَسَانَ عَنْ مُحَمَّدِ بْنِ سِيرِينَ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّ النَّبِيَّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ تَمَّ مِنْ ذَرَعَهُ الْقِيءُ فَلَيْسَ عَلَيْهِ قَضَاءٌ وَمَنِ اسْتَقَاءَ
عمدا فليقتض

11. وَحَدَّثَنِي عَنْ مَالِكٍ عَنْ عَمْرِو أَبِي سُهَيْلٍ بْنِ مَالِكٍ عَنْ أَبِيهِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّهُ قَالَ إِذَا دَخَلَ رَمَضَانَ فَتَحَّتْ أَبْوَابُ
1562... الْجَنَّةِ وَغُلِقَتْ أَبْوَابُ النَّارِ وَصَفَدَتِ الشَّيَاطِينُ

Bu rivāyetin el-Buḥārî'deki merfū' şekli “ حَدَّثَنِي يَحْيَى بْنُ كُبَيْرٍ قَالَ حَدَّثَنِي اللَّيْثُ عَنْ عُقَيْلٍ عَنِ
ابْنِ شِهَابٍ قَالَ أَخْبَرَنِي ابْنُ أَبِي أَنَسٍ مَوْلَى التَّمِيمِيِّينَ أَنَّ أَبَا هُرَيْرَةَ أَنَّهُ سَمِعَ أَبَا هُرَيْرَةَ رَضِيَ اللَّهُ عَنْهُمْ يَقُولُ قَالَ رَسُولُ اللَّهِ صَلَّى
” اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ إِذَا دَخَلَ شَهْرُ رَمَضَانَ فَتَحَّتْ أَبْوَابُ السَّمَاءِ وَغُلِقَتْ أَبْوَابُ جَهَنَّمَ وَسُلْسِلَتِ الشَّيَاطِينُ
şeklindedir.

¹⁵⁶⁰ Krş. Mālik, *el-Mavaṭṭa*, eş-Şiyām 18/2, I, 288, rak: 5- en-Nesāi, *es-Sunen*, eş-Şiyām 22/68, IV, 196-198, rak: 2329-2341.

¹⁵⁶¹ Krş. Mālik, *el-Muvaṭṭa*, eş-Şiyām 18/17, I, 304, rak: 47- et-Tirmizî, *es-Sunen*, eş-Şiyām 6/25, III, 98, rak: 720, ed-Dāraḳuṭnî, *es-Sunen*, II, 184.

¹⁵⁶² Krş. Mālik, *el-Muvaṭṭa*, eş-Şiyām 18/22, I, 310, 311, rak: 59- el-Buḥārî, *eş-Şaḥîḥ*, eş-Şavm 30/5, s. 148, rak: 1898, 1899; Muslim, *eş-Şaḥîḥ*, eş-Şiyām 13/1, rak. 1079.

12. ¹⁵⁶³ و حَدَّثَنِي عَنْ مَالِكٍ عَنْ نَافِعٍ أَنَّ عَبْدَ اللَّهِ بْنَ عُمَرَ كَانَ يَقُولُ لَا تَنْتَقِبُ الْمَرْأَةُ الْمُحْرِمَةَ وَلَا تَلْبَسُ الْقَفَازِينَ“.

Bu rivāyeti el-Buḥārī: “حدثنا عبد الله بن يزيد حدثنا الليث حدثنا نافع عن عبد الله بن عمر رضي الله عنهما “ قال قام رجل فقال يا رسول الله ماذا تأمرنا أن نلبس من الثياب في الإحرام فقال النبي صلى الله عليه وسلم لا تلبسوا التميميص ولا السراويلات ولا العمائم ولا البرانس إلا أن يكون أحد ليست له نعلان فليلبس الخفين وليقطع أسفل من الكعبين ولا تلبسوا شيتا مسه زعفران ولا الورس ولا تنتقب المرأة المحرمة ولا تلبس القفازين تابعه موسى بن عقبة وإسماعيل بن إبراهيم بن عقبة وجويرية وابن إسحاق في الثياب والقفازين وقال عبيد الله ولا ورس وكان يقول لا تنتقب المحرمة ولا تلبس القفازين وقال مالك عن نافع عن ابن سيرين “عمر لا تنتقب المحرمة وتابعه ليث بن أبي سليم

و حَدَّثَنِي عَنْ مَالِكٍ عَنْ ابْنِ شِهَابٍ عَنِ الْأَعْرَجِ عَنْ أَبِي هُرَيْرَةَ أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ شَرُّ الطَّعَامِ طَعَامُ الْوَلِيمَةِ يُدْعَى لَهَا“ .
13. ¹⁵⁶⁴ الْأَغْنِيَاءُ وَيَتْرُكُ الْمَسَاكِينَ وَمَنْ لَمْ يَأْتِ الدَّعْوَةَ فَقَدْ عَصَى اللَّهَ وَرَسُولَهُ“.

Bu rivāyeti Muslim: “ وحدثنا بن أبي عمر حدثنا سفيان قال سمعت زياد بن سعد قال سمعت ثابتا الأعرج يحدث “ عن أبي هريرة أن النبي صلى الله عليه وسلم قال ثم شر الطعام طعام الوليمة يمنعها من يأتيها ويدعى إليها من يأبأها ومن لم يجيب الدعوة فقد عصى الله ورسوله” şeklinde nakletmiştir.

و حَدَّثَنِي يَحْيَى عَنْ مَالِكٍ عَنْ نَافِعٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ أَنَّ عُمَرَ بْنَ الْخَطَّابِ قَالَ مَنْ بَاعَ عَبْدًا وَهُوَ مَالٌ فَمَالُهُ لِلْبَائِعِ إِلَّا“ .
14. ¹⁵⁶⁵ أَنْ يَشْتَرِيَهُ الْمُبْتَاعُ“.

Bu rivāyeti el-Buḥārī “أخبرنا عبد الله بن يوسف حدثنا الليث حدثني ابن شهاب عن سالم بن عبد الله عن أبيه “ رضي الله عنه قال سمعت رسول الله صلى الله عليه وسلم يقول من ابتاع نخلا بعد أن تؤبر فثمرها للبائع إلا أن يشترط المبتاع ومن

¹⁵⁶³ Krş. Mālik, *el-Muvaṭṭa*, el-Ḥacc 20/6, I, 328, rak: 15- el-Buḥārī, *eş-Şaḥīḥ*, Cezāu’ş-Şayd 28/13, s. 144, rak: 1838; et-Tirmizī, *es-Sunen*, el-Ḥacc 7/18, rak: 833. Bu rivāyet bu kaynaklarda daha uzun bir metin içerisinde yer almaktadır. el-Buḥārī, bu rivāyeti Merfū’ olarak zikrettikten sonra, aynı rivāyetin Mālik kanalıyla gelen mevķūf şekline de işaret etmiştir.

¹⁵⁶⁴ Krş. Mālik, *el-Muvaṭṭa*, en-Nikāḥ 28/21, II, 546, rak: 50; Ebū Dāvud, *es-Sunen*, el-Eṭ’ime 21/1 rak: 3742- Muslim, *eş-Şaḥīḥ*, en-Nikāḥ, 16/16, II, 1055, rak: 1432. Muslim bu rivāyeti aynı yerde hem mevķūf hem de Merfū’ olarak nakletmiştir.

¹⁵⁶⁵ Krş. Mālik, *el-Muvaṭṭa*, el-Buyū’ 31/2, II, 611, rak: 2- el-Buḥārī, *eş-Şaḥīḥ*, eş-Şurb ve’l-Mesākāt 42/16, s. 186, rak: 2379; et-Tirmizī, *es-Sunen*, Buyū’ 12/25, rak: 1244. el-Buḥārī bu rivāyeti merfū’ olarak zikrettikten sonra Mālik kanalıyla gelen mevķūf şekline işaret etmiştir.

II. el-Muvaṭṭa'da Maḳtū', Sonraki Kaynaklarda ise Merfū' Gelen rivāyetler:

1. حَدَّثَنِي عَنْ مَالِكٍ عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ أَنَّهُ كَانَ يَقُولُ إِنَّ الْمُصَلِّيَ لَيُصَلِّي الصَّلَاةَ وَمَا فَاتَهُ وَقَتُّهَا وَلَمَّا فَاتَهُ مِنْ وَقَتِّهَا “¹⁵⁶⁸أَعْظَمُ أَوْ أَفْضَلُ مِنْ أَهْلِهِ وَمَالِهِ

Bu rivāyet el-Buḥārī'de Mālik kanalıyla merfū' olarak “ حَدَّثَنَا عَبْدُ اللَّهِ بْنُ يُوسُفَ قَالَ أَخْبَرَنَا “ مَالِكٌ عَنْ نَافِعٍ عَنْ عَبْدِ اللَّهِ بْنِ عُمَرَ أَنَّ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ قَالَ الَّذِي تَفَوُّتَهُ صَلَاةَ الْعَصْرِ كَأَنَّما وَتَرَ أَهْلَهُ وَمَالَهُ قَالَ أَبُو عَبْدِ اللَّهِ (يَتَرَكُكُمْ) وَتَرَّتْ الرَّجُلَ إِذَا قَلَّتْ لَهُ قَتِيلًا أَوْ أَخَذَتْ لَهُ مَالًا rivāyet el-Muvaṭṭa'da da merfū' olarak da yer almıştır¹⁵⁶⁹.

2. وَحَدَّثَنِي عَنْ مَالِكٍ عَنْ زَيْدِ بْنِ أَسْلَمَ عَنْ عَطَاءِ بْنِ يَسَارٍ أَنَّ كَعْبَ الْأَحْبَارِ قَالَ لَوْ يَعْلَمُ الْمَارُّ بَيْنَ يَدَيْ الْمُصَلِّي مَاذَا “¹⁵⁷⁰عَلَيْهِ لَكَانَ أَنْ يُخَسَّفَ بِهِ خَيْرًا لَهُ مِنْ أَنْ يَمُرَّ بَيْنَ يَدَيْهِ

İbn Māce bu rivāyeti: حَدَّثَنَا عَلِيُّ بْنُ مُحَمَّدٍ حَدَّثَنَا وَكَيْعٌ حَدَّثَنَا سَفِيَانُ عَنْ سَالِمِ أَبِي النَّضْرِ عَنْ بَسْرِ بْنِ سَعِيدٍ “ أن زيد بن خالد أرسل إلى أبي جهيم الأنصاري يسأله ما سمعت من رسول الله صلى الله عليه وسلم في الرجل يمر بين يدي الرجل وهو يصلي فقال سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول لو يعلم أحدكم ما له أن يمر بين يدي أخيه وهو يصلي كان لأن يقف أربعين وهو يصلي فقال سمعت النبي صلى الله عليه وسلم يقول لو يعلم أحدكم ما له أن يمر بين يدي أخيه وهو يصلي كان لأن يقف أربعين فقال لا أدري أربعين عاما أو أربعين شهرا أو أربعين يوما خيرا له من ذلك

3. حَدَّثَنِي عَنْ مَالِكٍ عَنْ يَحْيَى بْنِ سَعِيدٍ أَنَّهُ قَالَ بَلَّغَنِي أَنَّ أَوَّلَ مَا يُنظَرُ فِيهِ مِنْ عَمَلِ الْعَبْدِ الصَّلَاةُ فَإِنْ قَبِلَتْ مِنْهُ نُظِرَ فِيهَا “¹⁵⁷¹بَقِيَ مِنْ عَمَلِهِ وَإِنْ لَمْ تُقْبَلْ مِنْهُ لَمْ يُنظَرْ فِي شَيْءٍ مِنْ عَمَلِهِ

¹⁵⁶⁸ Krş. Mālik, *el-Muvaṭṭa*, Vuḳūtu's-Şalā, 1/5, I, 12, 23; el-Buḥārī, *eş-Şahih*, Mevāḳıtu's-Şalā 9/14, s. 45, rak: 552.; Muslim, *eş-Şahih*, el-Mesācid 5/35, II, 435, 435, rak. 626; et-Tirmizî, *es-Sunen*, eş-Şalā 2/14, rak: 175; Ebū Dāvud, *es-Sunen*, eş-Şalāt 2/5, rak: 414; et-Ṭayālisî, *el-Musned*, s. 172.

¹⁵⁶⁹ Bkz. Mālik, *el-Muvaṭṭa*, Vuḳūtu's-Şalā 1/5, I, 11, 12, rak: 21.

¹⁵⁷⁰ Krş. Mālik, *el-Muvaṭṭa*, Kaşru's-Şalā 9/10, rak: 35- İbn Māce, *es-Sunen*, İḳāmetu's-Şalā 5/37, rak: I. 304. rak. 945.

¹⁵⁷¹ Krş. Mālik, *el-Muvaṭṭa*, Kaşru's-Şalā 9/24, rak: 89- en-Nesāî, *es-Sunen*, eş-Şalāt 5/9, rak: 463, 464, 465; İbn Māce, *es-Sunen*, İḳāmetu's-Şalā 5/202, rak: 1425, 1426. Aynı rivāyet *el-Muvaṭṭa*'da da İbn Māce'deki merfū' şekliyle yer almıştır. Bkz. Mālik, *el-Muvaṭṭa*, en-Nidā, rak: 365.

Bu rivāyetin İbn Māce'de yer alan merfū' şekli " حَدَّثَنَا أَبُو بَكْرِ بْنُ أَبِي شَيْبَةَ وَمُحَمَّدُ بْنُ بَشَّارٍ قَالَ حَدَّثَنَا يَزِيدُ بْنُ هَارُونَ عَنْ سُفْيَانَ بْنِ حُسَيْنٍ عَنْ عَلِيِّ بْنِ زَيْدٍ عَنْ أَنَسِ بْنِ حَكِيمٍ الضَّبِّيِّ قَالَ قَالَ لِي أَبُو هُرَيْرَةَ إِذَا أَتَيْتَ أَهْلَ مِصْرِكَ فَأَخْبِرْهُمْ أَنِّي سَمِعْتُ رَسُولَ اللَّهِ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَسَلَّمَ يَقُولُ إِنَّ أَوَّلَ مَا يُحَاسَبُ بِهِ الْعَبْدُ الْمُسْلِمُ يَوْمَ الْقِيَامَةِ الصَّلَاةُ الْمَكْتُوبَةُ مِنْ تَطَوُّعٍ فَإِنْ كَانَ لَهُ تَطَوُّعٌ أَكْمَلَتِ الْفَرِيضَةَ مِنْ تَطَوُّعِهِ ثُمَّ يُفْعَلُ بِسَائِرِ الْأَعْمَالِ الْمَفْرُوضَةِ مِثْلُ فَإِنْ أَتَمَّهَا وَإِلَّا قِيلَ انظُرُوا هَلْ لَهُ ذَلِكَ ” şeklindedir.

EK 2

Bu bölümde ref ile itham edilmiş çeşitli râvîlerin isimlerini topladık. Bunları ref ile itham türlerine göre iki sınıfa ayırdık. Kutub-i tis'a'da rivâyeti yer alanların hangi kaynaklarda rivâyeti olduğunu tespit edip rumuzlarla bunlara işaret ettik. Tümü'nün ölüm tarihlerini tespit edemediğimiz için hangi tabakadan olduklarını tespit edip buna da rumuzlarla işaret ettik. Ölüm ve tabakasını tespit edemediklerimizi boş bıraktık. Tabakaların tespitinde kaynaklardaki açıklamalarla râvîlerin şeyh ve talebelerinin tabakalarından yararlandık. Listenin sonunda ise ref ile itham edilmeyen; ancak belli rivâyetleri ref ettiği belirtilmiş olan bazı râvîlerin isimlerini zikrettik. Burada hangi kaynakta rivâyeti olduğuna işaret ederken, kaynakları rumuzlarla gösterdik. Kaynaklar için kullandığımız rumuzlar aşağıda zikredilmiştir.

- a : Aḥmed
- b : el-Buḥārī
- d : Ebū Dāvud
- dr : ed-Dārimī
- k : İbn Māce
- m : Muslim
- ma : Mālik
- n : en-Nesāī
- t : et-Tirmizī

I. Merfū‘ Olmayan Rivāyetleri Ref‘ Etmekten Dolayı Cerh Edilen Rāvīler

‘Adī b. Şābit el-Enşārī el-Kūfī (ö. 116/734), (hp),¹⁵⁷².

Aḥmed b. ‘Abdullāh b. Meysere en-Nuhāvendī (et), (s)¹⁵⁷³.

Aḥmed b. Alī et-Tevvezi¹⁵⁷⁴.

Aḥmed b. ‘İşām el-Mavşilī¹⁵⁷⁵.

Aḥmet b. el-Ḥasan b. Ebān el-Mışrī (?)¹⁵⁷⁶.

Aḥmed b. Ya‘kūb et-Tirmizī (te)¹⁵⁷⁷.

‘Āfiye b. Eyyūb (ö. 108/726)¹⁵⁷⁸.

el-Aḥvaş b. Ḥakīm (tn), (k)¹⁵⁷⁹.

‘Abbād b. Rāşid et-Temimī el-Başrī, (tn), (a, b, d, n, k)¹⁵⁸⁰.

‘Abbād b. Manşūr en-Nācī el-Başrī (ö. 142/759), (a, b, t, d, k, dr)¹⁵⁸¹.

Aḥmed b. Sālīm el-‘Askalānī Ebū Tevbe¹⁵⁸².

‘Abdullāh b. ‘Ubeyd el-Enşārī (tn), (t, n)¹⁵⁸³.

¹⁵⁷² İbn Hacer, *et-Tehzīb*, IV, 107.

¹⁵⁷³ ez-Zehebī, *Mizān*, I, 108; İbn Hacer, *Lisān*, I, 195.

¹⁵⁷⁴ İbn ‘Arrāk, *et-Tenzih*, I, 277. İbnu’l-‘Arāk bu rāviyi eserinde zikretmesine rağmen hadiş uyduranlar listesine ismini eklememiştir. Zira Cerhine neden olarak zikrettiği rivāyeti hata ile ref‘ ettiğini ifade etmiştir. Bu rāvinin el-Ḥaṭīb’in şeyhlerinden olup meşhur hadiş elimlerinden olduğu ifade edilmiştir. Bkz. a.e., a.y.

¹⁵⁷⁵ İbn Hacer, *el-Lisān*, I, 220. Kendisi Mālik’ten rivāyette bulunan birisidir. Buna göre Mālik döneminde yaşamış olması gerekir.

¹⁵⁷⁶ İbn Ḥibbān, *el-Mecrūhīn*, I, 149, 150.

¹⁵⁷⁷ İbn Hacer, *el-Lisān*, I, 327.

¹⁵⁷⁸ İbn Hacer, *el-Lisān*, III, 222.

¹⁵⁷⁹ Bkz. er-Rāzī, *el-Cerh*, II, 328.

¹⁵⁸⁰ el-‘Ukaylī, *eḏ-Ḍu‘afā*, III, 131, 132.

¹⁵⁸¹ el-‘Ukaylī, *eḏ-Ḍu‘afā*, III, 134-137.

¹⁵⁸² İbn Hacer, *el-Lisān*, I, 176.

‘Abdullāh b. Ebī Lebīd el-Medenī (tn), (b, m)¹⁵⁸⁴.

‘Abdullāh b. Ḥakīm ed-Dāhirī (et)¹⁵⁸⁵.

‘Abdullāh b. Mūsā b. İbrāhīm et-Teymī, (et) (k)¹⁵⁸⁶.

‘Abdurrahmān b. Zeyd b. Eslem (ö. 182/798), (t, k)¹⁵⁸⁷.

A‘cef b. Zureyk¹⁵⁸⁸.

‘Alī b. Ebī Sāra eṣ-Şeybānī el-Basrī¹⁵⁸⁹.

‘Alī b. Ḥumeyd es-Selūlī¹⁵⁹⁰.

‘Abdu’l-Melik b. Ḥuseyn en-Naḥa‘ī (et), (k)¹⁵⁹¹.

‘Aḳīl el-Ca‘dī¹⁵⁹².

el-‘Alā b. Ḥālīd el-Esedī¹⁵⁹³.

‘Alī b. Zeyd b. Cud‘ān (ö. 129, 131/746/748), (a, m, d, n, t, k, dr)¹⁵⁹⁴.

---

¹⁵⁸³ ez- Zehebī, *el-Mizān*, II, 458.

¹⁵⁸⁴ el-‘Uḳaylī, *eḏ-Du‘afā*, II, 292; ez- Zehebī, *el-Mizān*, II, 475.

¹⁵⁸⁵ el-‘Uḳaylī, *eḏ-Du‘afā*, II, 241. Bu rāvī ḥadīs uydurmakla da itham edilmiştir. Bkz. İbn ‘Arrāk, *Tenzīh*, I, 72. Açık olmamasına rağmen, rivāyette bulunduğu rāvilerde baktığımızda, etbā‘ut’t-tābī‘ūn tabaksından ya da tebe‘u’l-etbā‘dan olduğu ortaya çıkmaktadır.

¹⁵⁸⁶ İbnu Hıbbān, *el-Mecrūhīn*, II, 16; İbnu’l-Cevzī, *eḏ-Du‘afā*, II, 143; İbn Hacer, *et-Tehzīb*, III, 278.

¹⁵⁸⁷ İbn Hıbbān, *el-Mecrūhīn*, I, 57; İbnu’l-Cevzī, *eḏ-Du‘afā*, II, 95; İbn Hacer, *et-Taḳrīb*, s. 340, rak: 3865.

¹⁵⁸⁸ İbn Hacer, *el-Lisān*, I, 463. Bu rāvīnin meḥūl olduğu ifade edilmiştir. Geçtiği isnādlarla bakıldığında tābī‘ūn veya daha sonraki ṭabaḳādan olduğu görülmektedir.

¹⁵⁸⁹ İbn Hıbbān, *el-Mecrūhīn*, II, 104; İbnu’l-Cevzī, *el-İlel*, II, 898; ez- Zehebī, *el-Mizān*, III, 130. Şābit el-Bunānī (ö. 127/744)’den rivayette bulunmuştur.

¹⁵⁹⁰ el-‘Uḳaylī, *eḏ-Du‘afā*, III, 228; İbn Hacer, *el-Lisān*, IV, 227. Bu rāvī Şu‘be’den nakilde bulunmuştur.

¹⁵⁹¹ İbn ‘Arrāk, *et-Tenzīh*, I, 276. Bu rāvī za‘īf olduğu belirtilmiş ve ḥadīs ref‘ ettiğine işaret edilmiş bir rāvīdir. Bkz. ez- Zehebī, *el-Mizān*, II, 653.

¹⁵⁹² el-‘Uḳaylī, *eḏ-Du‘afā*, III, 408, 409. Bu rāvī Ebū İshāk el-Hemedānī’den nakilde bulunmuştur.

¹⁵⁹³ el-‘Uḳaylī, *eḏ-Du‘afā*, III, III, 344.

‘Alī b. Suleymān el-Ezdī (et)¹⁵⁹⁵.

‘Alī b. Şebīb el-Ma‘merī (ö. 295/907)¹⁵⁹⁶.

‘Alī b. Zebeyān el-Kūfī (ö. 172/788), (k)¹⁵⁹⁷.

‘Amr b. el-Mugīre¹⁵⁹⁸.

‘Amr b. Kays el-Kūfī¹⁵⁹⁹.

‘Anbese b. Mihrān el-Başrī¹⁶⁰⁰.

Bakıyye b. el-Velīd (m, t, n, k, d, a), (ö. 197/812)¹⁶⁰¹.

Cerīr b. Hāzim el-Başrī (b, m, t, n, d, k), (ö. 170/786)¹⁶⁰².

Daḥḥāk b. Zeyd el-Eḥvāzī¹⁶⁰³.

Daḥḥāk b. Yesār el-Başrī¹⁶⁰⁴.

Ebān b. Ebī ‘Ayyās (ö. 157, 158/773, 774), (d)¹⁶⁰⁵.

Ebān b. Yezīd el-‘Aṭṭār (160/776), (b, m, d)¹⁶⁰⁶.

---

¹⁵⁹⁴ el-Buḥārī, *et-Tāriḫü'l-kebir*, VI, 275; ez-Zehabī, *et-Tezkire*, I, 140, 141; ez-Zeyla‘ī, *en-Naşb*, I, 77.

¹⁵⁹⁵ İbn Hıbbān, *el-Mecrūhîn*, II, 114; İbnu'l-Cevzî, *eḍ-Ḍu‘afā*, II, 194; ez-Zehabī, *el-Mizān*, III, 132; İbn Hacer, *el-Lisān*, IV, 233.

¹⁵⁹⁶ ez-Zehabī, *et-Tezkire*, II, 667, 668. Bu rāvī Ma‘mer’den nakilde bulunmuştur.

¹⁵⁹⁷ İbn Hacer, *et-Tehzīb*, IV, 215.

¹⁵⁹⁸ İbn Hacer, *el-Lisān*, IV, 332. el-Buḥārī bu rāvīnin munker ve mechül olduğunu ifade etmiştir. Bkz. a.e., e.y. Rivāyetlerine göre tebe‘u’t-tābī‘în döneminin sonralarına doğru yaşamış olmalıdır.

¹⁵⁹⁹ İbn Hacer, *el-Lisān*, IV, 374.

¹⁶⁰⁰ el-‘Uḳaylī, *eḍ-Ḍu‘afā*, III, 365, 366. Bu rāvī ez-Zuhrī’den nakilde bulunmuştur.

¹⁶⁰¹ Hakkında geniş bilgi için bkz. ez-Zehabī, *el-Mizān*, I, 331-339.

¹⁶⁰² el-‘Uḳaylī, *eḍ-Ḍu‘afā*, I, 198, 199.

¹⁶⁰³ İbn Hıbbān, *el-Mecrūhîn*, I, 379; İbnu'l-Cevzî, *eḍ-Ḍu‘afā*, II, 59. Tābī‘undan nakilde bulunmuştur.

¹⁶⁰⁴ el-‘Uḳaylī, *eḍ-Ḍu‘afā*, II, 218, 219.

¹⁶⁰⁵ İbn Hıbbān, *el-Mecrūhîn*, I, 96, 97; ez-Zehabī, *el-Mizān*, I, 10-15.

Ebū Dāvud eṭ-Ṭayālīsī (ö. 204/819), (hp)¹⁶⁰⁷.

Ebū Hureyre (ö. 57/676), (hp)¹⁶⁰⁸.

Eş'as b. Sevvār el-Kūfī (ö. 130/747), (m, s, t, k)¹⁶⁰⁹.

Eyyüb b. Hūṭ el-Ḥabeṭī¹⁶¹⁰.

Eyyüb b. Muḥammed el-Yemāmī (ö. 160/776)¹⁶¹¹.

Faḍḍāl b. Cubeyr el-Başrī (tn)¹⁶¹².

Ferḳad b. Ya'ḳūb (ö. 131/748), (a)¹⁶¹³.

el-Faḍl b. Ferḳad¹⁶¹⁴.

Ḥaccāc b. Naşīr el-Başrī¹⁶¹⁵.

el-Ḥasan el-Başrī (ö. 110/), (hp)¹⁶¹⁶.

el-Ḥasan b. 'Alī b. Şebīb el-Ma'merī (ö. 295/)¹⁶¹⁷.

Ḥālīd b. Sa'd el-Kūfī (ö. 130-40/747-757), (b, n, k)¹⁶¹⁸.

Ḥālīd b. el-Ḳāsım el-Medāīnī¹⁶¹⁹.

---

¹⁶⁰⁶ ez-Zehebī, *Mēzān*, I, 16.

¹⁶⁰⁷ ed-Dāraḳutnī, *'İlel*, V, 85, 86. Geniş bilgi için bkz. ez-Zehebī, *Mēzān*, II, 203, 204.

¹⁶⁰⁸ Bkz. İbn Keşīr, *el-Bidāye*, VIII, 97.

¹⁶⁰⁹ ez-Zehebī, *el-Mēzān*, I, 263-265.

¹⁶¹⁰ el-'Uḳaylī, *eḑ-Ḍu'afā*, I, 110-112. Ḳatāde'den rivāyette bulunmuş bir rāvīdir.

¹⁶¹¹ ez-Zehebī, *el-Mēzān*, I, 292, 293; İbn Ḥacer, *Lisān*, I, 487.

¹⁶¹² İbn Ḥıbbān, *el-Mecrūḥīn*, II, 204, 205.

¹⁶¹³ İbnu'l-Cevzī, *eḑ-Ḍu'afā*, III, 4.

¹⁶¹⁴ el-'Uḳaylī, *eḑ-Ḍu'afā*, III, 452, 453. Muḥammed b. 'Amr'dan rivāyette bulunmuştur.

¹⁶¹⁵ el-'Uḳaylī, *eḑ-Ḍu'afā*, I, 285. Şu'be'den rivāyette bulunmuş bir rāvīdir.

¹⁶¹⁶ Aḥmed, *el-'İlel*, I, 52, 121.

¹⁶¹⁷ İbn Ḥacer, *el-Lisān*, II, 221-225.

¹⁶¹⁸ ez-Zehebī, *el-Mēzān*, I, 630; İbn Ḥacer, *et-Tehzīb*, II, 58, 59.

Ḥālīd b. Suleymān es-Sadefī¹⁶²⁰.

el-Ḥārīṣ b. Vecīh (et)¹⁶²¹.

Ḥakīm b. Ḥizām el-Kūfī¹⁶²².

Hilāl b. Feyyāz el-Yeşkurī (ö. 225/839, (d, n)¹⁶²³.

Hişām b. Ḥassān (ö. 148/) (a, b, m, d, t, n, k)¹⁶²⁴.

Hişām b. Sa'd el-Ḳuraşī (ö. 160/776), (m, d, t, n, k)¹⁶²⁵.

‘İkrime b. İbrāhīm el-Ezdī (et), (a)¹⁶²⁶.

İşhāk b. İbrāhīm b. ‘İmrān el-Mes‘ūdī¹⁶²⁷.

İşhāk b. İbrāhīm b. Yezīd ed-Dimeşķī (ö. 227/841), (b, d, n)¹⁶²⁸.

İsmā‘īl b. ‘Ayyāş (ö. 181/797), (t, n, d, k, a)¹⁶²⁹.

İsmā‘īl b. İbrāhīm Ebū Bişr¹⁶³⁰.

İsmā‘īl b. İbrāhīm el-Kerābīsī (ö. 194/809), (k)¹⁶³¹.

---

¹⁶¹⁹ İbn Ḥıbbān, *el-Mecrūhīn*, I, 282, 283. el-Leys b. Sa'd'tan rivâyette bulunmuştur.

¹⁶²⁰ İbn Ḥacer, *el-Lisān*, II, 377.

¹⁶²¹ İbnu'l-Cevzī, *el-İlel*, I, 373, 374. Mālik'ten nakilde bulunmuştur.

¹⁶²² el-‘Ukaylī, *ed-Ḍu‘afā*, I, 317. el-A‘meş'ten nakilde bulunmuştur.

¹⁶²³ İbn Ḥıbbān, *el-Mecrūhīn*, I, 363, 364; İbnu'l-Cevzī, *ed-Ḍu‘afā*, III, 177; İbn Ḥacer, *et-Taḳrīb*, s. 263, rak: 2730. et-Tehzīb'te maḳlūb rivâyetleri ref' ettiği belirtilmiş; ancak doğrusu İbn Ḥıbbān'da yer alan mevḳūf rivâyetleri ref' etmesidir.

¹⁶²⁴ er-Rāzī, *el-Cerḥ*, IX, 56.

¹⁶²⁵ İbn Ḥıbbān, *el-Mecrūhīn*, III, 89; İbn Ḥacer, *et-Taḳrīb*, s. 572, rak: 7294.

¹⁶²⁶ el-‘Ukaylī, *ed-Ḍu‘afā*, III, 377, 378. ‘Abdumelik b. ‘Umeyr'den rivâyette bulunmuştur.

¹⁶²⁷ ez-Zehebī, *el-Mizān*, I, 176. el-Kâsım b. ‘Abdurrahmān'dan nakilde bulunmuştur.

¹⁶²⁸ İbn Ḥacer, *et-Tehzīb*, I, 141, 142.

¹⁶²⁹ İbn Ḥacer, *et-Tehzīb*, I, 204-206; ez-Zeyla‘ī, *en-Naşb*, I, 38.

¹⁶³⁰ İbn Ḥacer, *el-Lisān*, I, 391. el-Ḳazzāz kendisinden rivâyette bulunmuştur.

¹⁶³¹ ez-Zehebī, *el-Mizān*, I, 214.

İsmā'īl b. Şābit b. Mucemmi'¹⁶³².

el-Ğāsım b. Ğusn¹⁶³³.

Ğābus b. Ebī Zıbyān el-Kūfī (tn), (d, t, k)¹⁶³⁴.

Kuteybe b. Sa'īd et-Temimī¹⁶³⁵.

Mendel b. 'Alī (ö. 168/784), (d, k)¹⁶³⁶.

Menī' b. Mācid b. Mağar¹⁶³⁷.

Muğammed b. Enes er-Rāzī (et), (d)¹⁶³⁸.

Mubārek b. Fuğale (ö. 166/782), (bt, d, t, k)¹⁶³⁹.

Mucāşī' b. Yūsuf es-Sulemī¹⁶⁴⁰.

Mucālid b. Ebī Rāşid (tn)¹⁶⁴¹.

Mucālid b. Sa'īd el-Hemedānī (ö. 144/761), (d, t, m, k)¹⁶⁴².

Muğammed b. 'Amr el-Yāfī'ī el-Mışrī (et), (m, n)¹⁶⁴³.

Muğammed b. Enes er-Rāzī (b, d), (et)¹⁶⁴⁴.

---

¹⁶³² el-'Uğaylī, *eğ-Du'afā*, I, 79; İbn Hacer, *el-Lisān*, I, 397. Yahyā b. Sa'īd'ten rivāyette bulunmuştur.

¹⁶³³ İbn Hıbbān, *el-Mecrūhīn*, II, 212, 213. Miş'ar'dan nakilde bulunmuştur.

¹⁶³⁴ İbn Hıbbān, *el-Mecrūhīn*, II, II, 215, 216; İbnu'l-Cevzī, *eğ-Du'afā*, III, 35, ez- Zehebī, *el-Mizān*, III, 368.

¹⁶³⁵ el-'Uğaylī, *eğ-Du'afā*, III, 488. Yahyā b. Enise'den nakilde bulunmuştur.

¹⁶³⁶ İbnu'l-Cevzī, *eğ-Du'afā*, III, 138; İbn Hacer, *et-Takrīb*, s. 545, rak: 6883.

¹⁶³⁷ İbn Hacer, *el-Lisān*, VI, 104.

¹⁶³⁸ ez- Zehebī, *el-Mizān*, III, 486.

¹⁶³⁹ İbn Hacer, *et-Tehzīb*, V, 365, 366.

¹⁶⁴⁰ İbn Hıbbān, *el-Mecrūhīn*, III, 38; ez- Zehebī, *el-Mizān*, III, 437. Yezid b. Rabī'a'dan nakilde bulunmuştur.

¹⁶⁴¹ ez- Zehebī, *el-Mizān*, III, 437.

¹⁶⁴² ez- Zehebī, *el-Mizān*, III, 438.

¹⁶⁴³ İbn Hacer, *et-Tehzīb*, V, 243.

Muḥammed b. Huleyd el-Ḥanefî¹⁶⁴⁵.

Muḥammed b. el-Ḥasan el-Muzenî¹⁶⁴⁶.

Muḥammed b. İsmâ'îl b. Ebî Semîne el-Başrî, (. 230/844), (b, d)¹⁶⁴⁷.

Muḥammed b. Ğazvân eṣ-Şâmi¹⁶⁴⁸.

Muḥammed b. Şâbit el-Başrî (tn), (d, k)¹⁶⁴⁹.

Muġîre b. Ziyād (ö. 152/769), (d, t, n, k)¹⁶⁵⁰.

Muḥammed b. 'Abdurrahmân b. Ebî Leylâ (ö. 148/765), (a, d, t, n, k)¹⁶⁵¹.

Muḥammed b. Mu'âviye (ö. 270/883), (n)¹⁶⁵².

Mufaḍḍal b. Şâlih el-Kûfî (et), (t)¹⁶⁵³.

Muġîre b. Ziyād el-Mavşilî¹⁶⁵⁴.

el-Munzir b. Ziyād (Ziyād b. Munzir eṭ-Ṭāi)¹⁶⁵⁵.

Musayyib b. Vâdiḥ¹⁶⁵⁶.

---

¹⁶⁴⁴ ez- Zehebî, *el-Mēān*, III, 486.

¹⁶⁴⁵ İbn Hıbbân *el-Mecrūhîn*, II, 302; İbnu'l-Cevzî, *eḍ-Ḍu'afâ*, III, 55. 'İsâ b. Yûnus'tan nakilde bulunmuştur.

¹⁶⁴⁶ İbn Hıbbân, *el-Mecrūhîn*, II, 275. Muḥammed b. İshâk'tan nakilde bulunmuştur.

¹⁶⁴⁷ ez- Zehebî, *el-Mēān*, III, 482.

¹⁶⁴⁸ İbn Hıbbân, *el-Mecrūhîn*, II, 299. İbnu'l-Cevzî, *eḍ-Ḍu'afâ*, III, 90. el-Evza'î'den nakilde bulunmuştur.

¹⁶⁴⁹ ez- Zehebî, *el-Mēān*, III, 495.

¹⁶⁵⁰ İbnu'l-Cevzî, *eḍ-Ḍu'afâ*, III, 133; İbn Hacer, *et-Takrîb*, s. 543, rak: 6834.

¹⁶⁵¹ ez- Zehebî, *el-Mizân*, III, 613-613; ez-Zeyla'î, *en-Naşb*, II, 464.

¹⁶⁵² İbn Hacer, *et-Takrîb*, s. 507, rak: 6297.

¹⁶⁵³ el-'Ukaylî, *eḍ-Ḍu'afâ*, IV, 241, 242.

¹⁶⁵⁴ İbnu'l-Cevzî, *el-'İlel*, I, 379. 'İkrime'den rivâyette bulunmuştur.

¹⁶⁵⁵ İbn Hacer, *el-Lisân*, II, 496. Muḥammed b. el-Munkedir'den nakilde bulunmuştur.

Mūsā b. Suleymān el-Becclī¹⁶⁵⁷.

Muslim b. ‘Omer¹⁶⁵⁸.

Nu‘aym b. Hākīm el-Ezdī (ö. 228/842), (d)¹⁶⁵⁹.

‘Omer b. Hāfş el-Muḥabbir¹⁶⁶⁰.

‘Omer b. İbrāhīm el-Başrī (et), (a, n, t, k)¹⁶⁶¹.

‘Omer b. Ğiyāş el-Kufī¹⁶⁶².

‘Omer b. Muğīre el-Mekki¹⁶⁶³.

‘Osmān b. Muḥammed el-Enmāṭī¹⁶⁶⁴.

Ravḥ b. el-Museyyeb Ebu Racā¹⁶⁶⁵.

Rızkullāh b. Mūsā el-Bağdādī (ö. 256, 260/869, 873), (n, k)¹⁶⁶⁶.

Rufey‘ b. Mihrān Ebū’l-‘Aliyye el-Başrī (ö. 93/712), (h)¹⁶⁶⁷.

Şābit b. Zuheyr el-Başrī¹⁶⁶⁸.

---

¹⁶⁵⁶ ez- Zehebī, *el-Mīzān*, IV, 116, 117; İbn Hacer, *el-Lisān*, VI, 40; ez-Zeyla‘ī, *en-Naşb*, I, 148. ‘Abdullāh b. el-Mubārek’ten rivāyette bulunmuştur.

¹⁶⁵⁷ İbn Hacer, *el-Lisān*, VI, 118, 119. Hammād b. Seleme’den rivāyette bulunmuştur.

¹⁶⁵⁸ ez- Zehebī, *el-Mīzān*, IV, 105; İbn Hacer, *el-Lisān*, VI, 31. Kendisinden sadece Cābir el-Cu‘fī nakilde bulunmuştur.

¹⁶⁵⁹ ez- Zehebī, *el-Mīzān*, IV, 268-270; İbn Hacer, *el-Lisān*, IV, 298, 299. Lisān’da “el-Mucebbir” olarak geçmiştir. Krş.

¹⁶⁶⁰ ez- Zehebī, *el-Mīzān*, III, 189.

¹⁶⁶¹ el-‘Uḳaylī, *eḡ-Du‘afā*, III, 146, 147.

¹⁶⁶² el-‘Uḳaylī, *eḡ-Du‘afā*, III, 184. ‘Āşim’dan rivāyette bulunmuştur.

¹⁶⁶³ el-‘Uḳaylī, *eḡ-Du‘afā*, III, 189; ez- Zehebī, *el-Mīzān*, III, 224. Dāvud b. Ebī Hind’ten rivāyette bulunmuştur.

¹⁶⁶⁴ İbn Hacer, *el-Lisān*, IV, 152. İbrāhīm el-Ĥarbī kendisinden rivāyette bulunmuştur.

¹⁶⁶⁵ İbnu’l-Cevzī, *eḡ-Du‘afā*, I, 289.

¹⁶⁶⁶ İbn Hacer, *et-Tehzīb*, II, 161, 162.

¹⁶⁶⁷ Aḥmed, *el-İlel*, I, 52, 121. Ölüm tarihi ile ilgili farklı görüşler vardır. Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Hacer, *et-Tehzīb*, II, 168, 169.

Şabāh b. Muhammed el-Aḥmesī el-Kufī¹⁶⁶⁹.
Şālih b. Muḥammed b. Zāide (tn), (a, d, k, t)¹⁶⁷⁰.
Şālih b. Aḥmed b. Ebī Muḳātil¹⁶⁷¹.
Sālim Ebu'l-'Alā el-Kūfī (et), (a, t)¹⁶⁷².
Selm b. Suleymān ez-Žabī¹⁶⁷³.
Sevvār b. Muş'ab el-Hemedanī el-Kufī¹⁶⁷⁴.
es-Seriy b. 'Āşim¹⁶⁷⁵.
Sufyān b. Vekī'(ö. 247/861), (t, k)¹⁶⁷⁶.
Sufyān b. Muḥammed el-Fezārī¹⁶⁷⁷.
Suveyd b. 'Abdul'aziz ed-Dimeşķi (ö. 194/809), (t, k)¹⁶⁷⁸.
Suveyd b. 'Amr el-Kelbī (a, m, t, n, k), (ö. 203/818)¹⁶⁷⁹.
Şu'ayb b. Ḥayyān el-Başri¹⁶⁸⁰.

---

¹⁶⁶⁸ ez- Zehebī, *el-Mizān*, I, 364. Nālī' den rivāyette bulunmuştur.

¹⁶⁶⁹ el-Buḥārī, *et-Tārīḥ*, IV, 313; el-'Uḳaylī, *eḏ-Ḍu'afā*, II, 213. Murra b. Şuraḥīl'den nakilde bulunmuştur.

¹⁶⁷⁰ ed-Dāraḳuṭnī, *el-'İlel*, II, 52, 53.

¹⁶⁷¹ İbnu'l-Cevzī, *eḏ-Ḍu'afā*, II, 45, 46.

¹⁶⁷² el-'Uḳaylī, *eḏ-Ḍu'afā*, II, 150, 151.

¹⁶⁷³ el-'Uḳaylī, *eḏ-Ḍu'afā*, II, 166, 167.

¹⁶⁷⁴ İbnu'l-Cevzī, *el-'İlel*, I, 379; ez- Zehebī, *el-Mizān*, II, 246.

¹⁶⁷⁵ İbn Ḥibbān, *el-Mecrūḥīn*, I, 355; ez- Zehebī, *el-Mizān*, II, 117; ez-Zeyla'ī, *en-Naşb*, I, 99. İbn 'Uleyye'den nakilde bulunmuştur.

¹⁶⁷⁶ Bkz. ez- Zehebī, *el-Mizān*, II, 173.

¹⁶⁷⁷ İbn Ḥibbān, *el-Mecrūḥīn*, I, 358. İbn Vahb'tan rivāyette bulunmuştur.

¹⁶⁷⁸ ez- Zehebī, *el-Mizān*, II, 251, 252.

¹⁶⁷⁹ İbn Ḥibbān, *el-Mecrūḥīn*, I, 351.

¹⁶⁸⁰ el-'Uḳaylī, *eḏ-Ḍu'afā*, II, 183. Tābi'undan nakilde bulunmuştur.

Şucā' b. Maḥled el-Fellās el-Bağavī (m, d, k), (ö. 135/752)¹⁶⁸¹.

Şuca' b. el-Velīd el-Kūfī (ö. 204, 204/), (hp)¹⁶⁸².

Usāme b. Zeyd b. Eslem (et), (a, k)¹⁶⁸³.

‘Ukbe b. ‘Alkame el-Yeşkūrī, (tn), (t)¹⁶⁸⁴.

el-Velīd b. Muḥammed es-Sulemī (ö. 182/798), (a, k, t)¹⁶⁸⁵.

el-Velīd b. Muslim (ö. 195/810), (d, n, t, m)¹⁶⁸⁶.

Yezīd b. Yūsuf eş-Şāmī (et), (t)¹⁶⁸⁷.

II. Belli Bir Ḥadīşi Ref‘ Ettiği Belirtilen Rāvīler

‘Abdullāh b. Ebī Bekr (ö. 135/752), (hp)¹⁶⁸⁸.

‘Abdullāh b. ‘Omer (ö. 73/692), (hp)¹⁶⁸⁹.

‘Abdullāh b. Nāfī‘ (ö. 206 /821), (m, d, k, t, a)¹⁶⁹⁰.

‘Āşım b. Behdele (ö. 128/745), (hp)¹⁶⁹¹.

Ebū Şeybe İbrāhīm b. ‘Osmān (ö. 169/785), (k, t)¹⁶⁹².

¹⁶⁸¹ ez-Zehebī, *Mizān*, II, 265.

¹⁶⁸² el-Ukaylī, *eḍ-Ḍu‘afā*, II, 184; İbn Hacer, *et-Tehzīb*, II, 482, 483.

¹⁶⁸³ İbn Hıbbān, *el-Mecrūhīn*, I, 179; İbnu'l-Cevzī, *eḍ-Ḍu‘afā*, I, 95; İbn Hacer, *et-Tehzīb*, I, 134.

¹⁶⁸⁴ İbn Hacer, *et-Tehzīb*, IV, 157.

¹⁶⁸⁵ İbn Hıbbān, *el-Mecrūhīn*, III, 76, 77; İbnu'l-Cevzī, *eḍ-Ḍu‘afā*, III, 186.

¹⁶⁸⁶ İbn Ebī Hātim, *el-‘İlel*, I, 278; İbn Hacer, *et-Taḳrīb*, s. 584, rak: 7456.

¹⁶⁸⁷ İbn Hıbbān, *el-Mecrūhīn*, III, 106; İbnu'l-Cevzī, *eḍ-Ḍu‘afā*, III, 213.

¹⁶⁸⁸ ez-Zeyla‘ī, *Naşb*, II, 433, 434. Bu rāvīnin sika ḥadīş alimlerinden olduğu ifade edilmiştir. Bkz. İbn Hacer, *et-Tehzīb*, II, 110.

¹⁶⁸⁹ Bkz. el-Buḥārī, *eş-Şahīḥ*, Ezān, 10/86, s. 59, rak: 739. Bu rāvī şika olan meşhur ḥadīş âlimlerinden birisidir. Bkz. İbn Hacer, *et-Tehzīb*, II, 213, 214.

¹⁶⁹⁰ İbn Hacer, *et-Telḥīs*, I, 244. Sika olduğu belirtilmiş olmasına rağmen, bazı âlimler hafızasının güçlü olmadığını ifade etmişlerdir. Bkz. İbn Hacer, *et-Tehzīb*, III, 282, 283.

¹⁶⁹¹ ed-Dāraḳuṭnī, *el-‘İlel*, V, 85, 86. Tevşik edilmiş ve hataları da olduğu belirtilmiş bir rāvīdir. Bkz. ez-Zehebī, *el-Mizān*, II, 357, 358.

Ebu Hāmid el-Ġazālī (ö. 505/ 1111)¹⁶⁹³.

Ḥammād b. Seleme b. Dinār Ebū Seleme el-Başrī (ö. 167/783), (hp)¹⁶⁹⁴.

Ḳatāde b. Di‘āme es-Sedusī (ö. 117/735), (hp)¹⁶⁹⁵.

Muḥammed b. Ḥāzim (ö. 195/735), (hp)¹⁶⁹⁶.

‘Omer b. Hafş b. Ġiyāş (ö. 222/836), (a, b, d, t, n)¹⁶⁹⁷.

Yaḥyā b. Yemān el-Kūfī (ö. 189/804), (a, m, t, n, d)^{1698 1699}.

Yaḥyā b. Selām el-Basrī (ö. 200/815)¹⁷⁰⁰.

Yezīd b. Ebī Ziyād (ö. 136/753), (m, t, n, d, k)¹⁷⁰¹.

Ziyād ‘Abdullāh el-Bekkāī (ö. 183/799), (a, b, m, k, t, n)¹⁷⁰².

---

¹⁶⁹² ez-Zeyla‘ī, *en-Naşb*, I, 53.

¹⁶⁹³ Bu arařtırmamızda, hadis kaynaklarında mevķūf olarak geçen bir rivayeti merfū‘ olarak naklettiđini tespit ettiđimizden dolayı kendisini bu listeye dāhil ettik. Bkz. s. 188

¹⁶⁹⁴ İbn ‘Abdilberr, *et-Temhīd*, VIII, 267. Hakkında geniş bilgi için bkz. ez- Zehebī, *el-Mīzān*, I, 590-595.

¹⁶⁹⁵ en-Nevevī, *Şerḥ*, XIV, 48; Hakkında geniş bilgi için bkz. İbn Ḥacer, *et-Tehzīb*, IV, 540-543.

¹⁶⁹⁶ ed-Dāraķuṭnī, *el-‘İlel*, II, 52. Geniş bilgi iin bkz. ez- Zehebī, *el-Mīzān*, IV, 575.

¹⁶⁹⁷ ed-Dāraķuṭnī, *el-‘İlel*, V, 86; *el-İlzāmāt*, s. 226, 227; İbn Ḥacer, *en-Nuketu’z-Zirāf*, VII, 51, 52.

¹⁶⁹⁸ el-Beyḥakī, *es-Sunen*, I, 61; ez-Zeyla‘ī, *en-Naşb*, I, 9; ez-Zehebī, *el-Mīzān*, IV, 416.

¹⁶⁹⁹ el-Beyḥakī, *es-Sunen*, I, 61; ez-Zeyla‘ī, *en-Naşb*, I, 9.

¹⁷⁰⁰ Bkz. ed-Dāraķuṭnī, *es-Sunen*, I, 327. Mālik’ten rivāyette bulunmuş za‘īf rāvilerden biri olduğu belirtilmiştir. Bkz. İbnu’l-Cevzī, *eğ-Du‘afā*, III, 193; ez- Zehebī, *el-Mīzān*, IV, 380, 381.

¹⁷⁰¹ ez-Zehebī, *el-Mizan*, IV, 423-425.

¹⁷⁰² ed-Dāraķuṭnī, *el-‘İlel*, V, 85, 86. Şika olup olmadığı konusunda ihtilāf edilmiş bir rāvidir. Bkz. ez- Zehebī, *el-Mīzān*, II, 91, 92.

BİBLİYOGRAFYA

Kur'ân-ı Kerîm

Kitâb-ı Muḳaddes, Baybil Şirketleri, İstanbul, 1886.

University Edition of Bible, International Bible Society, Colorado, 1991.

ĀBĀDĪ, *et-Ta'lik*; Ebū't-Tayyib Muḳammed Ābādī (*Ta'liku'l-Muḳnī 'alā'd-Dāraḳuḳnī*, (ed-Dāraḳuḳnī'nin Sunen'i ile birlikte basım), I-IV, 'Ālemu'l-Kutub, Beyrūt, 1413/1993.

'ABDULLĀH B. AḤMED, *es-Sunne*; Ebū 'Abdirrahmān 'Abdullāh b. Aḥmed b. Muḳammed b. Ḥanbel (ö. 290/902), *Kitābu'-Sunne*, I, II, *Dār İbni'l-Ḳayyim*, el-Memleketu'l-'Arabiyyetu's-Su'ūdiyye, 1406/1986.

'ABDUL'AZİZ, *ed-Davābiḥ*; 'Abdul'aziz b. Muḳammed, *Davābiḥu'l-Cerḥ ve't-Ta'dil*, el-Cāmiatü'l-İslāmiyye, el-Medīne, h. 1412.

'ABDUL'AZİZ el-BUHĀRĪ, *el-Keşf*; Alāuddīn 'Abdul'aziz Aḥmed el-Buḥārī (ö. 730/1329), *Keşfu'l-Esrār*, I-IV, tdk. Muḳammed el-Mu'teşim, Dāru'l-Kutubi'l-İslāmī, Beyrūt, 1414/1994.

'ABDUL'AZİZ B. MUḤTĀR, *en-Nuşḥa*; 'Abdul'aziz b. Muḥtār el-Basrī (ö. ?), *Cuzun fihi Nuşḥetu 'Abdul'aziz b. El-Muḥtār*, (el-A'zamī'nin İlk Devir Hadis Edebiyatı kitabının ekinde basım), İz Yayıncılık, İstanbul, 1993.

'ABDURRAZZĀK, *el-Muşannaḳ*; Ebū Bekr eş-Şan'ānī (ö. 211/ 827), I-XI, thk. Habiburrahmān el-A'zamī, el-Meclisu'l-İlmī, y.y., ts.

'ABDUŞŞAMED, *el-Vaz'*; 'Abduşşamed b Bekr, *el-Vaz' ve'l-Vaḳḳa'ün*, Dāru'l-Fāḳile, y.y., ts.

'ABD B. ḤUMEYD, *Musned*; 'Abd b. Ḥumeyd b. Naşr (ö. 249/863), *Musned 'Abd b. Ḥumeyd*, thk. Subḥī el-Bedrī, Mektebetu's-Sunne, el-Ḳāhire, 1408/1988.

el-'ACLŪNĪ, *Keşfu'l-Ḥafā*; İsmā'īl b. Muḳammed el-'Aclūnī (ö. 1162/1748), *Keşfu'l-Ḥafā ve Muzīlu'l-İlbās 'ammā İştehera mine'l-Eḥādīs 'alā Elsineti'n-Nās*, I-II, Dār İhyāi't-Turāşī'l-'Arabī, Beyrūt, h. 1351.

AHMED, *el-Musned*: Ebū ‘Abdillāh Aḥmed b. Ḥanbel eṣ-Şeybānī (ö. 241/855), *Musned Aḥmed b. Ḥanbel*, I-IX, Muessesetu’t-Tāriḫi’l-‘Arabī, Beyrūt, 1414/1993.

-----, *el-‘İlet*; *Kitābu’l-‘İlel ve Ma’rifeti’r-Ricāl*, I-II, el-Mektebetu’l-İslāmiyye, İstanbul, 1987.

AHMET AKBULUT, *Siyasi Hadisler*; *Sahabe Devri Siyasi Hadislerinin Kelami Poblemlere Etkileri*, Birleşik Yayıncılık, İstanbul, 1992.

AHMED ŞĀKİR, *el-Bā’iṣ*; *el-Bā’isu’l-Ḥaṣīṣ*, Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrūt, 1414/1995.

el-‘ALĀĪ, *el-Cuz*; Ḥalīl b. Keykeldī b. ‘Abdillāh el-‘Alāī (ö. 761/1359), *Cuz fī Taşhīḥ Hadīsi’l-Ḳulleteyn*, Mektebetu’t-Terbiyyeti’l-İslāmiyye, y.y., h. 1412.

-----, *el-Cāmi’*, *Cāmi’u’t-Taḥşīl*, thk. Ḥamdī ‘Abdulmecīd es-Selefī, ‘Ālemu’l-Kutub, Beyrūt, 1407/1986.

‘ALİYYU’L-KĀRĪ, *eş-Şerḥ*: ‘Alī b. Sultān Muḥammed el-Herevī (ö. 1014/1605), *Şerḥu Şerhi Nuḥbeti’l-Fiker*, thk. Muḥammed Nizār ve Heysem Nizār, Dāru’l-Erkām, Beyrūt, ts.

-----, *el-Masnū’*; *el-Masnū’ fī Ma’rifeti’l-Mevzū’*, thk. ‘Abdulfettāḥ Ebū Ğudde, Mektebetu’r-Ruşd, er-Riyāḍ, 1404-1984.

-----, *Şerḥu’l-Musned*; *Şerḥu Musned Ebī Ḥanḫe*, Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrūt, ty.

el-AMĪDĪ, *el-İḥkām*; Seyfuddīn Ebu’l-Ḥasan, ‘Alī b. Ebī ‘Alī b. Muḥammed el-Āmidī (ö. 631/1233), *el-İḥkām fī Usūli’l-Aḥkām*, I-IV, Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrūt, th.

ARKOUN, MUHAMMED, *Rethinking Islam*; translated and edited by Robert D. Lee, Westview Press, Oxford, 1994.

AŞIK, Nevzat, *Sahābe*; *Sahābe ve Hadīs Rivāyeti*, Akyol Neşriyat ve Matbaacılık, İzmir, 1981.

el-'AYNĪ, *el-Umde*: BedruddĪn Ebū Muhammed Mahmūd b. Ahmed el-'AynĪ (ö. 855/ 1451), '*Umdetu'l-Kārī Şerh ŞahĪhī'l-Buḥārī*, I-XXIV, Dāru İhyāi't-Turāşī'l-'Arabī, Beyrūt, ts.

el-A'ZAMĪ, *el-Menhec*: Muḥammed Muştafā el-A'zamī, *Menhecu'n-Naḩd inde'l- MuḩaddiştĪn*, Mektebetu'l-Kevşer, el-Memleketu'l-'Arabıyyeti's-Su'ūdiyye, 1410.

-----, *Hadıs Edebiyatı; İlk Devir Hadıs Edebiyatı*, (Çev. Hulusi Yavuz), İz Yayıncılık, İstanbul, 1993.

el-'AZİMĀBADĪ, '*Avnu'l-Ma'būd*: '*Avnu'l-Ma'būd Şerh Ebī Dāvud*, I-XIV, el-Mektebetu's-Selefiyye, el-Medīne, 1388, 1968.

el-BEYHAḒĪ, *es-Sunen*, Ebū Bekr Aḩmed b. ḩuseyn el-BeyhaḒĪ (ö. 405/1060), *es-Sunenu'l-Kubrā*, I-XI, thk. Muḥammed 'Abdulkādir 'Aḩā (İbnu't-Turkmānī'nin Ta'lik'ı ile birlikte basım), Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrūt, 1414/1994.

-----, *eş-Şu'ab, Şu'abu'l-İmān*, I-X, thk. Muḥammed Za'lūl, Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrūt, 1410/1990.

-----, *el-İ'tikād*; thk ve tlk. Yūsuf el-Hūt, 'Ālemu'l-kutub, Beyrūt, 1403, 1983.

el-BEZZĀR, *el-Musned*: Ebū Bekr Ahmed b. 'Amr b. 'AbdillĪlık el-Bezzār (ö. 292/904, *Musnedu'l-Bezzār*, I-IX, thk. Mahfūzu'r-Raḩmān Zeynullāh, Mektebetu'l-'Ulūm ve'l-Hikem, el-Medīne, 1414/1993.

BROCKELMANN, *İslam Ulusları*: Carl Brockelmann, *İslām Ulusları ve Devletleri Tarihi*, çev. Neşet Çağatay, Türk Tarih Kurumu Basımevi, Ankara, 1992.

el-BUHĀRĪ, *eş-SahĪh*: Muḥammed b. İsmāil b. İbrāhīm el-Cu'fī el-Buḩārī (ö. 256/870), *SahĪhu'l-Buḩārī*, (Mevsū'atu'l-ḩadī's-i şerīfe el-Kutubu's-sitte), Dāru's-selām, Riyād, 1999.

-----, *ḩalḩu Ef'ālī'l-İbād*; (Arabça ve Türkçe Metinler bir arada basım. Çev. Yusuf Özbek), İz Yayıncılık, İstanbul, 1992.

-----, *et-Tāriḩu'l-Kebīr*, Kitābu't-Tāriḩi'l-Kebīr, I-IX, Dāru'l-Bāz, Mekke, th.

el-CAŞŞĀŞ, el-Fuṣūl: Aḥmed b. ‘Alī er-Rāzī (Ö. 370/ 980), *el-Fuṣūl fi’l-Uṣūl*, I-IV, thk. ‘Acil Cāsım, Vezāretu’l-Evķāf ve’ş-Şuūni’l-İslāmiyye, Kuveyt, 1414/1994.

-----, **el-Aḥkām;** *Aḥkāmu’l-Kur’ān*, I-III, Dāru’l-Kitābi’l-‘Arabī, Beyrūt, th.

CERRAHOĞLU, İSMAİL, Yahyâ İbn Salâm ve Tefsirdeki Metodu; AÜİF yayınları, LXXXIX. Ankara Üniversitesi Basımevi, Ankara, 1970.

el-CEZĀİRĪ, et-Tevcīh: Ṭāhir b. Şālīḥ b. Aḥmed el-Cezāirī ed-Dimeşķī (ö. 1338/1919), *Tevcīhu’n-Nazār ilā Usūli’l-Eşer*, Dāru’l-Mā’rife, Beyrūt, th.

el-CEZERĪ, en-Nihāye; Ebu’s-Sa‘adāt el-Mubārek b. Muḥammed el-Cezerī (ö. 606/1209), *en-Nihāye fī Ġarībi’l-ḥadīş*, I-V, thk. Zahir Aḥmed ve Maḥmūd Muḥammed, el-Mektebetu’l-‘İlmiyye, Beyrūt, 1399/1979.

el-CURCĀNĪ, et-Ta’rīfāt: eş-Şerīf ‘Alī b. Muḥammed el-Curcānī, (ö. 816/1413), *Kitābu’l-Ta’rīfāt*, Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrūt, 1408/1988.

ÇAKIN, KAMİL, “Buhāri’nin Otoritesini Kazanma Süreci”, İslāmī Araştırmalar, cilt 10, sayı 1,2,3, Ankara, 1997.

-----, **İslām’da Hadīs;** İslam’da Hadīs ve Sünnetin Yeri, Seba Yayınları, Ankara, 1997.

ed-DĀRAKUṬNĪ, es-Sunen: Ebū Yahyā ‘Alī b. ‘Omer b. Aḥmed b. Mehdī (ö. 385/995), *Sunenu’d-Dāraḳuṭnī* (Şerhi Ta’līku’l-Muġnī ile beraber basım), I-II, ‘Ālemu’l-Kutub, Beyrūt, 1413/1993.

-----, **el-İlzāmāt:** *el-İlzāmāt ve’t-Tetebbu’*, thk. Muḳbil b. Hādī, Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrūt, 1405/1985.

-----, **el-İlet;** *İlelu’d-Dāreḳuṭnī*, I-IX, thk. Mahfūzuraḥmān, Dāru Ṭayibe, er-Riyād, 1405, 1985.

ed-DĀRİMĪ, es-Sunen; Abdullāh b. Abdırrahmān ed-Dārimī (ö. 255/869), *Sunenu’d-Dārimī*, I-II, Dāru’l-Kitābi’l-‘Arabī, thk. Fevvāz Aḥmed ve Ḥālīd es-Seb’ el-‘Alemī, Beyrūt, 1407/1987.

ed-DİMEŞKÎ, *Ezvācu'n-Nebî*; Muḥammed b. Yūsuf es-Şālīhî ed-Dimeşkî (ö. 942/1535), *Kitāb-u Ezvāci'n-Nebî*, thk. Muḥammed Nizām, Dāru İbn Keşîr, Beyrût, 1413/1992.

ed-DUMEYNÎ, *el-Makâyîs*; Misfir 'Aznullah ed-Dumeynî, *Meḳâyîs Naḳd Mutūni's-Sunne*, Mektebetu 'Ulumi'l-Ḥikem, el-Medīne, 1413/1992.

EBŪ 'AVĀNE, *el-Musned*, Ebū 'Avāne Ya'kūb b. İşhāk el-İşferānî (ö.316/928), *Musned Ebî 'Avāne*, I-V (bu tarihli baskı ile sadece ilk iki cildi bulunmaktadır. 4 ve 5. ciltleri 1385'de basılmıştır), Matba'atu Dāiratu'l-Ma'ārifî'l-'Osmāniyye, Haydarābād, h. 1362, 1385.

EBŪ DĀVUD, *es-Sunen*: Suleymān b. el-Eş'as es-Sicistānî (275/879), *Sunen Ebî Dāvud*, tlk. İzzet 'Ubeyd ed-De'ās ve 'Ādîl es-Seyyid, Daru'l-Ḥadîṣ, Ḥıms, ts.

-----, *el-Merāsîl*, thk. Şu'ayb el-'Arnāvut, Muessesetu'r-Risāle, Beyrût, 1408/1988.

el-ELBĀNÎ; *ez-Zilāl, Zilālu'l-Cenne fî Taḥrîci's-Sunne* (İbn Ebî 'Āşım'ın Kitābu's-Sunne'si ile birlikte basım), el-Kutubu'l-İslāmî, Beyrût, 1405/1985.

EBU'L-ḤUSEYN, *el-Mu'temed*; Ebu'l-Ḥuseyn Muḥammed b. 'Alî b. eṭ-Ṭayyib el-Başrî (ö. 436/1044), *Kitābu'l-Mu'temed fî Uşūli'l-Fıḳh*, I, II, thk. Muḥammed Ḥamidullah, el-Ma'hedu'l-'İlmiyyi'l-Fransiyyi li'd-Dirāsāti'l-'Arabiyye, Dimeşk, 1384/1964.

EBŪ NU'AYM, *el-Ḥilye*; Ebū Nu'aym Aḥmed b. 'Abdillāh el-İşbehānî (ö. 430/1038), *Ḥilyetu'l-Evliyā*, I-X, Matba'atu's-Sa'ade, y.y., 1394/1974.

EBŪ ŞEHBE, *el-Medḫal*; Muḥammed b. Muḥammed Ebū Şehbe, *el-Medḫal li Dirāseti'l-Kur'āni'l-Kerîm*, Mektebetu's-Sunne, Ḳāhire, 1412/1992.

EBŪ 'UBEYD, *el-İmān*: Ebū 'Ubeyd el-Ḳāsım b. Sellām, (ö. 224/838) *Kitābu'l-İmān*, (İbn Ebî Şeybe'nin *Kitābu'l-İmān*'ı ile beraber basım), thk. Muḥammed Nāşiruddîn el-Elbānî, Dāru'l-Erḳām, Kuveyt, 1405/1985.

EBŪ YŪSUF, *el-Āşār*: Ebū Yūsuf Ya'kūb b. İbrāhîm (ö. 182/798), *Kitābu'l-Āşār*, tlk. Ebū'l-Vefā, Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrût, ts.

-----, *er-Reddu*; *er-Reddu 'alā Siyeri'l-Evzā'ī*, thk. Ebu'l-Vefā el-Afgānī, Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrūt, t.y.

EKREM ZİYĀ EL-'OMERĪ, *el-Buḥūs*; Ekrem Ziyā el-'Omerī, *Buḥūs fī Tāriḫi's-Sunneti'ş-Şerife*, Beyrūt, 1405-1985.

ERUL, BÜNYAMİN, *Sahabenin Sünnet Anlayışt.* Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 1999.

-----, “*Hicrī II. Asırda Rivāyet Uslübü (I)*”, A.Ü.İ.F.D, cilt: XLIII, sayı 1, Ankara, 2002.

-----, “*Hicrī II. Asırda Rivāyet Uslübü (II)*”, A.Ü.İ.F.D., cilt: XLIII, sayı: 2, Ankara 2002.

-----, “*Hicrī II. Asırda Rivāyet Uslübü (III)* er-Rābi' b. Habīb (ö. 175-180) ve Rivāyet-Dirayet Açısından el-Cāmi'i.” A.Ü.İ.F.D, cilt: XLIV, sayı 2, Ankara, 2003.

EVGİN A. KADİR, “*Süfyan b. Uyeyne ve Ḥadīş Cüz'ü*”, *Dinbilimleri Akademik Araştırma Dergisi*, sayı 3, İstanbul, 2003.

FĀRUḶ ḤAMĀDE, *el-Menhec*; el-Menhecu'l-İslamī fī'l-Cerḥ ve't-Ta'dil, Dāru'n-Neşr, Rabat, 1407/1989.

FAZLUR RAHMAN, *Metodoloji Sorunu; Tarih Boyunca İslami Metodoloji Sorunu*, çev. Salih Akdemir, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1995.

-----, *İslam*, (çev. Mehmet Dağ ve Mehmet Aydın). Selçuk Yayınları, Ankara, 1996.

el-FESEVĪ, *et-Tāriḫ*; Ebū Yūsuf Ya'küb b. Sufyān el-Fesevī (ö. 277/890), *Kitābu'l-Ma'rife ve't-Tāriḫ*, I-III, thk. Ekrem Ziyā, Bağdat, 1394/1974.

el-FĪRŪZĀBĀDĪ, *el-Muḫīṭ*; Mecduddīn Muḫammed b. Ya'küb el-Fīrūzābādī (ö. 817/ 1414), *el-Kāmūsü'l-Muḫīṭ*, Muessesetu'r-Risāle, Beyrūt, 1407/1987.

el-ĠAZĀLĪ, *el-İḫyā*; Ebū Hāmid el-Ġazālī (ö. 505/ 1111), *İḫyāu 'Ulumi'd-Dīn*, I, V, Dāru'l-Ḳālem, Beyrūt, th.

GÖRMEZ, Mehmet, *Metodoloji Sorunu; Sünnet ve Hadisin Anlaşılması ve Yorumlanmasında Metodoloji Sorunu*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.

GOLDZİHER, I., *Muslim Studies*; trs. C. R. Barber and S. M. Stern, George Allen and Unwin LTD, London, 1971

GÜRLER, KADİR, “Kadının Yöneticiliği Meselesi”, *Dini Araştırmalar*, c: 4, sayı: 11, 2001.

el-ĤĀKİM, el-Medḥal; Ebū ‘Abdillāh Muḥammed b. ‘Abdillāh el-Ĥākīm en-Nīsābūrī (ö. 405/1014), *el-Medḥal fi Usūli'l-Ĥadīs*, (İbnu'l-Kayyim'in *el-Menāru'l-Munif*'i ile beraber basım), Dāru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, Beyrūt, 1408/1988.

-----, *el-Ma‘rife: Kitābu Ma‘rifeti ‘Ulūmi'l-Ĥadīs*, (tlk. es-Seyyid Mu‘azzam Ḥuseyn), Dāru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, Beyrūt, 1397/1977.

-----, *el-Mustedrak, el-Mustedrak ‘ale’s-Şaḥīḥayn*, I-IV, thk. Mustafā ‘Abdulḳādir ‘Aṭā, Dāru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, Beyrūt, 1411/1990.

el-ĤALEBİ, el-Keşf; Burhānuddīn el-Ĥalebī (ö. 841/1437), *el-Keşfu'l-Ĥaşiş ‘an Men rumiye bi Vaż‘i'l-Ĥadīs*, thk. Subḥī el-Bedrī, ‘Ālemu'l-Kutub, Beyrūt, 1416/1996.

el-ĤAṬİB, el-Kifāye: Ebū Bekr Ahmed b. ‘Alī el-Baḡdādī (ö. 463/1070), *el-Kifāye fī ‘İlmi'r-Rivāye*, thk. ve tlk. Aḥmed ‘Omer Ḥāşim, Dāru'l-Kitābi'l-‘Arabī, Beyrūt, 1406/1986.

-----, *el-Cāmi‘*, I, II; *Kitābu'l-Cāmi‘ li Aḥlākı'r-Rāvī ve Adābi's-Sāmi‘*, I, II, thk: Mahmūd eṭ-Ṭaḥḥān, Mektebetu'l-Me‘ārif, er-Riyāḍ, h. 1403.

-----, *et-Taḳyīd; Taḳyīdu'l-İlm*, thk. Yūsuf el-‘İş, Dāru'l-Va‘y, Ḥaleb, 1988.

-----, *el-Faşl, el-Faşl li'l-Vaşli'l-Mudrac*, I-II, thk, Muḥammad Meṭar, Dāru'l-Hicre, er-Riyāḍ, 1418/1997.

-----, *el-İḳtidā; Kitābu İḳtidāi'l-‘İlmi'l-‘Amel*, (İbn Ebī Şeybe'nin *Kitābu'l-İmān*'ı ile beraber basım), thk. Muḥammed Nāsiruddīn el-Elbānī, Dāru'l-Erkām, Kuveyt, 1405/1985.

HATİBOĞLU, S. Mehmet, “Müslüman Alimlerin Buhârî ve Muslim’e Yönelik Eleştirileri”, **İslâmî Araştırmalar**, cilt 10, sayı 1,2,3, Ankara, 1997.

-----, **Siyasi-İctimâî Hadisler; Hazreti Peygamberin Vefatından Emevilerin Sonuna Kadar-Siyasi İctimâî Hadislerle Hadis Münasebetleri**, (Basılmamış Doçentlik Tezi), Ankara, t.y.

-----, **İslâmi Tenkid Zihniyeti; İslâmi Tenkid Zihniyeti ve Hadis Tenkidinin Doğuşu**, (Basılmamış Doktora Tezi), Ankara, 1962.

el-HÂZİMÎ, eş-Şurûf; Ebû Bekr Muhammed b. Mûsâ el-Hâzimî (ö. 584/1188), **Şurûfu'l-Eimmeti'l-Hamse**, (el-Mağdisî'nin, **Şurûfu'l-Eimmeti's-Sitte**'si ile beraber basım), Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1405/1984.

el-HEMEDÂNÎ, el-Ebâfil; Ebû 'Abdillâh el-Huseyn b. İbrâhîm el-Cuzekânî el-Hemedânî, **el-Ebâfil ve'l-Menâkîr ve's-Şihâhu ve'l-Meşâhîr**, I, II, thk. 'Abdurrahmân b. 'Abdulcabbâr, Dâru's-Samî'î, er-Riyâd, 1415, 1994.

HEMMÂM B. MUNEBBİH, eş-Şahîfe; Hemmâm b. Munebbih b. Kâmil eş-Şan'ânî, (ö. 132/749), **Şahîfetu Hemmâm**, thk. Ra'fet Fevzî 'Abdulmuṭṭalib, Mektebetu'l-Hancî, Kâhire, 1406-1985.

el-HEYSEMÎ, el-Mecma'; Nureddîn 'Alî b. Ebî Bekr el-Heysemî (ö. 807/1404) **Mecma'u'z-Zevâid ve Menba'u'l-Fevâid**, I-X, Muessesetu'l-Ma'ârif, Beyrût, 1406/1986.

-----, **Buğyetu'l-Bâhiş, Buğyetu'l-Bâhiş 'an Zevâidi Musnedi'l-Hâriş**, I, II, thk. Huseyn Aḥmed, Câmi'atu'l-İslâmiyye, el-Medîne, 1413/1992.

el-ḤUMEYDÎ, el-Musned; Ebû Bekr 'Abdullâh b. ez-Zubeyr el-Ḥumeydî (ö. 219/834), **el-Musned**, I, II, thk. Ḥabîbu'r-Rahmân el-A'zamî, el-Mektebetu's-Selâfiyye, el-Medîne, th.

İBN 'ABDİLBERR, et-Temhîd; Ebû 'Omer Yûsuf b. Abdillâh b. Muhammed el-Ḳurtûbî (ö. 463/1070), **et-Temhîd limâ fi'l-Muvaṭṭa mine'l-Me'ânî ve'l-Esânid**, I-XXIV, thk. Muṣṭafâ b. Aḥmed el-'Alevî ve Muhammed Abdulkebîr, Vezâretu Umûmi'l-Evḳâf ve Şuûni'l-İslâmiyye, Mağrib, 1387/1967.

-----, *el-Cāmi'*; *Cāmi'u Beyāni'l- 'İlm ve Faḍlihi*, Mekke, 1994.

İBN 'ADĪYY, *el-Kāmil*: Ebū Aḥmed 'Abdullāh b. 'Adīyy el-Curcānī (ö. 365/976), *el-Kāmil fi Du'afāi'r-Ricāl*, I-IX, thk. 'Ādil Aḥmed ve 'Alī Muḥammed, Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrūt, 1418/1997.

İBNU'L-'ARABĪ, *el-Aḥkām*; Ebū Bekr Muḥammed b. 'Abdillāh (ö. 542/1147), *Ahkāmu'l-Kur'an*, I-IV, thk. 'Alī Muḥammed el-Becāvī, Dāru'l-Fikr, y.y., th.

-----, *'Ārizatu'l-Aḥvezi'*, 'Āridatu'l-Aḥfezi' 'alā Kitabi't-Tirmizi', I-VII, Maḥba'atu'l-Mıṣrıyye, Mıṣr, 1350.

İBN ARRĀK, *et-Tenzīh*; Ebu'l-Hasan 'Alī b. Muḥammed b. 'Arrāk el-Kinānī (ö. 963/1555), *Tenzīhu'ş-Şer'ati'l-Merfū'a 'ani'l-Aḥbāri'ş'Şen'ati'l-Mevzū'a*, I, II, thk. 'Abdulvahhāb 'Abdullaḥif ve 'Abdullāh Muḥammed eş-Şiddīk, Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrūt, 1401/1981.

İBNU'L-CEVZĪ, *et-Taḥkīk*; Ebu'l-Ferec 'Abdurrahmān b. 'Alī (ö. 597/1200), *et-Taḥkīk fi Ehādīşi'l-Ḥilāf*, I-II, thk. Mis'ad Abdulmecīd, Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrūt, 1415/1994.

-----, *el-Mevzū'āt*, *Kitabu'l-Mevzū'āt*, I-III, thk. 'Abdurrahmān Muḥammed 'Osmān, Mektebetu's-Selefiyye, el-Medinetu'l-Munevvere, 1386/1966.

-----, (e): thk. Nūruddīn b. Şukrī, Eḍvāu's-Selef, er-Riyāḍ, 1418/1997.

-----, *el-'İlet*; *el-'İlelu'l-Mutenāhiye fi'l-Eḥādīşi'l-Vāhiye*, Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, I, II, thk. Ḥalīl el-Meys, Beyrūt, 1403/1983.

-----, *ed-Du'afā*; *Kitabu'd-Du'afā ve'l-Metrūkīn*, I-III, thk Ebu'l-Fedā, Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beirut, 1993.

İBN DAQĪK, *el-İktirāh*; Takıyuddīn b. Daqīk el-'İd (ö. 702/1302), *el-İktirāh fi Beyāni'l-Işlāh*, thk. Kaḥṭān 'Abdurrahmān ed-Durrī, İhyāu't-Turāşi'l-İslāmī, Bağdad, 1402/1982.

İBN EBİ 'AŞİM, *es-Sunne*; Ebū Bekr 'Amr b. Ebī 'Aşım ed-Ḍaḥḥāk b. Muḥalled eṣ-Şeybānī (ö. 287/900), *Kitābu's-Sunne*, I, II, (el-Elbānī'nin "*Zilālu'l-Cenne fī Taḥrīci's-Sunne*" isimli taḥrīc ve taḥkīkiyle birlikte basım), el-Kutubu'l-İslāmī, Beyrūt, 1405/1985.

İBNU'L-EŞİR *el-Cami'u'l-Uşul*, *Cami'u'l-Uşul*; Mecduddīn Ebu's-Se'ādāt el-Mubārek b. Muḥammed b. el-Eşir (ö. 696/1296), *Cāmi'u'l-Uşul fi Eḥādīsī'r-Rasūl*, I-XI, thk. 'Abdulkādir el-Arnāvūṭ, Mektebetu'l-Ḥelvānī, y.y., 1390/1970.

İBN EBİ ḤĀTİM, *el-Cerḥ*; Ebū Muḥammed 'Abdurrahmān b. Ebī Ḥatim er-Rāzī (ö. 327/ 938), *el-Cerḥu ve't-ta'dīl*, I-IX, Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrūt, 1271/1952.

-----, *el- 'İlet*; *İlelu'l-Ḥadīṣ*, I-II, Dāru'l-Ma'rife, Beyrūt, 1405/1985.

-----, *el-Merāsīl*, thk. Şukrullāh, Muessetu'r-Risāle, Beyrūt, 1397.

İBN EBİ ŞEYBE, *el-İmān*; Ebū Bekr 'Abdullāh b. Muḥammed el-'Absī (ö. 235/849), *Kitābu'l-İmān*, thk. el-Elbānī, Dāru'l-Erkām, Kuveyt, 1405/1985.

-----, *el-Muşannaf*, *Kitābu'l-Muşannaf fi'l-Eḥādīs ve'l-Āṣār*, I-VII, Mektebetu'r-Ruşd, er-Riyād, 1409/1988.

İBN ḤACER, *Fetḥ*; Aḥmed b. 'Alī b. Ḥacer el-'Aşkalānī (ö. 852/1449), *Fetḥu'l-Bārī bi Şerḥ-i Şaḥīḥi'l-Buḥārī*, I-XIII, Dāru'd-Deyyān, Qāhire, 1409/1988.

-----, *el-Hedy*; *Hedyu's-Sārī (Mukaddime)*, Dāru'd-Deyyān, Qāhire, 1409/1988.

-----, *en-Nuket*; *en-Nuket 'alā Kitābi İbni's-Şalāḥ*, I-II, thk. Rabī' b. Hādī el-Cami'atu'l-İslāmiyye, el-Medinetu'l-Munevvere, 1404/1984.

-----, *en-Nuzhe*; *Nuzhetu'n-Nazır Şerhu Nuḥbeti'l-Fiker*, Maṭba'atu'l-İḥvatu'l-Kāin, y.y., 1327/1909.

-----, *et-Ta'rîf*; *Ta'rîfu Ehli'l-Taqdis bi Merâtibi'l-Mevsūfîn bi't-Tedlîs*, thk. 'Abdulgaffar Suleymân ve Muhammed Aḥmed, Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1405/1984.

-----, *et-Taḳrîb*; *Taḳrîbu't-Tehzîb*, thk. Muhammed 'Avvāme, Dāru'r-Reşid, Ḥaleb, 1411/1991.

-----, *et-Tehzîb*; *Tehzîbu't-Tehzîb*, I-VI, Dāru İhyāi't-Turāsi'l-'Arabî, Beyrût, 1413/1993.

-----, *et-Telḥîs*; *Telḥîsu'l-Ḥabîr*, I-VI, Mektebetu Nezār Muştafā el-Bāz, er-Riyād, 1417/1996.

-----, *Zevāidu'l-Bezzār*; *Muḥtasar Zevāid Musnedi'l-Bezzār*, I, II, thk. Şabri 'Abdulḥālîk, Muessesetu'l-Kutubi's-Sekāfiyye, Beyrût, 1414/1993.

-----, *el-İşābe*, *el-İşābe fî Temyîzi's-Şahābe*, I-IV, Dāru'l-Fikr, Beyrût, 1398/1978.

-----, *el-Vuḳūf*; *el-Vuḳūf mā fî Şahîh-i Muslim mine'l-Mevḳūf*, thk. 'Abdullah el-Leysî, Muessesetu'l-Kutubi's-Sekāfiyye, Beyrût, h. 1406.

-----, *en-Nuketu'z-Zirāf*, I-XIV, (el-Mizzî'nin *Tuḥfe'si* ile birlikte basım), Dāru'l-Ḳayyime, Hindistan, 1392/1972.

-----, *el-Kāfî*, *el-Kāfî eş-Şerrāf fî Tahrîci Ehādîsi'l-Keşşāf*, I-IV, (el-Keşşāf tefsiriyle birlikte basım), Mektebetu'l-Ma'ārif, Riyād, th.

İBN ḤAZM, *el-Muḥallā*; Ebū Muhammed 'Alî b. Aḥmed b. Sa'îd (ö. 456/1064), *el-Muḥallā*, I-XI, thk. Komisyon, Dāru'l-Āfâki'l-Cedîde, Beyrût, ts.

-----, *el-İḥkām*; *el-İḥkām fî Usūli'l-Aḥkām*, I-II, thk. Komisyon, Dāru'l-Ḥadîs, Ḳāhire, 1413/1992.

İBN ḤİBBÂN, *eş-Şahîh*; Muhammed b. Ḥibbân b. Aḥmed Ebū Ḥâtim el-Bustî (ö. 354/965), *Şahîh İbn Ḥibbân*, İbn Balabân'ın tertibi ile, I-IX, Dāru'l-Fikr, Beyrût, 1407/1987.

-----, *el-Mecrūhīn*; *Kitabu'l-Mecrūhīn*, thk. Maḥmūd İbrāhīm Zāid, Dāru'l-Ma'rife, Beyrūt, 1412/1992.

-----, *eş-Siḳāt*; *Kitabu's-Siḳāt*, I-IX, Muessesetu'l-Kutubi's-Şekāfiyye, Haydarābad, 1393/1973.

İBN HUZAYME, *eş-Şahīh*; Ebū Bekr Muḥammed b. İshāk b. Huzeyme (ö. 311/923), *Sahīhu İbn Huzeyme*, I-IV, thk. Muḥammed Muştafā el-A'zamī, Dāru's-Şiḳa, Mekke, 1395/1975.

İBNU'L-ḲAYYİM, *el-Menār*; Şemsu'd-Dīn Muḥammed b. Ebū Bekr İbn Ḳayyımı'l-Cevziyye (ö. 751/1350), *el-Menāru'l-Munġ, fi's-Şahīhi ve'd-Da'if*, thk. Aḥmed 'Abduşşāfī, Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrūt, 1408/1988.

-----, *eş-Şerh*, I-XIV (Avnu'l-Ma'būd şerhiyle birlikte basım) I-XIV, el-Mektebetu's-Selefiyye, el-Medīne, 1388, 1968.

-----, *el-İ'lām*; *İ'lāmu'l-Muvaḳḳi'n*, I-IV, thk. Muḥammed Muḥyiddīn, Mektebetu'l-'Aşriyye, Beyrūt, 1407/1987.

İBN KEŞİR, *et-Tefsīr*; Ebu'l-Fidā 'İmāduddīn İsmāil b. 'Omer (ö. 774/1373) *Tefsīru'l-Kur'āni'l-'Azīm*, I-II, thk. Muhammed İbrāhīm el-Bennā, Muhammed Ahmed 'Aşūr ve 'Abdul'azīz Ğuneym, Kahraman Yayınları, İstanbul, 1985.

-----, *el-Bidāye*; *el-Bidāye ve'n-Nihāye*, I-XVI, Dārur'r-Reşīd, Haleb, ts.

İBN ḲUTEYBE, *Te'vil*; 'Abdullāh b. Muslim ed-Dīneverī (ö. 276/889), thk ve tlk. Muḥammed 'Abdurrahīm, *Te'vilu Muhtelifi'l-Ḥadīs*, Dāru'l-Fikr, Beyrūt, 1415/1995.

-----, *el-Ma'ārif*; Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrūt, 1407-1987.

-----, *el-'Uyūn*; *'Uyūnu'l-Aḥbār*; I-IV, Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrūt, 1406-1986.

-----, *el-İmāme*; *el-İmāme ve's-Siyāse*, I-II, thk. Ṭāhā Muḥammed, Dāru'l-Ma'rife, Beyrūt, ts.

İBN MĀCE, *es-Sunen*: Ebū ‘Abdillāh Muḥammed b. Yezīd el-Ḳazvīnī (ö. 275/886), *Sunen İbn Māce*, I-II, thk. Muḥammed Fuād ‘Abdulbākī, Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrūt, ts.

İBN MA’İN, *et-Tāriḫ*; Yaḥyā b. Ma’İN b. ‘Avn (ö. 233/847), I-IV, thk. Aḫmed Muḥammed, Mekke, 1399/1979.

İBN MANZŪR, *Lisānu’l-‘Arab*; Muḥammed b. Mukerrem b. ‘Alī b. Aḫmed el-Enṣārī (ö. 711/1311), I-III, Dāru İḫyā’-t-Turāṣi’l-‘Arabī, Beyrūt, 1416/1996.

İBNU’L-MUBĀREK, *ez-Zuhd*; ‘Abdullāh b. el-Mubārek b. Vāḏiḫ el-Mervezī (ö. 181/797), *ez-Zuhd li İbni’l- Mubārek*, thk. Ḥabību’r-Raḫmān el-A‘zamī, Dār Kutubi’l-İlmiyye, Beyrut, ts.

İBNU’L-MULAḲḲIN, *el-Ḥulāṣa*; ‘Omer b. ‘Alī b. el-MulaḲḲin el-Enṣārī (ö. 804/1401), *Ḥulāṣatu’l-Bedru’l-Munīr*, I, II, thk. Ḥamdī ‘Abdulmecīd, Mektebetu’r-Ruṣd, 1410/1989.

İBN RECEB, *es-Şerḫ*; ‘Abdurraḫmān b. Aḫmed b. Receb el-İḥanbelī (ö. 795/1395), *Şerhu ‘İleli’-t-Tirmizī*, I-II, thk. Hemmām ‘Abdurrāḫīm, Mektebetu’l-Menār, Ürdün, 1407/1987.

İBN RUŞD, *el-Bidāye*: Ebu’l-Velīd Muḥammed b. Aḫmed b. Muḥammed b. Aḫmed (ö. 595/1198), *Bidāyetu’l-Muctehid ve Nihāyetu’l-Muktesid*, I-II, Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrūt, 1408/1988.

İBN SA’D, *eṭ-ṬabaḲāt*: Muḥammed b. Sa’d (ö. 230/845), *et-Tabakātu’l-Kubrā*, I-IX, Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrut, 1411/1991.

İBNU’L-ESİR, *Cāmi’u’l-Uṣūl*; Meccuddīn Ebu’s-Sa’adāt el-Mubārek b. Muḥammed, (ö. 606/1209), I-XI, Dāru’l-Fikr, Beyrūt, 1403/1983.

İBNU’Ş-ŞALĀḤ, *el-Mukaddime*: Takıyyuddīn Ebū ‘Amr ‘Oṣmān b. ‘Abdirraḫmān (ö. 643/1245), *Muḳaddimetu İbni’ş-Şalāḫ*, Dāru’l-Kutubi’l-‘İlmiyye, Beyrūt, 1398/1978.

İBN ŞĀHİN, *en-Nāsiḥ*; Ebū Ḥaḫṣ ‘Omer b. Aḫmed b. ‘Osmān (ö. 385/995), *en-Nāsiḥu ve'l-Mensūḥ*, thk. Mu‘avvaz ‘Alī Muhammed, Dāru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, Beyrūt, 1992.

İBN TEYMİYE, *el-Mecmū‘*; Taḫıyuddīn Aḫmed b. el-Ḥalīm el-Ḥarrānī (ö. 728/1327), *Mecmū‘ Fetāvā Şeyḫi'l-İslām İbn Teymiyye*, I-25, Meṭābi‘u'r-Riyāḫ, h. 1381.

İBNU'T-TURKMĀNĪ, *el-Cevher*; İbnu't-Turkmānī ‘Alauddīn b. ‘Alī ‘Osmān el-Mardinī (ö. 745/1344), *el-Cevheru'n-Naḫiy fī'r-Reddi ‘ale'l-Beyḫāḫī*, (el-Beyḫāḫī'nin, *es-Sunenu'l-Kubrā*'sı ile birlikte basım), Dāru'l-Kutubi'l-‘İlmiyye, Beyrūt, 1414/1994.

el-İRĀḲĪ, *et-Taḫyīd*, Zeynuddīn ‘Abdurrahīm b. el-Huseyn el-‘İrāḫī (ö. 806/1403), *et-Taḫyīd ve'l-İzzāḫ*, Muessesetu'l-Kutubi's-Şekāfiyye, Beyrūt, 1413/1993.

-----, *el-Elfiyye*; *el-Elfiyye fī Muşṭalaḫi'l-Ḥadīs*, Mektebetu İbn Teymiyye, Ḳāhire, 1415/1994.

-----, *el-Mevzū‘āt*, *el-Mevzū‘āt fi'l-İḫyā*, thk. ‘Alī Rizā, Mektebetu Leyyine, el-Memleketu's-Su‘ūdiyye, 1414/1993.

JUYNBOLL, G.H.A., *Makaleler*; Der. ve Çev. Mustafa Ertürk, Ankara Okulu, Ankara, 2001.

-----, *Hadis Tarihi*; *Hadis Tarihinin Yeniden İnşası*, çev. Sabri Özer, Ankara Okulu, Ankara, 2002.

JUYNBOLL, TH. W., *İslam Ansiklopedisi*, I-XIII, “Hadīs mad.”, (çev. Heyet), Milli Eğitim Basımevi, İstanbul, 1993.

el-ḲURĀŞĪ, *el-Musned*; ‘Alī b. Humeyd el-Ḳurāşī (ö. 635/1237), *Musned Şemsu'l-Aḫbār fī'l-Munteḫa min Kelāmi'n-Nebıyyi'l-Muhtār*, I-II, Yemen, 1407-1987.

el-ḲĀSİMĪ, *el-Ḳavā‘id*; Muḫammed b. Muḫammed el-Ḳāsimī (ö. 1332/1914), *Ḳavā‘idu't-Taḫdīs min Funūni'l-Ḥadīs*, Dāru'n-Nefāis, Beyrūt, 1407/1987.

KIRBAŞOĞLU, M. HAYRİ, *Metodoloji Sorunu*; “*Hadis İlminde Metodoloji Sorunu*”, Sünnetin Dindeki Yeri Sempozyumu 18-20 Kasım, İSAV, İstanbul, 1997.

-----, *Hadis Metodolojisi*; İslâm Düşüncesinde Hadis Metodolojisi, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 2000.

-----, *Sünnet, İslam Düşüncesinde Sünnet*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara 1996.

-----, *Şâfi'î'nin Rolü, Sünni Paradigmanın Oluşumunda Şâfi'î'nin Rolü*, Kitâbiyât, Ankara, 2000.

-----, "Hz. İsa'yı (as) Gökten İndiren Hadislerin Tenkidi", *İslâmiyat*, cilt 3, sayı 4, Ankara 2000.

-----, *Alternatif Hadis Metodolojisi*, Kitâbiyât, Ankara, 2002.

KOÇYİĞİT, TALAT, *Hadis Usulü*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1997.

-----, *Hadis Tarihi*, İlmî Yayınlar, Ankara, 1981.

el-KUDĀ'Ī, *Musnedu's-Şihāb*, Muḥammed b. Sellāme b. Ca'fer el-Kudā'Ī (ö: 454/1062), I; II, Muessesetu'r-Risāle, thk. Ḥamdî b. Abdilmecîd es-Selefî, Beyrût 1307/1986.

el-ḲUMĪ, *Garāibu'l-Kur'an*; Nizāmu'd-Dīn el-Ḥasan b. Muḥammed b. Hüseyin el-ḲumĪ (ö. ?), *Ġarāibu'l-Kur'an ve Regāibu'l-Furḳān*, I-30 (eṭ-Ṭaberî Tefsiri hamışinde basım), Dāru'l-Ma'rife, Beyrût, 1412/1992.

el-ḲURṬUBĪ, *et-Tefsîr*; Ebū 'Abdillāh Muḥammed b. Aḥmed el-Enşārî el-Ḳurṭubî (ö. 671/1272), *el-Cāmi' li Ahkāmî'l-Ḳur'an*, I-XX, Dāru'l-Kitābi'l-'Arabî, y.y., th.

KUTLU, SÖNMEZ, *İlk Gelenekçiler*; İslam Düşüncesinde İlk Gelenekçiler, Kitâbiyât, Ankara, 2000.

el-LĀLEKĀĪ, *et-İ'tikād*, Ebu'l-Ḳāsım Hibetullāh b. el-Ḥasan b. Mansūr eṭ-Ṭaberî, el-LālekāĪ (ö. 418/1027), *Şerḥu Uşūli İ'tikād-i Ehli's-Sunne*, I-IX, thk. Aḥmed b. Sa'd b. Ḥamdān, Dāru't-Ṭayyibe, er-Riyāḍ, 1415/1994.

el-LEKNEVĪ, *er-Ref' ve't-Tekmīl*: Muḥammed 'Abdulhay el-Hindī (ö. 1304/1886), *er-Ref' ve't-Tekmīl fi'l-Cerḥi ve't-Ta'dīl*, thk. Ebū Ğudde, Dāru'l-Beṣāiri'l-İslāmiyye, Beyrūt, 1407/1987.

-----, *ez-Zafer; Zaferu'l-Emānī bi Şerḥi Muḥtaşari's-Seyyidi's-Şerīf el-Curcānī*, Mektebetu'l-Maṭbū'āti'l-İslāmiyye, Haleb, 1416.

MAḤMŪD et-ṬAḤḤĀN, *et-Teysīr; Teysīru Muşṭalaḥi'l-Hadīs*, Mektebetu's-Serevāt, y.y., 1402/1982.

el-MAḤDİSĪ, *eş-Şurūf*; Ebu'l-Faḍl Muḥammed b. Ṭāhir el-Maḥdisī (ö. 507/1113), *Şurūfı'l-Eimmeti's-Sitte*, Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrūt, 1405/1984.

-----, *et-Tezkire; Tezkiretu'l-Mevzū'āt*, thk. Muḥammed Emīn el-Ḥāncī, Maṭba'atu's-Sa'āde, Mısr, h. 1323.

MĀLİK, *el-Muvaṭṭa*; Ebū 'Abdillāh Mālik b. Enes el-Aşbaḥī (ö. 179/795), -----, (Yaḥyā rivāyeti), *el-Muvaṭṭa li'l-İmām Mālik*, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1413/1992.

-----, (eş-Şeybānī Rivāyeti), Beyrūt, 1405/1984.

-----, (İbn Ziyād rivāyeti), thk. Muhammed, eş-Şāzelī, Dāru't-Tunusiyye, Tunus, ts.

-----, Ebu Muş'ab ez-Zuhrī el-Medenī Rivāyeti), I-II, thk. Beşşār 'Avvād ve Maḥmūd Muḥammed, Muessesetu'r-Risāle, Beyrūt, 1413/1992.

el-MEDİNĪ, *et-İlet*, 'Alī b. 'Abdillāh b. Ca'fer es-Sa'dī el-Medīnī (ö. 234/848), *İlelu'l-Ḥadīs ve Ma'rifetu'r-Ricāl*, thk. 'Abdulmu'tī Emīn Ka'acī, Dāru'l-Va'y, Haleb, 1400/1980.

el-MERĠİNĀNĪ, *el-Hidāye*; Ebu'l-Ḥasan 'Alī b. Ebī Bekr b. 'Abdilcelīl el-Merġinānī (ö. 593/1196), *el-Hidāye Şerḥ Bidāyeti'l-Mubtedī*, I-II, Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrūt, 1410/1990.

el-MAVŞİLİ, *el-Vuķūf*: Ebū Ħafş ‘Omer b. Bedr b. Sa‘īd el-Mavşilī, (ö. 622/1225), *el-Vuķūf ‘ale’l-Mevķūf*, thk. Ummu ‘Abdillāh bint. el-Mahrūs, Dāru’-‘Aşıme, er-Riyād, h. 1407.

el-MİZZİ, *et-Tuħfe*; Yusūf b. ez-Zekiy ‘Abdurrahmān b. Yūsuf el-Mizzī (ö. 744/1343), *Tuħfetu’l-Eşraf bi Ma’rifeti’l-Eşraf*, I-XIV, Dāru’l-Ķayyime, Hindistan, 1392/1972.

el-MUBĀREKFÜRİ, *et-Tuħfe*: Ebū ‘Alī Muħammed b. ‘Abdirrahmān (ö. 1353/1934), *Tuħfetü’l-Aħvezī*, I-X, thk. Muħammed Cemīl, Dāru’l-Fikr, Beyrūt, 1415/1995.

MUĦAMMED el-‘ACCĀC, *es-Sunnetu Ķable’t-Tedvīn*; Mektebetu’l-vehbe, el-Ķāhire, 1408/1988.

MUĦAMMED B. MUĦAMMED el-MAGRİBİ, *Cem‘u’l-Fevāid*; Muħammed b. Muħammed b. Suleymān el-Magrībī (ö. 1094/1682), *Cem‘u’l-Fevāid min Cāmi‘i’l-Uşul ve Mecma‘i’z-Zevāid*, Metābi‘u’r-Reşīd, el-Medīne, h. 1407.

MUĦAMMED el-CEBERİ, *Hucciyetu’s-Sunne*; Abdulmute‘al Muħammed el-Ceberī, *Hucciyetu’s-Sunne ve Muşfalaħātu’l-Muħaddişīn ve A’lāmihim*, Mektebetu’l-Vahbe, Ķāhire, 1407/1986.

el-MUĶBİLİ, *el-‘Alem*; Şālih b. Mehdī el-Muķbilī (ö. 1108/1696), *el-‘Alemu’s-Şāmiħ fi İşari’l-Ħaķķı ‘ale’l-Ābāi ve’l-Meşāyih*, Dāru’l-Ħadīş, Beyrūt, 1405/1985.

el-MUNĀVİ, *Feyzu’l-Ķadīr*; ‘Abdurrāuf el-Munāvī (ö. 1030/1620), I-VI, el-Mektebetu’t-Ticāriyyeti’l-Kubrā, Mışr, h. 1356.

el-MURTAZĀ, *el-Menāhic*: ez-Zeyn Ahmed el-Murtazā, *Menāhicu’l-Muħaddişīn fi Taķviyyeti Eħādīşi’l-Ħasene ve’d-Da’ife*, Mektebetu’r-Reşīd, er-Riyād, 1414/1994.

MUSLİM, *et-Temyız*: Ebu’l-Ħuseyn Muslim b. Haccāc en-Nīsāburī (ö. 261/874), *et-Temyız*, (Nüreddīn ‘İtr’in *Menhecu’n-Naķd* eseriyle beraber basım), Mektebetu’l-Kevşer, el-Memleketu’s-Su‘ūdiyye, 1410/1990.

- , *eş-Şahîh: Şahîhu Muslim*, I-III, Çağrı Yayınları, İstanbul, 1413/1992.
- ez-Zebîdî, et-Tecrîd:** Zeynu'd-Dîn Aḥmed b. Aḥmed ez-Zebîdî (ö. 893/1487), *Sahih-i Buhari Muhtasari Tegrîd-i Sarih Tercemesi*, çev. Babanzâde Ahmed Naim (ö. 1872-1934), I-XII, Başbakanlık Basımevi, Ankara, 1982.
- en-NESÂİ, es-Sunen:** Aḥmed b. 'Alî Şu'ayb en-Nesâî (ö. 303/ 915), *Sunenu'n-Nesâî (el-Muctebâ)*, Çağrı Yayınları, I-VIII, İstanbul, 1413/1992.
- , *es-Sunenu'l-Kubrâ*, , thk. 'Abdulgaffâr Suleymân el-Bundârî ve Seyyid Kesverî Ḥasan, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1411/1991.
- en-NEVEVÎ, et-Taḥrîb:** Ebû Zekerıyyâ Yahyâ b. Şeref ed-Dimeşkî en-Nevevî (ö. 676/ 1276), *et-Taḥrîb ve Teysîr*, tlk. Şalâḥ Muḥammed, Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrût, 1407/1987.
- , *el-Mecmû'*; *Şerhu'l-Muhezzeh li'ş-Şîrâzî*, I-XXIII, thk. Muḥammed Necîb, Mektebetu'l-İrşâd, Cidde, 1980.
- , *eş-Şerḥ: Şerh Şahîh i Muslim*, Dâru'l-Beyân, Kâhire, 1407/1987.
- TİLMAN, NAGEL**, "*Hadis ya da Tarihin İmhası*", çev. Ali Dere, **İslâmî Araştırmalar Dergisi Hadis-Sünnet Özel Sayısı**, Cilt: X, Sayı 1,2,3, Ankara 1997.
- 'OMER FELLÂTE, el-Važ'u;** 'Omer b. Ḥasan b. 'Osmân Fellâte, *el-Važ'u fi'l-Hadîs*, I-III, Mektebetu'l-Ġazâlî, Dimeşk, 1401/1981.
- ÖZAFŞAR, M. EMİN**, "*Polemik Türü Rivâyelerin Gerçek Mahiyeti*", **İslâmiyât**, cild: 1, sayı: 3, Ankara 1998.
- , *Hadisi Yeniden Düşünmek*, Ankara Okulu Yayınları, Ankara, 1998.
- POLAT, SELAHATTİN**, *Hadis Araştırmaları*, İnsan Yayınları, İstanbul, ts.
- , *Mürsel Hadisler; Mürsel Hadisler ve Delil Olma Yönünden Değeri*, Emel Matbacılık, Ankara, 1985.
- er-RÂFİ'Î, et-Târîḥ;** Muştafâ Şâdık er-Râfî'î, *Târîḥu Ādâbi'l-'Arab*, Dâru'l-Kitâbi'l-'Arabî, Beyrût, th.

er-RĀMEHURMŪZĪ, *el-Muḥaddis*: el-Ḥasan b. Abdirrahmān er-Rāmehurmūzi (ö. 360/970), *el-Muḥaddisu'l-Fāsil beyne'r-Rāvī ve'l-Vā'ī*, thk. Muḥammed 'Accāc, Dāru'l-Fikr, Beyrūt, 1404/1984.

er-RĀZĪ, *el-Maḥşūl*: Faḥruddīn Muḥammed b. 'Omer b. el-Ḥuseyn er-Rāzī (ö. 606/ 1209), *el-Maḥşūl fi 'İlmi'l-Uşūl*, I-II, Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrūt, 1408/1988.

es-ŞAĠĀNĪ, *el-Mevzū'āt*, Ebu'l-Fedāil el-Ḥasan b. Muḥammed b. el-Ḥasan eş-Şaġānī (ö. 650/1252), *Mezū'ātu's-Şaġānī*, thk: Necm Abdurrahmān Ḥalef, Dāru'n-Nāfi', y.y., th.

SA'ĪD B. MANŞŪR, *es-Sunen*; Sa'īd b. Manşūr b. Şu'be el-Ḥorasanī (ö. 227/841), *Sunen Sa'īd b. Manşūr*, I, II, thk. Ḥabību'r-Raḥmān el-A'zamī, Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrūt 1405/1985.

SA'DĪ, EBŪ ZUR'A, *Ebū Zur'a er-Rāzī ve Cuhūduhu fi's-Sunneti'n-Nebeviyye ma'a Tahkīk Kitābi'd-Du'afā ve Ecvibetihī 'alā Esileti el-Berzā'ī*, I-II, Mektebetu İbni'l-Kayyim, el-Medīne, 1409/1989.

es-ŞAN'ĀNĪ, *et-Tavdīḥ*: Ebū İbrāhīm Muḥammed b. İsmāil b. Şalāḥ b. Muḥammed es-Şan'ānī (ö. 1182/1768), *Tavdīḥu'l-Efkār li Me'ānī Tenkīhi'l-Enzār*, I-II, tlk. Ebū 'Abdirrahmān Şalāḥ b. Muḥammed, Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrūt, 1417/1997.

-----, ***es-Subul, Subulu's-Selām***, I-IV, thk. Muḥammed 'Abdulkādir, Dāru'l-Kutubi'l-'İlmiyye, Beyrūt, 1408/1988.

SANDIKÇI, KEMAL, *İlk Üç Asır; İlk Üç Asırda İslām Coğrafyasında Hadis*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 1991.

SCHACHT, *The Origins*; Schacht Joseph, *The Origins of Muhammadan Jurisprudence*, The Clarendon Press, Oxford, 1950.

es-SEḤĀVĪ, *el-Mutekellimūn*: Muḥammed b. Abdirrahmān es-Seḥāvī (ö. 902/1496), *el-Mutekellimūne fi'r-Ricāl*, (Ebū Ğudde'nin Erba'u Resāil fī 'Ulūmi'l-Hadis'inin içinde basım), Mektebetu'l-Matbu'āti'l-İslāmiyye, Beyrūt, 1410/1990.

-----, *el-Feth*; *Fethu'l-Muğîs Şerh Elfiyyeti'l-Hadîs li'l-'Irâkî*, I-III, el-Mektebetu's-Selefiyye, el-Medîne, 1388/1968.

-----, *el-Mağāsîd*; *el-Makāsîdu'l-Hasene fî Beyân-i Keşîr mine'l-Ehādîs el-Muştehira 'ale'l-Elsine*, thk. 'Abdullâh Muhammed eş-Şiddîk ve 'Abdulvehhâh 'Abdullaţîf, Mektebetu'l-Hancı, Mısır, 1375/1956.

es-SELEFÎ, *İhtimâmu'l-Muḥaddisîn*: Muhammed Loḡmân es-Selefî, *İhtimâmu'l-Muḥaddisîn bi Naḡdi'l-Ḥadîs Seneden ve Metnen*, er-Riyâd, ts.

es-SEMERKANDÎ, *el-Mîzân*; 'Alauddîn Şemsu'n-Nazar es-Semerḡandî (ö. 539/1144), *Mîzânu'l-Uşûl fî Netâici'l-'Uḡûl*, thk. Muhammed Zekî, Metâbi'u-Devhâ el-Ḥadîse, 1404/1984.

es-SERAḤSÎ, *el-Uşûl*: Ebû Bekr Muhammed b. Ahmed b. Ebû Sehl es-Seraḡsî (ö. 490/1096), *Usûlu's-Seraḡsî*, I-II, thk. Ebu'l-Vefâ el-Âfgânî, İhyâu'l-Ma'ârifî'n-Nu'mâniyye, Haydarâbâd, ts.

-----, *el-Mebsûḡ*; *Kitâbu'l-Mebsûḡ*, I-XXX, Dâru'l-Fikr, Beyrut 1989.

SEYYİD SABIK, *Fikhu's-Sunne*, I-IV, çev. Ahmed Sarioḡlu ve Tayyar Tekin, Pınar Yayınları, İstanbul, 1990.

SEZGİN, M. FUAD, *Buhârî'nin Kaynakları*, Kitâbiyât, Ankara, 2000.

SIDDIQI M. ZUBAYR, “*Hadith its Importance, Origin and Development*”, *Islam* (Critical Concepts in Sociology), Edited by Bryan S. Turner, I-IV, Routledge, London, 2003.

es-SİNDÎ, *el-Ḥāşîye*, Nûru'd-Dîn b. 'Abdu'l-İḥādî es-Sindî (ö. 1138/1725), *Hāşîyetu's-Sindî*, I-VIII, Dâru'l-Fikr, Beyrût, 1348-1930.

es-SUBKÎ, *el-Kā'ide*: Tâcuddîn 'Abdulvahhâb b. 'Aḡlî es-Subkî (ö. 771/1370), *Ḳā'ide fî'l-Cerḡ ve't-Ta'dîl ve Ḳā'ide fî'l-Muerriḡîn*, (Ebû Ğudde'nin Erba'u Resâil fî 'Ulûmi'l-Ḥadîs'inin içinde basım), Mektebetu'l-Matbu'âtî'l-İslâmiyye, Ḥaleb, 1410/1990.

SUIÇMEZ, YUSUF, *Ziyâdetu's-Siḡa*, (Basılmamış Yüksek Lisans tezi), Rize, 1998.

es-SUYŪTĪ, et-Tedrīb: Celaluddīn, Abdurrahmān Ebū Bekr es-Suyuṭī (ö. 911/1505), *Tedrību'r-Rāvi fī Şerhi Taqrībi'n-Nevevī*, I-II, thk. Abduvehhāb Abdullatīf, Mektebetu'l-İlmiyye, Medine, 1392/1972.

-----, **el-İtkān**, *el-İtkān fī Ulūmi'l-Kur'ān*, I-IV, thk. Muḥammed Ebu'l-Faḍl, Mektebetu'l-‘Aşriyye, Beyrūt, 1408/1988.

-----, **el-Eşbāh**; *el-Eşbāh ve'n-Nazāir*, Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrūt, 1403/1983.

eş-ŞĀFĪ'Ī, el-Umm: Muhammed b. İdrīs eş-Şāfi'ī (ö. 204/819), *Kitābu'l-Umm*, I-VIII, Dāru'l-Ma'rife, Beyrūt, th.

-----, **er-Risāle**, Dāru'l- Kutubi'l-İlmiyye, Beyrūt, th.

-----, **es-Sunen**; *es-Sunenu'l-Me'sūra*, thk. ‘Abdu'l-Mu'tī, Dāru'l-Ma'rife, Beyrūt, 1406, 1986.

-----; **el-İhtilāf**; *İhtilāfu'l-Ḥadīṣ*; thk Muḥammed Aḥmed, Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut, 1406/1986.

-----, **el-Musned**; *Musnedu'ş-Şāfi'ī*, Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrūt, th.

eş-ŞAṬĪBĪ, el-Muvāfaḳāt; *el-Muvāfaḳāt fī Usūli'ş-Şerī'a*, Ebū İshāḳ İbrāhīm b. Mūsā el-Ġirnāṭī (ö. 790/1388), I-IV, Mektebetu Dāru'l-Bāz., Mekke th.

-----, **el-İ'tişam**, I-II, Dāru'l-Ma'rife, Beyrut, ts.

ŞENER, MEHMET, Örf; *İslam Hukukunda Örf*, Öğrenci Basımevi, İzmir 1987.

eş-ŞEVKĀNĪ, en-Neyl; Muhammed b. ‘Alī b. Muhammed eş-Şevkānī (ö. 1250/1834), *Neylu'l-Evṫār min Ehādīsi Seyyidi'l-Aḥyār*, I-III, Mektebetu Dāru't-Turāş, Qāhire, ts.

-----, **el-Fevāid**, *el-Fevāidu'l-Mecmū'a fī'l-Ehādīsi'l-Mevzū'a*, thk. ‘Abdurrahmān Yaḥyā, Matba'atu's-Sunneti'l-Muḥammediyye, Qāhire, 1380/1960.

eş-ŞEYBÂNÎ, *el-Âşâr*; Muḥammed b. Ḥasan eş-Şeybânî (ö. 189/804), *Kitābu'l-Âşâr*, I, II, thk. Ebū'l-Vefā el-Âfgānî, Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrūt, 1413-1993.

eṭ-ṬABERÂNÎ, *el-Kebîr*; Ebū'l-Kāsim Suleymān b. Aḥmed eṭ-Ṭaberānî (ö. 360/970), *el-Mu'cemu'l-Kebîr*, I-XXV, thk. Ḥamdî es-Selefî, Dāru İhyāi't-Turāşi'l-'Arabî, y.y., ts.

-----, *el-Evsat*, *el-Mu'cemu'l-Evsat*, I-X, thk. Ṭarîk b. İvazillah ve Abdulmuḥsin b. İbrāhîm, Dāru'l-Ḥaremeyn, Qāhire, 1415.

-----, *eş-Şağîr*, *el-Mu'cemu's-Sağîr*, I-III, Mektebetu's-Selefiyye, el-Medîne, 1388/1968.

et-TABERÎ, *et-Tefsîr*; Ebū Ca'fer Muhammed b. Cerîr eṭ-Ṭaberî (ö. 310/922), *Cāmi'u'l-Beyān 'an Te'vili Ayi'l-Kur'ān*, I-XXX, Dāru'l-Ma'rife, Beyrūt, 1412/1992.

-----, *et-Tarih*; *Tāriḫu't-Ṭaberî*, I-VI, Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrūt, 1411/1991.

eṭ-ṬAḤĀVÎ, *el-Ma'āni*; Ebū Ca'fer Aḥmed b. Muḥammed b. Sellāme eṭ-Ṭaḥāvî (ö. 321/933), *Şerḫ-u Ma'āni'l-Âşārr*, I-IV, thk. ve tlk. Muḥammed Zuhrî en-Neccār, Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrūt, 1407/1987.

eṭ-ṬAYĀLİSÎ, *el-Musned*; Suleymān b. Dāvud b. el-Cārūd el-Fārisî el-Başrî eṭ-Ṭayālîsî (ö. 204/819), *Musnedu't-Ṭayālîsî*, Dāru'l-Ma'rife, Beyrūt, ts.

eṭ-ṬARİFÎ; *el-Kadā*; Nāşır b. 'Aqîl b. Cāsir eṭ-Ṭarîfî, *el-Kaḏā fî 'Ahd-i 'Omer*, I-II, Dāru'l-Medinî, Cidde, 1406/1986.

et-TEHĀNEVÎ, *el-Keşf*; Muwammed b. 'Alî b. 'Alî et-Tehānevî (1158/1745), *Keşf İcşîlâwâtî'l-Funûn*, I, II, İstanbul, 1404/1984.

et-TEHĀNEVÎ, *Uşul-i Hadîs*, Zafer Ahmed et-Tehānevî (ö. 1394/1974), *Yeni Uşul-i Hadîs*, (çev. İbrahim Canan), thk. Abdulfettāh Ebū Ğudde, İzmir, 1982.

-----, *el-Kavā'id*; *Kavā'id fî 'Ulūmi'l-Ḥadîs*, thk. 'Abdulfettāh Ebū Ğudde, Mektebetu'l-Matbu'āti'l-İslāmiyye, Haleb, 1404/1884.

et-TİRMİZİ, es-Sunen: Ebū 'Īsā Muhammed b. 'Īsā b. Sevre et-Tirmizī (ö. 279/892), *Sunenu't-Tirmizī*, I-V, thk. Ahmed Şakir, Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrūt, ts.

TOKSARI, ALİ, "*Hadis İlmî Açısından Sahabî Kavli ve Değeri*" E.Ü. İ.F.D. cilt: 2, sayı: 2, Kayseri, 1992.

TUKSAL, Ş. HİDAYET, *Kadın Karşıtı Söylem: Kadın Karşıtı Söylemin İslam Geleneğindeki İzdüşümleri*, Kitābiyāt, Ankara, 2000.

UĞUR, Mücteba, *Hadis Edebiyatı*, *Hadis İlimleri Edebiyatı*, Türkiye Diyanet Vakfı Yayınları, Ankara, 1996.

el-'UĞAYLİ, eç-Du'afā, Ebū Ca'fer Muhammed b. 'Amr b. Mūsā b. Hammād el-'Uğaylî, (ö. 323/934), *Kitābu'ç-Du'afāi'l-Kebîr*, I-IV, Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrūt 1404/1984.

UYSAL, MUHİTTİN, *Tasavvuf Kültüründe Hadis*, Yediveren, Konya, 2001.

ÜNAL, H. İsmail, *Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı: Ebu Hanife'nin Hadis Anlayışı ve Hanefî Mezhebinin Hadis Metodu*, Diyanet İşleri Başkanlığı, Ankara, 2001.

Ünal, Zeki, *Nüzûl-i İsâ Üzerine Bir Çalışma* (Yayınlanmamış Doktora tezi), A.Ü.İ.F. Ankara, 1982.

YILDIRIM, ENBİYA, *Hadis Problemleri*, Umran Yayınları, İstanbul, 1986.

YILDIRIM, AHMET, *Tasavvuf Hadisleri*; Tasavvufun Temel Öğretilerinin Hadîşlerdeki Dayanakları, Türkiye Diyanet Vakfı, Ankara, 2000.

----- *Din Dünyevileşme ve Zühd*, (Basılmamış özel çalışma), Ankara, 2005.

YÜCEL, AHMET, *Hadis İstılahları*; Hadis İstılahlarının Doğuşu ve Gelişimi, İFAV, İstanbul, 1996.

WILKINSON, J. C., "*İbâdi Hadîth: an Essay on Normalization*", *Der İslâm*, v. 62, p. 231-259, Berlin, 1985.

ez-ZEHEBİ, ez-Zıkr: Muhammed b. Ahmed b. Osmân b. Kaymâz ez-Zehabi (ö. 748/1347), *Zıkrü men Yu'temed Kavluh fi'l-Cerh ve't-Ta'dîl*, (Ebū Ğudde'nin

Erba'u Resâil fi 'Ulūmi'l-Ḥadīṣ'inin içinde basım), Mektebetu'l-Metbū'ati'l-İslāmiyye, 1410/1990.

-----, *el-Mūkızā*, *el-Mūkızā fi 'İlmi Muştalahi'l-Ḥadīṣ*, Mektebetu Matbū'ati'l-İslāmiyye, Beyrūt, 1412.

-----, *el-Mġān*; *Mġānu'l-İ'tidāl*, I-IV, thk. 'Alī Muḥammed el-Becāvī, Dāru'l-Ma'rife, Beyrūt, ts.

-----, *et-Tezkire*; *Tezkiretu'l-Ḥuffāz*, I-IV, Dāru İhyāi't-Turāsi'l-'Arabī, Beyrūt, ts.

-----, *es-Siyer*; *Siyeru A'lāmi'n-Nubelā*, I-X XIII, thk. Şu'ayb Arnāvuṭ ve Muḥammed Na'īm, Muessesetu'r-Risāle, 1405/1985.

ZEKERİYYA B. MUḤAMMED, *Fetḥu'l-Bāķī*; Zekerıyyā b. Muḥammed el-Enşārī, *Fetḥu'l-Bāķī alā Elfiyyeti'l-Irāķī*, I,II, Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrūt, th.

ez-ZERKEŞĪ, *el-İcābe*: Bedruddīn Muḥammed b. 'Abdillāh ez-Zerkeşī (ö. 794/1392), *el-İcābe li İrādi mā'stedrakethu 'Aīşe 'ālā's-Şahābe*, thk. Sa'īd el-Afgānī, Mektebetu'l-İslāmī, y.y., 1405/1985.

-----, *el-Baḥr*: *el-Baḥru'l-Muhīṭ*, I-VI, Dāru'l-Ma'rife, Beyrūt, ts.

-----, *el-Burhān*; *el-Burhān fī 'Ulūmi'l-Kur'ān*, I-IV, thk. Muhammed Ebu'l-Faḍl İbrāhīm, Dāru'l-Fıkr, y.y, 1400/1980.

ZEYD B. 'ALĪ, *el-Musned*; Zeyd b. 'Alī b. el-Ḥuseyn b. 'Alī (ö. 122/), *Musnedu'l-İmām Zeyd b. 'Alī*, Dāru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrūt, 1403/1983.

ez-ZEYLA'Ī, *en-Naşb*; Cemāluddīn Ebū Muhammed 'Abdillāh b. Yūsuf ez-Zeyla'ī (ö. 762/1362), *Naşbu'r-Rāye li Eḥādīşi'l-Ḥidāye*, I-IV, Mektebetu'r-Riyādi'l-Ḥadīşe, y.y., ts.

ZUHEYR B. ḤARB, *Kitābu'l-İlm*, Ebū Ḥayseme Zuheyr b. Ḥarb, en-Nesāī (ö. 160/776), *Kitābu'l-İlm*, thk. Muḥammed Nāşiru'd-Dīn el-Elbānī, (İbn Ebī Şeybe'nin Kitabu'l-İmān'ı ile beraber basım), Dāru'l-Erḳam, Kuveyt, 1405/1985.

ez-ZURĶĀNĪ, *el-Menāhil*, Muḥammed ‘Abdul‘azīm ez-ZurķānĪ, *Menāhilu’l-‘İrfān fi ‘Ulūmi’l-Kur‘ān*, I, II, Dāru’l-Fikr, yy., th.

ez-ZURĶĀNĪ, *eş-Şerḥ*, Ebū ‘Abdillāh Muḥammed b. ‘AbdilbākĪ ez-ZurķānĪ (ö. 1122/1710), *Şerḥu’z-ZurķānĪ*, I-IV, Dāru’l-Kutubi’l-’İlmiyye, Beyrūt, 1411.

-----, *Şerḥu’l-Manzūme*, *Şerḥu’z-ZurķānĪ alā Manzūmeti’l-Beyḳuniyye fi’l-Muşṭalaḥ*, Muessesetu’l-Kutubi’ş-Şekāfiyye, Beyrūt, 1408/1987.

